MARTA HARNECKER

βασικὲς ἔννοιες τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ:
Α. ΔΗΜΑΚΟΥ
Χ. ΧΑΤΖΗΪΩΣΗΦ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

μαρτα χαρνεκερ

ΟΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΥΛΙΣΜΟΥ

εκδοσεις παπαζησση - νικηταρα 2 - εμμ. μπενακη - αθηνα

Τίτλος γαλλικῆς ἐκδοσης
Les concepts élémentaires du matérialisme historique
© Siglo Veintiuno Editores S.a.

προλογος για την ελληνικη εκδοση

Τὰ τελευταῖα χρόνια, κυκλοφόρησαν στὸν τόπο μας πολλὰ βιβλία γύρω ἀπὸ τὸ διαλεκτικὸ ὑλισμό, τὴ μαρξιστικὴ θεωρία ὅπως συνήθως λέγεται. Τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν βιβλίων καλύπτει ἕνα πλατὺ φάσμα ἀπὸ θέματα, ποὺ ξεκινώντας ἀπὸ τὰ πιὸ γενικὰ θεωρητικὰ ζητήματα φθάνει μέχρι τὰ πιὸ εἰδικά, τὰ πιὸ συγκεκριμένα προβλήματα τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Αὐτὴ ἡ ἐκδοτικὴ πλημμύρα ἀποτελεῖ μία ἔκφραση, στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο, τῆς βαθιᾶς κρίσης ποὺ περνᾶ ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία στὸ σύνολό της.

Μὲ τὴν πρόοδο τῆς κρίσης, ἰδιαίτερα στὰ χρόνια τῆς δικτατορίας, φάνηκε ἡ ἀδυναμία τῶν ἐπίσημων, τῶν κυρίαρχων ἰδεολογικῶν τάσεων νὰ δώσουν μία ἱκανοποιητικὴ ἑρμηνεία τῆς κρίσης καὶ νὰ προτείνουν τρόπους ἐξόδου ἀπὸ αὐτήν.

Ἦταν φυσικὸ λοιπόν, τὰ πιὸ ἀνήσυχα, ἀπὸ τὴ φύση τους καὶ τὴ θέση ποὺ κατέχουν στὴν κοινωνικὴ δομή, κομμάτια τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας — οἱ νέοι, οἱ φοιτητές, κομμάτια τῆς ἐργατικῆς τάξης — νὰ ἀναζητήσουν νέες ἑρμηνεῖες καὶ νέες μεθόδους ἀνάλυσης καὶ δράσης. Σ' αὐτὴ τὴν ἀναζήτηση θέλησε νὰ ἀνταποκριθῆ ἡ ἐκδοτικὴ πλημμύρα τῶν τελευταίων χρόνων.

Μποροῦμε ὅμως νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἡ πρόοδός μας στὴ γνώση τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴν ἔκταση τοῦ ἐκδοτικοῦ φαινομένου; Μὲ κανένα τρόπο! Τὸ νέο ἠχηρὸ λεξιλόγιο, ποὺ χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ δηλώσουμε παλιὲς γνωστὲς καταστάσεις, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκρύψη τὸ γεγονὸς ὅτι, στὴν πράξη, ἐξακολουθοῦμε νὰ χρησιμοποιοῦμε τὶς ἴδιες μεθόδους ἀνάλυσης καὶ δράσης. Τελευταία μάλιστα, γίνεται καὶ λόγος γιὰ μιὰ ἀντιστροφὴ τοῦ ἐκδοτικοῦ φαινομένου, γιὰ κάποια κούραση τοῦ κόσμου.

Αὐτὰ τὰ σημάδια δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραξενεύουν, ἀλλὰ οὔτε πρέπει καὶ νὰ τὰ ὑποτιμήσουμε. Δὲν μποροῦμε, βέβαια,

νὰ δώσουμε ἐδῶ μιὰ ἐξήγηση γιὰ αὐτὲς τὶς ἀντίστροφες τάσεις. Ὁπωσδήποτε ὅμως, δὲν ὀφείλονται στὴ «μόδα», ποὺ ἦταν καὶ πέρασε, ἢ στὴν «ἀνωριμότητα» τοῦ Ἕλληνα. Θἄ ἔπρεπε ἴσως νὰ ἐξετάσουμε μήπως ὁ τρόπος, ποὺ παρουσιάσθηκαν ὅλες αὐτὲς οἱ ἐκδόσεις, συνέβαλε στὴν κούραση τοῦ κοινοῦ. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι οἱ ἐκδόσεις, σὰν ὅλες τὶς ἐπιχειρήσεις, ἀκολουθοῦν τοὺς νόμους τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς προθέσεις τῶν ἐκδοτῶν.

Ἕνα λοιπὸν ἀπὸ τἄ χαρακτηριστικὰ τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι ἡ ἀναρχία, ποὺ βρίσκεται στὴ ρίζα κάθε κρίσης ὑπερπαραγωγῆς. Μήπως, στὴ δική μας τὴν περίπτωση, ὁ ἀναγνώστης βρέθηκε ἀμήχανος καὶ ἀβοήθητος μπροστὰ στὴν πλημμύρα τῶν διαφορετικῶν τίτλων, ὀνομάτων καὶ θεωρητικῶν ἀποκλίσεων; Δηλαδὴ μήπως δὲ φροντίσαμε νὰ κατατοπίσουμε τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὶς συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες γεννήθηκε τὸ κάθε βιβλίο, γιὰ τὴ συγκεκριμένη προβληματική του, γιὰ τὴ σχέση του μὲ ἄλλα ἔργα, γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη σημασία του γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ τόπου μας;

Ἂν τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι, τότε ποιὸς ὁ λόγος νὰ βγῆ στὰ ἑλληνικὰ τὸ βιβλίο τῆς Μάρτα Χάρνεκερ καὶ νὰ ἐπιτείνη τὴ σύγχιση; Πιστεύουμε ὅτι «οἱ βασικὲς ἀρχὲς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ» τῆς Μάρτα Χάρνεκερ θὰ ξεκαθαρίσουν περισσότερο ἀπ' ὅτι θὰ μπερδέψουν τὰ πράγματα. Πιστεύουμε ὅτι τὸ βιβλίο αὐτὸ θὰ προσφέρη σὲ μεγάλο κομμάτι τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ μία διέξοδο ἀπὸ τὴ θεωρητική του ἀμηχανία.

Αὐτὸς ποὺ θὰ ζητήση, στὸ βιβλίο τῆς Μ. Χάρνεκερ, κάτι τὸ ὁλότελα νέο, θὰ ἀπογοητευθῆ. Τὸ ἴδιο θὰ συμβῆ καὶ σὲ ὅσους ζητοῦν μία «προκατασκευασμένη» ἄποψη τῆς «ἀλήθειας». Ὡστόσο, αὐτὲς οἱ «ἀδυναμίες» τοῦ βιβλίου εἶναι καὶ τὰ μεγάλα του προτερήματα. Ἡ Χάρνεκερ μᾶς προσφέρει μία συμπυκνωμένη κριτικὴ παρουσίαση τῆς θεωρίας τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Δὲν περιορίζεται στὰ κλασσικὰ κείμενα, ποὺ τὰ ἐξετάζει μὲ κριτικὸ τρόπο, ἀλλὰ μᾶς φέρνει σὲ ἐπαφὴ καὶ μὲ τὶς νεώτερες ἐξελίξεις, ἰδιαίτερα ἐκεῖνες ποὺ ὀφείλονται στὴν παρισινὴ ὁμάδα τῶν διανοουμένων (Althusser, Balibar, Bettelheim, Πουλαντζᾶς κ.ἄ.),

ποὺ προσπαθοῦν νὰ ἐνσωματώσουν στὴ θεωρία τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ τὶς ἐμπειρίες τῶν τελευταίων 50 χρόνων. Οἱ ἐμπειρίες αὐτὲς κερδήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ἀπὸ τὶς νίκες του καὶ ἀπὸ τὶς ἀποτυχίες του, ἀπὸ τὶς προσπάθειές του νὰ οἰκοδομήση τὸ σοσιαλισμό.

Τὸ βιβλίο τῆς Χάρνεκερ παρουσιάζει τὰ παλιὰ καὶ τὰ νέα στοιχεῖα μὲ τρόπο, ποὺ κάνει τὴν ἀνάγνωση εὔκολη καὶ συνάμα δημιουργική.

Ἡ ἀνάγνωση εἶναι εὔκολη γιατὶ ἡ Χάρνεκερ δὲν παίρνει στὴν παγίδα τῆς διανοητικῆς ἐκζήτησης, ποὺ τόσο συναντᾶται στοὺς παρισινοὺς κύκλους, ὅπου μαθήτεψε. Ἴσως αὐτὸ νὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ βιβλίο γράφτηκε γιὰ τὸ λατινοαμερικανικὸ κοινὸ—ἡ ἴδια ἡ Χάρνεκερ εἶναι χιλιανὴ — ὅπου τὰ προβλήματα τῆς Ἀριστερᾶς εἶναι τραγικὰ ἐπείγοντα καὶ δὲν ἀφήνουν περιθώρια γιὰ θεωρητικὲς ἀοριστολογίες.

Ἐξ ἄλλου, ἡ Χάρνεκερ προχωρᾶ μὲ ἐπαγωγικὸ τρόπο, ξεκινώντας ἀπὸ τὶς πιὸ ἁπλὲς ἔννοιες γιὰ νὰ φθάση σιγὰ - σιγὰ στὶς πιὸ σύνθετες. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ κάνη τὴν ἀνάγνωση πιὸ εὔκολη ἀπαιτεῖ ὅμως ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη νὰ ἐγκαταλείψη τὴν παθητικότητά του. Ἀπαιτεῖ μία δημιουργικὴ ἀνάγνωση. Πρέπει, δηλαδή, ὁ ἀναγνώστης νὰ κάνη κτῆμα του τὶς ἁπλότερες ἔννοιες, γιατὶ ἀλλιῶς δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήση στὶς πιὸ σύνθετες. Στὴν προσπάθειά του αὐτή, διευκολύνεται ἀπὸ τὰ πολλὰ παραδείγματα ποὺ φέρνει τὸ βιβλίο. Σ' αὐτό, ἡ μέθοδος τῆς Χάρνεκερ μοιάζει μὲ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολούθησε ὁ Μὰρξ στὴ συγγραφὴ τοῦ πρώτου τόμου τοῦ Κεφαλαίου.

Αὐτὴ ἡ ἐπαγωγικὴ μέθοδος ἐπηρεάζει ἀναπόφευκτα καὶ τὴ διάρθρωση τῆς ὕλης.

Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου διευκρινίζονται μὲ τὴ σειρὰ οἱ βασικὲς ἔννοιες: παραγωγή, σχέσεις παραγωγῆς, παραγωγικὲς δυνάμεις, οἰκονομικὴ δομή, ὑποδομὴ καὶ ἐποικοδόμημα, ἰδεολογικὴ καὶ δικαιο-πολιτικὴ δομή, τρόπος παραγωγῆς, κοινωνικὸς σχηματισμός, πολιτικὴ συγκυρία, πέρασμα ἀπὸ τὸν ἕνα τρόπο παραγωγῆς στὸν ἄλλο.

Τὸ δεύτερο μέρος ἐξετάζει τὴ διαλεκτικὴ ἑνότητα τῆς κοι-

νωνικῆς δομῆς καὶ τῶν ἀτόμων ποὺ δροῦν μέσα της, δηλαδὴ τὶς κοινωνικὲς τάξεις καὶ τὴν πάλη τῶν τάξεων.

Μόνο φθάνοντας στὸ τρίτο μέρος ἔχει κατακτήσει ὁ ἀναγνώστης τὶς ἔννοιες κλειδιά, ποὺ θὰ τὸν βοηθήσουν νὰ κατανοήση τὴ μαρξιστικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας. Σ' αὐτὸ τὸ μέρος δίνεται μία γενικὴ ἄποψη αὐτῆς τῆς θεωρίας.

Ἡ ἐξαγωγὴ καὶ ἡ πραγμάτωση τῆς ὑπεραξίας ἐξετάζονται στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, σὲ ἕνα ἰδιαίτερο παράρτημα.

Δὲ θὰ πρέπη νὰ ξεχάσουμε καὶ τὴν πλούσια καὶ κατατοπιστικὴ βιβλιογραφία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συχνὲς παραπομπές, ὑπάρχει στὸ τέλος κάθε κεφαλαίου μία πρώτη ἐπιλογὴ ἀπὸ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ σχολιασμένη γενικὴ βιβλιογραφία, ποὺ ἀκολουθεῖ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, εἶναι πολύτιμος σύμβουλος γιὰ ὅσους θελήσουν νὰ συνεχίσουν τὴ μελέτη τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ. Αὐτὸ κάνει τὸ βιβλίο ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο γιὰ αὐτοὺς ποὺ ἔχουν μία σχετικὴ γνώση τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅσους ἔρχονται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἐπαφὴ μαζί του. Αὐτὴ ἡ δομὴ καὶ ὁ παιδαγωγικὸς χαρακτήρας τοῦ βιβλίου τὸ κάνουν κατάλληλο γιὰ βοήθημα στὸ μάθημα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας στὶς Ἀνώτερες Σχολές.

Ἀπὸ τὴ διάρθρωση τῆς ὕλης γίνεται εὔκολα ἀντιληπτὸ ὅτι ἡ Χάρνεκερ ἀσχολεῖται λιγώτερο μὲ τὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς δομῆς, ἀπ' ὅτι ἄλλες συνοπτικὲς παρουσιάσεις τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ. Ἀντίθετα, δίνει ἰδιαίτερη ἔκφραση στὸ ἰδεολογικὸ καὶ τὸ δικαιοπολιτικὸ ἐπίπεδο καὶ προσπαθεῖ νὰ προσδιορίση τὸ βαθμὸ τῆς αὐτονομίας τους ἀπέναντι στὴν οἰκονομικὴ ὑποδομή.

Σὰν παράλειψη θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθῆ ἡ ἀπουσία (θελη-ματική;) κάθε ἀναφορᾶς στὴν ἔννοια τῆς οἰκονομικῆς κρίσης καὶ τὴ μαρξιστικὴ ἑρμηνεία της. Βέβαια, γιὰ τὶς λατινοαμερικανικὲς χῶρες ἢ καὶ τὴν Ἑλλάδα, πού, μὲ τὰ κριτήρια τῶν προηγμένων καπιταλιστικῶν χωρῶν, βρίσκονται βουτηγμένες σὲ χρόνια οἰκονομικὴ κρίση, ἡ οἰκονομικὴ κρίση δὲν ἔχει τὴν ἴδια σημασία ὅπως γιὰ τὰ μεγάλα βιομηχανικὰ κέντρα. Ἡ ἐνσωμάτωση, ὅμως, ὅλων τῶν χωρῶν στὸ διεθνὴ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ἔχει προχωρήση τόσο, ὥστε οἱ ἀντίκτυποι τῆς κρίσης, ἀκόμα

καὶ στὸ ἰδεολογικὸ καὶ δικαιο-πολιτικὸ ἐπίπεδο, εἶναι δύσκολο νὰ παραγνωρισθοῦν.

Τελειώνοντας, θὰ θέλαμε, χωρὶς διάθεση ἀπολογίας, νὰ τονίσουμε στὸν ἀναγνώστη τὶς δυσκολίες ποὺ συνάντησαν οἱ Ἕλληνες μεταφραστές. Δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὶς ἀναπόφευκτες δυσκολίες, ποὺ συναντᾶ, ὅποιος θέλει νὰ ἀποδώση ἕνα κείμενο σὲ μία ἄλλη γλώσσα. Δυστυχῶς ἀντιμετωπίσαμε καὶ πρόσθετες δυσκολίες ἀπὸ τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ γλωσσικοῦ μας ὀργάνου. Ἡ ἀνεπάρκεια αὐτὴ δὲν ὀφείλεται, βέβαια, σὲ ἔμφυτες ἀδυναμίες τῆς δημοτικῆς μας γλώσσας. Προέρχεται περισσότερο ἀπὸ τὴ φτώχεια τῆς δικῆς μας ἐπιστημονικῆς παραγωγῆς· αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν τομέα τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ. Μία γλώσσα γιὰ νὰ ἀναπτυχθῆ χρειάζεται δούλεμα· δουλεύεται δὲ καλλίτερα ὅταν πραγματοποιοῦμε μ' αὐτὴν πρωτότυπη ἐπιστημονικὴ ἐργασία. Ἐμεῖς εἴμαστε ἀκόμα μεταφραστὲς καὶ δημοσιογράφοι. Καὶ οἱ λίγοι ἀπὸ μᾶς, ποὺ κάνουν πρωτότυπη δουλειά, ἐκφράζονται πρῶτα σὲ ξένη γλώσσα καὶ μετά, ἂν ποτέ, στὰ ἑλληνικά. Νά, μιὰ ἀκόμα ὄψη τῆς ἐξάρτησης τῆς κοινωνίας μας ἀπὸ τὰ ξένα κέντρα. Οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν αὐτόνομη πνευματική μας ἀνάπτυξη, ἀποτελοῦν μὲ τὸν ἀγώνα, γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ πολιτική μας ἀνεξαρτησία, μία διαλεκτικὴ ἑνότητα.

Χ. Χατζηιωσὴφ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Οἱ Φιλόσοφοι ἔχουν ἁπλῶς ἐξηγήσει μὲ διάφορους τρόπους τὸν κόσμο, αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία εἶναι νὰ τὸν ἀλλάξουμε», λέει ὁ Μὰρξ στὴν XI θέση γιὰ τὸν Feuerbach (Φόϋερμπαχ)[1]. Τί σημαίνει αὐτὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία στὴν ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου; Πρόκειται γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς θεωρίας γιὰ τὴν πράξη; Πρέπει νὰ ἐγκαταλείψουμε τὰ βιβλία καὶ τὴ μελέτη, γιὰ νὰ δοθοῦμε ἀποκλειστικὰ στὴν ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ πράξη;

Πολλοὶ σύγχρονοι νέοι, κουρασμένοι ἀπὸ ἐπαναστατικὲς φλυαρίες ποὺ δὲν ὁδηγοῦν ποτὲ στὴν ἐλάχιστη πολιτικὴ πράξη, ἱκανὴ νὰ ἀλλάξη πραγματικὰ τὶς συνθῆκες ἀθλιότητας καὶ ἐκμετάλλευσης τῶν μεγάλων ἐργατικῶν μαζῶν, φτάνουν νὰ δώσουν σ' αὐτὴ τὴ φράση τοῦ Μὰρξ τὸ νόημα τοῦ περάσματος ἀπὸ τὴ θεωρία στὴν πράξη.

Μὰ εἶναι ἡ θεωρία, κάθε θεωρία, ἑρμηνεία *μόνο* τοῦ κόσμου; καὶ κάθε πράξη σημαίνει *ἀπαραίτητα* ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου; Ἂν ἦταν ἔτσι θὰ ἔπρεπε ὁ Μὰρξ, γιὰ νὰ εἶναι συνεπὴς μὲ τὴν ἴδια του τὴ λογική, νὰ ἐγκαταλείψη τὰ βιβλία καὶ τὴ μελέτη γιὰ νὰ ἀφιερωθῆ ἀποκλειστικὰ στὴν πολιτικὴ δουλειά.

Καὶ ὅμως δὲν σταμάτησε ποτέ, νὰ ἀφιερώνη τὸν περισσότερο καιρό του στὴ διανοητικὴ ἐργασία, χωρὶς γιὰ τοῦτο νὰ παραμελῆ τὴν ἄμεση πολιτικὴ πράξη.

Ἡ ζωὴ τοῦ Μὰρξ μᾶς βάζει λοιπὸν μπροστὰ σὲ ἕνα δίλημμα. Εἴτε ὁ Μὰρξ δὲ στάθηκε συνεπὴς στὴ διαπίστωσή του γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ περάσουμε ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία στὴν ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου· εἴτε πάλι ἔκρινε ἀδύνατη τὴν ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου χωρὶς τὴν προηγούμενη γνώση τῆς ὀργάνωσής του, τῶν νόμων λειτουργίας καὶ ἀνάπτυξής του, τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων

---

1. Marx, Thèses sur Feuerbach, στὸ Marx - Engels, L'idéologie allemande, σελ. 34.

ποὺ εἶναι ἱκανὲς νά πραγματοποιήσουν αὐτὲς τὶς ἀλλαγές, μὲ ἕνα λόγο, χωρὶς τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση τῆς πραγματικότητας ποὺ πρέπει νά ἀλλάξη.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐτὴ ἡ τελευταία ἀποψη, ἦταν ἐκείνη τοῦ Μάρξ. Ἡ XIη θέση γιά τὸ Φόϋερμπαχ δὲν ἀναγγέλει τὸ θάνατο τῆς θεωρίας· ἀναγγέλλει τὸ ξέκομμα ἀπὸ τὶς παλιὲς φιλοσοφικὲς θεωρίες γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὴν κοινωνία καὶ τὴν ἱστορία της, ποὺ περιορίζονταν νὰ θεωροῦν καί νὰ ἑρμηνεύουν τὸν κόσμο, ἀλλὰ ἦταν ἀνίκανες νά τὸν ἀλλάξουν, ὅπως δὲν γνώριζαν τὸ λειτουργικὸ μηχανισμὸ τῶν κοινωνιῶν.

Αὐτὸ ποὺ ὑπῆρχε μέχρι τότε, σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνία καὶ τὴν ἱστορία της, ἦταν εἴτε φιλοσοφικὲς θεωρίες γιὰ τὴν ἱστορία (ἢ φιλοσοφίες τῆς ἱστορίας), εἴτε ἱστορικὲς ἀφηγήσεις καὶ κοινωνικὲς ἀναλύσεις ποὺ περιορίζονταν *στὴν περιγραφὴ* τῶν γεγονότων στὶς διάφορες κοινωνίες. Αὐτὸ ποὺ *δὲν ὑπῆρχε* ἦταν μία *ἐπιστημονικὴ γνώση* τῶν κοινωνιῶν καί τῆς ἱστορίας τους.

Ἡ XI θέση πάνω στὸ Φόϋερμπαχ σημαίνει λοιπὸν ἕνα ξέκομμα ἀπὸ ὅλες τὶς φιλοσοφικὲς θεωρίες γιὰ τὸν ἄνθρωπο καί τὴν ἱστορία, ποὺ δὲν κάνουν τίποτα ἄλλο, παρὰ νά ἑρμηνεύουν τὸν κόσμο Ἀναγγέλλει τὸν ἐρχομὸ μιᾶς *νέας ἐπιστημονικῆς θεωρίας*, τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας (ἢ τοῦ «ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ»). Ἡ θεωρία αὐτὴ ἀνοίγει ἕνα νέο ἐπιστημονικὸ πεδίο: *τὴν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας* (μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία τοῦ Γαλιλαίου ἀνοίγει ἕνα νέο ἐπιστημονικό πεδίο: τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη).

Ἂς ἀναλύσουμε λίγο τὴ σημασία τῆς λέξης «θεωρία», ποὺ τόσο χρησιμοποιεῖται στὴν ἐπιστημονικὴ γλῶσσα.

Στὴν ὑλικὴ διαδικασία παραγωγῆς, προσπαθοῦμε νὰ μετατρέψουμε μὲ τὴ βοήθεια εἰδικῶν μέσων ἐργασίας (μηχανήματα, ἐργαλεῖα), ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ ἐργάτες, μία ὁρισμένη πρώτη ὕλη (π.χ. χαλκὸ) σὲ ἕνα ὁρισμένο προϊὸν (σωλῆνες, ἠλεκτρικὰ καλώδια κτλ.). Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, στὴν διαδικασία παραγωγῆς γνώσεων, προσπαθοῦμε νὰ μετατρέψουμε μιὰ ὁρισμένη πρώτη ὕλη (μιὰ αἴσθηση ἐπιφανειακὴ, παραμορφωμένη, τῆς πραγματικότητας) σὲ ἕνα ὁρισμένο προϊὸν (μιὰ γνώση ἐπιστημονικὴ,

ἀκριβὴ αὐτῆς τῆς πραγματικότητας). Αὐτὴ ἡ μετατροπὴ πραγματοποιεῖται ἀπό τοὺς πνευματικοὺς ἐργάτες, ποὺ μεταχειρίζονται γιὰ τοῦτο ὁρισμένα ἐργαλεῖα πνευματικῆς δουλειᾶς, βασικὰ τὴν ἐπιστημονικὴ θεωρία καὶ μέθοδο. Θεωρία λέμε τὸ λιγώτερο ἢ περισσότερο συστηματοποιημένο σῶμα ἐννοιῶν μιᾶς ἐπιστήμης (π.χ.: ἡ θεωρία τῆς βαρύτητας, ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας, ἡ φροϋδικὴ θεωρία τοῦ ὑποσυνείδητου κλπ.). Μέθοδο λέμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦνται αὐτὲς οἱ ἔννοιες.

Κάθε *ἐπιστημονικὴ θεωρία* ἔχει λοιπὸν τὸ χαρακτήρα ἑνὸς *ἐργαλείου γνώσης*. Δὲ μᾶς γνωρίζει μιὰ συγκεκριμένη πραγματικότητα, ἀλλὰ μᾶς προμηθεύει τὰ μέσα ἢ ἀλλιῶς τὰ ἐργαλεῖα πνευματικῆς δουλειᾶς, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὴ γνωρίσουμε μὲ τρόπο ἀκριβή, ἐπιστημονικό. Π.χ. ἡ θεωρία τῆς βαρύτητας δὲ μᾶς γνωρίζει ἄμεσα τὴν ταχύτητα ποὺ πέφτει μιὰ πέτρα ἀπὸ ἕνα ὁρισμένο ὕψος, ἀλλὰ μᾶς παρέχει τὰ μέσα, γιὰ νὰ κάνουμε αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο ὑπολογισμό.

Κατὰ συνέπεια, ὅταν μιλᾶμε γιὰ τὴ μαρξιστικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας, ἐννοοῦμε ἢ ἕνα σῶμα ἀφηρημένων ἐννοιῶν, ποὺ χρησιμεύει στοὺς πνευματικοὺς ἐργάτες σὰν *ἐργαλεῖο* γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση τῶν διαφόρων κοινωνιῶν, τῶν νόμων λειτουργίας καὶ ἀνάπτυξής τους.

Τὶς πρῶτες βάσεις αὐτοῦ τοῦ σώματος ἐννοιῶν, τὶς βρίσκουμε, ἀκόμα πολὺ προσωρινές, στὴ *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* (1845-1846). Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ τὸ ἔργο σημαδεύει μία πραγματικὴ θεωρητικὴ ἐπανάσταση στὴ σκέψη τῶν συγγραφέων του. Ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς ἐγκαινιάζουν μιὰ καινούργια ἐπιστήμη, ἐκεῖ ποὺ βασιλεύουν οἱ φιλοσοφίες τῆς ἱστορίας, ἐκεῖ ποὺ δὲν ὑπῆρχαν παρὰ φιλοσοφίες τῆς ἱστορίας ἢ ἐμπειρικὲς ἀφηγήσεις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

Ποιὰ εἶναι ἡ σημασία αὐτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνακάλυψης; Γιὰ νὰ τὸ ἐξηγήσουμε, ἂς πάρουμε μιὰ εἰκόνα ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Louis Althusser (Λουὶ Ἀλτουσσέρ): Καθὼς ἐξετάζουμε τὶς μεγάλες ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε τὶς διάφορες ἐπιστῆμες σὰν περιφερειακοὺς σχηματισμοὺς στὸ ἐσωτερικὸ μεγά-

λων θεωρητικῶν «ἠπείρων». Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Μὰρξ δὲν εἶχαν ἀνακαλυφθῆ παρὰ δύο ἤπειροι: ἡ ἤπειρος τῶν Μαθηματικῶν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ ἡ ἠπειρος τῆς Φυσικῆς ἀπὸ τὸ Γαλιλαῖο καὶ τοὺς διαδόχους του. Μιὰ ἐπιστήμη σὰν τὴ χημεία, θεμελιωμένη ἀπὸ τὸ Lavoisier (Λαβουαζιέ), εἶναι μιὰ περιφερειακὴ ἐπιστήμη τῆς ἠπείρου τῆς Φυσικῆς. Μιὰ ἐπιστὴμη σὰν τὴ βιολογία, κομμάτι τῆς μοριακῆς χημείας, ἀνήκει ἐπίσης στὴν ἴδια ἠπειρο. Ἡ σύγχρονη λογικὴ ἀνήκει στὴν ἤπειρο τῶν Μαθηματικῶν. Ἀντίθετα, εἶναι δυνατό, ὁ Freud (Φρόϋντ) νὰ ἔχη ἀνακαλύψει μία νέα ἐπιστημονικὴ ἤπειρο[2]. Ἂν αὐτὴ ἡ μεταφορὰ εἶναι χρήσιμη, θὰ μποροῦσε κανένας νὰ πῆ ὅτι ὁ Μὰρξ ἄνοιξε στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση μία νέα ἤπειρο: τὴν ἤπειρο τῆς Ἱστορίας.

Αὐτὴ ἡ νέα ἐπιστὴμη ποὺ θεμελιώθηκε ἀπ' τὸ Μὰρξ, εἶναι, σὰν κάθε ἐπιστήμη, μία «ὑλιστικὴ» ἐπιστήμη· γιὰ τοῦτο ἡ γενικὴ θεωρία της λέγεται ἱστορικὸς ὑλισμός. Ὁ ὅρος «ὑλισμὸς» δείχνει μονάχα τὴν ἀκριβὴ στάση τοῦ μελετητῆ ἀπέναντι στὴν πραγματικότητα τοῦ ἀντικειμένου του, ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ συλλάβη, ὅπως θἄλεγε ὁ Ἔνγκελς, «τὴ φύση χωρὶς κανένα ξένο πρόσθημα». Ἡ ἔκφραση «ἱστορικὸς ὑλισμός», δὲν εἶναι γιὰ τοῦτο λιγώτερο παράξενη, γιατὶ οἱ ἄλλες ἐπιστῆμες δὲ χρησιμοποιοῦν τὸν ὅρο «ὑλισμὸς» γιὰ νὰ ὁριστοῦν: δὲν μιλᾶμε π.χ. γιὰ χημικὸ ὑλισμὸ ἢ γιὰ φυσικὸ ὑλισμό. Ὁ ὅρος «ὑλισμός», ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Μὰρξ γιὰ νὰ ὀνομάση τὴ νέα ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας,] ἔχει σκοπὸ νὰ τραβήξη μία διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στίς προηγούμενες ἰδεαλιστικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὴ νέα ὑλιστική, δηλαδὴ ἐπιστημονικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας[3].

Μέχρι ἐδῶ μιλήσαμε γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ καὶ τὴ μεγάλη θεωρητικὴ ἐπανάσταση, ποὺ προκάλεσε ἡ ἐμφάνισή του. Πρέπει τώρα νὰ βάλουμε τὸ ἀκόλουθο ἐρώτημα: ἡ μαρξιστικὴ θεωρία περιορίζεται μόνο στὸν ἱστορικὸ ὑλισμό, δηλ. σὲ μία ἐπιστημονικὴ θεωρία;

---

2. Althusser, Lenine et la Philosophie, Paris, Maspero, 1969, σελ. 24-25.
3. Στὸ ἴδιο, σελ. 26.

Ὄχι. Ἡ μαρξιστικὴ θεωρία ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ ἐπιστημονικὴ θεωρία, τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό, καὶ μία φιλοσοφία, τὸ διαλεκτικὸ ὑλισμό.

Ὁ Ἀλτουσσὲρ μᾶς δείχνει ὅτι «ὑπάρχει μία φανερὴ σχέση ἀνάμεσα στὶς μεγάλες ἐπιστημονικὲς καὶ τὶς μεγάλες φιλοσοφικὲς ἐπαναστάσεις. Ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσουμε καὶ νὰ συγκρίνουμε τὰ μεγαλύτερα γεγονότα τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τὰ μεγαλύτερα γεγονότα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Οἱ μεγάλες φιλοσοφικὲς ἐπαναστάσεις ἀκολουθοῦν πάντα τὶς μεγάλες ἐπιστημονικὲς ἐπαναστάσεις. Τὰ ἑλληνικὰ μαθηματικὰ ἀκολουθεῖ ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα, τὴ διαμόρφωση τῆς φυσικῆς τοῦ Γαλιλαίου ἡ καρτεσιανὴ φιλοσοφία, τή φυσικὴ τοῦ Νεύτωνα ἡ καντιανὴ φιλοσοφία, τὴ μαθηματικὴ λογικὴ ἡ φιλοσοφία τοῦ Χούσσερλ (Husserl), καὶ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας πού θεμελίωσε ὁ Μὰρξ μία νέα φιλοσοφία: ὁ ἱστορικὸς ὑλισμός»[4].

Γιὰ νὰ γεννηθῆ καὶ νὰ ἀναπτυχθῆ μία φιλοσοφία, πρέπει λοιπὸν νὰ ὑπάρχουν ἐπιστῆμες.

Ἡ θεωρητικὴ ἀναστάτωση πού προκαλεῖ ὁ ἐρχομὸς μιᾶς νέας ἐπιστήμης δὲν ἔχει ἄμεση ἐπίδραση στὴ φιλοσοφία. Πρέπει νὰ περάση μερικὸς καιρός, γιὰ νὰ ἀλλάξη ἡ φιλοσοφία. Αὐτὴ ἡ ἀναγκαία καθυστέρηση τῆς φιλοσοφίας σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιστήμη, ἰσχύει τὸ ἴδιο καί γιὰ τή μαρξιστικὴ φιλοσοφία ἢ τὸ διαλεκτικὸ ὑλισμό. «Τὸ μαρτυροῦν τὰ ἄγονα τριάντα χρόνια ἀνάμεσα στὶς *Θέσεις πάνω στὸ Φόϋερμπαχ* καὶ τὸ *Ἀντι-Ντύρινγκ* (Anti-Duhring), τὸ μαρτυροῦν ἐπίσης ὁρισμένες νεώτερες ἀργόσυρτες πορεῖες, ὅπου συνεχίζουμε ἀκόμα νὰ βαδίζουμε βῆμα σημειωτὸν σὲ πυκνὴ φάλαγγα»[5].

Ἐξ ἄλλου, ἡ στενὴ σχέση ἀνάμεσα στὶς ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις καὶ τὶς φιλοσοφικὲς ἀλλαγές, κάνει νὰ βρίσκουμε τὰ πιὸ προχωρημένα θεωρητικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ δούλεμα τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας στὶς πιὸ ὁλοκληρωμένες ἐπιστημονι-

---

4. Althusser, Cours de philosophie pour scientifiques (Ecole Normale Superieure, 18 Decembre 1967), πολυγραφημένο, σελ. 65.

5. Althusser, Lenine et la philosophie, στὸ ἴδιο σελ. 29.

κὲς ἀναλύσεις τῶν Μὰρξ καὶ Ἔνγκελς καὶ ἰδιαίτερα στὸ *Κεφάλαιο*. Ὁ Λένιν ἔλεγε πολὺ σωστὰ ὅτι τήν ὑλιστικὴ διαλεκτική, δηλαδὴ τὴ μαρξιστικὴ φιλοσοφία, πρέπει νὰ τὴ γυρεύουμε στὸ *Κεφάλαιο*.

Ἡ Μαρξιστικὴ θεωρία ἀποτελεῖται λοιπὸν ἀπὸ μία ἐπιστημονικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας, τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό, καὶ τὴν ἀντίστοιχη σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπανάσταση φιλοσοφία, τὸν διαλεκτικὸ ὑλισμό. Τὸ δαύλεμα τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ ἔχει προχωρήσει σχετικὰ λίγο, κατάσταση ποὺ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀναγκαία καθυστέρηση τῆς φιλοσοφίας σὲ σχέση μὲ τὶς νέες ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις. Ἂς δοῦμε τώρα, σὲ ποιὸ ἐπίπεδο ἐξέλιξης βρίσκεται τὸ σῶμα τῶν ἐννοιῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὴ γενικὴ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ.

Αὐτὸ τὸ σῶμα ἐννοιῶν δὲν ἀναπτύχθηκε ποτὲ συστηματικὰ ἀπὸ τὸ Μὰρξ καὶ τὸν Ἔνγκελς. Ἐπέτρεψε παρ' ὅλα αὐτὰ σ' αὐτοὺς τοὺς δημιουργοὺς νὰ ἀναλύσουν μὲ σημαντικὴ ἐπιτυχία τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα παραγωγῆς, ποὺ κατόρθωσαν νὰ γνωρίσουν σὲ βάθος. Χάρη στὸ *Κεφάλαιο*, μπόρεσε τὸ διεθνὲς προλεταριάτο νὰ γνωρίση τοὺς λόγους τῆς ἐξαθλίωσής του καὶ τὰ μέσα γιὰ νὰ δώση μὲ τρόπο ἐπαναστατικὸ ἕνα τέρμα σ' αὐτὴ τὴν ἀθλιότητα. Τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα ξεσκεπάστηκε. Ἡ ἀνάλυση τῶν συνθηκῶν τῆς γέννησης, τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς καταστροφῆς του ἐπέτρεψαν τὴν ἐπισήμανση τῶν ἀντικειμενικῶν ὅρων τῆς ἐπανάστασης. Ἡ ἐποχὴ τῶν οὐτοπιῶν εἶχε ἔτσι περάσει.

Ἂν αὐτὸ τὸ σῶμα ἐννοιῶν δὲν ἀναπτύχθηκε συστηματικὰ ἀπὸ τὸ Μὰρξ καὶ τὸν Ἔνγκελς, οἱ διάδοχοί τους τὸ δούλεψαν μὲ ἀνισο τρόπο. Οἱ ἔννοιες τῆς ὑποδομῆς π.χ. δουλεύτηκαν καλλίτερα ἀπὸ τὶς σχετικὲς μὲ τὸ ἐποικοδόμημα. Αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο, ἀλλὰ πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται γιὰ ἔννοιες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν πιὸ συχνὰ ἀπὸ τὸ Μὰρξ, στὴν ἀνάλυσή του τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Μελετώντας τὸν τρόπο ποὺ τὶς χρησιμοποιεῖ ὁ Μὰρξ στὸ *Κεφάλαιο*, κατόρθωσαν νὰ τὶς δουλέψουν πιὸ συστηματικά, παρ' ὅλο ποὺ ὁ τρόπος ποὺ τὶς δούλεψαν εἶναι ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις ἀνεπαρκής. Ἀντίθετα, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐννοιες, μένουν στὸ

στάδιο τῶν «πρακτικῶν ἐννοιῶν»: μᾶλλον ὑποδείχνουν τὶς γενικὲς γραμμὲς ποὺ πρέπει νὰ ὁδηγοῦν τὴν ἔρευνα, παρὰ παρέχουν μία γνώση.

Ἡ σημερινὴ κατάσταση τῆς γενικῆς θεωρίας τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ εἶναι λοιπὸν περίπου ἡ ἀκόλουθη:

— ἐπιστημονικὴ θεωρία τῆς οἰκονομικῆς ὄψης τοῦ προμονοπωλιακοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ σταδίου τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ,
— ἀπουσία μιᾶς πλήρους ἐπιστημονικῆς θεωρίας τῆς ἰδεολογικῆς καὶ δικαιο-πολιτικῆς δομῆς τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς,
— ἀπουσία μιᾶς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῶν ἄλλων τρόπων παραγωγῆς (δουλεία, φεουδαρχία κ.τ.λ.),
— μερικὰ στοιχεῖα μιᾶς γενικῆς θεωρίας γιὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἕνα τρόπο παραγωγῆς στὸν ἄλλο: πάνω ἀπὸ ὅλα, στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν καπιταλιστικὸ στὸ σοσιαλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς (δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, μὴ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὶς σχέσεις κυριότητας καὶ πραγματικῆς ἰδιοποίησης κτλ.),
— πρῶτα στοιχεῖα γιὰ μία ἐπιστημονικὴ θεωρία τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἰδιαίτερα τῶν τάξεων στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα,
— στοιχεῖα γιὰ μία ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς συγκυρίας (θεωρία τοῦ πιὸ ἀδύνατου κρίκου τῆς ἁλυσίδας τοῦ Λένιν, σύστημα τῶν ἀντιφάσεων τοῦ Μὰο Τσὲ Τούνγκ).

Σκοπὸς τοῦ βιβλίου μας εἶναι νὰ παρουσιάσουμε μὲ παιδαγωγικό, μά καί μαζὶ ἀκριβὴ τρόπο, τὶς κύριες ἔννοιες τῆς γενικῆς θεωρίας τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ[6]. Αὐτὲς οἱ ἔννοιες ἀποτελοῦν, ὅπως εἴπαμε, ἐργαλεῖα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προχωρή-

---

6. Προσθέσαμε ἕνα παράρτημα γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ὑπεραξίας. Παρ' ὅλο ποὺ ἡ ἔννοια αὐτὴ δὲν ἀνήκει στὴ γενικὴ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ ἀλλὰ στὴν θεωρία (περιφερειακὴ) τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι βασικὴ γιὰ νὰ καταλάβουμε τὰ ἄφθονα παραδείγματα τοῦ βιβλίου σχετικὰ μὲ τὸν καπιταλισμό.

σουμε στήν ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητας κάθε κοινωνίας.

Τὸ βιβλίο μας κάνει μία κριτικὴ μελέτη αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν, ἀναζητώντας πέρα ἀπὸ τὸ γράμμα, τὴ βαθύτερη σκέψη τῶν συγγραφέων. Αὐτὸς ὁ τρόπος δουλειᾶς ἀποφεύγει τὸ δογματικὸ καὶ ἐπιτρέπει νὰ ἐφαρμόσουμε αὐτὲς τὶς ἔννοιες μὲ δημιουργικὸ τρόπο στὴν ἀνάλυση συγκεκριμένων πραγματικοτήτων.

Αὐτὸς ὁ κριτικὸς χαρακτήρας τῆς μελέτης τῶν κύριων ἐννοιῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, ποὺ προσπαθεῖ συνάμα νὰ ἐνσωματώση τὰ ἀποτελέσματα τῶν πιὸ σύγχρονων ἐρευνῶν πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, διαφοροποιεῖ τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου μας ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν διαφόρων ἐγχειριδίων τοῦ μαρξισμοῦ, ποὺ γνωρίζουμε μέχρι σήμερα[7].

Γιὰ νὰ φθάσουμε τὸ στόχο μας, χρειάσθηκε νὰ ἀρχίσουμε ἀπὸ τὶς πιὸ σύνθετες ἔννοιες. Θὰ μελετήσουμε πρῶτα τὴν ἔννοια τῆς παραγωγῆς, ποὺ εἶναι ἡ βασικὴ ἔννοια τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας: εἶναι ἡ παραγωγὴ τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ποὺ θὰ μᾶς χρησιμεύση σὰν «καθοδηγητικὸς μῖτος», γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὶς ἄλλες ὄψεις τῆς κοινωνίας. Θὰ μελετήσουμε ἔπειτα τὶς ἔννοιες: σχέσεις παραγωγῆς, παραγωγικὲς δυνάμεις, οἰκονομικὴ δομή, δικαιο-πολιτικὴ δομή, τρόπος παραγωγῆς, κοινωνικὸς σχηματισμός, πολιτικὴ συγκυρία, πέρασμα. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἔννοιες, βασικὲς γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη τῆς *κοινωνικῆς δομῆς*, ἐξετάζονται στὸ *πρῶτο μέρος* τοῦ βιβλίου.

Τὸ δεύτερο μέρος, ἐξετάζει τὶς ἐπιδράσεις τῆς κοινωνικῆς δομῆς στὰ ἄτομα ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν καὶ τὴν πίεση ποὺ τὰ ἄτομα μποροῦν νὰ ἀσκήσουν πάνω σ' αὐτὴ τὴ δομή: δηλ. τὶς κοινωνικὲς τάξεις καὶ τὴν πάλη τῶν τάξεων.

Τὸ τρίτο μέρος ἀφορᾶ τὴ μαρξιστικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας καὶ μᾶς δίνει μία γενικὴ ἄποψη τῆς συμβολῆς τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς σ' αὐτὸν τὸν τομέα.

---

7. Π.χ. Konstantinov, *Le matérialisme historique*, Ed. Novosti, 1965, Boukharine, *La théorie du matérialisme historique*, Paris Anthropos, 1967, Nunez Tenorio, *Introduccion a la sociologia marxista*, Caracas, Editorial Critica Marxista, 1968, *Problèmes fondamentaux du matérialisme historique*, Moscou, Ed. du Progrès, 1953.

Κατ' ἀρχὴν θά ἦταν «φυσικό» νὰ ἀρχίσουμε μὲ αὐτὴ τὴ γενικὴ ἄποψη, ὅπως τὸ κάνουν ὅλα τὰ ἐγχειρίδια. Ἀλλὰ γιὰ νὰ διατυπώσουμε αὐτὴ τὴ γενικὴ ἄποψη μὲ τρόπο ἐπιστημονικὸ καὶ κατανοητὸ στὸν ἀναγνώστη, θὰ πρέπη νὰ διατρέξουμε τὸ δύσκολο δρόμο τῆς συστηματικῆς καὶ αὐστηρῆς μελέτης ὅλων τῶν ἐννοιῶν ποὺ προηγοῦνται[8]. Ἂς θυμίσουμε σ' αὐτὸ τὸ μέρος τί ἔγραφε ὁ Μὰρξ στὸν Λὰ Σὰτρ (La Chatre) στὶς 18 τοῦ Μάρτη τοῦ 1872: «Ἐπικροτῶ τὴν ἰδέα σας νὰ δημοσιέψετε τὴ μετάφραση τοῦ *Κεφαλαίου* σὲ περιοδικὰ τεύχη. Μὲ αὐτὴ τὴ μορφή, τὸ ἔργο θὰ εἶναι πιὸ προσιτὸ γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη καὶ γιά μένα αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα εἶναι δυνατώτερο ἀπὸ κάθε ἄλλο. Αὐτὴ εἶναι ἡ καλὴ πλευρὰ τοῦ νομίσματός σας, μὰ νὰ καὶ ἡ ἀνάποδη. Ἡ μέθοδος ἀνάλυσης ποὺ χρησιμοποίησα καὶ ποὺ δὲν εἶχε ποτὲ ἀκόμα ἐφαρμοσθῆ σὲ οἰκονομικὰ θέματα, κάνει ἀρκετὰ δύσκολο τὸ διάβασμα τῶν πρώτων κεφαλαίων καὶ ὑπάρχει ὁ κίνδυνος τὸ γαλλικὸ κοινό, πάντα ἀνυπόμονο νὰ βγάλη συμπεράσματα, διψασμένο νὰ γνωρίση τὴ σχέση τῶν γενικῶν ἀρχῶν μὲ τὰ ἄμεσα ἐρωτήματα ποὺ τὸ βασανίζουν, νὰ ἀπογοητευθῆ, ἐπειδὴ δὲν θὰ μπορέση, ἀπὸ τὴν ἀρχή, νὰ βγάλη γενικὰ συμπεράσματα. Αὐτὸ εἶναι ἕνα μειονέκτημα ποὺ ἐνάντιά του δὲν μπορῶ νὰ κάνω τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ προειδοποιήσω καὶ νὰ προφυλάξω τοὺς ἀναγνῶστες, ποὺ νοιάζονται γιὰ τὴν ἀλήθεια. Δὲν ὑπάρχει βασιλικὴ ὁδὸς γιὰ τὴν ἐπιστήμη, καὶ ἔχουν τὴν τύχη νὰ φθάσουν στὶς φωτεινὲς κορφές της, μόνο ἐκεῖνοι ποὺ δὲν φοβοῦνται νὰ ἀνέβουν τὰ ἀπότομα σκαλιά»[9].

Τὸ περιεχόμενο τῶν διαφόρων κεφαλαίων καθρεφτίζει τὴν ἄνιση ἀνάπτυξη τῶν ἐννοιῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, ποὺ ἐπισημάναμε πιὸ πάνω. Ὁρισμένα κεφάλαια κατορθώνουν νὰ φθάσουν μία ἀρκετὰ ἀκριβὴ ἐπιστημονικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἐννοιῶν· ἄλλα περιορίζονται σχεδὸν στὸ νὰ θέσουν μόνο τὰ προβλήματα.

---

8. Σ' αὐτὸν ποὺ θέλει μία πρώτη ἀντίληψη τοῦ μαρξισμοῦ, συνιστοῦμε νὰ διαβάση, πρὶν ἀρχίση τὴ μελέτη τοῦ Α' Κεφαλαίου, τὸ κείμενο τοῦ Στάλιν: *Διαλεκτικὸς ὑλισμὸς καὶ ἱστορικὸς ὑλισμός*. Θὰ ἦταν καλὸ νὰ ξαναγυρίση στὸ ἴδιο κείμενο, αὐτὴ τὴ φορὰ μὲ κριτικὸ πνεῦμα, ἀφοῦ τελειώση τὴ μελέτη αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

9. Βλέπε Μαρξ *Τὸ Κεφάλαιο* Βιβλίο Ι, τόμος Ι, σελ. 44.

Πρόθεσή μας ἦταν νὰ κάνουμε τὸν ἀναγνώστη νὰ νοιώση αὐτὴ τὴν κατάσταση τῆς ἄνισης ἀνάπτυξης.

Γιὰ νὰ πραγματοποιήσουμε αὐτὴ τὴν ἐργασία χρησιμοποιήσαμε τὴ μέθοδο θεωρητικῆς δουλειᾶς καὶ κριτικῆς ἀνάγνωσης ποὺ μάθαμε μελετώντας τὰ ἔργα τοῦ Λουῒ Ἀλτουσσέρ (ἰδιαίτερα) καὶ τῶν συνεργατῶν του[10]. Κάθε φορὰ ποὺ βρήκαμε σ' αὐτοὺς ἢ ἄλλους συγγραφεῖς ἀρκετὰ σαφῆ κομμάτια, τὰ χρησιμοποιήσαμε ἀκέραια, ἢ σχεδὸν ἀκέραια, σημειώνοντας τὴν πηγὴ τοῦ κειμένου, γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης νὰ καταφύγη στὸ πρωτότυπο.

Τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου δὲν πρέπει νὰ κριθῆ σὰν ἕνα δόγμα, ἀλλὰ σὰ μία προσπάθεια ἔρευνας καὶ παιδαγωγικῆς παρουσίασης ὁρισμένων ἐργαλείων θεωρητικῆς δουλειᾶς. Ἂν κάποιο ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐργαλεῖα ἐμποδίζει μᾶλλον παρὰ εὐνοεῖ τὴ γνώση μιᾶς συγκεκριμένης πραγματικότητας, πρέπει χωρὶς καμμιὰ ἀμφιβολία νὰ τροποποιηθῆ, νὰ τελειοποιηθῆ ἢ καὶ ἀκόμα νὰ ἐγκαταλειφθῆ.

Ἡ βιβλιογραφία στὸ τέλος κάθε κεφαλαίου προορίζεται ἀκριβῶς στὸ νὰ διευκολύνη τὴν κριτικὴ μελέτη τοῦ περιεχομένου τῆς δουλειᾶς μας.

Ἡ γενικὴ βιβλιογραφία στὸ τέλος τοῦ βιβλίου ἐπισημαίνει τὰ κυριώτερα κείμενα, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ διαβαστοῦν σὲ ἕνα πρῶτο στάδιο δουλειᾶς. Κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀναφορές, συνοδεύεται καὶ ἀπὸ ἕνα κριτικὸ σχόλιο προορισμένο νὰ προσανατολίση τὸν ἀναγνώστη. Στὸ τέλος αὐτῆς τῆς γενικῆς βιβλιογραφίας, ὅπου τὰ κείμενα κάθε συγγραφέα παρουσιάζονται μὲ χρονολογικὴ σειρά, δίνουμε συγκεκριμένες ὑποδείξεις γιὰ τὸν πιὸ ἀποτελεσματικὸ τρόπο νὰ ὀργανωθῆ ἡ ἀνάγνωση αὐτῶν τῶν κειμένων.

Συνιστοῦμε στοὺς ἀναγνῶστες μας νὰ μελετήσουν τὰ κείμενα τῶν Μάρξ, Ἔνγκελς, Λένιν καὶ Μάο Τσὲ Τούνγκ. Ἂν καὶ αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς δὲν ἀνάπτυξαν, συστηματικά, πολλὲς ἀπὸ

---

10. Ἰδιαίτερα τὰ Pour Marx καὶ Lire le Capital. Στὴ δουλειὰ αὐτὴ συνέβαλαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Ἀλτουσσέρ, καὶ οἱ συζητήσεις ποὺ ἔκανα μαζί του στὴν διάρκεια τριῶν χρόνων δουλειᾶς, μαζί του.

τὶς ἔννοιες τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, διηγήθηκαν καὶ ἀνάλυσαν τὴν ἴδια τους τὴν ἐπαναστατικὴ πρακτικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχουμε νὰ μάθουμε πολλά.

Ἀλλὰ νὰ τὰ διαβάσουμε, νὰ τὰ μελετήσουμε, νὰ τὰ ἀφομοιώσουμε, δὲ σημαίνει νὰ τὰ «ἀποστηθίσουμε». Οἱ ἀναφορὲς σὲ διάστημα ἔργα δὲν ἀρκοῦν, χρειάζεται μία δημιουργικὴ ἐφαρμογὴ τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Ὁ Λένιν ἔκανε μία σκληρὴ κριτικὴ στοὺς πολιτικούς, ποὺ κολλοῦσαν στὶς παραπομπές, χωρὶς νὰ δοκιμάζουν νὰ ἀντιμετωπίσουν μὲ δημιουργικὸ τρόπο τὴν πραγματικότητα: «Μοιάζουν μὲ τὸ σοφὸ ποὺ τὸ κεφάλι του εἶναι ἕνα συρτάρι μὲ παραπομπές...., ἀλλὰ σὰ φανῆ μία νέα περίπτωση ποὺ δὲν περιγράφεται στὰ βιβλία, νὰ τον ποὺ χάθηκε καὶ παίρνει ἀπὸ τὸ συρτάρι του ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν παραπομπὴ ποὺ δὲν ταιριάζει»[11].

Τελειώνοντας θὰ ἤθελα ἰδιαίτερα νὰ εὐχαριστήσω τὸν φίλο καὶ δάσκαλό μου Λουὶ Ἀλτουσσὲρ, καθὼς καὶ ὅλους ἐκείνους, ποὺ, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, κάναν δυνατὴ αὐτὴ τὴ δουλειά, καρπὸ μιᾶς πραγματικά ὁμαδικῆς ἐργασίας. Ἀλλὰ ἡ προσπάθειά μας θὰ μείνη *ἀπόλυτα στεῖρα*, ἂν οἱ ἀνανγῶστες μας ἱκανοποιηθοῦν μὲ τὸ νὰ εὐρύνουν τὸ πεδίο τῶν γνώσεών τους πάνω στὴ μαρξιστικὴ θεωρία. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ὁ ἀπώτερος σκοπὸς τοῦ Μὰρξ εἶναι *νὰ ἀλλάξη τὸν κόσμο*.

Σαντιάγο, Γενάρης 1971

---

1. Lenine, Discours au Premier Congres de l'enseignement extra-scolaire de Russie, στὸ Qeuvres, τόμος 29, σελ. 367.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ

Στὸ πρῶτο μέρος, θὰ δοῦμε τὶς μαρξιστικὲς ἔννοιες ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μελετήσουμε ἐπιστημονικὰ τὴν κοινωνία στὸ σύνολό της, καθὼς καὶ τὶς διάφορες περιφερειακές της δομές: οἰκονομική, ἰδεολογική καὶ δικαιο-πολιτική.

Θὰ ἐπιμείνουμε ἰδιαίτερα, στὰ στοιχεῖα τῆς οἰκονομικῆς δομῆς, ἀφοῦ εἶναι γνωστὴ ἡ σημασία της γιὰ τὴ μαρξιστικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἀρχίζουμε αὐτὴ τὴν παιδαγωγικὴ ἔκθεση τῶν βασικῶν ἐννοιῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, μὲ τή διαδικασία τῆς παραγωγῆς. Ὄχι αὐθαίρετα, ἀλλὰ γιατὶ αὐτὴ ἡ ἔννοια ἀποτελεῖ τῆ βάση ποὺ πάνω της θὰ ὑψωθῆ ὁλόκληρο τὸ κτίσμα τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ.

Κάθε παραγωγὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ δύο ἀδιαχώριστα στοιχεῖα: 1) Τὴ *διαδικασία τῆς ἐργασίας*, ποὺ ἀφορᾶ τὸν μετασχηματισμὸ τῆς φύσης ποὺ πραγματοποιεῖ ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ τὴ μεταβάλη σὲ χρήσιμο πράγμα 2) τὶς *σχέσεις παραγωγῆς*, ποὺ μᾶς λένε τὸ συγκεκριμένο τρόπο, ποὺ πραγματοποιεῖται ἡ διαδικασία τῆς ἐργασίας μέσα στὴν ἱστορία.

1. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Θὰ ὀνομάσουμε διαδικασία τῆς ἐργασίας κάθε διαδικασία μετατροπῆς ἐνὸς ὁρισμένου ἀντικειμένου (ἀδιάφορο ἂν αὐτὸ εἶναι φυσικὸ ἢ ἤδη ἐπεξεργασμένο) σὲ ἕνα ὁρισμένο προϊόν, μετατροπῆς ποὺ γίνεται μὲ μία ὁρισμένη ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁρισμένα ὀργανα δουλειᾶς.

Μιλᾶμε γιὰ διαδικασία τῆς ἐργασίας, ὅταν τὸ ἀντικείμενο ὑποβάλλεται σὲ μία διαδικασία μετασχηματισμοῦ, γιὰ νὰ μετατραπῆ σὲ ἕνα χρήσιμο ἀντικείμενο. Αὐτὸς ὁ μετασχηματισμὸς πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἀνθρώπινη δραστηριότητα τῆς ἐργασίας, ποὺ χρησιμοποιεῖ γιὰ τοῦτο περισσότερο ἢ λιγώτερο τελειοποιημένα, ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη, ἐργαλεῖα.

Αὐτὴ ἡ διαδικασία τῆς ἐργασίας μελετήθηκε ἀπὸ τὸ Μὰρξ στὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ *Κεφαλαίου*. Μὲ τὴ βοήθεια αὐτοῦ τοῦ κειμένου θὰ ξαναορίσουμε, μὲ τρόπο πιὸ ἀκριβή, τὰ διάφορα στοιχεῖα ποὺ ἀποτελοῦν τὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας.

2. ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι ὅπως εἴδαμε: α) τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας β) τὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιεῖ κανεὶς στὴν ἐργασία του γ) ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα ποὺ ἀναπτύσσεται στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας.

α) *Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας*

Πρέπει νὰ διακρίνουμε δύο τύπους ἀντικειμένων ἐργασίας: τὴν ἀκατέργαστη ὕλη καὶ τὴν πρώτη ὕλη.

1. Ἡ *ἀκατέργαστη ὕλη* εἶναι ἡ οὐσία ποὺ προέρχεται ἄμεσα ἀπὸ τὴ φύση, οὐσία ποὺ ἡ ἐργασία θὰ τὴν πρωτοαποσπάσει ἀπὸ τὴ φύση. Π.χ. τὰ δένδρα, ποὺ περιμένουν στὸ δάσος νὰ κοποῦν, τὸ ὀρυκτὸ ποὺ θὰ ἐξορυχθῆ στὰ ὀρυχεῖα κτλ.

2. Ἡ *πρώτη ὕλη* εἶναι ἡ οὐσία ποὺ μὲ τὴν ἐργασία ἔχει ἤδη ὑποστεῖ κάποια διαφοροποίηση. Π.χ. τὸ κατεργασμένο ξύλο, τὸ ἐξευγενισμένο ὀρυκτό....

Ἡ πρώτη ὕλη μπορεῖ νὰ ἀποτελῆ τὸ κύριο στοιχεῖο ἑνὸς προϊόντος, ἢ μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο *βοηθητικὴ* ὕλη.

Οἱ βοηθητικὲς πρῶτες ὕλες:

α) εἴτε ἀπορροφοῦνται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὄργανο τῆς ἐργασίας: τὸ κάρβουνο ἢ ὁ ἠλεκτρισμὸς ἀπὸ τὴ μηχανή, τὸ λάδι ἀπὸ τὸ γρανάζι κτλ.,

β) εἴτε ἐνσωματώνονται στὴν κύρια πρώτη ὕλη γιὰ νὰ προκαλέσουν σ' αὐτὴ μία μετατροπὴ ὑλικοῦ χαρακτήρα: ἡ βαφὴ γιὰ τὸ δέρμα ἢ τὸ μαλλί, τὸ χλώριο γιὰ τὸ λεύκασμα τῶν ὑφασμάτων κτλ.,

γ) εἴτε πάλι βοηθοῦν ἁπλὰ καὶ μόνο στὴν ἐκτέλεση τῆς ἐργασίας. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν ὑλικῶν ποὺ προορίζονται νὰ φωτίζουν ἢ νὰ ζεσταίνουν τοὺς χώρους ἐργασίας.

Στή χημικὴ βιομηχανία, οὐσιαστικὰ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὶς κύριες καὶ τὶς δευτερεύουσες πρῶτες ὕλες σβήνει, γιατί στὸ τελικὸ προϊὸν δὲν βρίσκεται αὐτούσια καμμιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες ὕλες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν.

β) *Τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα κανεὶς ἐργάζεται*

Ὁ Μὰρξ τὰ ὀνομάζει *μέσα ἐργασίας*. Διακρίνει στενὴ καὶ πλατιὰ ἔννοια.

1. *Μὲ τὴ στενὴ ἔννοια, μέσα ἐργασίας* εἶναι τὰ πράγματα ἢ τὸ σύνολο τῶν πραγμάτων ποὺ ὁ ἐργαζόμενος παρεμβάλλει ἄμεσα ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς δουλειᾶς του (ἀκατέργαστη ἢ πρώτη ὕλη). Χρησιμεύουν σὰν ἐνδιάμεσα ἀνάμεσα στὸν ἐργαζόμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας. Π.χ.: τὸ πριόνι καὶ τὸ σφυρὶ σὲ μιὰ μικρὴ βιομηχανία ἐπίπλων, ἡ ραπτομηχανὴ σὲ μιὰ βιομηχανία ρούχων, τὸ μηχανικὸ φτυάρι σὲ ἕνα ὀρυχεῖο.....

2. *Μὲ τὴν πλατιὰ ἔννοια, τὰ μέσα ἐργασίας* περιλαμβάνουν ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μέσα ποὺ ἤδη ἀναφέραμε ὅλους τοὺς ὑλικοὺς ὅρους, ποὺ χωρὶς νὰ ἐπεμβαίνουν ἄμεσα στὴ διαδικασία τοῦ μετασχηματισμοῦ, εἶναι ἀπαραίτητοι γιὰ τὴν πραγματοποίησή του. Π.χ. τὸ ἔδαφος, τὰ ἐργαστήρια, οἱ δρόμοι, τὰ κανάλια, τὰ ἀρδευτικὰ ἔργα, κτλ.

Ἐπειδὴ ἡ παραγωγὴ τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῆ χωρὶς τὴ συνδυασμένη συμμετοχὴ τῆς πρώτης (ἢ ἀκατέργαστης) ὕλης καὶ τῶν μέσων ἐργασίας μὲ τὴν πλατιὰ ἔννοια, ὁ Μὰρξ ὀνομάζει ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα: *μέσα παραγωγῆς*.

Τὰ *μέσα παραγωγῆς*, ἀποτελοῦνται λοιπὸν ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας καὶ τὰ μέσα ἐργασίας, στὴν πιὸ πλατιὰ τους ἔννοια.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι σὲ πολλὰ μαρξιστικὰ κείμενα ὁ ὅρος «μέσα παραγωγῆς» χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ περιγράψη αὐτὸ ποὺ ὁ Μὰρξ ὁρίζει σὰ «μέσα ἐργασίας». Αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνη πηγὴ παρανοήσεων.

γ) Ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα ποὺ ἀναπτύσσεται στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς

Ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ποὺ ἀναπτύσσεται στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς ὑλικῶν ἀγαθῶν, ὀνομάζεται συνήθως ἐργασία. Αὐτὴ ἡ ἐργασία, ποὺ ὑλοποιεῖται σὲ μιὰ κάποια ποσότητα προϊόντων, σημαίνει ἐμμεσα τὴ χρησιμοποίηση μιᾶς ὁρισμένης ποσότητας ἀνθρώπινης ἐνέργειας.

Ὁ Μὰρξ ὀνομάζει *ἐργασιακὴ δύναμη** τὴν ἀνθρώπινη ἐνέργεια ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας.

Ἡ κούραση ὕστερα ἀπό μία μέρα δουλειᾶς δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ φυσικὴ ἔκφραση αὐτῆς τῆς δαπάνης ἐνεργείας, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴ διάρκεια τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας. Ἡ καλὴ τροφή, ἡ ἀνάπαυση ἐπιτρέπουν τὴν ἀνάκτηση αὐτῆς τῆς ξοδευμένης ἐνέργειας.

Δὲν πρέπει νὰ συγχέεται ἡ ἔννοια τῆς *ἐργασίας* μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐργασιακῆς δύναμης. Αὐτὲς οἱ ἔννοιες ἀναφέρονται σὲ ἀπόλυτα διαφορετικὲς πραγματικότητες. Ἕνα παράδειγμα γιὰ νὰ δείξουμε τὴ διαφορά: Μία μηχανὴ παράγει μία συγκεκριμένη «ἐργασία» (συσκευάζει μία ὁρισμένη ποσοτητα τροφίμων) σὲ ὁρισμένες ὧρες. Γιὰ νὰ πραγματοποιήση αὐτὴ τὴν ἐργασία, χρησιμοποιεῖ μία ὁρισμένη ποσότητα ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, μία ἐργάτρια ἑνὸς ἐργοστασίου ζυμαρικῶν συσκευάζει στὸ ἐκτάωρο ἕναν ὁρισμένο ἀριθμὸ κιλῶν ζυμαρικῶν. Γιὰ νὰ πραγματοποιήση αὐτὴ τὴν ἐργασία, ξοδεύει μιὰ ὁρισμένη ποσότητα ἀνθρώπινης ἐνέργειας. Ἡ ἀνθρώπινη ἐνέργεια ἢ *ἐργασιακὴ δύναμη* διαφέρει λοιπὸν ριζικὰ ἀπὸ τὴν *ἐργασία* ποὺ πραγματοποιήθηκε, ποὺ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ «ἀπόδοση» αὐτῆς τῆς ἐργασιακῆς δύναμης.

Συγχέοντας αὐτὲς τὶς δύο ἔννοιες, οἱ κλασσικοὶ οἰκονομολόγοι δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀνακαλύψουν τὴν ἀρχὴ τῆς καπιταλιστικῆς ἐκμετάλλευσης. Ὑποστήριζαν ὅτι ὁ μισθὸς ἦταν ἡ

---

* Σημ. Μετ. Σὰν *ἐργασιακὴ δύναμη* μεταφράζουμε τὸν ὅρο *Arbeitskraft (force de travail)*. Θεωροῦμε τὴν ἀπόδοση πιὸ σωστὴ ἀπὸ τὸ συνηθισμένο *ἐργατικὴ δύναμη*.

τιμή τῆς ἐργασίας πού πραγματοποιεῖ ὁ ἐργάτης, ἀλλά ὑπολόγιζαν τελείως διαφορετικά τό ποσό πού πρέπει νά πληρωθῆ: ἀντί νά λογαριάζουν τήν τιμή τῆς ἐργασίας πού πραγματοποιεῖται (π.χ. τόν ἀριθμό τῶν παπουτσιῶν), λογάριαζαν τήν τιμή τῶν ἀγαθῶν πού θά ἔπρεπε νά καταναλώση ὁ ἐργάτης γιά νά ἀνακτήση τήν ἐργασιακή του δύναμη (αὐτά τά μέσα ὕπαρξης περιλαμβάνουν ὄχι μόνο ὑλικά ἀγαθά ὅπως τρόφιμα, ροῦχα καί στέγη γιά τόν ἐργάτη καί τήν οἰκογένειά του ἀλλά καί πολιτιστικά ἀγαθά ὅπως τό ραδιόφωνο, ὁ κινηματογράφος, τά σπόρ κτλ.).[1]

δ) Τό προϊόν: τό ἀποτέλεσμα τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας

Ὀνομάζουμε προϊόν κάθε ἀντικείμενο στήν τελική του μορφή, πού δημιουργήθηκε στή διάρκεια τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας.

Τό προϊόν εἶναι μία *ἀξία χρήσης*. Ὀνομάζουμε ἀξία χρήσης κάθε ἀντικείμενο πού ἱκανοποιεῖ μία ὁρισμένη ἀνθρώπινη ἀνάγκη (βιολογική ἤ κοινωνική.).

Θά πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἄν καί κάθε προϊόν ἀντιπροσωπεύει μία ἀξία χρήσης (ἀλλιώτικα δέν θά ὑπῆρχε λόγος νά παραχθῆ), κάθε ἀξία χρήσης δέν εἶναι καί προϊόν. Ὑπάρχουν πράγματα πού ἱκανοποιοῦν ἀνθρώπινες ἀνάγκες, χωρίς προηγούμενα νά ἐχουν ὑποστῆ μία διαδικασία μετατροπῆς. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἀέρα πού ἱκανοποιεῖ τήν ἀνάγκη τῆς ἀναπνοῆς: ὁ ἀέρας εἶναι ἀξία χρήσης, ἀλλά δέν εἶναι ἕνα προϊόν[2].

3. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Περιληπτικά, κάθε διαδικασία ἐργασίας εἶναι μία δομή πού ἀποτελεῖται ἀπό τρία βασικά στοιχεῖα: τήν ἐργασιακή δύναμη, τό ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας καί τά μέσα τῆς ἐργασίας. Αὐτά τά στοιχεῖα διατηροῦν μεταξύ τους ὁρισμένες σχέσεις.

1. Γιά τήν καπιταλιστική ἐκμετάλλευση, βλέπε στό παράρτημα γιά τήν ὑπεραξία.

2. Ὅταν ἕνα πράγμα ἔχει παραχθῆ ὄχι γιά ἄμεση κατανάλωση ἀλλά γιά νά ἀνταλλαχθῆ στήν ἀγορά, τότε μιλάμε γιά ἐμπόρευμα.

Τὸ πιὸ σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας εἶναι τὰ μέσα τῆς ἐργασίας σὲ στενὴ ἔννοια. Αὐτὰ ὁρίζουν τὸν τύπο τῆς δραστηριότητας, ποὺ πρέπει νὰ ἀναπτύξουν τὰ ἄτομα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν προϊόντων, ὁρίζοντας, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, τὸν τύπο τῆς σχέσης ποὺ δημιουργεῖται ἀνάμεσα στὸν ἐργαζόμενο καὶ τὰ μέσα παραγωγῆς.

Ἡ ἀγροτικὴ ἐργασία, π.χ., ἀλλάζει ὁλοκληρωτικὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τρακτέρ: ἀντὶ νὰ ἔχουμε μιὰ εἰκοσαριὰ ἀγροτικοὺς ἐργάτες, τὸν καθένα μὲ ἕνα φτυάρι καὶ μιὰ τσάπα, ἀρκεῖ ἕνας ἄνθρωπος ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ τρακτέρ γιὰ νὰ πετύχουμε τὴν ἴδια ἀπόδοση. Ἐπὶ πλέον, ἡ ἐργασία παύει νὰ εἶναι βασικὰ χειρωνακτική. Καὶ ἡ σχετικὴ ἐπιβεβαίωση τοῦ Μάρξ: «Αὐτὸ ποὺ διακρίνει τὴν μία οἰκονομικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι λιγώτερο αὐτὸ ποὺ παράγεται καὶ περισσότερο ὁ τρόπος ποὺ παράγεται, τὰ μέσα ἐργασίας μὲ τὰ ὁποῖα παράγεται»[3].

Παρ' ὅλο ποὺ τὰ μέσα τῆς ἐργασίας εἶναι καθοριστικὰ στοιχεῖα στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας, δὲν ἔχουν πάντα κυριαρχικὴ θέση στὴ δομὴ αὐτῆς τῆς διαδικασίας.

Στὶς χῶρες μὲ χαμηλὸ τεχνολογικὸ ἐπίπεδο, π.χ., ἡ ἐργασιακὴ δύναμη κατέχει κυριαρχικὴ θέση. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν πρωτόγονων κοινωνιῶν, τῶν δουλοκτητικῶν καὶ γενικὰ τῶν κοινωνιῶν ποὺ ἀποκαλοῦνται «ὑποανάπτυκτες». Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει στὶς προχωρημένες καπιταλιστικὲς κοινωνίες: ὁ τύπος τῶν μέσων παραγωγῆς ποὺ χρησιμοποιοῦνται — ἡ τελειοποιημένη μηχανή — κυριαρχοῦν ὅλη τὴ διαδικασία καὶ ὑποτάσσουν τὸν ἐργαζόμενο στὸ δικό τους ρυθμό, μετατρέποντάς τον σὲ ἕνα παραγωγικὸ αὐτόματο[4].

4. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Μέχρι τώρα μελετήσαμε τὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας, σταματώντας μόνο στὰ ἁπλᾶ καὶ γενικὰ στοιχεῖα κάθε διαδικασίας

3. Marx, Τὸ Κεφάλαιο, βιβλίο Ι, τόμος 1, σελ. 182.

4. Τὴ θέση τῶν μέσων ἐργασίας καὶ τῆς ἐργασιακῆς δύναμης στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς θὰ τὴν ἐξηγήσουμε στὸ δεύτερο κεφάλαιο.

ἐργασίας, χωρὶς νὰ νοιαστοῦμε γιὰ τὶς συγκεκριμένες ἱστορικὲς συνθῆκες, ποὺ μέσα τους ἐκτυλίσσεται αὐτὴ ἡ διαδικασία. Γιὰ τοῦτο δὲν χρειάσθηκε νὰ παρουσιάσουμε τὸν ἐργαζόμενο σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους ἐργαζόμενους.

Ἀλλά, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ μαρξισμός, οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι οὔτε μόνοι, οὔτε ἀπομονωμένοι στὸν ἀγώνα τους γιὰ τὸν μετασχηματισμὸ τῆς φύσης. Μέσα στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας δημιουργοῦν ἀνάμεσά τους ὁρισμένες σχέσεις: σχέσεις συνεργασίας καὶ ἀμοιβαίας βοήθειας, σχέσεις ἐκμετάλλευσης ἢ σχέσεις ἐνδιάμεσες σὲ αὐτὲς τὶς δύο ἀκραῖες καταστάσεις. Αὐτὲς οἱ σχέσεις ποὺ δημιουργοῦν οἱ ἄνθρωποι ἀνάμεσά τους στὴ διάρκεια τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας καθορίζουν τὸν χαρακτῆρα, ποὺ παίρνει αὐτὴ ἡ διαδικασία σὲ μία ἱστορικὰ ὁρισμένη κοινωνία. Ὑπάρχει μία μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἐργασία, ποὺ πραγματοποιεῖται κάτω ἀπὸ τὸ μαστίγιο τοῦ ἀφεντικοῦ τῶν δούλων, καὶ τὴν ἐργασία ποὺ γίνεται κάτω ἀπὸ τὸ ἄγρυπνο μάτι τοῦ κεφαλαιοκράτη.

Αὐτὲς τὶς σχέσεις ὁ Μάρξ τὶς ὀνομάζει «*σχέσεις παραγωγῆς*». Ἐπιμένει στὸ γεγονὸς ὅτι κάθε διαδικασία παραγωγῆς πραγματοποιεῖται μέσα στὸ πλαίσιο ὁρισμένων σχέσεων παραγωγῆς. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ ἄνθρωποι δὲ μετασχηματίζουν τὴ φύση μεμονωμένα, ἀντίθετα, ὁ τρόπος ποὺ τὴ μετασχηματίζουν ὁρίζεται ἀπὸ τὸν τύπο τῶν σχέσεων ποὺ πλέκουν στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας.

Θὰ ὀνομάζουμε *διαδικασία τῆς παραγωγῆς*, τὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας ὅπως πραγματοποιεῖται μέσα στὸ πλαίσιο καθορισμένων σχέσεων παραγωγῆς[5].

---

5. Αὐτὸς ὁ ὁρισμὸς θὰ γίνη πιὸ κατανοητός, ὅταν μελετήσουμε τὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὶς σχέσεις παραγωγῆς. Θὰ δοῦμε ἐκεῖ, πῶς ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς τείνει νὰ ἀναπαράγη ὄχι μόνο τὶς ὑλικές, ἀλλὰ καὶ τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες παραγωγῆς, δηλαδὴ τὶς σχέσεις παραγωγῆς ποὺ μέσα τους πραγματοποιεῖται. Τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας καὶ τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς τὴ χρωστᾶμε στὴν ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου τοῦ Bettelheim, Calcul économique et formes de propriété, Paris, Masp. 1970.

(Τίτλος ἑλληνικῆς ἔκδοσης «Μορφὲς ἰδιοκτησίας στὸ μεταβατικὸ στάδιο πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ» «Ἐκδόσεις Ράππα» Ἀθήνα 1972).

Αὐτὴ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας καὶ τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς ἐξηγεῖ, γιατὶ ὁ Μὰρξ ἀρνεῖται νὰ μιλήση γενικὰ γιὰ παραγωγή. Γιὰ ἐκεῖνον δὲν ὑπάρχει γενικὴ ἔννοια τῆς παραγωγῆς, ἡ παραγωγὴ εἶναι πάντα ἱστορικὰ καθορισμένη[6].

5. Ο ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Σὲ κάθε κοινωνικὴ παραγωγή, ὑπάρχει μία κατανομὴ καθηκόντων, δηλαδὴ ἕνας καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας. Ὅσο πιὸ πολύπλοκη εἶναι μία κοινωνία καὶ ὅσο πιὸ ψηλὰ εἶναι τὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξής της, τόσο πιὸ μεγάλη εἶναι ἡ διαφοροποίηση τῶν καθηκόντων.

Πρέπει νὰ διακρίνουμε τρεῖς τύπους καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας: καταμερισμὸς τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, τεχνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ κοινωνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας.

1. Ὀνομάζουμε *καταμερισμὸ τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς* τὴ διαίρεση τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς σὲ διαφορετικοὺς κλάδους, σφαῖρες ἢ τομεῖς.

Παραδείγματα: καταμερισμὸς ἀνάμεσα στὴν ἀγροτικὴ καὶ τὴ βιομηχανικὴ ἐργασία, καταμερισμὸς τῆς ἴδιας τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας (μεταλλουργία, χημεία, ὑφασματοβιομηχανία κτλ.), καταμερισμὸς ἀνάμεσα στὴ βιομηχανικὴ καὶ τὴν ἐμπορικὴ ἐργασία.

2. Ὀνομάζουμε *τεχνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας* τὴν κατανομὴ τῆς ἐργασίας μέσα σὲ μια διαδικασία παραγωγῆς.

Αὐτὸς ὁ τεχνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἔχει ἰδιαίτερα ἀναπτυχθῆ στὴ σύγχρονη βιομηχανία. Κάθε ἐργάτης ἢ ὁμάδα ἐργατῶν πραγματοποιεῖ μία εἰδικὴ ἐργασία, ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἕνα μέρος τῆς διαδικασίας. Σὲ ἕνα ἐργοστάσιο αὐτοκινήτων,

6. «Ὅταν λοιπὸν μιλᾶμε γιὰ παραγωγὴ πρόκειται πάντα γιὰ τὴν παραγωγὴ σὲ ἕνα ὁρισμένο στάδιο τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης...» Marx, Introduction à la Critique de l'écononie politique, σελ. 150.

π.χ., ὑπάρχουν περισσότερα τμήματα, ποὺ ἀλληλοσυμπληρώνονται γιὰ νὰ γίνῃ τὸ τελικὸ προϊὸν, τὸ αὐτοκίνητο. Συνεπῶς, κανένας ἐργάτης δὲν πραγματοποιεῖ τὸ τελικὸ προϊὸν. Αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ τελικὸ προϊὸν εἶναι τὸ κοινὸ προϊὸν ὅλων. Αὐτή, ἡ τεχνικὴ κατανομὴ τῶν καθηκόντων, μέσα στὴν ἴδια διαδικασία παραγωγῆς, ἐπιτρέπει μία μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητα καὶ κατὰ συνέπεια μία αὔξηση τῆς ἀπόδοσης τῆς ἐργασίας τῶν ἐργατῶν.

Ὁ τεχνικὸς καταμερισμὸς μπορεῖ νὰ ὁδηγήσῃ στὴ διαίρεση τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς χημικῆς βιομηχανίας: ἄρχισε σὰν ἁπλὸς τεχνικὸς καταμερισμὸς τῆς διαδικασίας παραγωγῆς ὑφασμάτων, γιὰ νὰ μεταβληθῇ στὴ συνέχεια σὲ ἕνα αὐτόνομο κλάδο, σὲ μία πραγματικὴ χημικὴ βιομηχανία.

Πῶς νὰ διακρίνουμε λοιπὸν καθαρὰ τὸν τεχνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς; Ὁ Μὰρξ μᾶς δίνει τὰ βασικὰ κριτήρια στὸ κείμενο τοῦ *Κεφαλαίου*, ὅπου ἀναφέρεται στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τὴ βιοτεχνία.

Αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει τὸν τεχνικὸ καταμερισμό, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι μεμονωμένες εἰδικευμένες ἐργασίες δὲν παράγουν ἐμπορεύματα (δηλαδὴ ἀξίες χρήσης ἀνταλλάξιμες στὴν ἀγορά). Αὐτὸ ποὺ παράγει κάθε ἐξειδικευμένη ἐργασία, δὲν εἶναι παρὰ ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ τελικὸ προϊόν. Μόνο τὸ τελικὸ προϊόν, ποὺ προέρχεται ἀπὸ μία συλλογικὴ ἐργασία, εἶναι ἐμπόρευμα.

Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ χημικὴ δραστηριότητα, ποὺ ἦταν ἀρχικὰ μιὰ ἐξειδικευμένη ἐργασία μέσα στὴ βιομηχανία ὑφασμάτων, πρέπει νὰ θεωρηθῇ σὰ μία περίπτωση τεχνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Τὰ ἀντικείμενα ποὺ παράγει αὐτὴ ἡ δραστηριότητα, δὲν πᾶνε στὴν ἀγορὰ ἀλλὰ ἐνσωματώνονται ἄμεσα στὴ διαδικασία βαφῆς τῶν ὑφασμάτων . Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει, ὅταν ἡ χημικὴ δραστηριότητα ἀνεξαρτητοποιεῖται ἀπὸ τὴ διαδικασία παραγωγῆς ὑφασμάτων καί γίνεται μία αὐτόνομη βιομηχανία. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, τὰ προϊόντα της ρίχνονται στὴν ἀγορὰ καί δὲν χρησιμεύουν πιὰ ἄμεσα σὲ μία ὁρισμένη διαδικασία παραγωγῆς. Ἔτσι γίνεται τὸ πέρασμα ἀπὸ ἕναν τε-

χνικὸ καταμερισμὸ σὲ ἕναν καταμερισμὸ τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς.

Πρέπει ἀκόμα νὰ διευκρινίσουμε ὅτι ὁ τεχνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας δὲν ἀφορᾶ μόνο τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας μέσα σὲ μία παραγωγικὴ μονάδα. Ἄλλο πράγμα εἶναι ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας μέσα στὴν ἴδια παραγωγικὴ μονάδα (ἐργαστήρι, ἐργοστάσιο) καὶ ἄλλο εἶναι ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας μέσα στὴν ἴδια *διαδικασία παραγωγῆς*.

Ὅσο ἀναπτύσσονται οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ ἀποκτοῦν ἕνα ὅλο καὶ περισσότερο κοινωνικὸ χαρακτήρα, οἱ παραγωγικὲς μονάδες, ποὺ ἀποτελοῦσαν προηγούμενα αὐτόνομα κύτταρα τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς , ἐξαρτῶνται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ σχέσεις ἀνάμεσά τους, ὕστερα ἀπὸ τὴν παραγωγή, νὰ μὴ μποροῦν πιὰ νὰ ἐγκαταλειφθοῦν στοὺς τυχαίους παράγοντες τῆς ἀγορᾶς. Πρέπει νὰ προκαθορισθοῦν στὶς βασικές τους γραμμές, νὰ ρυθμισθοῦν, δηλαδὴ νὰ προβλεφθοῦν μὲ βάση ἕνα σχέδιο. Ὅταν γίνῃ αὐτό, ὁ προορισμὸς τῶν προϊόντων εἶναι προκαθορισμένος μὲ τρόπο κοινωνικὰ συνειδητό. Οἱ παραγωγικὲς μονάδες, ἀντὶ νὰ ἀποτελοῦν αὐτόνομα κύτταρα παραγωγῆς, δὲν εἶναι τότε παρὰ ὄργανα ἑνὸς τεχνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο.[7]

Αὐτὸ συμβαίνει, π.χ., στὴν περίπτωση τῶν βιομηχανικῶν συμπλεγμάτων (Combinats industriels) στὶς σοσιαλιστικὲς χῶρες. Ἡ ἐξαγωγή, ἡ διύλιση καὶ ἡ διάθεση τοῦ πετρελαίου ἀποτελοῦν ἐδῶ μία καὶ μόνη διαδικασία παραγωγῆς, ποὺ στὸ πλαίσιό της οἱ παραγωγικὲς μονάδες δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ ἕναν τεχνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Μόνο τὸ τελικὸ προϊὸν αὐτῆς τῆς σύνθετης διαδικασίας παραγωγῆς καταλήγει στὴν ἀγορά. Στὴ διάρκεια τῶν σταδίων ποὺ προηγοῦνται δὲν ὑπάρχει οὔτε ἀγορὰ οὔτε πώληση, ἀλλὰ μόνο μεταφορὰ προϊόντων ἀπὸ τὴ μία παραγωγικὴ μονάδα στὴν ἄλλη σύμφωνα μὲ ἕνα προκαθορισμένο σχέδιο.

---

7. Bettelheim, La transition vers l'économie socialiste, Paris, Maspero 1968 σ. 57 - 58. Τὸ θέμα ἐξετάζεται σὲ πολλὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου.

3. Ὀνομάζουμε *κοινωνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας* τὴν κατανομὴ τῶν διαφόρων καθηκόντων ποὺ ἐκπληρώνουν τὰ ἄτομα στὴν κοινωνία (καθήκοντα οἰκονομικά, ἰδεολογικὰ ἢ πολιτικά), σύμφωνα μὲ τὴ θέση ποὺ κατέχουν τὰ ἄτομα αὐτὰ στὴν κοινωνικὴ δομή.

Αὐτὸς ὁ κοινωνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἀρχίζει ἱστορικὰ μόλις καθιερωθῆ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴ χειρωνακτικὴ καὶ τὴ διανοητικὴ ἐργασία. Ἡ τελευταία ἦταν προσιτὴ μόνο σὲ ἄτομα ποὺ προερχόντουσαν ἀπὸ τὴν ἀρχουσα τάξη.

Πῶς παρουσιάζεται αὐτὸς ὁ κοινωνικὸς καταμερισμὸς στὴν καπιταλιστικὴ διαδικασία παραγωγῆς; Βλέπουμε π.χ. εἰδικευμένους ἐργάτες, τεχνικοὺς καὶ μηχανικούς, ποὺ ἐκπληρώνουν ὁρισμένες τεχνικὲς λειτουργίες. Ἡ κατανομὴ τῶν διαφόρων καθηκόντων στὰ μέλη τῆς κοινωνίας δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ καθαρὰ τεχνικὰ κριτήρια (καλλίτερες ἱκανότητες, καλλίτερη προπαρασκευή), ἀλλὰ ἀπὸ κοινωνικὰ κριτήρια . Ὁρισμένες κοινωνικὲς τάξεις ἔχουν πρόσβαση σὲ ὁρισμένες λειτουργίες, ἄλλες πάλι ὄχι.

Εἶναι οἱ κοινωνικὲς παραγωγικὲς σχέσεις, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ πέρα, ποὺ καθορίζουν ἕνα τέτοιο κοινωνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, Βιβλίο Ι, τόμος 1, σελ. 180 - 187 (Γιὰ τὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας).

Μπεττελέμ, *Μορφὲς ἰδιοκτησίας στὸ μεταβατικὸ στάδιο πρὸς τὸ σοσιαλισμό*, Ἐκδόσεις Ράππα, Ἀθήνα, 1972.

Althusser «L'objet du Capital» (Τὸ ἀντικείμενο τοῦ *Κεφαλαίου*), στὸ *Lire le Capital* (Διαβάζουμε τὸ Κεφάλαιο) τόμος Ι, σελ. 39 - 44.

Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, Βιβλίο Ι, τόμος 1, (Γιὰ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τὴ βιοτεχνία).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ἐξετάσαμε τὰ ἁπλὰ στοιχεῖα, ποὺ ὑπάρχουν σὲ κάθε διαδικασία ἐργασίας. Σὲ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο θὰ μελετήσουμε τὶς σχέσεις παραγωγῆς ποὺ συγκροτοῦν τὸ ἱστορικὸ σχῆμα, μέσα στὸ ὁποῖο ἐκτυλίσσεται αὐτὴ ἡ διαδικασία.

Σὲ κάθε διαδικασία παραγωγῆς ἀναπτύσσονται ὁρισμένες σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς διάφορους παράγοντες τῆς παραγωγῆς. Ὀνομάζουμε *παράγοντες τῆς παραγωγῆς* (agents de la production) ὅλα τὰ ἄτομα, ποὺ συμμετέχουν, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, στὴν διαδικασία παραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν.

Αὐτὲς οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς παράγοντες τῆς παραγωγῆς, μποροῦν νὰ χωρισθοῦν σὲ *τεχνικὲς καὶ σὲ κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς*. Θὰ ἐξετάσουμε πρῶτα αὐτὲς τὶς σχέσεις χωριστά, γιὰ νὰ μελετήσουμε ἔπειτα τὴν ἀδιάσπαστη ἑνότητά τους, ὅπως αὐτὴ ἐμφανίζεται στὴ βιοτεχνία καὶ τὴ μεγάλη βιομηχανία.

1. ΟΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Γιὰ νὰ ξεκαθαρίσουμε τί πρέπει νὰ καταλαβαίνει κανένας μὲ τὸν ὅρο *τεχνικὲς σχέσεις*, πρέπει νὰ διακρίνουμε δύο τύπους διαδικασίας ἐργασίας: τὴν ἀτομικὴ διαδικασία ἐργασίας καὶ τὴ συνεργατικὴ διαδικασία ἐργασίας.

Θὰ ὀνομάζουμε *ἀτομικὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας* ἐκείνη ποὺ πραγματοποιεῖται ἀπὸ ἕναν ἐργαζόμενο ποὺ ἐργάζεται μεμονωμένα γιὰ νὰ μετατρέψη μία ὁρισμένη πρώτη ὕλη σὲ ἕνα

ὁρισμένο προϊόν. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ χειροτέχνη ἢ τοῦ μικροκαλλιεργητῆ.

Θά ὀνομάζουμε *συνεργατικὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας* ἐκείνη, ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ τὴ συμμετοχὴ περισσότερων ἐργαζομένων. Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε δύο μορφὲς συνεργασίας: α) Τὴν *ἁπλὴ συνεργασία*, ὅπου ὅλοι οἱ ἐργαζόμενοι κάνουν τὴν ἴδια ἢ παρόμοιες δουλειές. Αὐτὴ ἡ μορφὴ συνεργασίας ὑπῆρχε στὸ κυνήγι τῶν πρωτόγονων λαῶν, ὅπου μία ὁμάδα κυνηγῶν ἐφοδιασμένη μὲ βέλη, προσπαθοῦσε νὰ περικυκλώση τὸ θήραμα. Διατηρεῖται σήμερα στὴν τεχνικὴ, λίγο ἀναπτυγμένη γεωργικὴ ἐργασία. β) Τή *σύνθετη συνεργασία*, ποὺ ἀναπτύσσεται πάνω στὴ βάση μιᾶς τεχνικῆς διαίρεσης τῆς ἐργασίας. Στὴ σπορά, π.χ., ὁρισμένοι ἐργαζόμενοι σκάβουν αὐλάκια, ἄλλοι ρίχνουν τὸ σπόρο κ.τ.λ.

Ἡ *ἀτομικὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας* χαρακτηρίζεται βασικά, ἀπό μία σαφὴ ἑνότητα ἀνάμεσα στόν ἐργαζόμενο καὶ τό *μέσο τῆς ἐργασίας* του. Ἡ ποιότητα καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς δουλειᾶς τοῦ χειροτέχνη ἐξαρτῶνται ἀπό τὴν προσωπική του ἐπιδεξιότητα, μὲ τὴν ὁποία χειρίζεται τὸ ὄργανο τῆς ἐργασίας. Ἀπό τὴν ἄλλη μεριὰ πάλι, αὐτός εἶναι ποὺ ἐλέγχει ἀπόλυτα ὅλη τὴν *διαδικασία τῆς ἐργασίας*. Αὐτὸς ἀποφασίζει πότε, πῶς καὶ ποῦ θά δουλέψη.

Ἡ *συνεργατικὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας* χαρακτηρίζεται βασικὰ ἀπό τὴν ὕπαρξη μιᾶς κοινῆς ἐργασίας, ποὺ ὅταν πραγματοποιεῖται σὲ μία ἀρκετὰ μεγάλη κλίμακα, ἀπαιτεῖ μία διεύθυνση γιὰ τόν συγχρονισμό τῶν διαφόρων ἀτομικῶν δραστηριοτήτων. Αὐτὴ ἡ διεύθυνση πρέπει νὰ ἐκπληρώνη τίς γενικὲς λειτουργίες ποὺ πηγάζουν ἀπό τὴ διαφορά ἀνάμεσα στὴ γενικὴ κίνηση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας καὶ τὶς κινήσεις τῶν ἀτόμων ἐκείνων ποὺ συμμετέχουν σ' αὐτή.

«Σὲ ὅλες τὶς ἐργασίες ὅπου συνεργάζονται πολλὰ ἄτομα», γράφει ὁ Μάρξ, «ἡ γενικὴ συνοχὴ καὶ ἑνότητα τῆς διαδικασίας ἐκφράζονται ἀναγκαῖα μέ μία διευθύνουσα θέληση, μὲ τὶς λειτουργίες ποὺ δὲν ἀφοροῦν τίς μερικὲς ἐργασίες ἀλλὰ τὴν ὁλικὴ

δραστηριότητα τοῦ ἐργαστηρίου, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ διευθυντὴ μιᾶς ὀρχήστρας»[1].

Στὴν περίπτωση μιᾶς καπιταλιστικῆς βιομηχανίας (ἑνὸς ἐργοστασίου παπουτσιῶν π.χ.), ὅλοι οἱ ἐργάτες δὲν ἐκπληρώνουν τὰ ἴδια καθήκοντα στὴν παραγωγικὴ διαδικασία. Ὁρισμένοι ἐργάζονται ἄμεσα στὴ μετατροπὴ τῆς πρώτης ὕλης (τὸ δέρμα σ' αὐτὸ τὸ παράδειγμα), γιὰ νὰ τὴ μετατρέψουν σὲ ἕνα τελικὸ προϊὸν ἕτοιμο γιὰ πούλημα (ἕνα ζευγάρι παπούτσια). Γιὰ νὰ μπορέσουν αὐτοί, οἱ ἀμεσοι ἐργάτες, ποὺ εἶναι ἐξειδικευμένοι στὴν πραγματοποίηση ἑνὸς μέρους μόνο τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς, νὰ πραγματοποιήσουν συντονισμένα τὴ δουλειά τους, χρειάζεται νὰ ἐπέμβουν καὶ ἄλλα πρόσωπα ἱκανὰ νὰ ἐλέγχουν καὶ νὰ διευθύνουν τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς, εἴτε μερικὰ εἴτε συνολικά. Αὐτοὶ οἱ δύο τρόποι ἐργασίας ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ μέσα παραγωγῆς.

Κάθε διαδικασία, ποὺ βασίζεται σὲ μεγάλης κλίμακας συνεργασία, σημαίνει ὅτι οἱ ἀτομικοὶ ἐργαζόμενοι χάνουν τὸν ἔλεγχο ἢ τὴν ἐξουσία πάνω στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐμφανίζεται ἕνας διαχωρισμὸς τοῦ ἀτομικοῦ ἐργαζόμενου ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας. Αὐτὸς ποὺ κινεῖ αὐτὴ τὴ συνολικὴ διαδικασία δὲν εἶναι πιὰ ὁ ἀτομικὸς ἐργάτης. Εἶναι ὁ συλλογικὸς ἐργαζόμενος, ποὺ ἀπαιτεῖ μία ὁμάδα ἐργαζομένων ποὺ νὰ ἐκπληρώνη τὶς λειτουργίες διεύθυνσης καὶ ἐλέγχου τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς. Πλάϊ στὴν λειτουργία τῆς ἄμεσης μετατροπῆς τῆς ὕλης, ἐμφανίζεται ἔτσι ἡ λειτουργία τῆς διεύθυνσης καὶ τοῦ ἐλέγχου τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας στὸ σύνολό της[2]. Θὰ ὀνομάζουμε *ἄμεσους ἐργαζόμενους* τοὺς παράγοντες τῆς παραγωγῆς, ποὺ εἶναι σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν πρώτη ὕλη, καὶ *μὴ ἄμεσους ἐργαζόμενους* ἐκεί-

---

1. Marx

2. Αὐτὲς οἱ λειτουργίες διεύθυνσης καὶ ἔλεγχου προσωποποιοῦνται, σὲ ὁρισμένες ἱστορικὲς μορφὲς παραγωγῆς, ἀπὸ ἄτομα ποὺ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὸ συλλογικὸ ἐργαζόμενο καὶ τοῦ ἐπιβάλλουν μία ἐξωτερικὴ ἐξουσία. Σὲ ἄλλες περιόδους τῆς ἱστορίας μποροῦν νὰ παρουσιάζονται σὰν μία ἁπλὴ διαφοροποίηση μέσα στὸ συλλογικὸ ἐργαζόμενο.

νους ποὺ ἐκπληρώνουν ἕνα ρόλο ὀργάνωσης, ἐπίβλεψης καὶ ἐλέγχου στὰ διάφορα ἐπίπεδα τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας.

Μέχρι ἐδῶ μιλήσαμε γιὰ τὸν κοινὸ χαρακτῆρα ὅλων τῶν μορφῶν συνεργασίας: τὴν ὕπαρξη ἑνὸς συλλογικοῦ ἐργαζόμενου ποὺ μέσα του ξεπηδοῦν ὁρισμένες λειτουργίες διεύθυνσης καὶ ἐλέγχου τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας. Ἂς δοῦμε τώρα μερικὰ ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τοὺς διάφορους τύπους σχέσεων ποὺ δημιουργοῦνται ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας.

Μποροῦμε νὰ ἔχουμε μιὰ συνεργατικὴ διαδικασία παραγωγῆς ὅπου ὑπάρχει μιὰ ἑνότητα ἀνάμεσα στὸν ἐργαζόμενο καὶ τὸ μέσο ἐργασίας του, δηλαδὴ ὅπου ἡ κοινὴ ἐργασία συμβαδίζει μὲ τὸν ἔλεγχο ἢ ἐξουσία τοῦ ἀτομικοῦ ἐργαζόμενου πάνω στὸ ὄργανο τῆς ἐργασίας. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ὑπάρχει ἕνας διαχωρισμὸς τοῦ ἀτομικοῦ ἐργαζόμενου ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς *διαδικασίας τῆς ἐργασίας* (ποὺ τώρα βρίσκεται στὰ χέρια τοῦ συλλογικοῦ ἐργαζόμενου) ἀλλὰ καὶ ἑνότητα αὐτοῦ τοῦ ἐργαζόμενου μὲ τὸ μέσο ἐργασίας του (ἡ προσωπικὴ του ἐπιδεξιότητα συνεχίζει νὰ μετρᾶ).

Μποροῦμε ἐπίσης νὰ ἔχουμε μιὰ συνεργατικὴ διαδικασία παραγωγῆς, ὅπου ὁ ἀτομικὸς ἐργαζόμενος ἔχει ὄχι μόνο χάσει τὸν ἔλεγχο τῆς ροῆς τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ ἔχει ἐπίσης χάσει τὴν ἐξουσία πάνω στὸ *μέσο τῆς ἐργασίας*. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς μεγάλης βιομηχανίας, ὅπου ὁ ἐργαζόμενος γίνεται ἕνα ἐξάρτημα τῆς μηχανῆς. Σ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες συντελεῖται μιὰ νέα ἑνότητα ποὺ ἀντικαθιστᾶ τὴν ἑνότητα τοῦ ἐργαζομένου μὲ τὸ μέσο τῆς ἐργασίας του: πρόκειται γιὰ τὴν *ἑνότητα τοῦ μέσου ἐργασίας μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας*. Γιὰ τὸν Μὰρξ, αὐτὴ ἡ ἑνότητα μηχανῆς — ἀντικειμένου ἀποτελεῖ «ἕνα ὑλικὸ σκελετὸ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τοὺς ἐργάτες» καὶ γίνεται ἕνα πάγιο στοιχεῖο τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας, ποὺ μπορεῖ νὰ δεχθῆ οἱονδήποτε ἐργάτη. Δημιουργεῖται ἔτσι ἕνας ὁλοκληρωτικὸς διαχωρισμὸς τοῦ ἀτομικοῦ ἐργαζόμενου ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς. Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς συλλογικῆς ἐργασίας γίνεται μία τεχνικὴ ἀνάγκη. Ὁ συλλογικὸς ἐργάτης μεταβάλλεται σὲ *κοινωνικοποιημένο ἐργαζόμενο*.

Ἔχοντας αὐτὰ ὑπ' ὄψη μας μποροῦμε νὰ ἐπιβεβαιώσουμε ὅτι ὁ τύπος τῆς σχέσης, ποὺ γενιέται ἀνάμεσα στὸν ἀτομικὸ ἐργάτη καὶ τὸ μέσο ἐργασίας, ἐξαρτᾶται βασικὰ ἀπὸ τὸ χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ μέσου ἐργασίας. Ἀπὸ αὐτὸ ἐξηγεῖται γιατὶ ὁ Μὰρξ ἐπιμένει στὸν *ἀποφασιστικὸ χαρακτήρα τοῦ ρόλου τοῦ μέσου ἐργασίας* γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς μορφῆς τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας.

Περιληπτικά, σὲ κάθε διαδικασία παραγωγῆς δημιουργεῖται ἕνας ὁρισμένος τύπος σχέσης ἀνάμεσα στοὺς παράγοντες καὶ τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς. Αὐτὴ ἡ σχέση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας: τὸν τεχνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, τὸν τύπο τῆς συνεργασίας, τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ μέσου τῆς ἐργασίας κ.τ.λ. Αὐτὲς οἱ σχέσεις καθορίζονται ἀπὸ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ἐξουσία, ποὺ μποροῦν νὰ ἐξασκήσουν οἱ παράγοντες τῆς παραγωγῆς πάνω στὰ μέσα καὶ τὴ *διαδικασία τῆς ἐργασίας*. Θὰ λέμε *τεχνικὲς* σχέσεις παραγωγῆς τὶς μορφὲς ἐλέγχου ἢ ἐξουσίας, ποὺ ἀσκοῦν οἱ παράγοντες τῆς παραγωγῆς πάνω στὰ μέσα ἐργασίας εἰδικά, καί, γενικά, πάνω στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας[3].

---

3. Αὐτὴ ἡ σχέση ἀνάμεσα στοὺς παράγοντες καὶ τὰ μέσα παραγωγῆς διαλευκάνθηκε πολὺ λίγο ἀπὸ τοὺς Μὰρξ, Ἔνγκελς, καὶ Λένιν. Παρ' ὅλα αὐτά, μία προσεκτικὴ ἐξέταση τοῦ *Κεφαλαίου* καὶ τοῦ χειρογράφου τοῦ Μὰρξ γιὰ τοὺς προκαπιταλιστικοὺς οἰκονομικοὺς σχηματισμοὺς (βλέπε βιβλιογραφία στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου) φανερώνει τὴν φροντίδα γιὰ αὐτὸ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸν ἐργαζόμενο καὶ τὰ μέσα παραγωγῆς, σχέση ποὺ ἀπαντᾶται μὲ διαφορετικοὺς τίτλους: «οὐσιαστικὴ νομή», «πραγματικὴ ἰδιοποίηση», «οὐσιαστικὴ ἰδιοποίηση», «ἔλεγχος» κ.τ.λ. Πολλὲς ἀπὸ τὶς ἰδέες ποὺ ἐκθέτουμε ἐδῶ τὶς χρωστᾶμε στὸν Etienne Balibar. Μελετᾶ αὐτὲς τὶς σχέσεις στὸ Lire le Capital καὶ τὶς ὀνομάζει «σχέσεις πραγματικῆς ἰδιοποίησης» σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς σχέσεις παραγωγῆς. Προτιμήσαμε νὰ τὶς ὀνομάσουμε «τεχνικὲς σχέσεις παραγωγῆς» ἐπειδὴ δημιουργοῦνται μέσα στὴ παραγωγικὴ διαδικασία ἀπὸ ὁρισμένες τεχνικὲς συνθῆκες, ὅπως ὁ βαθμὸς τοῦ τεχνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ὁ τύπος τῆς τεχνολογίας ποὺ χρησιμοποιεῖται κ.τ.λ. Ἐξ ἄλλου, νομίζουμε ὅτι ὀνομάζοντάς τες ἔτσι, τραβοῦμε μία διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς σχέσεις καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς.

2. ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Μέχρι τώρα είδαμε τις τεχνικές μορφές της ύλικής παραγωγής. Ό άμεσος καί ὸ μὴ ἄμεσος ἐργαζόμενος εἶναι παράγοντες τῆς παραγωγῆς ποὺ ξοδεύουν τὴν ἐργασιακὴ τους δύναμη γιὰ διαφορετικὰ τεχνικὰ καθήκοντα, ποὺ ἐξαρτιόνται ἀπό τὴν *τεχνικὴ* διαίρεση τῆς ἐργασίας στό πλαίσιο τῆς διαδικασίας παραγωγῆς.

Ἀλλὰ αὐτή, ἡ *τεχνικὴ* διαδικασία παραγωγῆς, δὲν ὑπάρχει ποτέ, ξεκομμένη ἀπὸ τὶς *κοινωνικὲς συνθῆκες* ποὺ τὴν κάνουν δυνατή.

Σὲ μιὰ συγκεκριμένη κοινωνία εἶναι δυνατό νὰ ἐξακριβώσουμε, ὅτι ὑπάρχουν σὲ γενικὲς γραμμές, ἄτομα *ἰδιοκτῆτες* τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ ἄλλα ἄτομα, οἱ *ἐργαζόμενοι*, ποὺ πρέπει νὰ δουλεύουν γιὰ τοὺς πρώτους.

Οἱ ἐργαζόμενοι, ἢ ἄμεσοι παραγωγοί, εἶναι ἀμεσοι παράγοντες τῆς παραγωγῆς, δηλαδὴ ξοδεύουν τὴν ἐργατική τους δύναμη μέσα στή διαδικασία παραγωγῆς. Ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη διακρίνονται, ὅπως εἴδαμε, σὲ ἄμεσους καὶ μή ἄμεσους ἐργαζόμενους.

Στὶς κοινωνίες ὅπου ὑπάρχει ἡ ἰδιωτική κυριότητα τῶν μέσων παραγωγῆς, οἱ *ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων παραγωγῆς* παίζουν ἕνα ρόλο στὴ γενικὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς (χωρὶς νὰ παρουσιάζονται ἀναγκαστικὰ σὰν ἄμεσοι παραγωγοί), διότι, ὄντας ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων παραγωγῆς, κάνουν δυνατή τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς. Ἐπειδὴ τὰ μέσα παραγωγῆς ἀποτελοῦν τὶς ἀπαραίτητες ὑλικὲς προϋποθέσεις γιὰ κάθε διαδικασία παραγωγῆς, ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ παραχθῆ κάτι χωρὶς μέσα παραγωγῆς, οἱ ἄνθρωποι ποὺ δὲν κατέχουν ἢ δὲν κατέχουν ἀρκετὰ μέσα παραγωγῆς καταλήγουν νὰ ἐργάζονται γιὰ ἐκείνους ποὺ κατέχουν τὰ βασικά μέσα παραγωγῆς.

α) *Οἱ παράγοντες τῆς παραγωγῆς*

Ἂν ποῦμε παράγοντες τῆς παραγωγῆς ὅλους ἐκείνους ποὺ μὲ τὸν ἕνα ἢ ἄλλο τρόπο συμμετέχουν στὴ διαδικασία παραγω-

γῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε αὐτοὺς τοὺς παράγοντες σύμφωνα μὲ δύο κριτήρια:

1) ἕνα *τεχνικὸ κριτήριο:* ἄμεσοι καὶ μὴ ἀμεσοι ἐργαζόμενοι
2) ἕνα *κοινωνικὸ κριτήριο:* ἐργαζόμενοι (μὴ ἰδιοκτῆτες) καὶ ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων παραγωγῆς.

Ἔχει σημασία νὰ τονίσουμε ὅτι πρὸκειται γιὰ δύο κριτήρια ποὺ μᾶς βοηθοῦν νὰ μελετήσουμε τοὺς ἴδιους τοὺς παράγοντες καί ὄχι γιὰ τεχνικὰ ἢ κοινωνικὰ καθήκοντα, ποὺ πρέπει νὰ ἐκτελεσθοῦν ἀπὸ διαφορετικοὺς παράγοντες.

Κάθε παράγοντας τῆς παραγωγῆς καθορίζεται ἔτσι διπλά: καθορίζεται τόσο ἀπὸ τὴν τεχνικὴ του ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνική του λειτουργία. Ἂς ἐξετάσουμε, π.χ., τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα. Ὁ ἐργάτης εἶναι σ' αὐτό, μὲ τὸ τεχνικὸ κριτήριο, ἕνας ἄμεσα ἐργαζόμενος. Μὲ τὸ κοινωνικὸ κριτήριο, εἶναι ἕνας ἐργαζόμενος ποὺ στερεῖται τὰ μέσα παραγωγῆς. Ὁ κεφαλαιοκράτης, σύμφωνα μὲ τὸ κοινωνικὸ κριτήριο, εἶναι ὁ ἰδιοκτήτης τῶν μέσων παραγωγῆς· μὲ τὸ τεχνικὸ κριτήριο μπορεῖ νὰ ἐκπληρώνη τὸ ρόλο ἑνὸς μὴ ἄμεσα ἐργαζομένου (ὅπως συμβαίνει στὶς μικρὲς ἐπιχειρήσεις, ὅπου ὁ ἰδιοκτήτης καὶ ἡ οἰκογένειά του ἐργάζονται) ἢ νὰ μὴν ἐργάζεται (ἂν δὲν ἐκπληρώνη κανένα ρόλο στὴ διαδικασία παραγωγῆς). Τὸ στέλεχος, ἐπίσης, μπορεῖ καί αὐτὸ νὰ ἐξετασθῆ μὲ τὰ δύο κριτήρια: Ἀπὸ τὴν τεχνικὴ ἄποψη εἶναι ἕνας μὴ ἄμεσα ἐργαζόμενος, ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἄποψη εἶναι ἕνας μὴ ἰδιοκτήτης ποὺ, παρ' ὅλο τοῦτο, ἐκπληρώνει τὴν κοινωνικὴ λειτουργία τοῦ κεφαλαιοκράτη, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω.

Πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι, μολονότι κάθε παράγοντας τῆς παραγωγῆς προσδιορίζεται διπλὰ ἀπὸ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία, *εἶναι ἡ τελευταία λειτουργία ποὺ ἔχει καθοριστικὸ χαρακτήρα.* Ἡ τεχνικὴ λειτουργία τῆς ἐπίβλεψης, τοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς διεύθυνσης, π.χ., ποὺ εἶναι κοινὴ σὲ κάθε σύνθετη διαδικασία παραγωγῆς, παίρνει ἕνα ὁλότελα διαφορετικὸ χαρακτήρα, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ὑπόκειται σὲ καπιταλιστικὲς ἢ σὲ σοσιαλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς.

β) *Τὸ δικαίωμα τῆς κυριότητας, ἡ πραγματικὴ κυριότητα καὶ ἡ οὐσιαστικὴ νομὴ*

Μιλήσαμε ἤδη γιὰ τὴν κυριότητα (ἰδιοκτησία) ἀλλὰ δέν εἴπαμε ἀκόμα τί ἐννοοῦμε μὲ αὐτὸ τὸν ὅρο. Θὰ ἀποσαφηνίσουμε τώρα αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀρχίζοντας μὲ τὸν ὁρισμὸ αὐτοῦ ποὺ ἐννοοῦμε λέγοντας δικαίωμα κυριότητας.

Τὸ *δικαίωμα τῆς κυριότητας* εἶναι τὸ δικαίωμα αὐτοῦ ποὺ κατέχει ἕνα πρᾶγμα νὰ τὸ χρησιμοποιῆ, νὰ τὸ καρποῦται καὶ νὰ τὸ διαθέτη. Δικαίωμα *χρήσης* εἶναι νὰ μεταχειρίζεται κανένας τὸ πρᾶγμα σύμφωνα μὲ τὰ φυσικά του χαρακτηριστικά. Π.χ.: χρησιμοποιῶ τὴ γῆ, δηλ. τὴν καλλιεργῶ, χρησιμοποιῶ ἕνα αὐτοκίνητο, δηλ. τὸ ὁδηγῶ. Δικαίωμα *κάρπωσης* εἶναι νὰ καρποῦται κανένας ὅλους τοὺς καρποὺς ποὺ παράγει αὐτὸ τὸ πράγμα. Π.χ.: καρποῦμαι τοὺς καρποὺς ποὺ παράγονται μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς[4]. «Δικαίωμα *διάθεσης*, εἶναι νὰ διαθέτω τὸ πρᾶγμα ποὺ κατέχω γιὰ ὁρισμένους σκοποὺς ἢ νὰ ἐκχωρῶ αὐτὸ τὸ δικαίωμα σὲ τρίτα πρόσωπα.

Αὐτὸ τὸ δικαίωμα κυριότητας μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ μία ἁπλὴ συλλογικὴ συνένευση, γιὰ πολιτικοὺς ἢ ἰδεολογικοὺς λόγους, ἢ νὰ πάρη ὁλοκληρωμένες νομικὲς μορφὲς.[5] Ἐξ ἄλλου, τὸ περιεχόμενό του διαφέρει ἀνάλογα μὲ τίς ἱστορικὲς ἐποχές. Τὸ περιεχόμενο τοῦ δικαιώματος κυριότητας, στὴ σύγχρονη δυτικὴ κοινωνία, δὲν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοσθῆ σὲ οἱονδήποτε ἄλλο τύπο κοινωνίας. Δέν μποροῦμε νὰ ἐφαρμόσουμε, στὴ φεουδαρχικὴ κοινωνία, τὴν ἔννοια τοῦ δικαιώματος κυριότητας τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος παραγωγῆς. Στὸ φεουδαρχικὸ σύστημα ὑπάρχουν διάφοροι βαθμοὶ ἰδιωτικῆς κυριότητας (ἰδιοκτησίας): «ψιλὴ κυριότητα, ἀλλὰ ὄχι οὐσιαστική, τῶν πιὸ δυνατῶν προσωπικοτήτων (στὴν φεουδαρχικὴ ἱεραρχία) πάνω σὲ ἀπέραντες ἐκτάσεις, κυριότητα πιὸ ἄμεση — ἀλλὰ ὄχι ἀπόλυτη γιατί εἶναι συνδεδεμένη μὲ ὑποχρεώσεις ὑπηρεσιῶν

4. Ἐπικαρπία ὀνομάζεται τὸ δικαίωμα χρήσης καὶ κάρπωσης ἑνὸς πράγματος.

5. Μιλᾶμε γιά νομὴ στὴν περίπτωση μιᾶς ἁπλῆς κατοχῆς ἑνὸς πράγματος (δηλαδὴ ὅταν δὲν ὑπάρχουν δικαιϊκὲς σχέσεις).

καὶ ὅρκους ὑποταγῆς — στὰ χέρια τῶν μικρῶν καὶ μεσαίων φεουδαρχῶν. Αὐτὴ ἡ ἱεραρχία δικαιωμάτων πάνω στὴ γῆ ἔφθανε σταδιακὰ μέχρι τή βάση, δηλαδὴ μέχρι τὸ ἐπίπεδο τῶν καλλιεργητῶν, ποὺ δὲν εἶχαν παρὰ μία λιγότερο ἢ περισσότερο προσωρινὴ νομὴ τῆς γῆς».[6]

Σημαντικὸ εἶναι, ἐπίσης, νὰ διακρίνουμε στὸ νομικὸ χαρακτήρα δικαίωμα ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἐξουσία χρήσης, κάρπωσης καὶ διάθεσης ἑνὸς πράγματος.

Ἂς δοῦμε τώρα πῶς ὅλα αὐτὰ συνδέονται μὲ τὸ πρόβλημα τῶν μέσων παραγωγῆς. Θὰ διακρίνουμε τὸ *δικαίωμα κυριότητας* στὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὴν *πραγματικὴ κυριότητα* πάνω σὲ αὐτὰ τὰ μέσα. Μιλοῦμε γιὰ *πραγματικὴ κυριότητα* τῶν μέσων παραγωγῆς, ὅταν τὸ δικαίωμα κυριότητας μετατρέπεται σὲ *πραγματικὴ ἐξουσία* χρήσης, κάρπωσης καὶ διάθεσης τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τῶν προϊόντων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν διαδικασία παραγωγῆς.

Γιὰ νὰ ὑπάρξη αὐτὴ ἡ πραγματικὴ κυριότητα, πρέπει ὁ κάτοχος τοῦ δικαιώματος τῆς κυριότητας νὰ μπορῆ νὰ κινῆ τὴ διαδικασία παραγωγῆς. Ἕνας ὁρισμένος τύπος κυριότητας τῶν μέσων παραγωγῆς πρέπει λοιπὸν νὰ συνδυάζεται μὲ ἕνα ὁρισμένο τύπο ἐξουσιασμοῦ ἢ ἐλέγχου τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας. Ἡ νομικὴ κυριότητα πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ μία ὁρισμένη τεχνικὴ βάση, σέ μία ὁρισμένη δομὴ τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας γιὰ νὰ γίνη πραγματικὴ κυριότητα.

Βλέπουμε ἐδῶ πῶς οἱ τεχνικὲς καὶ κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς πλέκονται ἀδιάσπαστα, πῶς οἱ τεχνικὲς σχέσεις χρησιμεύουν σὰν ὑποδομὴ τῶν κοινωνικῶν, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους ἐπιδροῦν πάνω στὶς πρῶτες καὶ τοὺς δίνουν τὸν εἰδικὸ ἱστορικὸ χαρακτῆρα τους[7].

Ἂς ὀνομάσουμε *οὐσιαστικὴ νομὴ* τὴν ἱκανότητα χρησιμοποίησης τῶν μέσων παραγωγῆς. Περιληπτικά, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὑπάρχει *πραγματικὴ κυριότητα* τῶν μέσων παραγωγῆς

---

6. Parain «Evolution du système féodal européen» στὸ C.E.R.M., Sur le féodalisme, Paris, Ed. Sociales, σελ. 19 - 20.

7. Αὐτὸ θὰ ἐξηγηθῆ καλλίτερα στὴν ἑπόμενη παράγραφο, σελ. 39-45.

δταν βρίσκονται ένωμένα στά ἴδια χέρια ἡ οὐσιαστικὴ νομὴ τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τό δικαίωμα διάθεσης αὐτῶν τῶν μέσων καὶ τῶν προϊόντων τους. Σχηματικά: πραγματικὴ κυριότητα τῶν μέσων παραγωγῆς = δικαίωμα διάθεσης+οὐσιαστικὴ νομή.

Ὅταν οἱ νομικοὶ ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων παραγωγῆς ἔχουν τὴν πραγματικὴ κυριότητά τους, τότε οἱ ἄμεσοι παραγωγοὶ βρίσκονται ἀπόλυτα ξεκομμένοι ἀπὸ αὐτά τά μέσα: εἶναι μὴ ἰδιοκτῆτες, ποὺ ἔχουν χάσει κάθε ἐξουσία πάνω στὰ μέσα ποὺ ἐργάζονται καὶ πάνω στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας στό σύνολό της.

Ἀλλὰ μπορεῖ νά συμβῆ καὶ ἡ νομικὴ κυριότητα νά βρεθῆ χωρισμένη ἀπό τὴν οὐσιαστικὴ νομή: τό δικαίωμα διάθεσης ἀφορᾶ τότε μέσα παραγωγῆς [(καὶ τὰ προϊόντα τους), ποὺ βρίσκονται στά χέρια τρίτων ποὺ τὰ κάνουν νά παράγουν. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση μὲ τό φεουδαρχικό σύστημα παραγωγῆς: Ὁ γαιοκτήμονας ἔχει τὴ νομικὴ ἰδιοκτησία τῆς γῆς· ὁ ἄμεσος παραγωγός, ὁ δουλοπάροικος — ποὺ ὁ φεουδάρχης τοῦ ἔχει παραχωρήσει ἕνα κομμάτι γῆς — ἔχει τὴν οὐσιαστικὴ νομὴ αὐτῆς τῆς γῆς, ἀφοῦ τὴν κάνει νά παράγη μὲ τά δικά του μέσα ἐργασίας. Ὁ γαιοκτήμονας ἔχει ἐδῶ ἕνα νομικό δικαίωμα ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν οὐσιαστικὴ νομὴ τῶν ἀγροτῶν, τῶν ἄμεσων παραγωγῶν. Ὅταν ὑπάρχη αὐτὴ ἡ μὴ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴ νομικὴ κυριότητα καὶ τὴν οὐσιαστικὴ νομή, τό δικαίωμα διάθεσης τῶν προϊόντων δὲ μετατρέπεται σὲ συγκεκριμένη ἐξουσία παρὰ μὲ τὴ διαμεσολάβηση ἐξωοικονομικῶν παραγόντων (πολιτικῶν, ἰδεολογικῶν). Ὁ δουλοπάροικος, ποὺ μπορεῖ νά ζήση ἀπό τὴ δική του παραγωγή, δὲν πηγαίνει νά δουλέψη τὴ γῆ τοῦ φεουδάρχη παρὰ μόνο μὲ τὸν ἐξαναγκασμό τοῦ ἐπιστάτη. (Τό ἀντίθετο συμβαίνει στόν καπιταλισμό, ὅπου ὁ κεφαλαιοκράτης δὲν ἔχει μόνο τὴ νομικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν πραγματικὴ κυριότητα. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, στὸν ἐργαζόμενο δὲν μένει παρὰ μόνο τό δίλημμα: νά πεθάνη τῆς πείνας ἢ νά προσφέρη τὴν ἐργασιακὴ του δύναμη στόν κεφαλαιοκράτη.

Ἄλλη ἐνδιαφέρουσα περίπτωση εἶναι ἡ ἀνώνυμη μετοχικὴ ἑταιρία. Ἐδῶ ἔχουμε πολλοὺς ἰδιοκτῆτες μὲ τὴ νομικὴ ἔννοια

τοῦ ὅρου, ἀλλὰ γενικὰ μόνο μία πολὺ μικρὴ μονάδα ἀπό αὐτοὺς ἔχει τὴν πραγματικὴ κυριότητα τῶν μέσων παραγωγῆς.

γ) *Ἡ ἔννοια τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς*

Πάνω στὴ βάση τῶν προηγούμενων ἐκτιμήσεων, μποροῦμε νὰ ὁρίσουμε τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Οἱ *κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς* εἶναι σχέσεις πού δημιουργοῦνται σὲ μία συγκεκριμένη διαδικασία παραγωγῆς ἀνάμεσα στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τοὺς ἄμεσους παραγωγούς, σχέσεις ποὺ ἐξαρτιόνται ἀπό τὸν τύπο σχέσης (ἰδιοκτησία, νομή, διάθεση ἢ ἐπικαρπία) ποὺ ἔχουν αὐτὰ τὰ πρόσωπα μὲ τὰ μέσα παραγωγῆς.

Ἡ σχέση τῶν παραγόντων μὲ τὰ μέσα παραγωγῆς καθορίζει λοιπὸν τὶς σχέσεις τῶν παραγόντων ἀνάμεσά τους.

Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε δύο βασικοὺς τύπους κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς ποὺ ἐξαρτιόνται ἀπό δύο μορφές κυριότητας τῶν μέσων παραγωγῆς.

1. *Σχέσεις ἐκμεταλλευτῶν μὲ αὐτοὺς ποὺ ὑπόκεινται στὴν ἐκμετάλλευση.* Ὑπάρχουν ὅταν οἱ κύριοι τῶν μέσων παραγωγῆς ζοῦν ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν ἄμεσων παραγωγῶν.

Οἱ κυριώτερες σχέσεις ἐκμετάλλευσης εἶναι οἱ ἀκόλουθες: οἱ *σχέσεις δουλείας*, ὅπου τὸ ἀφεντικὸ δὲν εἶναι ἰδιοκτήτης μόνο τῶν μέσων παραγωγῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἐργασιακῆς δύναμης (τοῦ δούλου), οἱ *σχέσεις δουλοπαροικίας*, ὅπου ὁ φεουδάρχης εἶναι κύριος τῆς γῆς καὶ ὁ δουλοπάροικος βρίσκεται κάτω ἀπό τὴν ἐξάρτησή του καὶ πρέπει νὰ δουλεύη δωρεὰν γιὰ αὐτόν ὁρισμένες μέρες τό χρόνο. Τέλος οἱ *καπιταλιστικὲς σχέσεις*, ὅπου ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι ἰδιοκτήτης τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ ὅπου ὁ ἐργάτης πρέπει νὰ πουλήση τὴν ἐργασιακή του δύναμη γιὰ νὰ μπορέση νὰ ζήση[8].

2. *Σχέσεις ἀμοιβαίας συνεργασίας.* Αὐτὲς οἱ σχέσεις δημιουργοῦνται ὅταν ὑπάρχη κοινωνικὴ κυριότητα τῶν μέσων παρα-

8. Γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἐκμετάλλευσης στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα βλέπε τὸ παράρτημα γιὰ τὴν ὑπεραξία.

γωγῆς καὶ κανένα κομμάτι τῆς κοινωνίας δὲν ζῆ ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση ἑνὸς ἄλλου. Αὐτὲς εἶναι οἱ σχέσεις ποὺ δημιουργοῦνται ἀνάμεσα στὰ μέλη πρωτόγονων κοινωνιῶν ἢ οἱ σχέσεις συνεργασίας ποὺ χαρακτηρίζουν, σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ, τὸν κομμουνιστικὸ τρόπο παραγωγῆς.

3. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Θὰ μελετήσουμε ἐδῶ πῶς οἱ τεχνικὲς καὶ κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς σχηματίζουν, στὶς συγκεκριμένες διαδικασίες παραγωγῆς τῆς βιοτεχνίας καὶ τῆς μεγάλης βιομηχανίας, μία ἀδιάσπαστη ἑνότητα.

α) Ἡ *καπιταλιστικὴ βιοτεχνία* γενιέται ὅταν ἕνας κεφαλαιοκράτης, ἰδιοκτήτης τῶν μέσων παραγωγῆς (ἐργαλεῖα, χῶρος κ.τ.λ.), συγκεντρώση ἕνα σχετικὰ μεγάλο ἀριθμὸ ἐργατῶν ποὺ ἐργάζονται σύγχρονα στὸν ἴδιο τόπο, κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ κεφαλαιοκράτη. Οἱ ἀναγκαῖες συνθῆκες γιὰ τὴ γέννηση τῆς καπιταλιστικῆς βιοτεχνίας εἶναι βασικὰ δύο: Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, μία ὁρισμένη προηγούμενη συσσώρευση χρήματος ἀπὸ ἕνα κομμάτι τοῦ πληθυσμοῦ (τοὺς κεφαλαιοκράτες). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ παρουσία ἐλεύθερων ἐργαζομένων, ποὺ στεροῦνται τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ πού, γιὰ νὰ ἐπιζήσουν, πρέπει νὰ πουλήσουν τὴν ἐργασιακὴ τους δύναμη στοὺς κεφαλαιοκράτες ποὺ κατέχουν τὰ μέσα παραγωγῆς.

Στὴ βιοτεχνία ἡ ἐργασία παίρνει, ἀρχικά, τὴ μορφὴ μιᾶς *ἁπλῆς συνεργασίας*. Κάθε ἐργαζόμενος κάνει τὴν ἴδια δουλειά, μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι ἐργάζεται μαζὶ μὲ ἄλλους. Ὅπως εἶπε ὁ Μάρξ, ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ χειροτεχνικὸ ἐργαστήρι καὶ τὴ βιοτεχνία εἶναι, στὴν ἀρχή, καθαρὰ ποσοτική. Τὸ οὐσιαστικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν δύο διαδικασιῶν ἐργασίας εἶναι ἡ *ἡ ἑνότητα ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν ἐργαζόμενο καὶ τὸ μέσο τῆς ἐργασίας του.*

Ἀλλὰ ἡ βιοτεχνία ὑπόκειται τώρα στὸν κεφαλαιοκράτη, γιατὶ αὐτὸς εἶναι ὁ ἰδιοκτήτης τῶν μέσων παραγωγῆς. Κινού-

μενος ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τοῦ μεγαλύτερου κέρδους, προωθεῖ τὴν βιοτεχνία σὲ ὅλο καὶ πιὸ σύνθετα σχήματα συνεργασίας. Ἔτσι γενιέται ὁ τεχνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας μέσα στὴν ἴδια βιοτεχνία. Οἱ διάφοροι ἐργαζόμενοι ἐκτελοῦν διαφορετικὲς δουλειές, ἀνάλογα μὲ τὶς ἱκανότητές τους. Τὰ καθήκοντά τους γίνονται ὅλο καὶ πιὸ περιορισμένα καί μερικά.

Ἡ ἐργασία στὴ βιοτεχνία ἔχει κατὰ συνέπεια δύο βασικὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικά. Εἶναι πρῶτα - πρῶτα *χειρωνακτικὴ ἐργασία* καὶ ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ δύναμη, ἐπιδεξιότητα, σιγουριὰ καί ταχύτητα, ποὺ χειρίζεται ὁ ἐργάτης τὸ ἐργαλεῖο. Ὕστερα εἶναι *τμηματικὴ ἐργασία* δηλ. μιὰ ἐργασία ὅπου ὁ κάθε ἐργαζόμενος εἰδικεύεται σὲ μία συγκεκριμένη καὶ περιορισμένη δουλειὰ καὶ τὸ τελικὸ προϊὸν δὲν εἶναι παρὰ τὸ ἀποτέλεσμα ὅλων τῶν μερικῶν ἐργασιῶν. Αὐτὴ ἡ κατάτμηση ἔχει θετικὰ ἀποτελέσματα: ἡ ἀπόδοση τῆς ἐργασίας αὐξάνει γιατὶ στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα μὲ τὴν ἴδια προσπάθεια παράγεται περισσότερο προϊόν. Ἀλλὰ ἔχει καὶ ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα: ὁ ἐργαζόμενος «κομματιάζεται» σὲ τέτοιο βαθμὸ ποὺ παραμορφώνεται τὸ ἴδιο του τὸ σῶμα, γιὰ νὰ ἀνταποκριθῆ καλλίτερα στὴν πολὺ εἰδικευμένη ἐργασία ποὺ πρέπει νὰ κάνη.

Κατὰ συνέπεια τὰ ἁπλὰ στοιχεῖα τῆς βιοτεχνίας εἶναι ὁ *τμηματικὸς ἐργάτης* καὶ τὸ *ἐργαλεῖο* του. Αὐτὰ τὰ ἁπλὰ στοιχεῖα συνδυάζονται σὲ ἕνα *εἰδικὸ μηχανισμό*, τὸ *συλλογικὸ ἐργαζόμενο*, ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν *τμηματικῶν ἐργατῶν*.

Ἡ ὕπαρξη αὐτῆς τῆς συλλογικῆς ἐργασίας, ὅπου κάθε ἐργαζόμενος πραγματοποιεῖ ἐξειδικευμένες ἐργασίες, κάνει ἀναγκαία τὴν ὕπαρξη μιᾶς διεύθυνσης ποὺ ἐναρμονίζει τὶς διάφορες ἀτομικὲς δραστηριότητες καὶ ἐκπληρώνει τὶς γενικὲς λειτουργίες ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν κίνηση τῆς συνολικῆς διαδικασίας παραγωγῆς.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ὑποταγμένη στὸ κεφάλαιο ἐργασία παίρνει τὴ μορφὴ συλλογικῆς ἐργασίας, αὐτὴ ἡ λειτουργία ἐλέγχου, ἐπίβλεψης καὶ διεύθυνσης μετατρέπεται σὲ *λειτουργία τοῦ κεφαλαίου*. Αὐτὴ ἡ λειτουργία, ποὺ ξεπηδᾶ σὰ μία ἀπὸ τὶς πολλὲς ἐργασίες τοῦ συλλογικοῦ ἐργάτη, ξεχωρίζει ἀπὸ αὐτὸν καὶ μετατρέπεται σὲ μία λειτουργία, ποὺ κυριαρχεῖ πάνω του

καί τὸν συνθλίβει. *Ὁ συλλογικὸς ἐργάτης χάνει ἔτσι κάθε ἐξουσία πάνω στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας*

Εἶναι σημαντικὸ νὰ μελετήσουμε πῶς αὐτὴ ἡ λειτουργία, ποὺ ἔχει ἀρχικὰ τεχνικὸ χαρακτήρα, ἐπανακαθορίζεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία ποὺ ἐκπληρώνει τὸ κεφάλαιο.

Ὅπως ἡ καπιταλιστικὴ διαδικασία παραγωγῆς ἔχει σὰν τελικὸ σκοπὸ τὴν αὔξηση τῆς ὑπεραξίας, ἔτσι καὶ ὁ ρόλος ποὺ παίζει ὁ κεφαλαιοκράτης (ἢ οἱ ἀντιπρόσωποί του) στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς, δὲν περιορίζεται στὴν πραγματοποίηση τῶν τεχνικῶν καθηκόντων. Ἀντίθετα, αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ τεχνικὰ καθήκοντα τοῦ ἐλέγχου, τῆς ἐπίβλεψης καὶ τῆς διεύθυνσης ἐπανακαθορίζονται ταυτόχρονα ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα ἐξαγωγῆς τοῦ μέγιστου σὲ ὑπεραξία. Οἱ μὴ ἄμεσοι ἐργαζόμενοι μετατρέπονται σὲ ἐπόπτες τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς, ἀπαιτοῦν ἀπὸ τοὺς ἐργάτες τὸ μέγιστο σὲ ἀπόδοση. Ἔτσι αὐξάνουν τὰ καθήκοντα τῆς ἐπίβλεψης καὶ ἐλέγχου πέρα ἀπὸ τὶς τεχνικὲς ἀναγκαιότητες, γιατὶ παράλληλα πρέπει νὰ ἐμποδισθοῦν οἱ ἐργαζόμενοι νὰ τεμπελιάζουν κ.τ.λ.

Ἂς δοῦμε τί λέει ὁ Μὰρξ γιὰ αὐτὸ τὸ θέμα. «Ἂν λοιπὸν εἶναι σωστὸ ὅτι ἡ καπιταλιστικὴ διεύθυνση ἔχει διπλὸ περιεχόμενο — γιατὶ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο ποὺ διευθύνει εἶναι ἀπὸ τὴ μία συνεργατικὴ διαδικασία παραγωγῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη διαδικασία ἐξαγωγῆς ὑπεραξίας — τότε ἡ μορφὴ αὐτῆς τῆς διεύθυνσης γίνεται ἀναγκαστικὰ δεσποτική. Οἱ ἰδιαίτερες μορφὲς αὐτῆς τῆς δεσποτείας ἀναπτύσσονται μαζὶ μὲ τὴ συνεργασία. Ὁ κεφαλαιοκράτης ἀρχίζει μὲ τὸ νὰ ἐξαιρῇ τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία. Ἔπειτα, ὅταν μεγαλώσῃ τὸ κεφάλαιό του καὶ μαζί του ἡ συλλογικὴ του δύναμη ποὺ ἐκμεταλλεύεται, παραιτεῖται ἀπὸ τὴ λειτουργία τῆς ἄμεσης καὶ ἐπιμελοῦς ἐπίβλεψης τῶν ἐργατῶν ἢ ὁμάδων ἐργατῶν καὶ τὴν παραδίνει σὲ ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος μισθωτῶν. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ βρεθῇ ἐπὶ κεφαλῆς μιᾶς βιομηχανικῆς στρατιᾶς, χρειάζεται ἀνώτερους (διευθυντές, διαχειριστὲς) καὶ κατώτερους ἀξιωματικοὺς (ἐπόπτες, ἐπιθεωρητές, ἀρχιεργάτες), ποὺ στὴ διάρκεια τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας διατάζουν στὸ ὄνομα τοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἐργασία τῆς ἐπίβλεψης γίνεται ἡ ἀποκλειστική τους λειτουργία....

Ὁ κεφαλαιοκράτης δὲν γίνεται κεφαλαιοκράτης, ἐπειδὴ εἶναι διευθυντὴς βιομηχανίας, ἀντίθετα, γίνεται ὁ ἐπικεφαλῆς βιομηχανίας γιατὶ εἶναι κεφαλαιοκράτης. Ἡ ἀρχηγία στὴ βιομηχανία γίνεται τὸ γνώρισμα τοῦ κεφαλαίου, τὸ ἴδιο ὅπως στὴ φεουδαρχικὴ ἐποχὴ ἡ διεύθυνση τοῦ πολέμου καὶ ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ἦταν τά γνωρίσματα τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας»[9].

Ἔχουμε, λοιπόν, στὴ βιοτεχνία τὸν ἀκόλουθο συνδυασμὸ τῶν τεχνικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων: Ὁ *κεφαλαιοκράτης* εἶναι μαζὶ ὁ ἰδιοκτήτης καί αὐτὸς ποὺ ἐλέγχει (προσωπικὰ ἢ μὲ τὴν παρεμβολὴ ἀντιπροσώπου) τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς στό σύνολό της. Ὁ *ἐργαζόμενος* δὲν εἶναι ὁ ἰδιοκτήτης τῶν μέσων παραγωγῆς, ἐλέγχει ὁμως τὸν χειρισμὸ τῶν μέσων ἐργασίας. Ἂς ὑπενθυμίσουμε τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς βιοτεχνίας, δηλαδὴ τὴν ἑνότητα ἀνάμεσα στὸν ἐργαζόμενο καί στὸ μέσο τῆς ἐργασίας του.

Στὸ στάδιο τῆς βιοτεχνίας, ὁ κεφαλαιοκράτης δὲν ἔχει δηλαδὴ πλήρη ἐξουσία πάνω σὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς. Ἡ νομικὴ κυριότητα τοῦ κεφαλαιοκράτη πάνω στὰ μέσα παραγωγῆς δὲν ἀντιστοιχεῖ ἀκόμα σὲ μιὰ πλήρη πραγματικὴ κυριότητα πάνω σ' αὐτά τά μέσα. Ἡ ἐργασία, ἐπειδὴ ἐξαρτᾶται ἀκόμα ἀπό τὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ ἐργάτη, δὲν ἔχει ὑποταχθῆ πέρα γιὰ πέρα στὸ κεφάλαιο.

Ἡ τεχνικὴ βάση τῆς βιοτεχνίας, *ἡ ἑνότητα τμηματικοῦ ἐργαζόμενου - ἐργαλείου*, σημαίνει λοιπὸν ὅτι ἡ ἀπόδοση τῆς ἐργασίας περιορίζεται ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἱκανότητα τοῦ ἐργαζόμενου. Σὲ ἕνα ὁρισμένο στάδιο ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, αὐτὴ ἡ τεχνικὴ βάση ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τίς ἀπαιτήσεις τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης. Ζητοῦν τότε νὰ ἀντικαταστήσουν τὸν ἐργαζόμενο μὲ τὰ χέρια μὲ τὴ μηχανικὴ ἐργασία, μὲ τὴ μηχανή.

β) *Ἡ μεγάλη βιομηχανία*

Ἡ μεγάλη καπιταλιστικὴ βιομηχανία διακρίνεται ἀπό τὴ βιοτεχνία μὲ τὴ νέα μορφὴ τοῦ μέσου ἐργασίας. Ἡ ἐπανάσταση

9. Μαρξ. *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, βιβλίο Ι, τόμος 1, σελ. 24 - 25.

στὸ μέσο ἐργασίας θὰ φέρει μιὰ ἐπανάσταση στὴ γενικὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς: τὴ «βιομηχανικὴ ἐπανάσταση».

Σὲ τί συνίσταται αὐτὴ ἡ ἐπανάσταση; Στὴν εἰσαγωγὴ στὴ διαδικασία παραγωγῆς μηχανῶν - ἐργαλείων. Αὐτὲς οἱ μηχανὲς ἑνώνουν, σὲ μιὰ τεχνικὴ μονάδα, τὰ ὄργανα καὶ τὰ ἐργαλεῖα ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ χειρωνακτικὸς ἐργάτης τῆς βιοτεχνίας. Αὐτὰ «ἀπὸ χειρωνακτικὰ ἐργαλεῖα τοῦ ἀνθρώπου (γίνονται) μηχανικὰ ἐργαλεῖα μιᾶς μηχανῆς».[10] Ὁ Μὰρξ ὁρίζει τὴ μηχανὴ - ἐργαλεῖο σὰν «ἕνα μηχανισμὸ ποὺ, ἀφοῦ δεχθεῖ τὴν κατάλληλη κίνηση, ἐκτελεῖ μὲ τὰ ἐργαλεῖα του τὶς ἴδιες ἐργασίες ποὺ ἐκτελοῦσε προηγούμενα ὁ ἐργαζόμενος μὲ παρόμοια ἐργαλεῖα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ὄργανο (δουλειᾶς) ἔφυγε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ χειρίζεται ἕνας μηχανισμός, ἡ μηχανὴ πῆρε τὴ θέση τοῦ ἁπλοῦ ἐργαλείου»[11].

Ἡ μηχανὴ ἀλλάζει ὁλοκληρωτικὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν ἐργαζόμενο καὶ τὰ μέσα παραγωγῆς. Ἡ χρησιμοποίηση τῶν μέσων ἐργασίας δὲν ἐξαρτᾶται πλέον ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἐπιδεξιότητα τοῦ ἐργαζόμενου. Ἡ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς γίνεται ὁλότελα ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Δημιουργεῖται ἕνας τέλειος διαχωρισμὸς τοῦ ἐργαζόμενου ἀπὸ τὸ μέσον τῆς ἐργασίας του. Γεννιέται ἀντίθετα, μιὰ ἑνότητα ἀνάμεσα στὰ μέσα καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας.

Ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ ὁρισθῆ σὰν ἡ συγκέντρωση ἑνὸς ὁρισμένου ἀριθμοῦ ἐργατῶν ἀλλὰ σὰν τὸ σύνολο τῶν μηχανῶν ποὺ μποροῦν νὰ δεχθοῦν οἱονδήποτε ἐργάτη.

Βλέπουμε πὼς τὸ κεφάλαιο, ἐπειδὴ ὑπόκειται στοὺς νόμους τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης, ἔφερε ἐπαναστατικὲς ἀλλαγὲς στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας πού, σὰν τὴν κυρίευσε, βρισκόταν κάτω ἀπὸ τεχνικὲς συνθῆκες ποὺ ἦταν κληρονομιὰ τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Μέχρι τότε, λέει ὁ Μάρξ, δὲν ὑπῆρχε παρὰ

---

10. Marx, Le Capital, βιβλίο I, τόμος 1, σελ. 60.
11. Στὸ ἴδιο.

τυπική ὑποταγή τῆς ἐργασίας στὸ κεφάλαιο. Μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς μηχανῆς αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ γίνεται πραγματική.

Ἡ συλλογικὴ ἐργασία γίνεται ἐδῶ μιὰ τεχνικὴ ἀναγκαιότητα καὶ μετατρέπεται, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ Μάρξ, σὲ «κοινωνικοποιημένη ἐργασία». Γίνεται ἔτσι ὅλο καὶ λιγώτερο δυνατὸ νὰ γίνει ἀντιληπτὸς ὁ ρόλος ποὺ ἐκπληρώνει ὁ ἀτομικὸς ἐργαζόμενος στὴν παραγωγὴ τοῦ τελικοῦ προϊόντος.[12]

Ὁ ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικοποιημένος χαρακτὴρας τῆς δομῆς τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας (καὶ τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὶς διαδικασίες ἐργασίας) ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸν ἰδιωτικὸ χαρακτήρα τῆς πραγματικῆς κυριότητας τῶν μέσων παραγωγῆς, ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὶς σχέσεις παραγωγῆς.

Ἔχουμε λοιπόν, στὴ μεγάλη βιομηχανία, τὸν ἀκόλουθο συνδυασμὸ τεχνικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων. Ὁ *κεφαλαιοκράτης* εἶναι ταυτόχρονα ὁ ἰδιοκτήτης καὶ αὐτὸς ποὺ διευθύνει (προσωπικὰ ἢ μὲ τὴ διαμεσολάβηση ἀντιπροσώπων) τὴ συνολικὴ διαδικασία παραγωγῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, *ὁ ἐργαζόμενος - ἄτομο* βρίσκεται *ὁλοκληρωτικὰ ξεκομμένος ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς:* δὲν ἀσκεῖ πάνω τους οὔτε κυριότητα οὔτε ἔλεγχο καὶ ὑπόκειται γιὰ τοῦτο κοινωνικὰ καὶ τεχνικὰ στὸ κεφάλαιο.

---

12. Ἡ ἐπανάσταση ποὺ ἔφερε ἡ εἰσαγωγὴ τῆς μηχανῆς σὲ ἕνα τομέα τῆς παραγωγῆς, ἀπαιτεῖ τὴν ἀνάλογη μετατροπὴ τῶν ἄλλων τομέων τῆς παραγωγῆς (ἡ μηχανικὴ νηματουργία ἔφερε τὴ μηχανικὴ ὕφανση καὶ οἱ δύο μαζὶ ὁδήγησαν στὴ χημικομηχανικὴ ἐπανάσταση τῆς στάμπας, τῆς βαφῆς, τοῦ λευκάσματος, κ.τ.λ.). Ἀποτέλεσμα εἶναι, τὸ τέλεια ἐπεξεργασμένο τελικὸ προϊὸν νὰ εἶναι ὅλο καὶ πιὸ λίγο τὸ προϊὸν τῶν ἐργαζομένων τοῦ τελευταίου σταδίου τῆς παραγωγῆς. Ἡ ἐργασία τοῦ τελευταίου ἐργαζομένου, προστίθεται στὶς ἐργασίες ποὺ ἤδη ἐκπλήρωσαν ἄλλοι ἐργαζόμενοι σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς παραγωγῆς,

Ἡ δομὴ τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς ἔχει λοιπὸν ἀντιφατικὸ χαρακτήρα: ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ ἡ ὑποταγή του στὸν ἰδιοκτήτη τῶν μέσων ἔρχονται σὲ ἀντίθεση, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, μὲ τὸν ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικοποιημένο χαρακτήρα τοῦ συλλογικοῦ ἐργάτη, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μὲ τὴν αὔξουσα ἀλληλεξάρτηση τῶν διαφορετικῶν διαδικασιῶν ἐργασίας μέσα στὴν κοινωνία. Θὰ ἀναπτύξουμε αὐτὸ τὸ σημεῖο στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο.

Αὐτὴ ἡ σύμπτωση τῶν κοινωνικῶν μὲ τὶς τεχνικὲς σχέσεις παραγωγῆς (τῶν σχέσεων κυριότητας μὲ τὴν πραγματικὴ ἰδιοποίηση, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ὁρολογία τοῦ Μὰρξ) ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴν μετατροπὴ τῆς νομικῆς κυριότητας τοῦ καπιταλιστῆ σὲ πραγματικὴ κυριότητα καὶ τὴν ὁλικὴ ἀπομάκρυνση τοῦ ἐργαζομένου ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς. Εἶναι αὐτὴ ἡ σύμπτωση ποὺ δίνει στὴ διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης, ὅταν φθάσει σ' αὐτὸ τὸ στάδιο, ἀμετάκλητο χαρακτήρα. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο, ὅταν ἡ καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς βιοτεχνίας, ὅπου κυριαρχεῖ ἀκόμα ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία. Ὁ ἐργαζόμενος μπορεῖ νὰ ἐγκαταλείψει τὸ ἐργοστάσιο καί νὰ γυρίσει, μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, στὴν παλιά του χειροτεχνία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ μὲ μερικὲς ἀγροτικὲς μεταρρυθμίσεις, ὅπου ἡ διαδικασία κολλεκτιβοποίησης τῆς γῆς δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὴ δημιουργία μιᾶς ἀντίστοιχης τεχνολογικῆς βάσης, ὅπου ἡ συλλογικὴ κυριότητα τῆς γῆς συμβαδίζει μὲ μεθόδους ἀτομικῆς ἐργασίας. Ἕνα πολιτικὸ πισωγύρισμα μπορεῖ νὰ σημαίνη, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, τὴν ἐπιστροφὴ τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς στὴ μικρὴ ἀνεξάρτητη ἰδιοκτησία.

γ) *Συμπεράσματα*

Ἀφοῦ ἀναλύσαμε τὸν τρόπο ποὺ πραγματοποιεῖται ἡ ἑνότητα τῶν τεχνικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς στὴ βιοτεχνία καὶ τὴ μεγάλη καπιταλιστικὴ βιομηχανία, μποροῦμε νὰ καταλάβουμε καλλίτερα γιατὶ οἱ κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς παίζουν ἐκεῖ κυριαρχικὸ ρόλο, τροποποιώντας τὴν τεχνικὴ δομὴ τῆς διαδικασίας παραγωγῆς.

Εἶναι ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους, ποὺ ὁδηγεῖ τὸ κεφάλαιο στὴν ἀναζήτηση νέων συνταγῶν γιὰ τὴν αὐξηση τῆς ὑπεραξίας. Δὲν ἀρκεῖ πιὰ ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας: αὐτὴ ἡ λύση συναντᾶ ἕνα φυσιολογικὸ ὅριο, ὅπως ἐξ ἄλλου βρίσκει ἕνα πολιτικὸ ὅριο ποὺ ἐπέβαλαν οἱ ἀγῶνες τῆς ἐργατικῆς τάξης. Πρέπει τώρα νὰ μειωθῆ τὸ κομμάτι τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ποὺ χρησιμεύει γιὰ τὴν πληρωμὴ τῆς

ἐργατικῆς δύναμης, καὶ νὰ μεγαλώσει ἔτσι τὸ κομμάτι τῆς ἡμέρας, ποὺ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ τάξη κατακρατᾶ γιὰ τὸν ἑαυτό της. Γιὰ νὰ κατορθωθῆ αὐτό, πρέπει νὰ αὐξηθῆ ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας: γι' αὐτὸ τὸ λόγο λοιπὸν γίνεται ἡ αὔξηση τῆς ἔντασης τῆς ἐργασίας (σύστημα Taylor, κτλ.) καὶ ἡ ἀντικατάσταση τῆς χειρωνακτικῆς μὲ τὴ μηχανικὴ ἐργασία.

Οἱ τεχνικὲς σχέσεις στὴ μεγάλη βιομηχανία πηγάζουν καὶ καθορίζονται ἀπὸ τὶς καπιταλιστικὲς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς.

Δὲν ὑπάρχουν λοιπὸν τεχνικὲς σχέσεις ποὺ δὲν ὑπόκεινται μὲ καθοριστικὸ τρόπο στὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς. Καὶ ὅταν ἀλλάζουν οἱ κοινωνικὲς σχέσεις, ἡ δομὴ τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας, δηλαδὴ οἱ τεχνικὲς σχέσεις παραγωγῆς, πρέπει ἐπίσης νὰ ἀλλάξη. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση στὸ πέρασμα στὸ σοσιαλισμό. Ἀρχίζουν νὰ στεριώνουν νέες κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς, ποὺ γιὰ νὰ γίνουν ἀποτελεσματικὲς πρέπει νὰ τροποποιήσουν τὴ δομὴ τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ πραγματικὴ ἰδιοποίηση τῆς διαδικασίας παραγωγῆς ἀπὸ τοὺς ἐργαζόμενους, ὅπως καὶ ἡ ὁριστικὴ ἐξάλειψη τοῦ χωρισμοῦ ποὺ ἐπέβαλε ὁ καπιταλισμὸς ἀνάμεσα στὸν ἐργάτη καὶ τὰ μέσα παραγωγῆς.

4. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Στὶς προηγούμενες παραγράφους δείξαμε ὅτι ὑπάρχουν δύο τύποι σχέσεων παραγωγῆς. Οἱ *τεχνικὲς σχέσεις παραγωγῆς* ἢ «σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση» καὶ οἱ *κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς* ἢ «σχέσεις ἀνθρώπων μεταξύ τους μέσα ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς». Εἴδαμε ἐπίσης πῶς αὐτὲς οἱ σχέσεις σχηματίζουν μία ἀδιάσπαστη ἑνότητα. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ σχέσεις παραγωγῆς ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὶς τεχνικὲς καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς[13].

13. Ἡ πλειοψηφία τῶν μαρξιστικῶν κειμένων χρησιμοποιεῖ χωρὶς διάκριση τοὺς ὅρους «σχέσεις παραγωγῆς» καὶ «κοινωνικὲς σχέσεις πα-

Μέχρι ἐδῶ ἀναλύσαμε τὶς σχέσεις παραγωγῆς μὲ μία στατικὴ ἢ δομικὴ θεώρηση. Τώρα θὰ τὶς ἐξετάσουμε σύντομα σὰν διαδικασία, δηλαδὴ θὰ ἐξετάσουμε τὴ δυναμική τους ὄψη.

Κάθε διαδικασία παραγωγῆς παράγει ὄχι μόνο ὑλικὰ ἀγαθά, ἀλλὰ πέρα ἀπὸ αὐτὰ παράγει καὶ ἀναπαράγει συνέχεια τὶς κοι-

ραγωγῆς». Παρ' ὅλα αὐτά, μία προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ Μὰρξ δείχνει ὅτι, ὅταν μιλᾶ γιὰ «σχέσεις παραγωγῆς», δὲν περιορίζει τὴν ἔννοια τοῦ ὅρου μόνο στὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς, ἀλλὰ συμπεριλαμβάνει καὶ τοὺς δύο τύπους ποὺ σημειώσαμε, δηλαδὴ τὶς τεχνικὲς καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις. Λέει π.χ. στὸ ΙΙΙ Βιβλίο τοῦ Κεφαλαίου γιὰ τὴν κοινωνικὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς: «Αὐτὴ ἡ τελευταία ἀφορᾶ τὶς ὑλικὲς συνθῆκες ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου καὶ ταυτόχρονα ἀποτελεῖ μία διαδικασία ποὺ ξετυλίγεται στὸ πλαίσιο εἰδικῶν, ἱστορικοοικονομικῶν σχέσεων παραγωγῆς. Παράγει καὶ ἀναπαράγει αὐτὲς τὶς ἴδιες τὶς σχέσεις παραγωγῆς, τοὺς παράγοντες αὐτῆς τῆς διαδικασίας, τὶς ὑλικὲς συνθῆκες τῆς ὕπαρξής τους καὶ τὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις ἀνάμεσά τους, δηλαδὴ τὴν ὁρισμένη οἰκονομικὴ μορφὴ τῆς κοινωνίας τους. Γιατὶ ἀκριβῶς τὸ σύνολο τῶν σχέσεων τῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς ἀνάμεσά τους καὶ μὲ τὴ φύση, οἱ συνθῆθηκες παραγωγῆς, ἀποτελοῦν τὴν οἰκονομικὴ ὄψη τῆς κοινωνίας». (*Τὸ Κεφάλαιο*, Βιβλίο ΙΙΙ, τόμος 3, σελ. 197 ὑπογράμμιση τῆς Μ.Χ.). Βλέπουμε ὅτι σ' αὐτὸ τὸ κείμενο, ὁ Μὰρξ περιλαμβάνει στὴν ἔννοια τῶν σχέσεων παραγωγῆς τόσο τὶς τεχνικὲς σχέσεις ὅσο καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς. Τὶς σχέσεις τῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς μὲ τὴ φύση καὶ τὶς σχέσεις τῶν παραγόντων τὴς παραγωγῆς ἀνάμεσά τους.

Ἂς δοῦμε τώρα ἕνα κείμενο παρμένο ἀπὸ τὸ Βιβλίο ΙΙ τοῦ *Κεφαλαίου* (τόμος 1, σελ. 38). «Ὅποιες καὶ ἂν εἶναι οἱ κοινωνικὲς μορφὲς τῆς παραγωγῆς, οἱ ἐργαζόμενοι καὶ τὰ μέσα παραγωγῆς μένουν πάντα οἱ συντελεστές της. Ἀλλὰ καὶ οἱ μέν καὶ τὰ δέ, εἶναι δυνάμει συντελεστὲς ὅσο βρίσκονται χωρισμένοι. Γιὰ μία οἱαδήποτε παραγωγὴ χρειάζεται ὁ συνδυασμός τους. Ὁ διαφορετικὸς τρόπος ποὺ πραγματοποιεῖται αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς εἶναι αὐτὸ ποὺ διακρίνει τὶς διάφορες οἰκονομικὲς ἐποχὲς ποὺ πέρασε ἡ κοινωνικὴ δομή». Διαβάζοντας αὐτὸ τὸ κομμάτι ἔχει κανεὶς τὴν τάση νὰ ταυτίση λανθασμένα «τοὺς διαφορετικοὺς συνδυασμοὺς» μὲ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς. Ἡ λέξη «συνδυασμὸς» ἀναφέρεται δίχως ἀμφιβολία σὲ δύο τύπους συνδυασμῶν: 1) τὸν συνδυασμὸ τῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς μὲ τὴ φύση, τὶς τεχνικὲς σχέσεις παραγωγῆς καὶ 2) τὸ συνδυασμὸ τῶν παραγόντων ἀνάμεσά τους μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν μέσων παραγωγῆς, τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς.

Δὲν πρέπει νὰ ξαφνιαζόμαστε βλέποντας νὰ συγχέονται οἱ ὅροι «σχέσεις παραγωγῆς» καὶ «κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς» γιατὶ καὶ ὁ Ἴδιος ὁ Μὰρξ τοὺς χρησιμοποιεῖ καμμιὰ φορὰ μὲ ὄχι τόσο ἀκριβὴ τρόπο.

νωνικὲς συνθῆκες τῆς παραγωγῆς, τὶς σχέσεις παραγωγῆς μέσα στὶς ὁποῖες ξετυλίγεται ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς. Μὲ αὐτὸ τόν τρόπο, ἡ καπιταλιστικὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς, τὴν ἴδια ὥρα ποὺ παράγει ἐμπορεύματα, ἀναπαράγει τὶς καπιταλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς: τὸ κεφάλαιο καὶ τὴ μισθωτὴ ἐργασία.

Σ' αὐτὴ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων ἐπεμβαίνουν παράγοντες τοῦ ἐποικοδομήματος[14]. Παράδειγμα, οἱ νομικὲς μορφὲς τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς σύμβασης ἐργασίας, ὅπως καὶ ἡ παρουσία ἑνὸς στρατοῦ ἕτοιμου νὰ ἐπέμβῃ ἂν κινδυνεύσῃ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα, εἶναι στοιχεῖα τοῦ ἐποικοδομήματος ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος. Οἱ παράγοντες τοῦ ἐποικοδομήματος χρειάζονται ἀκόμα πιὸ πολὺ γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ὅταν δὲν ὑπάρχει ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στῆ νομικὴ κυριότητα καὶ τὴν οὐσιαστικὴ νομὴ τῶν μέσων παραγωγῆς[15].

Ἡ μορφὴ ποὺ ἐπεμβαίνουν τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐποικοδομήματος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν εἰδικὸ τύπο σχέσης ποὺ δημιουργεῖται ἀνάμεσα στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τοὺς ἄμεσους παραγωγούς. Ὅπως εἴπαμε, ἐπεμβαίνουν διαφορετικά, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν πρόκειται γιὰ καπιταλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς ἢ γιὰ σχέσεις παραγωγῆς φεουδαρχικοῦ τύπου.

5. ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΟΝΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ

Οἱ κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς δὲν μποροῦν νὰ κριθοῦν σὰν ἁπλὲς σχέσεις ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους. Εἶναι σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς *παράγοντες τῆς παραγωγῆς* δηλαδὴ ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν μία ὁρισμένη κοινωνικὴ λειτουργία μέσα στὴν παραγωγὴ τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, λειτουργία ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σχέση τους μὲ τὰ μέσα παραγωγῆς. Εἶναι βασικὰ

---

14. Θὰ τοὺς μελετήσουμε λεπτομερειακὰ στὰ κεφάλαια V - VII.
15. Βλέπε πιὸ πάνω, σελ. 37.

σχέσεις ἀνάμεσα σὲ ἰδιοκτῆτες μέσων παραγωγῆς καὶ ἀμεσους παραγωγοὺς. Αὐτὴ ἡ σχέση ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους διαμεσολαβεῖται ἀπὸ μία σχέση μὲ τὰ ἀντικείμενα, τὰ μέσα παραγωγῆς.

Αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι πολὺ σημαντικὸ γιατὶ καταρίπτει ὅλες τὶς οὐτοπικὲς ἰδέες γιὰ «συνεργασία ἀνάμεσα σὲ ἐργάτες καὶ ἀφεντικά». Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς ἐργοδότες δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἀδελφικές, ὅσο οἱ σχέσεις τους μὲ τὰ μέσα παραγωγῆς παραμένουν αὐτές ποὺ εἶναι.

Πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι οἱ κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς εἶναι σχέσεις ποὺ δημιουργοῦνται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θέληση τῶν ἀνθρώπων. Ὁ κεφαλαιοκράτης ἐκμεταλλεύεται καὶ θὰ ἐκμεταλλεύεται τὸν ἐργάτη καὶ χωρὶς συνειδητὴ πρόθεση ἐκμετάλλευσης, ἀκόμα καὶ ἂν ἀγωνίζεται ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴν ἐκμετάλλευση. Οἱ ἀντικειμενικοὶ νόμοι τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος εἶναι πραγματικὰ ἀλύγιστοι. Ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων ἢ θάνατος τοῦ καπιταλισμοῦ, δὲν ὑπάρχει ἄλλη λύση.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅταν ὁ μαρξισμὸς διαβεβαιώνει ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ καταστραφοῦν οἱ καπιταλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς, ὅτι εἶναι ἀνάγκη «νὰ πεθάνη τὸ ἀφεντικό», δὲν ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ κεφαλαιοκράτες πρέπει νὰ καταστραφοῦν φυσικά. Ὑποστηρίζει μία πολὺ διαφορετικὴ θέση. Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἐξαφανισθῆ εἶναι ἡ καπιταλιστικὴ λειτουργία, ἡ λειτουργία τῆς ἐκμετάλλευσης ποὺ χαρακτηρίζει τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα παραγωγῆς. Καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ παρὰ καταστρέφοντας τὶς καπιταλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς καὶ ἀντικαθιστώντας τες μὲ ἄλλες, τὶς σοσιαλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, βιβλίο Ι, τόμος Ι, κεφάλαιο XIII (Ἡ συνεργασία), κεφάλαιο XIV (Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ἡ βιοτεχνία), κεφάλαιο XV (Ἡ μηχανοποίηση καὶ ἡ μεγάλη βιομηχανία).

Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, βιβλίο III, τόμος 3, κεφάλαιο XLVII (Γένεση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐγγειας προσόδου).

Marx, «Formes qui précèdent la production capitaliste» (Μορφὲς ποὺ προηγοῦνται τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς), γαλλικὴ ἔκδοση στὸ C.E.R.M., Sur les sociétés précapitalistes, (Γιὰ τὶς προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες), Paris, Ed. Sociales, 1970, σελ. 180 - 226.

Lénine, *Le programme agraire de la socialdémocratie durant la première révolution russe de 1905 - 1907*, (Τὸ ἀγροτικὸ πρόγραμμα τῆς σοσιαλδημοκρατίας στὴ διάρκεια τῆς πρώτης ρωσσικῆς ἐπανάστασης 1905 - 1907), Γαλλικὴ Ἔκδοση τῶν Oeuvres (Ἔργων), τόμος 13, σελ. 229 - 452.

Balibar, «Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique» (Πάνω στὶς βασικὲς ἔννοιες τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ) στὸ *Lire le Capital (Διαβάζουμε τὸ Κεφάλαιο)* τόμος II, σελ. 45 - 55.

Μπεττελέμ, *Μορφὲς ἰδιοκτησίας στὸ μεταβατικὸ στάδιο πρὸς τὸ σοσιαλισμό*, Ἐκδόσεις Ράππα, Ἀθήνα, 1972.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΟΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

1. ΟΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

Στὰ προηγούμενα κεφάλαια μελετήσαμε τὰ στοιχεῖα τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας. Εἴδαμε ὅτι τὰ μέσα ἐργασίας εἶναι τὰ καθοριστικὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς διαδικασίας: καθορίζουν τὸν τρόπο ποὺ θὰ παραχθῆ κάτι καὶ κατὰ συνέπεια τὸν τύπο τῶν τεχνικῶν σχέσεων ποὺ μποροῦν νὰ ἀναπτυχθοῦν ἀνάμεσα στοὺς ἐργαζόμενους καὶ τὰ μέσα παραγωγῆς. Εἴδαμε ἐπίσης πῶς αὐτὲς οἱ τεχνικὲς σχέσεις ἐπανακαθορίζονται ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς.[1] Ὅλα αὐτὰ μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ καταλάβουμε μία βασικὴ ἔννοια τοῦ μαρξισμοῦ, τὴν ἔννοια τῶν σχέσεων παραγωγῆς.

Τώρα πρέπει νὰ ἐξετάσουμε μία ἄλλη θεμελιακὴ ἔννοια: τὴν ἔννοια τῶν *παραγωγικῶν δυνάμεων*.

Ὁ Μὰρξ μᾶς λέει στὸν πρόλογό του στὴν *Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας:* «Στὴν κοινωνικὴ παραγωγή, παράγοντας γιὰ τὴν ὕπαρξή τους, οἱ ἄνθρωποι δημιουργοῦν ἀνάμεσά τους ὁρισμένες ἀναγκαῖες, ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴ θέλησή τους σχέσεις, σχέσεις παραγωγῆς ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἕνα ὁρισμένο βαθμὸ ἀνάπτυξης τῶν ὑλικῶν τους παραγωγικῶν δυνάμεων... Σὲ ἕνα ὁρισμένο στάδιο τῆς ἀνάπτυξής τους, οἱ ὑλικὲς παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς κοινωνίας ἔρχονται σὲ ἀντίφαση μὲ τὶς ὑπάρχουσες σχέσεις παραγωγῆς»[1].

Τὶ πρέπει λοιπὸν νὰ καταλάβουμε μὲ τὸν ὅρο παραγωγικὲς δυνάμεις;

---

1. Marx, Contribution à la critique de l'économie politique, σελ. 4.

Ἐπιφανειακά, οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις δὲν θά ἦσαν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας, ἰδωμένα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς παραγωγικῆς τους ἱκανότητας, ἰδιαίτερα ἡ ἐργασιακὴ δύναμη[2] καὶ τὸ μέσο ἐργασίας[3].

Καὶ ὅμως, γιὰ νὰ περιγράψουμε τὶς καθαυτὸ παραγωγικὲς δυνάμεις, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξετάσουμε μεμονωμένα τὰ στοιχεῖα τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας.

Ὅταν, π.χ., ὁ Μὰρξ ἐξετάζει τὴ βιοτεχνία, μᾶς δείχνει πῶς ἡ τεχνικὴ διαίρεση τῆς ἐργασίας καὶ οἱ μορφὲς συλλογικῆς ἐργασίας, ποὺ ἀναπτύσσονται ἐκεῖ, αὐξάνουν ὄχι μόνο τὶς ἀτομικὲς παραγωγικὲς δυνάμεις, ἀλλὰ προωθοῦν καὶ νέες παραγωγικὲς δυνάμεις, ξεπερνώντας ἔτσι τὸ ἁπλὸ ἄθροισμα τῶν ἀτομικῶν δυνάμεων ποὺ συνδυάζονται.

Τὸ γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι οἱ ἐργάτες δουλεύουν μέσα στὸν ἴδιο χῶρο, ἔστω καὶ μὲ ἁπλὰ σχήματα συνεργασίας, ἀναπτύσσει ἀνάμεσά τους ἕνα πνεῦμα συναγωνισμοῦ, ποὺ αὐξάνει τὴν παραγωγικότητά τους. Ὕστερα, ὅταν διαμορφωθοῦν σύνθετα σχήματα συνεργασίας, ἡ εἰδίκευση τῶν ἐργατῶν σὲ διάφορα καθήκοντα καὶ ὁ συντονισμὸς τους στὸ πλαίσιο τοῦ συλλογικοῦ ἐργαζόμενου αὐξάνουν σημαντικὰ τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἐργαζομένων. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἄθροισμα τῶν ἀτομικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τὴν παραγωγικὴ δύναμη τοῦ συλλογικοῦ ἐργαζόμενου μεγαλώνει. Ἔχουμε ἔτσι μία *νέα* παραγωγικὴ δύναμη, ποὺ στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς περιέρχεται στὴν κυριότητα τοῦ κε-

---

2. «Στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος παίζει ἀπέναντι στὴ φύση τὸ ρόλο μιᾶς *φυσικῆς* δύναμης. Τὶς δυνάμεις ποὺ διαθέτει τὸ σῶμα του, μπράτσα καὶ γάμπες, κεφάλι καὶ χέρια, τὶς βάζει σὲ κίνηση, γιὰ νὰ οἰκειοποιηθῆ ὑλικὰ δίνοντάς τους μιὰ μορφὴ χρήσιμη γιὰ τὴ ζωή του». *Τὸ Κεφάλαιο*, βιβλίο Ι, τόμος 1, σελ. 180 (ὑπογράμμιση τῆς Μ.Χ). Σὲ ἕνα γράμμα στὸν Ἀννενκὸφ ὁ Μὰρξ μιλᾶ, γιὰ τὶς «παραγωγικὲς ἰδιότητες τοῦ ἀνθρώπου» (28 Δεκέμβρη 1846).

3. Στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ μεγάλη βιομηχανία, ὁ Μὰρξ μιλᾶ γιὰ τὴν παραγωγικότητα τῆς μηχανῆς καὶ λέει ὅτι μποροῦμε νὰ τὴ μετρήσουμε, συγκρίνοντάς τη μὲ τὴν παραγωγικότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασιακῆς δύναμης.

φαλαιοκράτη χωρὶς γιά τοῦτο νὰ χρειάζεται ἐκεῖνος νὰ πληρώση τίποτα.

Οἱ προηγούμενες παρατηρήσεις μᾶς βοηθοῦν νὰ καταλάβουμε γιατί σὰν θέλουμε νὰ λογαριάσουμε τὶς πραγματικὲς παραγωγικὲς δυνάμεις δὲν μποροῦμε νὰ δοῦμε τὰ διάφορα στοιχεῖα χωριστὰ τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Νομίζουμε λοιπὸν ὅτι πρέπει νὰ διακρίνουμε τὶς *δυνητικὲς παραγωγικὲς δυνάμεις*, δηλ. τὰ στοιχεῖα τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας ἰδωμένα χωριστὰ τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀπὸ τὶς καθαυτὸ παραγωγικὲς δυνάμεις, δηλ. αὐτὲς ποὺ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς ὁρισμένου ἱστορικὰ συνδυασμοῦ αὐτῶν τῶν στοιχείων.

Νομίζουμε ὅτι μὲ αὐτὸ τὸ νόημα μποροῦμε νὰ ἑρμηνεύσουμε τὸ ἀκόλουθο κείμενο τοῦ Μάρξ: «Ὅποιες καὶ ἂν εἶναι οἱ κοινωνικὲς μορφὲς τῆς παραγωγῆς, οἱ ἐργαζόμενοι καὶ τὰ μέσα παραγωγῆς εἶναι πάντα οἱ συντελεστές της. Μὰ καὶ οἱ μὲν καὶ τὰ δέ, ὅταν εἶναι χώρια ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, εἶναι δυνάμει μόνον συντελεστὲς τῆς παραγωγῆς. Γιὰ οἱανδήποτε παραγωγὴ χρειάζεται ὁ συνδυασμός τους. Εἶναι ὁ συγκεκριμένος τρόπος πραγμάτωσης αὐτοῦ τοῦ συνδυασμοῦ ποὺ διακρίνει τὶς διάφορες οἰκονομικὲς ἐποχὲς ποὺ πέρασε ἡ κοινωνικὴ δομή»[4].

Αὐτοὶ οἱ διαφορετικοὶ συνδυασμοὶ ἔχουν διαφορετικὰ παραγωγικὰ ἀποτελέσματα, ποὺ μποροῦν νὰ μετρηθοῦν μὲ τὸ βαθμὸ παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας[5].

Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις μιᾶς κοινωνίας αὐξάνουν, ἀναπτύσσονται καὶ τελειοποιοῦνται στὴν πορεία τῆς ἱστορίας. Αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη εἶναι, βασικά, καθορισμένη ἀπὸ τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῶν μέσων ἐργασίας. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὰ λίθινα ἐργαλεῖα στὰ μεταλλικά, π.χ., ἐπέτρεψε μία σημαντικὴ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας στοὺς πρωτόγονους πληθυσμοὺς καὶ αὔξησε ἔτσι τὶς παραγωγικές τους δυνάμεις. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς μηχανῆς στὴν καπιταλιστικὴ παραγωγή.

4. Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, βιβλίο Ι, τόμος 1, σελ. 38.

5. Δηλαδὴ μὲ τὴν ποσότητα ποὺ μπορεῖ νὰ παραχθῆ σὲ ἕνα ὁρισμένο χρονικὸ διάστημα.

Πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι ὁ ρυθμὸς καί ὁ χαρακτήρας ποὺ παίρνει ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἐξαρτῶνται ἄμεσα ἀπὸ τὴ φύση τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ποὺ μέσα στό πλαίσιό τους ἐκτυλίσσεται ἡ διαδικασία τῆς ἐργασίας. Εἶναι στὴν προμονοπωλιακὴ καπιταλιστικὴ μορφή, ποὺ πραγματοποιεῖται ἡ μαζικὴ ἔνταξη τῆς μηχανῆς στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς, δίνοντας ἔτσι μία σημαντικὴ ὤθηση στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων σ' αὐτὸ τὸν τρόπο παραγωγῆς. Ἀλλά, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, εἶναι ἡ ἴδια ἡ διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης ποὺ ἀργότερα, στὴ μονοπωλιακὴ περίοδο, τείνει νά γίνη τροχοπέδη στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων δέν εἶναι λοιπὸν οὔτε γραμμική, οὔτε σωρευτική. Εἶναι μία ἀνάπτυξη, ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δομὴ τῆς διαδικασίας παραγωγῆς: ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς σχέσεις ποὺ οἱ παράγοντες διατηροῦν μεταξύ τους καὶ μὲ τὰ μέσα παραγωγῆς, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς σχέσεις παραγωγῆς.

Ἀλλὰ τότε, πῶς πρέπει νά καταλάβουμε τὶς διαβεβαιώσεις τοῦ Μάρξ ὅτι οἱ παραγωγικές δυνάμεις ἔχουν καθοριστικὸ χαρακτήρα, ὅσον ἀφορᾶ τὶς σχέσεις παραγωγῆς; Λέγοντας ὅτι εἶναι οἱ σχέσεις αὐτές, ποὺ καθορίζουν τὸ ρυθμὸ καὶ τὴ μορφή ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, δέν ἀρνούμαστε τὶς θέσεις τοῦ Μάρξ; Δέν τὸ πιστεύουμε. Νομίζουμε ὅτι ὅταν ὁ Μάρξ, ὁ Ἔνγκελς καὶ ὁ Λένιν χρησιμοποιοῦν λέξεις σά βάση, ρίζα, ὅροι, ὅροι sine qua non, ἔρεισμα κ.τ.λ., στὴν πραγματικότητα σημειώνουν τὸν καθοριστικὸ ρόλο, ποὺ παίζει ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μέσου ἐργασίας γιά τὴ δημιουργία ὑλικῶν ὅρων ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ἀνάπτυξη ὁρισμένων σχέσεων παραγωγῆς[6].

Καταλαβαίνουμε λοιπὸν καλλίτερα τὸ κείμενο τοῦ Μάρξ, λέγοντας ὅτι τὰ ὄργανα ἐργασίας δείχνουν, ἀπὸ τὴ μιά μεριά, τὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρώπινης ἐργασιακῆς δύναμης, καὶ ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, τὶς κοινωνικές συνθῆκες ποὺ μέσα τους πραγματοποιεῖται ἡ ἐργασία.

Δείχνουν τὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς ἐργασιακῆς δύναμης

---

6. Βλέπε παρακάτω σελ. 88 τῆς μετάφρασης.

τοῦ ἀνθρώπου· γιατί ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας του ἐξαρτᾶται, βασικά, ἀπό τὸν τύπο τοῦ μέσου ἐργασίας ποὺ χρησιμοποιεῖ. Δέν ὑπάρχει σύγκριση ἀνάμεσα στό ἐπίπεδο τῆς παραγωγικότητας μιᾶς ἐργασίας ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ ἕνα τρακτέρ καὶ ἐκείνου μιᾶς ἐργασίας ποὺ γίνεται μὲ μιά βοϊδάμαξα.

Δείχνουν τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες ποὺ μέσα τους πραγματοποιεῖται ἡ ἐργασία· γιατί τά τεχνικὰ χαρακτηριστικά τοῦ ὀργάνου τῆς ἐργασίας ὁδηγοῦν σὲ μία ὁρισμένη δομὴ τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας ποὺ πάνω της στηρίζονται ὁρισμένες σχέσεις παραγωγῆς. Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο εἴδαμε ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ τῆς μηχανῆς φέρνει μία πολὺ σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὴ δομὴ τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, αὐτὴ μετατρέπεται σὲ μία διαδικασία μὲ ψηλὸ βαθμὸ κοινωνικοποίησης, ὅπου ἡ συλλογικὴ ἐργασία εἶναι συνέπεια τεχνικῆς ἀναγκαιότητας· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ ἐργαζόμενος γίνεται ἕνα ἄτομο τέλεια ξεκομμένο ἀπὸ τά μέσα παραγωγῆς, ἀφοῦ δὲν ἔχει πάνω τους οὔτε δικαίωμα κυριότητας οὔτε καμιὰ ἄλλη ἐξουσία. Αὐτὴ ἡ τεχνικὴ σχέση χρησιμεύει σὰ βάση στὶς κοινωνικὲς σχέσεις τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς.

Ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ πέρα, αὐτὲς οἱ δύο σχέσεις θά ἔρθουν σὲ ἀντίφαση μὲ τή φύση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, δηλαδὴ μὲ τὴν ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικοποιημένη δομὴ τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας μέσα στὴ μονάδα παραγωγῆς, καὶ μὲ τὴν ὅλο καὶ πιὸ μεγάλη ἀλληλεξάρτηση τῶν διαφόρων τομέων τῆς παραγωγῆς. Προτοῦ δοῦμε σὲ τὶ συνίσταται αὐτὴ ἡ αὔξουσα κοινωνικοποίηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ ἡ συνέπειά της, ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τὶς σχέσεις παραγωγῆς, ἂς ὁρίσουμε μερικὲς ἔννοιες.

Θά λέμε *δυνητικὲς παραγωγικὲς δυνάμεις*, τά στοιχεῖα τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας, ὅταν τά ἐξετάζουμε μεμονωμένα ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς δυνητικῆς τους παραγωγικότητας.

Θά λέμε καθαυτὸ *παραγωγικὲς δυνάμεις* τὶς δυνάμεις ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῶν στοιχείων τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας στὸ πλαίσιο ὁρισμένων σχέσεων παραγωγῆς. Ἀπο-

τέλεσμα εἶναι μία ὁρισμένη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας[7].

Θὰ προσδιορίζουμε τὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων μὲ τὸ βαθμὸ τῆς *παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας*.

2. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

Ὅπως εἴδαμε οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ἀναπτύσσονται, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις, συνεχῶς. Αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη συμβαδίζει μὲ μιὰ προοδευτικὴ μετατροπὴ τῆς ἀτομικῆς παραγωγῆς σὲ διαδικασία κοινωνικῆς παραγωγῆς.

Ἡ χειροτεχνικὴ παραγωγή, ἀτομικὴ διαδικασία παραγωγῆς, ὑποκαθιστᾶται ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ παραγωγή, ὅπου ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς παίρνει κοινωνικὸ χαρακτήρα. Τὰ μέσα παραγωγῆς δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν, παρὰ ἀπὸ ἕνα σύνολο ἐργαζομένων, ποὺ κανένας τους δὲν μπορεῖ νὰ πῇ ὅτι τὸ προϊὸν εἶναι τὸ προϊὸν *του*. Ἡ παραγωγὴ μετατρέπεται ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἀτομικῶν πράξεων σὲ μιὰ σειρὰ κοινωνικῶν πράξεων, τὰ προϊόντα γίνονται ἀπὸ ἀτομικὰ κοινωνικὰ προϊόντα.

Ἀλλὰ ὁ ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικὸς χαρακτήρας τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ μοναχὰ στὴν κοι-

---

7. Δὲν πρέπει νὰ συγχέουμε τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις μὲ τὸ χαρακτήρα ἢ τὴ φύση αὐτῶν τῶν δυνάμεων. Μποροῦμε νὰ ποῦμε π.χ. ὅτι μία ὁρισμένη δύναμη ἔχει μηχανικὸ ἢ ἀνθρώπινο (ἢ μικτὸ) χαρακτήρα ἀνάλογα μὲ τὴν προέλευση τῆς χρησιμοποιούμενης ἐνέργειας. Ἀλλὰ ὅπως οἱ καθεαυτὲς παραγωγικὲς δυνάμεις προέρχονται ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῶν στοιχείων τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας μέσα σὲ μία ὁρισμένη παραγωγικὴ διαδικασία, ὁ χαρακτήρας ἢ ἡ φύση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ὁρίζεται ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἰδιαίτερο τύπο συνδυασμοῦ. Εἶναι ἀτομικὸς στὴν περίπτωση τῆς χειροτεχνικῆς παραγωγῆς, κοινωνικὸς στὴν περίπτωση τῆς συνεργασίας. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ κοινωνικὸς χαρακτήρας παίρνει στὴ βιοτεχνία καὶ τὴ μεγάλη βιομηχανία διαφορετικὰ χαρακτηριστικά: συλλογικὸς ἐργαζόμενος, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τμηματικοὺς ἐργαζόμενους στὴ βιοτεχνία, κοινωνικοποιημένος συλλογικὸς ἐργαζόμενος στὴ μεγάλη βιομηχανία. Ἐξ ἄλλου ὁ κοινωνικὸς χαρακτήρας καλύπτει καὶ τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν διάφορων τομέων τῆς παραγωγῆς, ὅπως θὰ ποῦμε στὸ ἑπόμενο σημεῖο. Εἶναι αὐτὸς ὁ χαρακτήρας τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων σὲ κάθε συγκεκριμένη διαδικασία παραγωγῆς, ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸ χαρακτήρα τῶν σχέσεων παραγωγῆς.

νωνικοποίηση τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας μέσα στὴν παραγωγικὴ μονάδα, ὅπως μοιάζει νὰ βεβαιώνουν ὁρισμένα μαρξιστικά κείμενα. Στὴν πραγματικότητα ἡ κοινωνικοποίηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ξεπερνᾶ κατὰ πολὺ τὸ πλαίσιο τῆς μονάδας παραγωγῆς. Βασικὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ δύο παράγοντες: α) τὴν ὁλοένα καὶ πιὸ κοινωνικὴ προέλευση τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ β) τὸν ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικὸ προορισμὸ τοῦ προϊόντος.

α) *Ἡ ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικὴ προέλευση τῶν μέσων παραγωγῆς*[8]

Σὰν «ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικὴ προέλευση τῶν μέσων παραγωγῆς» πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὰ τὰ μέσα παραγωγῆς προέρχονται ἀπὸ ὅλο καί πιὸ πολλοὺς κλάδους τῆς οἰκονομίας. Ἂς πάρουμε σάν παράδειγμα τὴ γεωργία. Ἡ πρωτόγονη γεωργία εἶναι αὐτάρκης, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι χρησιμοποιεῖ ἐλάχιστα μέσα παραγωγῆς ποὺ δὲν ἔχουν ἀγροτικὴ προέλευση. Ἀλλά, προοδευτικά, ἡ γεωργία χρησιμοποιεῖ— γιὰ τὴν ἴδια της τὴν παραγωγὴ— μέσα παραγωγῆς μὲ ὅλο καὶ πιὸ διαφοροποιημένη προέλευση: ἐργαλεῖα, μηχανές, ἐντομοκτόνα, ἠλεκτρικὴ ἐνέργεια, ἠλεκτρικὸ ἐξοπλισμὸ κ.τ.λ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει σὲ κάθε κλάδο τῆς βιομηχανίας, ἄσχετα ἂν πρόκειται γιὰ ἐξορυκτικὲς ἢ γιὰ μεταποιητικὲς βιομηχανίες.

Ἡ αὔξουσα κοινωνικοποίηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἐκδηλώνεται μὲ τὸ ὅτι κάθε κλάδος τῆς παραγωγῆς χρησιμοποιεῖ μέσα παραγωγῆς μὲ ὅλο καὶ πιὸ διαφοροποιημένες πηγὲς προέλευσης. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη εἶναι ἡ συνέπεια τοῦ βαθέματος τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ὅλο καὶ πιὸ μεγάλης ἐξειδίκευσης τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων.

β) *Ὁ ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικὸς προορισμὸς τοῦ προϊόντος*[9]

Μὲ τὴν ἔκφραση «ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικὸς προορισμὸς τοῦ

---

8. Αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐπαναλαμβάνει, περίπου κατὰ λέξη, μερικὲς παράγραφους τοῦ κειμένου τοῦ Μπεττελέμ «Les cadres socioéconomiques et l'organisation de la planification sociale» στὸ La transition vers l'économie socialiste, Paris, Maspéro 1970, σελ. 50.

9. Βλέπε Bettelheim, στὸ ἴδιο, σελ. 51 - 52.

προϊόντος», πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ προϊόντα ποὺ βγαίνουν ἀπὸ μία παραγωγικὴ διαδικασία προορίζονται κατὰ κανόνα, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, γιὰ ἕνα ὅλο καὶ πιὸ μεγάλο ἀριθμὸ καταναλωτῶν.

Αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἔχει διάφορες ὄψεις, ἰδιαίτερα τὶς ἀκόλουθες:

1. Κάθε κλάδος τῆς παραγωγῆς ἐργάζεται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα γιὰ ἕνα ἀριθμὸ ἀλλων κλάδων ποὺ συνέχεια μεγαλώνει. Αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἄλλη ὄψη τοῦ ὅλο καὶ μεγαλύτερου καταμερισμοῦ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Ἔτσι ἡ χημικὴ βιομηχανία, ποὺ, ὅταν ἐμφανίσθηκε σὰν ἰδιαίτερη σφαῖρα τῆς παραγωγῆς, παρήγαγε γιὰ ἕνα μικρὸ μόνον ἀριθμὸ ἄλλων βιομηχανιῶν, βλέπει, προοδευτικά, νὰ μεγεθύνεται τὸ πεδίο ἐφαρμογῶν τῶν προϊόντων της. Σήμερα αὐτὸ εἶναι σχεδὸν γενικό. Πιάνει ἀπὸ τὴ γεωργία ὡς τὶς ἐξορυκτικὲς βιομηχανίες, τὶς μεταλλουργικὲς βιομηχανίες (ἰδιαίτερα τήν ἐπεξεργασία τῶν μετάλλων) κ.τ.λ. Ἂν ὑπολογίσουμε καὶ τὶς ἔμμεσες ἐφαρμογές, βλέπουμε ὅτι σήμερα κάθε κλάδος τῆς παραγωγῆς ἐργάζεται πρακτικὰ γιὰ ὅλους τοὺς ἄλλους καὶ ὑφίσταται ἔτσι τοὺς ἀντίκτυπους ἀπὸ ὅλες τὶς μεταβολὲς ποὺ μποροῦν νὰ συμβοῦν σὲ οἱονδήποτε τομέα τῆς οἰκονομίας.

2. Ὁ ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικὸς προορισμὸς τῶν προϊόντων ἐκδηλώνεται καὶ μὲ μιὰ ἄλλη μορφή, ὅταν ἐξετάζουμε τὶς διαστάσεις τῆς κοινότητας ποὺ ἐξυπηρετεῖται ἀπὸ μιὰ μονάδα παραγωγῆς. Μὲ τὴν πρόοδο τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, αὐτὲς οἱ διαστάσεις κατὰ κανόνα (ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαῖα) μεγαλώνουν. Μποροῦν νὰ εἶναι διαδοχικὰ τοπικές, μικρο-περιφερειακές, περιφερειακές, ἐθνικές, διεθνεῖς... Συνοπτικά: Ἡ κοινωνικοποίηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων δέν περιορίζεται μόνον σὲ ὅ,τι συμβαίνει στὸ ἐσωτερικὸ τῶν παραγωγικῶν μονάδων, ἀλλὰ ἀναφέρεται βασικὰ στὴν αὔξουσα ἀλληλεξάρτηση τῶν διάφορων τομέων τῆς ἐθνικῆς καὶ διεθνοῦς οἰκονομίας.

Ὀνομάζουμε *κοινωνικοποίηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων* τὸν ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικοποιημένο χαρακτήρα τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας, σὲ μία ὁρισμένη διαδικασία παραγωγῆς, καὶ τὴ

συνεχῶς μεγαλύτερη ἀλληλοεξάρτηση τῶν διαφόρων τομέων τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς.

3. ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΜΕ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ἡ αὔξουσα ἀλληλεξάρτηση τῶν διαφόρων τομέων τῆς παραγωγῆς εἶναι ἐμφυτη στὴν καπιταλιστικὴ ἀνάπτυξη. Κάθε κεφαλαιοκράτης ἐξαρτᾶται, ὅλο καὶ πιὸ πολύ, ἀπὸ τοὺς ἄλλους κεφαλαιοκράτες. Διαφορετικὴ ἦταν ἡ περίπτωση τῶν μικρῶν βιομηχανιῶν, πού, χωριστὰ ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, δούλευαν γιὰ μιὰ πολὺ περιορισμένη ἀγορά. Ἂν μιὰ ἀπὸ αὐτὲς σταματοῦσε, τοῦτο δὲν προκαλοῦσε παρὰ μιὰ τοπικὴ ἀνωμαλία. Ἀντίθετα, ἡ παράλυση μιᾶς μεγάλης, πολὺ ἐξειδικευμένης ἐπιχείρησης, πού τὰ προϊόντα της χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ ἀναρίθμητες ἄλλες ἐπιχειρήσεις, μπορεῖ νὰ προκαλέση ἀναστάτωση σὲ μιὰ ὁλόκληρη κοινωνία.

Ἐξ ἄλλου, εἶναι αὐτὴ ἡ αὔξουσα κοινωνικοποίηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνίας, ποὺ ἔχει ὁδηγήσει τὰ ἴδια τὰ καπιταλιστικὰ κράτη νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν ὅλο καὶ πιὸ ἐπείγουσα ἀναγκαιότητα *τοῦ προγραμματισμοῦ* τῆς οἰκονομίας καὶ *τῆς μετατροπῆς σὲ κρατικὴ ἰδιοκτησία* ὁρισμένων τομέων ποὺ εἶναι βασικοὶ γιὰ τὴν πορεία τῆς ὅλης οἰκονομίας: «Ἡ ἀνάγκη τῆς κρατικῆς ἰδιοκτησίας ὁρισμένων μέσων παραγωγῆς εἶναι τόσο πιὸ ἐπιτακτική, ὅσο οἱ δραστηριότητες (ἢ οἱ οἰκονομικὲς μονάδες) ὅπου χρησιμοποιοῦνται αὐτὰ τὰ μέσα, εἶναι οὐσιαστικότερα ἐνταγμένες στὸν κοινωνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, εἴτε ἐξ αἰτίας τῆς φύσης τῶν ἴδιων τῶν μέσων παραγωγῆς εἴτε ἐξ αἰτίας τοῦ προορισμοῦ τῶν προϊόντων»[10].

Ὁ ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικὸς χαρακτήρας τῶν μέσων παραγωγῆς, ἔρχεται ἔτσι σὲ συνεχῶς ὀξύτερη ἀντίφαση μὲ τὸν ἰδιωτικὸ χαρακτήρα τῆς καπιταλιστικῆς ἰδιοποίησης τῶν μέσων παραγωγῆς[11].

10. Bettelheim, στὸ ἴδιο, σελ. 52.

11. Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τῆς μαρξιστικῆς ἀντίφασης καὶ οἱ διαφορές της μὲ τὴν ἐγελιανὴ ἀντίφαση ἀναπτύσσονται σὲ ἔκταση στὸ βι-

Λέγουμε σωστά «ἔρχεται σὲ συνεχῶς ὀξύτερη ἀντίφαση» ἀντὶ «γεννᾶ μία ἀντίφαση». Πραγματικά, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἀντιφατικὴ ἑνότητα ἀνάμεσα στὴν καπιταλιστικὴ κυριότητα τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τοῦ κοινωνικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐργασιακῆς δύναμης ἀπὸ τὴν ἄλλη. Αὐτὴ ἡ ἀντίφαση δὲν ὑπῆρχε στὴ χειρωνακτικὴ παραγωγή. Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀντίφαση, ποὺ δίνει τὴ μεγαλύτερη ὥθηση στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στὰ πρῶτα στάδια τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Ὁ κεφαλαιοκράτης, ποὺ συγκέντρωσε ἕναν ἀριθμὸ ἐργαζομένων κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία του, προωθεῖ τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀναζητώντας συνεχῶς μεθόδους κατάλληλες νὰ αὐξήσουν τὸ κέρδος του: Στὴν ἀρχὴ ἐξωθεῖ στὸ μέγιστο ὅριο τὴν ἐξειδίκευση τῶν ἐργαζομένων, ἔπειτα εἰσάγει τὴ μηχανή.

Ἀλλὰ ὅσο προχωρᾶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί, εἰδικά, ὅσο μετατρέπεται τὸ ὄργανο ἐργασίας σὲ τελειοποιημένη μηχανή, ὁ συλλογικὸς ἐργαζόμενος παίρνει, μέσα στὶς μονάδες παραγωγῆς, ἕνα ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικὸ χαρακτήρα, ἐνῶ, σύγχρονα, οἱ διάφοροι τομεῖς τῆς παραγωγῆς ἀποκτοῦν μία αὔξουσα ἀλληλεξάρτηση. Ἡ ἀντίφαση, ἀντὶ νὰ εἶναι κινητήριος δύναμη τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, μεταβάλλεται σὲ τροχοπέδη αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης. Ἡ ἀντίφαση παίρνει στὸ ἑξῆς ἕναν ἀνταγωνιστικὸ χαρακτήρα, προετοιμάζοντας ἔτσι τοὺς ὑλικοὺς ὅρους γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς.

Ὅταν ἐμφανίζεται αὐτὴ ἡ ἀντίφαση, στὰ κλασσικὰ μαρξιστικὰ κείμενα γράφεται ὅτι ἐμφανίζεται μιὰ ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῶν ὑπαρχόντων σχέσεων παραγωγῆς. Ἂς δοῦμε τώρα τὶς κλασσικὲς θέσεις τοῦ μαρξισμοῦ πάνω σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα.

Ὁ μαρξισμὸς ὑποστηρίζει ὅτι οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ οἱ σχέσεις παραγωγῆς ἀναπτύσσονται μὲ ἄνισο τρόπο. Κατὰ

βλίο ποὺ ἑτοιμάζουμε: Los problemas fundamentales del materialismo dialectico (Τὰ Βασικὰ προβλήματα τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ), Ἱσπανικὴ Ἔκδοση.

κανόνα, ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων εἶναι μία συνεχὴς ἀνάπτυξη (μόλο ποὺ δέν μποροῦν νά ἀποκλεισθοῦν τυχὸν περίοδοι στασιμότητας). Ἀντίθετα, οἱ σχέσεις παραγωγῆς δὲν ἀλλάζουν ἀπὸ μέρα σὲ μέρα καὶ καθυστεροῦν σὲ σχέση μὲ τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Σιγὰ-σιγά δημιουργεῖται μία *ἀναντιστοιχία*: Οἱ σχέσεις παραγωγῆς γίνονται ἀκατάλληλες γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἀρχίζουν νὰ ἐμποδίζουν καὶ νά φρενάρουν αὐτὴ τήν ἀνάπτυξη. Βρίσκουμε ἕνα παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἀναντιστοιχίας στὸ μονοπωλιακὸ καπιταλιστικὸ σύστημα: οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ποὺ ἔφθασαν ἕνα ψηλὸ βαθμὸ κοινωνικοποίησης φρενάρονται ἀπὸ τὸν ἰδιωτικὸ χαρακτήρα τῶν σχέσεων κυριότητας.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων εὐνοεῖται καὶ δραστηριοποιεῖται ὅταν οἱ κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς ἀντιστοιχοῦν στὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Εἶναι αὐτὸ ποὺ ὀνομάζεται *νόμος τῆς ἀντιστοιχίας* ἀνάμεσα στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τίς σχέσεις παραγωγῆς.

Αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς ἀντιστοιχίας χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἀπὸ τὸ Μὰρξ καὶ τὸν Ἔνγκελς. Στὸν πρόλογο στὴν *Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*, ὁ Μὰρξ γράφει: «Στὴν κοινωνικὴ παραγωγή, παράγοντας γιά τὴν ὕπαρξή τους, οἱ ἄνθρωποι δημιουργοῦν μεταξὺ τους ὁρισμένες ἀναγκαῖες, ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴ θέλησή τους σχέσεις, σχέσεις παραγωγῆς, ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἕνα ὁρισμένο βαθμὸ ἀνάπτυξης τῶν ὑλικῶν τους παραγωγικῶν δυνάμεων»[12].

Εἶναι ἀνάγκη νὰ σταματήσουμε σ' αὐτὴ τήν ἔννοια τῆς *ἀντιστοιχίας*, γιατὶ μᾶς ἐμποδίζει νά κάνουμε μία σχέση μονῆς φορᾶς, μία σχέση αἰτίας ἀποτελέσματος (ἀνάμεσα στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τὶς σχέσεις παραγωγῆς).

Οἱ σχέσεις παραγωγῆς δὲν εἶναι, ὅπως εἴδαμε, τὸ ἁπλὸ ἀποτέλεσμα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. *Τὸ Κεφάλαιο* π.χ., μᾶς δείχνει ὅτι ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς καπιταλιστικῆς βιοτεχνίας στοὺς κόλπους τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας δέν ἦταν ἁπλᾶ καὶ μόνο

---

12. Marx, Contribution à la Critique de l'Economie Politique, σελ. 4

τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς τελειοποίησης τῶν ὀργάνων παραγωγῆς. Ἔπρεπε, ἐπίσης, νὰ συμβῆ καὶ ἕνα γεγονὸς ξένο πρὸς τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις, ἡ συσσώρευση μίας ὁρισμένης ποσότητας χρήματος στὰ χέρια μίας ὁρισμένης ὁμάδας ἀτόμων. Γιὰ νὰ ἐδραιωθῆ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα παραγωγῆς ἀπαιτεῖται αὐτὸ ποὺ ὁ Μάρξ ὀνομάζει *πρωταρχικὴ συσσώρευση*, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ, μόνο, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

Στὴν πραγματικότητα, οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις δὲν εἶναι παρὰ *σὲ τελευταῖο λόγο καθοριστικές*. Ἔχει σημασία νὰ μὴ ξεχάσουμε τὴν ἔκφραση «σὲ τελευταῖο λόγο» γιατὶ χρησιμεύει νὰ χαράξουμε μία διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸ *μηχανικὸ προσδιορισμό*, ὅπου τὸ ὁρισμένο στοιχεῖο εἶναι ἁπλὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ὁρίζοντος στοιχείου ἢ αἰτίας, καὶ σ' αὐτὸ τὸ *διαφορετικὸ τύπο προσδιορισμοῦ* ποὺ συντελεῖται στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς σύνθετης δομῆς, ὅπου τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τῆς δομῆς ἐπιδροῦν καὶ αὐτὰ μὲ τὴ σειρά τους πάνω στὸ σὲ τελευταῖο λόγο καθοριστικὸ στοιχεῖο.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἔκφραση *«προσδιορισμὸς σὲ τελευταῖο λόγο»* δὲν λύνει τὸ θεωρητικὸ πρόβλημα. Ἔχει μία ἀρνητικὴ χρησιμότητα, βοηθᾶ νὰ ἀποφύγουμε τὸν μηχανιστικὸ ντετερμινισμό. Ἀλλὰ ποιό εἶναι τὸ θετικὸ περιεχόμενό της; Φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ὑπόδειξη τῶν ὑλικῶν ἐκείνων ὁρίων ποὺ, στὸ πλαίσιό τους μποροῦν νὰ ἀναπτυχθοῦν ὁρισμένες σχέσεις παραγωγῆς. Ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ ἐδραιωθῆ κανένας τύπος σχέσης ἐκμετάλλευσης χωρὶς τὴν προηγούμενη ὕπαρξη ὑπερπροϊόντος στὰ χέρια μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας. Παρόμοια, δίχως μιὰ σημαντικὴ κοινωνικοποίηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐδραιωθοῦν σοσιαλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς.

Μελετώντας τὸν τύπο προσδιορισμοῦ ποὺ ἀσκοῦν οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις, πρέπει νὰ ἀποφύγουμε, λοιπόν, δύο σημαντικὰ λάθη.

Τὸ πρῶτο λάθος εἶναι ὁ *μηχανιστικὸς ντετερμινισμός*. Παράδειγμα ἡ θέση ὅτι ἡ κοινωνικοποίηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων θὰ ἔχει, σὰν ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα, τὴν ἐγκατάσταση

σοσιαλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς καὶ ὅτι ἀρκεῖ, κατὰ συνέπεια, νὰ περιμένουμε νὰ συμβῆ αὐτὸ ἀπό μόνο του.

Τὸ δεύτερο λάθος εἶναι *ἡ παραγνώριση τῶν ἐλάχιστων ἀναγκαίων συνθηκῶν γιὰ τὴν ἐδραίωση σοσιαλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς*. Ὅπως δὲν μποροῦμε νὰ περιμένουμε νὰ ὡριμάσουν τέλεια οἱ συνθῆκες γιὰ νὰ ἐδραιώσουμε σοσιαλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς, ἄλλο τόσο δὲν μποροῦμε νὰ εἰσαγάγουμε τέτοιες σχέσεις μὲ μιὰ ἀπόφαση πολιτικοῦ τύπου. Ἂς δώσουμε ἕνα παράδειγμα. Ὅσο οἱ ἀγρότες μένουν γαντζωμένοι πάνω στὴ γῆ τους, ποὺ τὴν καλλιεργοῦν ὁ καθένας χωριστὰ μὲ πρωτόγονα ἐργαλεῖα, δὲ χρησιμεύει σὲ τίποτα νὰ τοὺς ἀναγκάσουμε νὰ ἐργάζονται συλλογικά: αὐτὸ θὰ σήμαινε τὴν ἐφαρμογὴ ἑνὸς ἰδεαλιστικοῦ μέτρου ἀδιαφορώντας γιὰ τοὺς ἐλάχιστους ἀναγκαίους ὅρους. Ἀντίθετα, ἡ εἰσαγωγὴ στὴ γεωργία τρακτὲρ καὶ ἄλλων μηχανῶν θὰ ἐπέτρεπε στοὺς ἀγρότρες νὰ καταλάβουν, χάρη στοὺς νέους ὅρους ἐργασίας, τὴν ἀνάγκη μιᾶς συλλογικῆς ἐργασίας: μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ σοσιαλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς θὰ μποροῦσαν νὰ ἐδραιωθοῦν πάνω σέ στέρεα βάση. Ἀπό αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ μελετήσουμε, πῶς ἡ κινεζικὴ καὶ ἡ βιετναμέζικη ἐπανάσταση μπόρεσαν νὰ κατευθύνουν τὶς ἀλλαγὲς στὴν ὕπαιθρο μέχρι τὴν ἐγκατάσταση σὲ αὐτὲς σοσιαλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς, καὶ τοῦτο χωρὶς νὰ ἀναγκάσουν τοὺς ἀγρότες νὰ ὑποκύψουν σὲ ἀποφάσεις ποὺ προερχόντουσαν ἀπὸ ἀνώτερους κυβερνητικοὺς ὀργανισμούς.

4. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

Τελειώνοντας αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, θὰ ἐξετάσουμε τὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἐπιστήμη καὶ τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις, ἔχοντας ὑπόψη τὸν ὅλο καὶ πιὸ σημαντικὸ ρόλο ποὺ παίζει ἡ ἐπιστὴμη στὸ σημερινὸ κόσμο.

Μερικοὶ θεωρητικοὶ τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς, προσπάθησαν νὰ βροῦν τὴν καθοριστικὴ αἰτία τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στὴν πρόοδο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Αὐ-

τὴ ἦταν ἡ ἀποψη τοῦ Kautshy (Κάουτσκυ), παραδείγματος χάρη.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστὴμης, εἰδικά τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀσκεῖ μία σημαντικὴ ἐπίδραση πάνω στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ ἰδιαίτερα πάνω στὴν τεχνικὴ ἀνάπτυξη. Ἡ σημερινὴ μεγάλη βιομηχανία θά ἦταν ἀδιανόητη χωρίς τὴν ἐφαρμογὴ τῶν συγχρόνων ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων στοὺς τομεῖς τῆς μηχανικῆς, τῆς φυσικῆς, τῆς χημείας. Ἡ μεγάλη γεωργία τοῦ καιροῦ μας βασίζεται στὴν ἐφαρμογὴ τῆς χημείας, ἀγροβιολογίας κ.τ.λ.

Ἀλλά, παρ' ὅλο ποὺ οἱ ἐπιστημονικὲς γνώσεις παίζουν ἕνα πολὺ σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων *εἶναι λάθος νὰ ἀναζητοῦμε σὲ αὐτὲς τὴ βασικὴ καὶ καθοριστικὴ αἰτία τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.*

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ μία ὁρισμένη κοινωνία παράγει τὰ ὑλικά της ἀγαθά.

Σὲ ἕνα γράμμα πρὸς τὸν B. Borgius, στίς 25 τοῦ Γενάρη τοῦ 1894, ὁ Ἔνγκελς γράφει : «Ἂν, ὅπως λέτε, ἡ τεχνικὴ ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιστήμης, αὐτὴ ἐξαρτᾶται ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς τεχνικῆς. Ὅταν ἡ κοινωνία ἔχει τεχνικὲς ἀνάγκες, προωθεῖ περισσότερο τὴν ἐπιστήμη ἀπὸ ὅτι δέκα πανεπιστήμια. Ὅλη ἡ ὑδροστατικὴ (Toricelli (Τοριτσέλλι) κ.τ.λ.) πήγασε ἀπὸ τὴ ζωτικὴ ἀνάγκη τῆς διευθέτησης τῶν ὀρεινῶν χειμάρων στὴν Ἰταλία στὸ XVI καὶ XVII αἰώνα. Ξέρουμε κάτι τὸ ὀρθολογικὸ πάνω στὸν ἠλεκτρισμὸ μόνο ἀπὸ τότε ποὺ ἀνακαλύφθηκε ἡ τεχνικὴ χρήση τους. Ἀλλὰ δυστυχῶς, στὴ Γερμανία, ἔγινε συνήθεια νὰ γράφεται ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν, σὰν αὐτὲς νὰ πέσαν ἀπὸ τὸν οὐρανό»[13].

Οἱ οἰκονομικοὶ καὶ κοινωνικοὶ ὅροι τῆς παραγωγῆς δὲν καθορίζουν μόνο τὴν κατάκτηση ὁρισμένων ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων ἀλλὰ καὶ τὴν ἐφαρμογή τους.

Παραδείγματος χάρη, οἱ ἰδιότητες τοῦ ἀτμοῦ σὰν κινητήριας

---

13. Engels, Lettre à B. Borgius, 25 janvier 1894, στὸ Marx-Engels Oeuvres choisies, τόμος 3, σελ. 534.

δύναμης ἦταν γνωστὲς ἀπό τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἀλλὰ ἐκείνη τὴν ἐποχή, ἡ ὕπαρξη τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος ἔκανε ἄχρηστη αὐτὴ τὴν ἀνακάλυψη: ἦταν προτιμώτερο νὰ ἐκμεταλλεύονται τὴ μεγάλη ποσότητα ἐργατικῶν χεριῶν ποὺ ἦσαν διαθέσιμα.

Ἀντίθετα, οἱ νόμοι τοῦ καπιταλιστικοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀποτελοῦν ἕνα ἰσχυρὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς, καὶ κατὰ ἀκολουθία τῆς ἐπιστήμης. Ὑπάρχει συνέχεια ἡ ἀνάγκη γιὰ νέες μηχανές, πιό ἀποτελεσματικές, γιὰ παραγωγὴ μὲ χαμηλότερο κόστος καὶ κατάκτηση, ἔτσι, τῆς ἀγορᾶς. Ἡ κατάσταση ἀλλάζει, ὅταν ὁ καπιταλισμὸς βρίσκεται στὸ μονοπωλιακό του στάδιο. Τὰ μονοπώλια ἐξασφαλίζουν τὰ διπλώματα εὑρεσιτεχνίας γιὰ νὰ ἐμποδίσουν νὰ πέσουν οἱ ἐπινοήσεις στὰ χέρια τῶν συναγωνιστῶν τους· ἕνα ἐλάχιστο μέρος ἀπὸ τὶς εὑρεσιτεχνίες καταλήγει σέ βιομηχανικὲς ἐφαρμογές. Ἕνα παράδειγμα γιὰ τὴν τροχοπέδη ποὺ ἀποτελεῖ ὁ μονοπωλιακὸς καπιταλισμὸς στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν ἐφαρμογή της στὴν παραγωγή, ἀποτελεῖ ἡ ἀτομικὴ ἐνέργεια: τὰ καπιταλιστικὰ μονοπώλια προβάλλουν ἰσχυρὴ ἀντίσταση στὴ χρήση τῆς ἀτομικῆς ἐνέργειας γιὰ εἰρηνικοὺς σκοπούς.

Συνοπτικά: Οἱ ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις δημιουργοῦν μόνο τὴ δυνατότητα ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἡ μετατροπὴ μιᾶς τέτοιας δυνατότητας σέ πραγματικότητα, δηλαδὴ ἡ πραγματικὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων στὴν παραγωγή, ἐξαρτᾶται ἀπό τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Marx, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, βιβλίο I, τόμος 1, σελ. 68 - 69.

Λένιν, *Τί εἶναι οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» καὶ πῶς πολεμοῦν τὴ σοσιαλδημοκρατία*, Ἀθήνα, Ἐκδ. Θεμέλιο, 1966.

Μπεττελέμ, Ἡ μετάβαση στὴ σοσιαλιστικὴ Οἰκονομία, Ἀθήνα, Ἐκδ. Μπάϋρον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΟΜΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὰ προηγούμενα κεφάλαια μᾶς παρέχουν ὅλα τὰ ἀπαραίτητα θεωρητικὰ στοιχεῖα, γιὰ νὰ καταλάβουμε τὴ μαρξιστικὴ ἔννοια τῆς οἰκονομικῆς δομῆς. Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν θὰ ἀρχίσουμε κατευθείαν μὲ αὐτὴ τὴ μελέτη. Θὰ ἀρχίσουμε, ἐξετάζοντας τὶς διάφορες ὄψεις τοῦ οἰκονομικοῦ κύκλου (παραγωγή, κατανάλωση, διάθεση, ἀνταλλαγή), γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ διαπιστώσουμε ποιὰ ἀπὸ αὐτὲς προσδιορίζει τὴ συνολικὴ διαδικασία.

Ἂς ἀρχίσουμε, ἐξετάζοντας τὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς σχέσεις κατανομῆς καὶ τὶς σχέσεις παραγωγῆς.

1. ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΤΑΝΟΜΗΣ

Ἡ κατανομή, εἶναι ὁ τρόπος ποὺ τὸ συνολικὸ κοινωνικὸ προϊὸν (δηλ. τὸ σύνολο τῶν ἀγαθῶν ποὺ παρήγαγε μία κοινωνία σὲ ἕνα χρόνο) κατανέμεται στὰ διάφορα μέλη τῆς κοινωνίας.

Ἂς ὑποθέσουμε ὅτι μιὰ καπιταλιστικὴ κοινωνία παράγει μέσα σὲ ἕνα χρόνο ἕνα συνολικὸ προϊὸν ἰσότιμο μὲ 100 δισεκατομμύρια φράγκα. Οἱ κεφαλαιοκράτες καὶ οἱ κτηματίες παίρνουν ἀπὸ αὐτὸ τὸ ποσὸν ἕνα ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ μερίδιο, παρ' ὅλο ποὺ ἀποτελοῦν μία μικρὴ ὁμάδα τῆς κοινωνίας. Ἡ κατανομὴ τῶν 100 δισ. φράγκων θὰ ἦταν π.χ. ἡ ἑπόμενη.

κεφαλαιοκράτες : 30 δισ.
κτηματίες : 10 δισ.
ἐργάτες καὶ ὑπάλληλοι : 60 δισ.

Μπαίνει λοιπὸν τὸ ἀκόλουθο ἐρώτημα: γιατί οἱ κεφαλαιοκράτες καὶ οἱ κτηματίες παίρνουν ἕνα τόσο μεγάλο μερίδιο ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ προϊόν, ἐνῶ πρόκειται ἀκριβῶς γι' αὐτοὺς ποὺ ἐργάζονται λιγότερο; Γιατί μερικοὶ ἔχουν πολυτελῆ αὐτοκίνητα καὶ δύο ἢ τρία σπίτια, ἐνῶ ἄλλοι δὲν κατέχουν τίποτα; Μήπως αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κεφαλαιοκράτες καὶ οἱ κτηματίες εἶναι πιὸ ἔξυπνοι, πιὸ προικισμένοι, πιὸ ἐργατικοὶ ἀπὸ τοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς ἀγρότες;

Ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ Μὰρξ ὀφείλεται στὸ ὅτι, μὲ τὴ μελέτη του τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἔδειξε ὅτι ἡ ἄνιση κατανομὴ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη περισσότερο ἢ λιγότερο προικισμένων ἀνθρώπινων ὑπάρξεων, ἀλλὰ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἄτομα ἔχουν ἢ δὲν ἔχουν τὴν κυριότητα τῶν μέσων παραγωγῆς. Εἶναι ἐπειδὴ ἔχουν τὴν κυριότητα τῶν βιομηχανικῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τῆς γῆς, ποὺ οἱ κεφαλαιοκράτες καὶ οἱ κτηματίες μποροῦν καὶ ἰδιοποιοῦνται τὸ μεγαλύτερο κομμάτι τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος.

Ὁ ἀγώνας τῶν ἐργαζομένων γιὰ καλλίτερους μισθούς, σημαίνει στὸ βάθος ἀγώνα γιὰ μιὰ καλλίτερη κατανομὴ τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος. Ἀλλὰ ὅσο ἡ κυριότητα τῶν μέσων παραγωγῆς θὰ ἀνήκει σὲ μία μικρὴ ὁμάδα ἀτόμων τῆς κοινωνίας, αὐτὴ ἡ ὁμάδα θὰ ἀντιτίθεται σὲ μιὰ πιὸ δίκαιη κατανομή, θὰ περιορίζεται σὲ μικρότερης σημασίας παραχωρήσεις, προορισμένες νὰ καλμάρουν τὶς διαμαρτυρίες τῶν ἐργαζομένων.

Ἡ κατανομὴ τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος ἐξαρτᾶται λοιπὸν ἀπὸ μία προηγούμενη κατανομὴ τῶν μέσων παραγωγῆς. Εἶναι ὁ τρόπος ποὺ εἶναι κατανεμημένα τὰ μέσα παραγωγῆς (στοιχεῖα τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς), ποὺ καθορίζει βασικὰ τὸν τρόπο ποὺ θὰ κατανεμηθῆ τὸ κοινωνικὸ προϊόν. Αὐτὸ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι οἱ σχέσεις κατανομῆς καθορίζονται ἀπὸ τὶς σχέσεις παραγωγῆς.

Αὐτὸ εἶναι ποὺ διαβεβαιώνει ὁ Μὰρξ στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ: «Ἂς δοῦμε λοιπόν, αὐτὸ ποὺ ὀνομάζεται σχέσεις κατανομῆς. Ὁ μισθὸς προϋποθέτει τὴ μισθωτὴ ἐργασία, τὸ κέρδος προϋποθέτει τὸ κεφάλαιο. Αὐτὲς οἱ καθορισμένες μορφὲς κατανομῆς προϋποθέτουν λοιπὸν ὅτι οἱ ὅροι παραγωγῆς ἔχουν

καθορισμένους κοινωνικοὺς χαρακτῆρες καὶ ὅτι ὑπάρχουν ὁρισμένες κοινωνικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς παράγοντες τῆς παραγωγῆς. Μὲ λίγες λέξεις, ἡ ὁρισμένη σχέση κατανομῆς δὲν κάνει τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐκφράζη τὴν ἱστορικὰ ὁρισμένη σχέση παραγωγῆς»[1]. Καὶ μία σελίδα πιὸ κάτω: «Αὐτὸ ποὺ ὀνομάζεται σχέσεις κατανομῆς ἀντιστοιχεῖ συνεπῶς σὲ ἰδιαίτερες κοινωνικὲς μορφές, ἱστορικὰ ὁρισμένες, τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς.....»[2].

2. ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ

Λέγοντας κατανάλωση, ἐννοοῦμε τὴ χρήση ἑνὸς ἀντικειμένου γιὰ τὴν ἱκανοποίηση ὁρισμένης ἀνάγκης. Γιὰ αὐτὸ τὸ λόγο θὰ μιλήσουμε ὄχι μόνο γιὰ κατανάλωση τροφίμων ἀλλὰ καί αὐτοκινήτων, ραδιοφώνων κ.τ.λ.

Ἂν τοποθετηθοῦμε στὸ ἐπίπεδο τοῦ συνόλου τῆς κοινωνίας, θὰ δοῦμε ὅτι ὅλα τὰ ἀντικείμενα ποὺ παράχθηκαν στὴ διάρκεια τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς, δὲν καταναλώνονται ἄμεσα ἀπὸ τὰ ἄτομα. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τῶν τρακτέρ, τῶν ραπτομηχανῶν, ὅλων τῶν προϊόντων τῆς ἐξορυκτικῆς βιομηχανίας κ.τ.λ. Αὐτὰ τὰ προϊόντα δὲν καταναλίσκονται ἀμεσα, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται σὰν μέσα παραγωγῆς σὲ ἄλλες διαδικασίες παραγωγῆς.

Διακρίνουμε λοιπὸν δύο τύπους κατανάλωσης:

α) Τὴν *ἀτομικὴ κατανάλωση*. Πρόκειται γιὰ τὴν *ἄμεση κατανάλωση ἀξιῶν χρήσης ἀπὸ τὰ ἄτομα τῆς κοινωνίας*. Παραδείγματα: ἡ κατανάλωση τροφίμων, ρούχων, αὐτοκινήτων κ.τ.λ.

β) Τὴν *παραγωγικὴ κατανάλωση*. Πρόκειται γιὰ τὴν *κατανάλωση ἀξιῶν χρήσης σὰ μέσων παραγωγῆς*: Ἐδῶ οἱ ἀξίες χρήσης δὲν καταναλίσκονται ἀμεσα ἀπὸ τὰ ἄτομα, ἀλλὰ μεσολαβοῦν σὰ μέσα παραγωγῆς σὲ νέες διαδικασίες παραγωγῆς. Καταναλίσκονται παραγωγικά, δηλ. χρησιμοποιοῦνται στὴν

---

1. Marx, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, Βιβλίο III, τόμος 3, σελ. 256.
2. Στὸ ἴδιο, σελ. 257.

παραγωγὴ νέων ἀξιῶν χρήσης. Παράδειγμα, τὸ τρακτὲρ καταναλίσκεται παραγωγικὰ στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή.

Μέχρι τώρα, εἴδαμε ὅτι μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τοὺς διάφορους τύπους κατανάλωσης (παραγωγικὴ ἢ ἀτομική), ξεκινώντας ἀπὸ τὴν παραγωγὴ (ἀπὸ τὸν ρόλο ποὺ παίζει στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς). Ἂς ἐξετάσουμε τώρα τὸ ρόλο τῆς παραγωγῆς στὴν ἀτομικὴ κατανάλωση.

1. Ἡ παραγωγὴ προμηθεύει στὴν κατανάλωση τὸ ἀντικείμενό της. Κατανάλωση χωρὶς ἀντικείμενο δὲν εἶναι κατανάλωση. Πῶς νὰ καταναλώσουμε ἕνα αὐτοκίνητο, ἂν αὐτὸ δὲν ἔχει προηγούμενα παραχθεῖ;

2. Ἐπειδὴ τὸ προϊὸν δὲν εἶναι ἕνα ἀφηρημένο ἀντικείμενο, ἀλλὰ ἕνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο, ποὺ καταναλίσκεται μὲ ἕνα ὁρισμένο τρόπο, τὸ ἀντικείμενο τῆς κατανάλωσης ἐπιβάλλει καὶ τὸν τρόπο κατανάλωσης. Ἡ κατανάλωση ἑνὸς αὐτοκινήτου, π.χ., συνεπάγεται ὅτι ξέρουμε νὰ ὁδηγοῦμε αὐτὸ τὸ αὐτοκίνητο, κ.τ.λ.

3. Ἡ παραγωγὴ κάνει κάτι παραπάνω ἀπὸ τὸ νὰ παρέχῃ τὸ ἀντικείμενο τῆς κατανάλωσης καὶ νὰ προσδιορίζει τὸν τρόπο κατανάλωσης: δημιουργεῖ, ἐπίσης, συνέχεια νέες ἀνάγκες κατανάλωσης. Ἂν παρατηρήσουμε τὴ σημερινὴ καπιταλιστικὴ κοινωνία θὰ δοῦμε πῶς οἱ παραγωγοὶ ἐμπορευμάτων προσπαθοῦν μὲ τὴ διαφήμιση νὰ δημιουργήσουν νέες ἀνάγκες. Οἱ ἀλλαγὲς τῆς μόδας εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ φανερὰ παραδείγματα.

Περιληπτικά: ἡ παραγωγὴ δημιουργεῖ τὸ ἀντικείμενο, τὸν τρόπο καὶ τὸ ἐνστικτο τῆς κατανάλωσης.

Ἀλλὰ οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὴ παραγωγὴ καὶ τὴν κατανάλωση δὲν εἶναι μονῆς φορᾶς. Ἡ κατανάλωση ἔχει καὶ αὐτὴ σημασία γιὰ τὴν παραγωγή. Ἂν τὰ προϊόντα ποὺ παράχθηκαν δὲν καταναλωθοῦν, ἡ παραγωγὴ θὰ παραλύσῃ. Εἶναι ἡ κατανάλωση ποὺ δημιουργεῖ τὴν ἀνάγκη μιᾶς νέας παραγωγῆς.

3. ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἀνταλλαγῆς ἀπορρέει ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος δὲν παράγει ὅλα τὰ

ἀντικείμενα ποὺ τοῦ εἶναι ἀναγκαία γιὰ νὰ ἐπιζήση, πρέπει νὰ ἀνταλλάσση τὸ ἐπιπλέον τῆς παραγωγῆς του μὲ ἄλλα ἀγαθὰ ποὺ τοῦ εἶναι ἀναγκαῖα.

Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν προϊόντων, εἶναι ἕνα ἐνδιάμεσο φαινόμενο ἀνάμεσα στὴν παραγωγὴ καὶ τὴν κατανομή.

Ἡ ἔνταση, ἡ ἔκταση καὶ ὁ τρόπος ἀνταλλαγῆς καθορίζονται ἀπὸ τὶς σχέσεις παραγωγῆς. Σὲ μιὰ περιορισμένη παραγωγὴ ἀντιστοιχοῦν περιορισμένες ἀνταλλαγές. Στὴν ἰδιωτικὴ παραγωγὴ ἀντιστοιχεῖ ἰδιωτικὴ ἀνταλλαγὴ κ.τ.λ.

4. Ο ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ἀφοῦ ἀναλύσαμε τὶς διάφορες σχέσεις ποὺ γενιοῦνται μέσα στὴν οἰκονομικὴ διαδικασία, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι εἶναι οἱ σχέσεις παραγωγῆς ποὺ ἀποτελοῦν τὸ καθοριστικὸ στοιχεῖο: «Μία ὁρισμένη μορφὴ παραγωγῆς — γράφει ὁ Μάρξ — καθορίζει λοιπὸν μία ὁρισμένη μορφὴ κατανάλωσης, κατανομῆς, ἀνταλλαγῆς· ἐπίσης ρυθμίζει τὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις ἀνάμεσα σέ αὐτὰ τά στοιχεῖα. Στὴν πραγματικότητα, καὶ αὐτὴ ἡ παραγωγή, στὴν *ἀποκλειστικὴ της μορφή*, καθορίζεται μὲ τὴ σειρά της ἀπὸ τοὺς ἄλλους παράγοντες.... Ὑπάρχει ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στά διάφορα στοιχεῖα. Αὐτὸ τὸ συναντᾶ κανένας σὲ κάθε ὀργανικὴ ἑνότητα»[3].

Αὐτὸς ὁ καθοριστικὸς χαρακτὴρας τῶν σχέσεων παραγωγῆς ἐξηγεῖ, γιατὶ ὁ Μάρξ δὲ χρησιμοποιεῖ παρὰ μόνο αὐτὲς τὶς σχέσεις στὸν ὁρισμὸ ποὺ δίνει γιὰ τὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο. Ἂς δοῦμε πῶς ὁρίζει ὁ Μὰρξ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο.

Στὸ τρίτο βιβλίο τοῦ *Κεφαλαίου*, στὸ κεφάλαιο ποὺ ἀναφέρεται στὸν τριαδικὸ τύπο, γράφει: «... τὸ σύνολο τῶν σχέσεων τῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς ἀνάμεσά τους καὶ μὲ τὴ φύση... ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὴν οἰκονομικὴ ὄψη τῆς δομῆς τῆς κοινωνίας»[4]. Σ' αὐτὸ τὸ κείμενο ἀναφέρεται τόσο στὶς τεχνικὲς (πα-

---

3. Marx, Introduction à la Critique de l'économie politique, σελ. 164.
4. Marx, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, βιβλίο III, τόμος 3, σελ. 197.

ράγοντες - φύση) δσο καί στίς κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς (παράγοντες - παράγοντες).

Τό κείμενο στόν Πρόλογο στήν *Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας* ἐπιβεβαιώνει αὐτό τόν ὁρισμό: «Στήν κοινωνική παραγωγή, παράγοντας γιά τήν ὕπαρξή τους, οἱ ἄνθρωποι δημιουργοῦν ἀνάμεσά τους ὁρισμένες, ἀναγκαῖες, ἀνεξάρτητες ἀπό τή θέλησή τους σχέσεις, σχέσεις παραγωγῆς, πού ἀντιστοιχοῦν σέ ἕνα ὁρισμένο βαθμό ἀνάπτυξης τῶν ὑλικῶν τους παραγωγικῶν δυνάμεων. Τό σύνολο αὐτῶν τῶν σχέσεων παραγωγῆς διαμορφώνει τήν οἰκονομική δομή τῆς κοινωνίας....»[5].

Ἀλλά αὐτό τό κείμενο, χώρια πού ἐπιβεβαιώνει τόν ὁρισμό, πού σύμφωνά του ἡ οἰκονομική δομή πρέπει νά θεωρεῖται σάν τό σύνολο τῶν σχέσεων παραγωγῆς μιᾶς ὁρισμένης κοινωνίας, προσθέτει ἕνα σημαντικό στοιχεῖο: τήν ὑλική βάση, πού πάνω της ἐδραιώνονται οἱ σχέσεις παραγωγῆς, δηλαδή τό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Αὐτό εἶναι σημαντικό γιά νά ἐννοήσουμε τό δυναμικό χαρακτήρα τῆς οἰκονομικῆς δομῆς, πού εἶναι *ταυτόχρονα καί δομή καί διαδικασία.*

Μέχρι ἐδῶ εἴδαμε τί εἶναι οἱ σχέσεις παραγωγῆς, πού, σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, προσδιορίζουν τό οἰκονομικό ἐπίπεδο. Εἴδαμε ὅτι αὐτές οἱ σχέσεις ἐξαρτῶνται ἀπό τίς παραγωγικές δυνάμεις καί ὅτι ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ τήν ἔννοια τῆς δομῆς, γιά νά ἀποδώση τόν ἰδιαίτερο τρόπο συνδυασμοῦ τους στίς διάφορες ἐποχές τῆς ἱστορίας.

Ἀλλά τί ἐννοεῖ ὁ μαρξισμός μέ τή λέξη δομή;

5. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΟΜΗ ΚΑΙ Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΟΜΗΣ

Ἀναπτύσσοντας τή μαρξιστική ἔννοια τῆς δομῆς θέλουμε νά ἐξηγήσουμε γιατί ὁ Μάρξ, στόν ὁρισμό του τῆς οἰκονομίας, δέν παίρνει ὑπ' ὄψη του παρά τή μεριά τῆς παραγωγῆς καί παραβλέπει τίς ἄλλες ὄψεις τοῦ οἰκονομικοῦ κύκλου (κατανομή, ἀνταλλαγή καί κατανάλωση).

---

5. Marx, Introduction à la Critique de l'Economie Politique, σελ. 4.

1. Πρέπει νὰ ἀρχίσουμε διακρίνοντας δύο ἔννοιες: τὴν ἔννοια τῆς *ὁλότητας* καὶ τὴν ἔννοια τῆς *δομῆς*.

Ἡ ἔννοια τῆς ὁλότητας εἶναι μιὰ πολὺ πλατειὰ ἔννοια, ποὺ τὴν ἐφαρμόζουμε γενικὰ χωρὶς διάκριση γιὰ οἱοδήποτε σύνολο στοιχείων, ἀπὸ τὰ πιὸ ἁπλὰ σύνολα μέχρι τὰ πιὸ σύνθετα, ὅπως εἶναι ἡ Ἰδια ἡ κοινωνία.

Ἐμεῖς θὰ ὀνομάσουμε *ὁλότητα*, σὲ στενὴ ἔννοια, ἕνα «ὅλο» ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ σειρὰ στοιχείων ποὺ δὲν ἔχουν μία ἰδιαίτερη μορφή. Αὐτὸ τὸ «ὅλο» ἀποτελεῖται ἀπὸ κάποιο ἀριθμὸ μικρῶν κρυστάλλων ζάχαρης, ποὺ παίρνουν τὸ σχῆμα τοῦ δοχείου ποὺ τὰ περιέχει, χωρὶς ἡ ἀλλαγὴ θέσης στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁλότητας νὰ ἐπηρεάζει σὲ τίποτα τοὺς κρυστάλλους ἰδωμένους χωριστά.

Ἀντίθετα, ἡ ἔννοια τῆς *δομῆς* ἀναφέρεται σὲ ἕνα «ὅλο», ποὺ τὰ στοιχεῖα του δὲν εἶναι τυχαῖα ριγμένα, ἀλλὰ τοποθετημένα σύμφωνα μὲ μιὰ συνολικὴ ὀργάνωση. Εἶναι αὐτὴ ἡ ὀργάνωση ποὺ καθορίζει τὴ λειτουργία, ποὺ ἐκπληρώνει τὸ καθένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα στοὺς κόλπους τῆς ὁλότητας.

Τὸ ἑπόμενο σχέδιο ἐπιτρέπει νὰ γίνει καλλίτερα ἀντιληπτὸ αὐτὸ ποὺ θέλουμε νὰ ποῦμε.

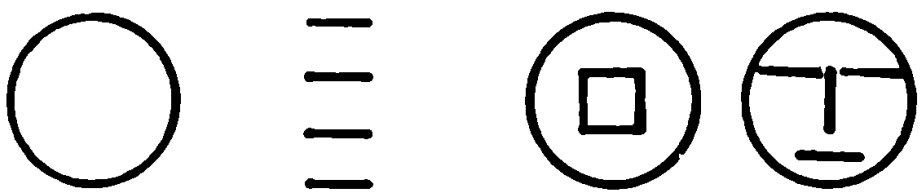

Τὰ στοιχεῖα ποὺ συνδυάζονται εἶναι ἕνας κύκλος καὶ τέσσερεις μικρὲς γραμμές. Στὴν πρώτη δομὴ οἱ τέσσερεις γραμμὲς σχηματίζουν ἕνα τετράγωνο στὸ κέντρο τοῦ σχήματος, στὴ δεύτερη οἱ δύο πάνω γραμμὲς εἶναι τὰ μάτια, ἐκείνη τοῦ κέντρου ἡ μύτη καὶ ἡ κάτω γραμμὴ τὸ στόμα. Βλέπουμε καθαρὰ μὲ αὐτὸ τὸ σχέδιο ὅτι τὰ ἴδια στοιχεῖα ἔχουν ἕνα διαφορετικὸ ρόλο ἀνάλογα μὲ τὴν ὀργάνωση τοῦ συνόλου καὶ τὴ θέση ποὺ κατέχουν σ' αὐτό.

Αὐτὸ εἶναι ποὺ ἤθελε νὰ πῇ ὁ Μὰρξ, ὅταν ἔγραφε γιὰ τὰ στοι-

χεῖα ποὺ εἶναι μέρη τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας: «μία ἀξία χρήσης δὲν παίρνει τὸ χαρακτήρα προϊόντος, πρώτης ὕλης ἢ μέσου ἐργασίας παρὰ σύμφωνα μὲ τὴν *ὁρισμένη λειτουργία* ,ποὺ ἐκπληρώνει μέσα στὴ *διαδικασία τῆς ἐργασίας* μὲ τὴ θέση ποὺ ἔχει σ' αὐτή. Ἀλλάζοντας ἡ θέση της, ἀλλάζει καὶ ὁ προορισμός της»[6].

2. Ὅμως ἡ ἔννοια τῆς δομῆς στὸν Μὰρξ, δέν περιορίζεται στὴν ἁπλὴ ὀργάνωση τῶν στοιχείων σὲ ἕνα ὅλο. Αὐτὸ ποὺ εἶναι σημαντικὸ στὴ μαρξιστικὴ ἔννοια τῆς δομῆς εἶναι ὁ τύπος σχέσεων ποὺ διαμορφώνονται ἀνάμεσα στὰ διάφορα στοιχεῖα τοῦ ὅλου. Εἶναι οἱ διάφορες σχέσεις ποὺ διαμορφώνονται ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα — καὶ ὄχι ἡ σχέση ἑνὸς μεμονωμένου στοιχείου μὲ τὸ ὅλο — ποὺ καθορίζουν σὲ τελευταῖο λόγο τὸν τύπο ὀργάνωσης τοῦ ὅλου.

Ἔχουμε ἤδη δεῖ πῶς τὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας συνδυάζονται σὲ δύο βασικὲς σχέσεις: τὶς τεχνικὲς καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς. Αὐτὲς οἱ σχέσεις ποὺ διαρθρώνουν μ' ἕνα ὁρισμένο τρόπο τὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας, ἔχουν ἕνα σχετικὰ σταθερὸ χαρακτήρα. Τὰ στοιχεῖα μπορεῖ νὰ ἀλλάξουν, ἀλλά, ἂν οἱ σχέσεις διατηροῦνται, θὰ ἔχουμε τὴν ἴδια δομή.

Ἂς θυμηθοῦμε τὴν περίπτωση τῆς βιοτεχνίας. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ δομὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ καπιταλιστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων (κεφαλαιοκράτης — μισθωτὸς) καὶ τεχνικῶν σχέσεων, ὅπου ὁ συλλογικὸς ἐργαζόμενος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα σύνολο τμηματικῶν ἐργαζομένων ποὺ ὁ καθένας τους ἀποτελεῖ ἀκόμα μία ἀδιάσπαστη ἑνότητα μὲ τὸ μέσο ἐργασίας. Ὅσο ὑπάρχουν τέτοιες σχέσεις θὰ μιλάμε γιὰ βιοτεχνία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀλλαγὲς στὴν ποιότητα καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν ἐργαλείων (σφυριά, ἐργαλεῖα, φτυάρια, κτλ.) ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀλλαγὲς στὸν τύπο τῆς εἰδικευμένης ἐργασίας καὶ στὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργαζομένων.

Αὐτὴ ἡ δομὴ δὲν ἀλλάζει, παρὰ ὅταν ἀλλάξουν οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα, ἔπειτα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς μηχανῆς.

6. Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, Βιβλίο Ι, τόμος 1, σελ. 185.

Ἡ σχέση ἐνότητας ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὸν ἐργαζόμενο καὶ τὸ μέσο τῆς ἐργασίας του σπάει καὶ δημιουργεῖται μία νέα ἑνότητα ἀνάμεσα στὸ μέσο καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας. Αὐτὴ καθορίζει μὲ τὴ σειρά της μιὰ ἀλλαγὴ χαρακτήρα τοῦ συλλογικοῦ ἐργαζόμενου ποὺ κοινωνικοποιεῖται.

Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ σχέσεις δὲν φαίνονται μὲ τὸ πρῶτο βλέμμα. Ἕνας ἐπιπόλαιος παρατηρητὴς θὰ βεβαίωνε ὅτι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ βιοτεχνία καὶ τὴ μεγάλη βιομηχανία περιορίζεται στὸ βαθμὸ τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης τῶν ὀργάνων ἐργασίας. Αὐτὲς οἱ σχέσεις εἶναι τόσο λίγο ὁρατές, ποὺ μόνο μιὰ σοβαρὴ ἐπιστημονικὴ ἐργασία μπορεῖ νὰ τὶς φέρη στὸ φῶς. Πολλοὶ συγγραφεῖς μίλησαν, πρὶν ἀπὸ τὸ Μὰρξ, γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση ποὺ ὑφίσταται ἡ ἐργατικὴ τάξη στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα. Ἀλλὰ κανένας δὲν κατόρθωσε νὰ ἀνακαλύψη τὶς βαθύτερες σχέσεις, ποὺ βρίσκονταν στὴ ρίζα αὐτῆς τῆς ἐκμετάλλευσης. Περιέγραφαν τὰ ἀποτελέσματα τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, χωρὶς νὰ γνωρίζουν τὴ δομή του, τὶς ἐσωτερικὲς σχέσεις.

3. Τέλος, ἡ ἔννοια τῆς δομῆς στὸ Μὰρξ εἶναι ἀδιάσπαστη ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς διαδικασίας. Ὅταν ὁ Μὰρξ ἀναλύη τὴ βιοτεχνία, μελετᾶ ταυτόχρονα μὲ τὶς σχέσεις παραγωγῆς ποὺ τὴ χαρακτηρίζουν, τὸν τρόπο ποὺ προετοιμάζονται, μέσα ἀπὸ τὶς ἰδιαίτερες ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις αὐτῆς τῆς δομῆς, οἱ ὅροι ποὺ θὰ μετατρέψουν τὴν πολὺ εἰδικευμένη ἐργασία τοῦ τμηματικοῦ ἐργαζόμενου σὲ τμηματικὴ ἐργασία τῆς μηχανῆς. Δείχνει ἐπίσης πῶς τὸ φυσικὸ ὀργανικὸ ὅριο, ποὺ ὑπάρχει στὴν ἑνότητα τμηματικοῦ ἐργαζόμενου-μέσου ἐργασίας ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν ἀναζήτηση κέρδους ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ κεφαλαιοκράτη, κ.τ.λ.

Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ ποὺ πραγματοποιεῖ ὁ Μὰρξ στὸ *Κεφάλαιο* δὲν εἶναι μιὰ *στρουκτουραλιστικὴ (δομικὴ) ἀνάλυση* τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, βάζοντας τὸ βάρος στὶς σταθερὲς ἀμετακίνητες σχέσεις. Ἀντίθετα, εἶναι μία δυναμικὴ ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς, τῶν ἐσωτερικῶν του ἀντιφάσεων, τῶν ὅρων τῆς ἐξαφάνισής του. Ἀλλά, ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι τονίζει τὴ *διαδικασία*, αὐτὴ ἡ διαδικασία δὲν μπορεῖ νὰ μελετηθῆ ἐπιστημονικά, παρὰ μόνο ξεκινώντας

ἀπὸ βασικὲς δομικὲς σχέσεις ποὺ καθορίζουν τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς διαδικασίας, ποὺ τὴ διαφοροποιοῦν ἀπὸ κάθε ἄλλη διαδικασία.

Πάνω στὴ βάση τῶν προηγούμενων μποροῦμε νὰ ὁρίσουμε τὴν ἔννοια τῆς δομῆς μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: Θὰ ὀνομάζουμε *δομὴ* μιὰ διαρθρωμένη ὁλότητα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα σύνολο σταθερῶν ἐσωτερικῶν σχέσεων ποὺ καθορίζουν τὴ λειτουργία τῶν στοιχείων στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς ὁλότητας[7].

Τελειώνοντας, νομίζουμε ὅτι εἶναι σημαντικὸ νὰ εἰσάγουμε ἕνα νέο ὅρο, γιὰ νὰ ἀποδώσουμε τὸ συνολικὸ οἰκονομικὸ κύκλο: παραγωγή, κατανομή, ἀνταλλαγὴ καὶ κατανάλωση.

Γιὰ τοῦτο θὰ ἀρχίσουμε ὁρίζοντας αὐτὸ ποὺ ἐννοοῦμε μὲ τὴ λέξη *ὀργάνωση*[8]. Μία ὀργάνωση εἶναι ἐπίσης μία διαρθρω-

---

7. Ἡ ἔννοια τῆς δομῆς καὶ ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴ μαρξιστικὴ ἔννοια τῆς δομῆς καὶ τὸ στρουκτουραλισμὸ θὰ ἀναπτυχθοῦν στὸ βιβλίο ποὺ ἑτοιμάζουμε: Los problemas fundamentales del materialismo dialectico (Τὰ βασικὰ προβλήματα τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ) στὰ ἱσπανικά. Ἐδῶ θέλουμε μόνο νὰ τονίσουμε ὅτι «κάθε δομή, στὸ Μάρξ, πρέπει νὰ ἐννοεῖται μὲ τὴν ἔννοια τῆς διαδικασίας» (Ἀλτουσσέρ). Ἐπειδὴ δὲν τονίσθηκε ἀρκετὰ αὐτὴ ἡ βασικὴ ὄψη τῆς μαρξιστικῆς ἔννοιας τῆς δομῆς, ἰσχυρίσθηκαν ὅτι ἡ ἀλτουσσεριανὴ κατεύθυνση ἀποτελεῖ μία στρουκτουραλιστικὴ ἑρμηνεία τοῦ Μάρξ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ μαρξιστικὴ ἔννοια τῆς δομῆς δὲν ἔχει τίποτα νὰ κάνη μὲ μία ἁπλὴ «συνδυαστικὴ» σχέσεων. Ἀπὸ τὴ μία μεριά, ἡ κοινωνικὴ δομὴ δὲν εἶναι, στὴ μαρξιστικὴ σκέψη, ἕνας ἁπλὸς συνδυασμὸς σχέσεων ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ διαμορφωθῆ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐμπειρία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ μαρξισμὸς ἀναγνωρίζει μία κάποια ἱεραρχία σὲ αὐτὲς τὶς σχέσεις. Ὑπάρχουν κυριαρχικὲς σχέσεις καὶ σχέσεις ποὺ παίζουν σὲ τελευταῖο λόγο καθοριστικὸ ρόλο. Πρόκειται, ὅπως λέει ὁ Ἀλτουσσέρ, γιὰ μία «δομὴ μὲ ἄρχουσα σχέση» ποὺ καθορίζεται σὲ τελευταῖο λόγο ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις.

Δὲν ὑπάρχει ἀκόμα λόγος νὰ διακρίνουμε συγχρονία ἀπὸ διαχρονία. Πρόκειται μόνο γιὰ δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου πράγματος: Ὅταν τονίζουμε τὸ σταθερὸ χαρακτήρα τῶν σχέσεων καὶ τὶς μελετᾶμε σὰν τέτοιες, σκεφτόμαστε συγχρονικά· ἀλλὰ ὅταν ἐξετάζουμε τὴν ἴδια δομὴ σὰ διαδικασία, ἔχουμε μία διαχρονικὴ θεώρηση.

8. Pouillon, «Présentation: un essai de définition», στὸ Temps Modernes no 246, Νοέμβρης 1966 (Problemes du structuralisme No 246, Νοέμβρης 1966).

μένη ὁλότητα, πού ἀποτελεῖται ὅμως ἀπό ὁρατά στοιχεῖα. Ὅταν ἡ ὀργάνωση αὐτῶν τῶν στοιχείων ἀκολουθῆ μία ὁρισμένη ἐσωτερική τάξη, ὅταν ὑπόκειται σέ μία ὁρισμένη ἱεραρχία, θά μιλᾶμε γιά *σύστημα*. Μέ αὐτή τήν ἔννοια θά ἀναφερόμαστε στό «οἰκονομικό σύστημα» μίας ὁρισμένης κοινωνίας. Ὅταν θά μιλᾶμε γιά οἰκονομικό σύστημα θά περικλείουμε σ' αὐτή τήν ἔννοια ὅλες τίς φάσεις τοῦ οἰκονομικοῦ κύκλου.

Θά διακρίνουμε κατά συνέπεια δύο ἔννοιες: τήν οἰκονομική δομή καί τό οἰκονομικό σύστημα. Θά ὀνομάζουμε *οἰκονομική δομή* τό σύνολο τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Θά ὀνομάζουμε οἰκονομικό σύστημα τό συνολικό οἰκονομικό κύκλο: παραγωγή, κατανομή, ἀνταλλαγή καί κατανάλωση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μάρξ, *Τό Κεφάλαιο*, γαλλική ἔκδοση, Βιβλίο III, τόμος 3, κεφάλαιο LI (Σχέσεις κατανομῆς καί σχέσεις παραγωγῆς).

Marx, Préface à *Introduction à la Critique de l'Economie Politique*, σελ. 4 - 5.

Althusser, «L'objet du Capital», στό *Lire le Capital*, τόμος II, σελ. 32-35.

Pouillon, «Présentation: un essai de définition», στό *Les Temps Modernes*, No 246, Νοέμβρης 1966 («Problèmes du structuralisme»).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΥΠΟΔΟΜΗ ΚΑΙ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ

1. ΥΠΟΔΟΜΗ ΚΑΙ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ

Στὰ κεφάλαια Ι ὡς IV, μελετήσαμε τὶς ἐννοιες ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καταλάβουμε τὴν οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας. Ἡ αὐστηρὴ καὶ σὲ βάθος μελέτη αὐτῆς τῆς δομῆς εἶναι ἀπαραίτητη, γιατὶ μόνο ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὴ μποροῦμε νὰ καταλάβουμε τὰ ἄλλα ἐπίπεδα τῆς κοινωνίας.

Ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς, ὀνόμαζαν *ὑποδομὴ* ἢ *βάση* τὴν οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας καὶ *ἐποικοδόμημα* τοὺς δικαιοπολιτικοὺς θεσμοὺς καὶ τὶς «μορφὲς κοινωνικῆς συνείδησης», ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ μία ὁρισμένη ὑποδομή.

Στὸ *Ἀντὶ - Ντύρινγκ*, ὁ Ἔνγκελς γράφει: «.... ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ κάθε φορὰ τὴν πραγματικὴ βάση ποὺ ἐπιτρέπει, σὲ τελευταία ἀνάλυση, νὰ ἐξηγήσουμε ὅλο τὸ ἐποικοδόμημα τῶν νομικῶν καὶ πολιτικῶν θεσμῶν, καθὼς καὶ τὶς θρησκευτικές, φιλοσοφικὲς καὶ ἄλλες ἰδέες κάθε ἱστορικῆς περιόδου»[1].

Μὲ τοὺς ὅρους ὑποδομὴ καὶ ἐποικοδόμημα, θέλησαν οἱ Μὰρξ καὶ Ἔνγκελς νὰ ἐκφράσουν τὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ οἰκονομικὸ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τὸ δικαιο-πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ («μορφὲς τῆς κοινωνικῆς συνείδησης») ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὅπως σὲ ἕνα κτίριο τὰ θεμέλια εἶναι ἡ βάση γιὰ ὅλη τὴν οἰκοδομή, ἔτσι καὶ ἡ οἰκονομικὴ δομὴ εἶναι ἡ βάση τοῦ ὅλου κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος.

Μία ἀπὸ τὶς μεγάλες συμβολὲς τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς,

---

1. Engels, Anti - Dühring, γαλλικὴ ἔκδοση, σελ. 55.

εἶναι τὸ ὅτι ἀνακάλυψαν πῶς γιὰ νὰ μελετήσουμε τὴν κοινωνία, δὲ χρειάζεται νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὸ τί λένε, φαντάζονται, σκέπτονται οἱ ἄνθρωποι ἀλλὰ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ παράγουν τὰ ὑλικὰ ἀγαθά, τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ ζωή τους.

«Στὴν ἄμεση σχέση ἀνάμεσα στὸν ἰδιοκτήτη τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τὸν ἄμεσο παραγωγὸ (σχέση ποὺ οἱ διάφορες ὄψεις της ἀντιστοιχοῦν φυσικὰ σὲ ἕνα ὁρισμένο βαθμὸ ἀνάπτυξης τῶν μεθόδων ἐργασίας, δηλαδὴ σὲ ἕνα ὁρισμένο ἐπίπεδο κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης) εἶναι ποὺ πρέπει πάντα νὰ ζητοῦμε τὸ πιὸ βαθὺ μυστικό, τὸ κρυφὸ θεμέλιο κάθε κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος καὶ κατὰ συνέπεια, τῆς πολιτικῆς μορφῆς ποὺ παίρνει ἡ σχέση ἐξουσιασμοῦ καὶ ἐξάρτησης, μὲ δυὸ λόγια, τὴ βάση τῆς ἰδιαίτερης μορφῆς ποὺ παίρνει τὸ Κράτος σὲ μία ὁρισμένη περίοδο. Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει ἡ ἴδια οἰκονομικὴ βάση (ἡ ἴδια ὅσον ἀφορᾶ τοὺς θεμελιακοὺς ὅρους της) νὰ παρουσιάζει, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἀναρίθμητων διαφορετικῶν ἐμπειρικῶν συνθηκῶν, φυσικῶν συνθηκῶν, φυλετικῶν σχέσεων, ἐξωγενῶν ἱστορικῶν ἐπιδράσεων κ.τ.λ., ἀπειράριθμες ποικιλίες καὶ ἀποχρώσεις, ποὺ μόνο μία ἀνάλυση αὐτῶν τῶν ἐμπειρικῶν συνθηκῶν θὰ μποροῦσε νὰ διαλευκάνει»[2].

2. ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ : ΕΝΑΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΟΣ ΟΡΟΣ

Ὁ ὅρος ἐποικοδόμημα, ἀποδίδει δύο ἐπίπεδα τῆς κοινωνίας: τὴ δικαιο-πολιτικὴ καὶ τὴν ἰδεολογικὴ δομή. Στὴν πρώτη ἀντιστοιχοῦν Κράτος καὶ δίκαιο, στὴ δεύτερη αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε «μορφὲς κοινωνικῆς συνείδησης».

Ἡ ἔννοια τοῦ ἐποικοδομήματος δὲν ἔχει ἀκόμα μελετηθεῖ σὲ βάθος ἀπὸ τοὺς μαρξιστὲς θεωρητικούς. Μποροῦμε, π.χ., νὰ ποῦμε γιὰ κάθε κοινωνικὸ φαινόμενο ποὺ δὲν ἀνήκει στὴν οἰκονομικὴ σφαῖρα, ὅτι ἀνήκει στὸ ἐποικοδόμημα.

Ὁ Στάλιν, στὸ ἄρθρο του «Σχετικὰ μὲ τὸ μαρξισμὸ στὴ γλωσσολογία»[3] ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι ἕνα φαινόμενο ποὺ

---

2. Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, βιβλίο III, τόμος 3, σελ. 1/2.

3. Staline, «A propos du marxisme en linguistique», στὸ Cahiers Marxistes - Léninistes No 12 - 13, Ἰούλης - Ὀκτώβρης 1966, σελ. 26 - 42.

δὲν ἀνήκει οὔτε στὴν ὑποδομὴ οὔτε στὸ ἐποικοδόμημα. Σὲ ἕνα γράμμα του, μὲ θέμα αὐτὸ τὸ ἄρθρο, σημειώνει: «Δὲν μποροῦμε νὰ κατατάξουμε στὴ γλώσσα οὔτε στὴν κατηγορία τῶν βάσεων, οὔτε σὲ ἐκείνη τῶν ἐποικοδομημάτων. Δὲν μποροῦμε, πολὺ περισσότερο, νὰ τὴν κατατάξουμε στὴν κατηγορία τῶν «ἐνδιάμεσων» φαινομένων ἀνάμεσα στὴ βάση καὶ τὸ ἐποικοδόμημα, γιατὶ δὲν ὑπάρχουν «ἐνδιάμεσα» φαινόμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους»[4].

Ἐξ ἄλλου, ὁ Ἀλτουσσὲρ κάνοντας κριτικὴ στὸν Γκράμσι ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἕνα φαινόμενο, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ καταταχθῇ στὴν κατηγορία τοῦ ἐποικοδομήματος. «Τὸ νὰ κάνουμε τὴν ἐπιστήμη ἕνα στοιχεῖο τοῦ ἐποικοδομήματος, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ σκεφτόμαστε σὰν μία ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς «ὀργανικὲς» ἰδεολογίες, ποὺ σχηματίζουν τόσο καλὰ ἕνα «μπλόκ» μὲ τὸ ἐποικοδόμημα, μιὰ ποὺ ἔχουν καὶ τὴν ἴδια «ἱστορία» μὲ αὐτό!»[5].

Ἂν ἡ ἔννοια τοῦ ἐποικοδομήματος δὲν ἀποδίδῃ ὅλα τὰ ὑπεροικονομικὰ φαινόμενα, τότε ποιὰ εἶναι ἡ ἔννοια ποὺ ἐπιτρέπει νὰ τὰ ἀποδώσουμε; Αὐτὸ εἶναι ἕνα θεωρητικὸ πρόβλημα ποὺ πρέπει νὰ λύσῃ ὁ μαρξισμός.

3. ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΥΠΟΔΟΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ

Σύμφωνα μὲ τὴ μαρξιστικὴ θεωρία, τὸν «κατευθυντήριο μίτο» γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων ποὺ ἀνήκουν στὸ ἐποικοδόμημα πρέπει νὰ τὸν ἀναζητήσουμε στὴν ὑποδομή. Αὐτὴ ἡ ἄποψη δὲν σημαίνει ὅτι ὅλα ἀνάγονται στὴν οἰκονομικὴ δομὴ ἢ εἶναι ἁπλοὶ ἀντικατοπτρισμοί της. Καὶ ὅμως, πολλὰ κείμενα τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς προσφέρονται γιὰ μιὰ ἑρμηνεία αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἀφοῦ τονίζουν μὲ ὑπερβολικὸ τρόπο τὸ ρόλο τῆς οἰκονομικῆς δομῆς στὴν κοινωνία. Πρέπει

---

4. Στάλιν, Γράμμα στὴν Ε. Κρασενινίκοβα. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ε. Μπαλιμπὰρ στὸ «Marxisme et linguistique» (Μαρξισμὸς καὶ γλωσσολογία), στὸ ἴδιο περιοδικὸ ὅπου καὶ πάνω, σελ. 25.

5. Althusser, «L'objet du Capital», στὸ Lire le Capital, vol. I, σελ. 169.

λοιπὸν νὰ ἀναρωτηθοῦμε, γιατὶ ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς τόνισαν τόσο πολὺ τὸ ρόλο τῆς οἰκονομίας.

Πρέπει νὰ ἀναλογισθοῦμε ὅτι, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγραφαν αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς, βασίλευε ἕνα δυνατὸ ἰδεαλιστικὸ ρεῦμα, ποὺ ἔβλεπε τὴν αἰτία τῶν κοινωνικῶν φαινομένων στὴν ἀνθρώπινη θέληση καὶ σκέψη καὶ παραγνώριζε τὸ ρόλο τῆς ὑλικῆς ζωῆς. Ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ προχωρημένοι διανοητές, ὅπως οἱ Ἄγγλοι καὶ Γάλλοι ὑλιστὲς τοῦ XVII καὶ τοῦ XVIII αἰώνα, καθὼς καὶ ὁ Γερμανὸς ὑλιστὴς L. Feuerbach (Λ. Φόϋερμπαχ), συνέχιζαν νὰ ὑποστηρίζουν ἰδεαλιστικὲς ἀρχές, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ ἐξηγήσουν φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τὴν ἱστορία τῶν κοινωνιῶν. Θεολόγοι καὶ ἰδεαλιστὲς φιλόσοφοι, κοινωνιολόγοι καὶ ἀστοὶ ἱστορικοί, ὅλοι οἱ ἰδεολόγοι τοῦ μεγάλου καὶ μικροῦ ἀστισμοῦ, ἔβλεπαν στὴ συνείδηση, στὸ λόγο, στὶς πολιτικές, ἠθικὲς ἢ θρησκευτικὲς ἰδέες τή θεμελιακὴ καὶ καθοριστικὴ κινητήρια δύναμη τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης.

Ἂς δοῦμε πῶς ἔκρινε ὁ Μὰρξ αὐτὸν τὸν ἰδεαλισμὸ σὲ ἕνα γράμμα στὸν P. Annenhov στὶς 28 τοῦ Δεκέμβρη τοῦ 1846, ὅπου μιλᾶ γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Proudhon (Προυντόν), *Φιλοσοφία τῆς Ἀθλιότητας:* «Ὁ κύριος Προυντὸν βλέπει στὴν ἱστορία μιὰ κάποια σειρὰ ἀπὸ κοινωνικὲς ἐξελίξεις, βρίσκει τὴν πρόοδο νὰ πραγματοποιεῖται στὴν ἱστορία.... Δὲν ξέρει νὰ ἐξηγήσῃ αὐτὰ τὰ γεγονότα καὶ ἡ ὑπόθεση ἑνὸς παγκόσμιου λόγου, ποὺ ἐκδηλώνεται, εἶναι ἐντελῶς τυχαῖα. Δὲν ὑπάρχει τίποτα πιὸ εὔκολο ἀπὸ τὸ νὰ ἐφευρίσκουμε μυστικὲς αἰτίες, δηλαδὴ φράσεις ὅπου λείπει ἡ κοινὴ λογική».[6]

Πολεμώντας θέσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς πέφτουν μερικὲς φορὲς στὴν ἀντίθετη ὑπερβολή. Γιὰ τοῦτο τὸ λόγο ἔγινε δυνατὸ ὁρισμένα κομμάτια ἀπὸ τὰ ἔργα τους, ἰδωμένα χώρια ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα καὶ τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα, ποὺ μέσα του γράφτηκαν, νὰ ἑρμηνευθοῦν σφαλερά. Ὅπως συνέβη μὲ τὰ ἑπόμενα κομμάτια τῆς *Γερμανικῆς Ἰδεολογίας:* «Οἱ παραστάσεις, ἡ σκέψη, οἱ πνευματικὲς ἀνταλλαγὲς τῶν ἀνθρώπων

---

6. Marx, Lettre à P. Annenhov, 28 Δεκέμβρη 1846, στὸ Marx - Engels, Oeuvres choisies, τόμος 1, σελ. 539.

ἐμφανίζονται ἐδῶ, ἀκόμα, σὰ νὰ πηγάζουν ἄμεσα ἀπὸ τὴν ὑλικὴ τους συμπεριφορά..... Ἡ ἠθική, ἡ θρησκεία, ἡ μεταφυσικὴ καὶ τὰ ρέστα τῆς ἰδεολογίας, ὅπως καὶ οἱ μορφὲς συνείδησης ποὺ ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτές, χάνουν ἀμέσως κάθε ἐπίφαση αὐτονομίας»[7].

Ἡ μηχανική, ὄχι κριτική, ἑρμηνεία κειμένων σάν αὐτὰ δημιούργησε μία ἁπλούστευση τοῦ μαρξισμοῦ. Μερικοὶ μαρξιστές, αὐτοὶ ποὺ ὁ Λένιν ὀνομάζει «χυδαίους μαρξιστές», προσπαθοῦν νὰ *συνάγουν ἄμεσα* ἀπὸ τὴν οἰκονομία ὅλα τὰ φαινόμενα ποὺ συμβαίνουν στὸ δικαιο-πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο. Στὴν περίπτωση τῆς φιλοσοφικῆς ἰδεολογίας, παραδείγματος χάρη, ἰσχυρίζονται ὅτι συνάγουν τὶς ἔννοιες τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς. Ἡ ἔννοια τῆς ὕλης ὑποτίθεται ὅτι ἀντιστοιχεῖ στὸ προλεταριάτο (ὑλικὴ ἐργασία), ἡ ἔννοια τοῦ πνεύματος ὑποτίθεται ὅτι ἀντιστοιχεῖ στοὺς κεφαλαιοκράτες (ἐργασία ὀργάνωσης καὶ διοίκησης, δηλαδὴ ἐργασία μὴ ὑλική). Ὁ Λένιν ἀπορρίπτει μὲ ἐνεργητικότητα μιὰ τέτοια ὑπεραπλούστευση, δείχνοντας ὅτι αὐτὲς οἱ ἔννοιες δημιουργήθηκαν πρὶν ἀπὸ 2000 χρόνια καὶ ἀπὸ φιλοσόφους ποὺ ἀνῆκαν σὲ διαφορετικὲς τάξεις.

Αὐτὸς ὁ ἴδιος «χυδαῖος μαρξισμὸς» βρίσκεται στὴ βάση τῶν λαθῶν ποὺ διέπραξαν οἱ μενσεβίκοι στὴν περίοδο ποὺ προηγήθηκε τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης. Σύμφωνα μὲ τὸ Λένιν «εἶχαν ἀποστηθίσει ὅτι ἡ δημοκρατικὴ ἐπανάσταση ἔχει σὰν οἰκονομικὴ βάση τὴν ἀστικὴ ἐπανάσταση καὶ ἑρμήνευσαν αὐτὴ τὴ διαβεβαίωση μὲ τὸ πνεῦμα ὅτι ἔπρεπε νὰ χαμηλώσουν οἱ δημοκρατικοὶ στόχοι τοῦ προλεταριάτου στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀστικῆς μετριοπάθειας....». Ἐξ αἰτίας τῶν οἰκονομικῶν τους παρεκκλίσεων, ἦταν ἀνίκανοι νὰ δοῦν τὸ βασικὸ ρόλο ποὺ παίζει ἡ πολιτικὴ στὸ μεταβατικὸ στάδιο. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, δὲν μποροῦσαν νὰ δοῦν οὔτε τὴ βασικὴ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἀστικο - δημοκρατικὴ ἐπανάσταση, ὅπου ἡγεῖται ἡ ἀστικὴ τάξη, καὶ μία δημοκρατικὴ ἐπανάσταση, ἑνὸς νέου τύ-

7. Marx - Engels, L'idéologie allemande, σελ. 50 - 51.

που, ποὺ πραγματοποιεῖ ἀστικο - δημοκρατικοὺς στόχους κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ προλεταριάτου, καὶ ἔχοντας σὰ τελικὸ στόχο τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ σοσιαλισμοῦ. Οἱ μαρξιστὲς αὐτοὶ περιορίζουν τὴν κοινωνία στὴν οἰκονομική της δομή. Χάνουν ἀπὸ τὰ μάτια τους τὶς ἄλλες βαθμίδες τῆς κοινωνίας καί, πράγμα πιὸ σοβαρό, τὴν ἀνάγκη νὰ στηθῆ ἕνα κόμμα τῆς πρωτοπορείας ποὺ θὰ εἶναι ἱκανὸ νὰ μετασχηματίση ἐπαναστατικὰ τὴν κοινωνία γιὰ νὰ τὴν ὁδηγήση ἀπὸ τὸν πιὸ σίγουρο δρόμο στὸ σοσιαλισμὸ καὶ ἔπειτα στὸν κομμουνισμό.

Στοὺς χυδαίους μαρξιστὲς πρέπει νὰ ἐπαναλάβουμε τὴ φράση τοῦ Ἔνγκελς στὸ γράμμα του στὸν B. Borgius στὶς 25 τοῦ Γενάρη τοῦ 1834: «Δὲν ὑπάρχει αὐτόματο ἀποτέλεσμα τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης»[8]. Πρέπει νὰ τοὺς δείξουμε ὅτι, ἂν ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς τόνισαν τὴν οἰκονομικὴ πλευρά, τὸ ἔκαναν γιατὶ βρίσκονταν ἀπέναντι στοὺς ἀντιπάλους τους καὶ «ἔπρεπε νὰ τοὺς ὑπογραμμίζουμε τὴ βασικὴ ἀρχὴ ποὺ αὐτοὶ ἀρνοῦνταν· καὶ ἔτσι δὲ βρίσκαμε πάντα οὔτε τὸν καιρό, οὔτε τὸν τόπο, οὔτε τὴν εὐκαιρία νὰ δώσουμε τὴ θέση τους στοὺς ἄλλους παράγοντες τῆς ἀμοιβαίας δράσης»[9].

Ἡ μελέτη τῶν πολιτικῶν ἔργων τῶν Μὰρξ καὶ Ἔνγκελς δίνει τὴν πιὸ φανερὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴ σημασία, ποὺ ἔδιναν οἱ δυὸ αὐτοὶ θεωρητικοὶ στὰ ἄλλα ἐπίπεδα τῆς κοινωνίας καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἐπαναστατικὴ πράξη, προϊὸν τῆς πάλης τῶν τάξεων.

Ὅσο γιὰ τὸ ρόλο τῆς οἰκονομίας, αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς βεβαίωναν : «*Σὲ τελευταία ἀνάλυση*, ὁ καθοριστικὸς παράγοντας στὴν ἱστορία εἶναι ἡ παραγωγὴ καὶ ἡ ἀναπαραγωγὴ τῆς ὑλικῆς ζωῆς... Ἂν κάποιος διαστρέψη αὐτὴ τὴν πρόταση μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὁ οἰκονομικὸς παράγοντας εἶναι ὁ μόνος καθοριστικός, τὴ μετατρέπει μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο σὲ ἄδεια φράση, ἀφηρημένη καὶ παράλογη»[10].

---

8. Engels, Lettre à B. Borgius du 25 janvier 1894, στὸ Marx - Engels, Oeuvres choisies, τόμος 3, σελ. 535.

9. Engels, Lettre à J. Bloch, 21 - 22 Σεπτέμβρη 1890, στὸ Marx - Engels, στὸ Ἴδιο, σελ. 518.

10. Στὸ Ἴδιο, σελ. 452.

Οἱ οἰκονομικὲς συνθῆκες εἶναι οἱ «*τελικὰ καθοριστικές*», ἀλλὰ οἱ ἄλλες βαθμίδες τῆς κοινωνίας παίζουν ἐπίσης ἕνα ρόλο: «Ἡ πολιτική, νομική, φιλοσοφική, θρησκευτική, λογοτεχνική, καλλιτεχνικὴ ἀνάπτυξη κ.ἀ. στηρίζονται πάνω στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἀλλὰ ὅλες τους ἐπιδροῦν ἡ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη, ὅπως καὶ πάνω στὴν οἰκονομικὴ βάση..... Ὑπάρχει μία ἀλληλεπίδραση πάνω στὴ βάση τῆς οἰκονομικῆς ἀναγκαιότητας ποὺ *σὲ τελευταία ἀνάλυση* ὑπερισχύει πάντοτε (ἡ οἰκονομικὴ ἀναγκαιότητα)» [11].

Τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐποικοδομήματος συνδέονται, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, μὲ ἀλλαγὲς ποὺ συμβαίνουν στὴν ὑποδομή. Ἀλλὰ ἔχουν μιὰ σχετικὴ αὐτονομία καὶ ἡ ἐξέλιξή τους διέπεται ἀπὸ εἰδικοὺς νόμους. Ὁ Ἔνγκελς ὑπογραμμίζει, παραδείγματος χάρη, πὼς ἡ ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ξεκινώντας ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο: «Σὰν ὁρισμένος τομέας τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἡ φιλοσοφία κάθε ἐποχῆς προϋποθέτει ἕνα ὁρισμένο ἄθροισμα ἰδεῶν, ποὺ τῆς μεταδόθηκαν ἀπὸ τοὺς διανοητὲς ποὺ προηγήθηκαν καὶ ἀπ' ὅπου αὐτὴ ξεκινᾶ. Γιὰ αὐτὸ τὸ λόγο συμβαίνει, οἰκονομικὰ καθυστερημένες χῶρες νὰ μποροῦν νὰ παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στὴ φιλοσοφία» [12].

Μπορεῖ λοιπὸν ὁρισμένα ἰδεολογικὰ στοιχεῖα νὰ περνοῦν ἀπὸ τόν ἕνα κοινωνικὸ σχηματισμὸ στὸν ἄλλο. Ἀλλὰ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι πάντα στὴν ὑπηρεσία τῶν συμφερόντων τῶν ἀρχουσῶν τάξεων, ποὺ τοὺς χρησιμεύουν σὰν ὄργανο ἀγώνα. Ἡ ριζικὴ μετατροπὴ τοῦ ἐποικοδομήματος, ἡ ἀντικατάστασή του ἀπὸ ἕνα καινούριο, δὲν ἀποκλείει τὴ συνέχεια ὁρισμένων στοιχείων.

Ἂν ἡ οἰκονομία προσδιόριζε μηχανιστικὰ ὅλο τὸ ἐποικοδόμημα καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας, τότε ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς θὰ ἔπεφταν σὲ μιὰ παράλογη ἀντίφαση: νὰ καλοῦν τοὺς

---

11. Engels, Lettre à B. Borgius, 25 Γενάρη 1894, στὸ Marx - Engels, στὸ ἴδιο, σελ. 534 - 535.

12. Engels, Lettre à C. Schmidt, 27 Ὀκτώβρη 1890, στὸ Marx - Engels, Correspondance, Moscou, Ed. du Progrès, 1971, σελ. 459 - 460.

ἀνθρώπους σὲ ταξικοὺς ἀγῶνες καὶ ἐπανάσταση ὅταν ὅλα εἶναι προσδιορισμένα ἀπὸ πρίν, ἀπὸ τὴν οἰκονομία. Αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἐπαναλαμβάνονται πιὸ συχνὰ ἀπὸ τοὺς ἐπικριτὲς τοῦ μαρξισμοῦ. Τοὺς ἀρέσει νὰ τονίζουν «τὴ λογικὴ ἀσυνέπεια τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας»: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἡ διαβεβαίωση τοῦ οἰκονομικοῦ προσδιορισμοῦ καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἀναγκαιότητα τῆς δράσης τῶν «ἀνθρώπων» μέσα στὴν ἱστορία.

Αὐτὴ ἡ κριτικὴ δὲν κάνει τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ ἀποκαλύπτει τὴν ἀγνοια ἢ τὴν κακοπιστία ἐκείνων ποὺ τὴ διατυπώνουν. Αὐτοὶ λοιπόν, φαίνεται νὰ ξεχνοῦν τὴ ριζικὴ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ μαρξιστικὸ καὶ τὸ μηχανιστικὸ ντετερμινισμό. Ὁ Ἔνγκελς ἔγραφε γι' αὐτὸ τὸ πρόβλημα στὸν Franz Mehring : «Μὲ αὐτὸ συνδέεται ἐπίσης τούτη ἡ ἠλίθια ἄποψη τῶν ἰδεολόγων: ἀρνούμενοι στὶς διάφορες ἰδεολογικὲς σφαῖρες, ποὺ παίζουν ἕνα ρόλο στὴν ἱστορία, μία ἀνεξάρτητη ἱστορικὴ ἐξέλιξη, τοὺς ἀρνούμαστε ἐπίσης κάθε *ἱστορικὸ ἀποτέλεσμα*. Πρόκειται γιὰ μιὰ κοινότυπη, μὴ διαλεκτικὴ ἀντίληψη αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος σὰν δύο πόλων αὐστηρὰ ἀντίθετων ὁ ἕνας πρὸς τὸν ἄλλον, γιὰ ἀπόλυτη ἀγνοια τῆς ἀλληλεπίδρασης. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνας ἱστορικὸς παράγοντας, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ γεννιέται ἀπὸ ἄλλα οἰκονομικὰ γεγονότα, ἐπιδρᾶ καὶ αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του καὶ μπορεῖ νὰ ἐπιδράσει πάνω στὸ περιβάλλον του καὶ ἀκόμα πάνω στὶς ἴδιες του τὶς αἰτίες, οἱ κύριοι αὐτοὶ συχνὰ τὸ ξεχνοῦν ἀπὸ πρόθεση»[13].

Δυστυχῶς, ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς, δὲν εἶχαν τὸ χρόνο νὰ ἀναπτύξουν συστηματικὰ καὶ σὲ βάθος τὸ πρόβλημα τοῦ ἰδιαίτερου ντετερμινισμοῦ στὸ μαρξισμό. Ὅπως εἶπε ὁ Ἀλτουσσὲρ, «τὸ νὰ προτείνης τὴν ἄποψη τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν στοιχείων ἑνὸς ὅλου ἀπὸ τὴ δομὴ αὐτοῦ τοῦ ὅλου, ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὴ θέση ἑνὸς ἀπόλυτα νέου προβλήματος μὲ μεγάλη θεωρητικὴ ἀμηχανία, γιατί κανεὶς δὲν διέθετε ἕνα ἀνεπτυγμένο φιλοσοφικὸ ἐργαλεῖο γιὰ νὰ τὸ λύση»[14].

---

13. Engels, Lettre à F. Mehring, 14 Ἰουλίου 1893, στὸ Marx - Engels, Oeuvres choisies, τόμος 3, σελ. 529.

14. Althusser, «L'objet du Capital» στὸ *Lire le Capital*, τόμος II, σελ. 63.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μάρξ - Ἔνγκελς, *Γερμανικὴ Ἰδεολογία,* Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Gutenberg, σελ. 58 - 128.

Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο,* γαλλικὴ ἔκδοση, τόμος 3, βιβλίο III, σελ. 172.

Engels, Lettres à J. Bloch στὶς 21 Σεπτέμβρη 1890, F. Mehring 14 Ἰούλη 1893, B. Borgius 25 Γενάρη 1894, C. Schmidt 27 Ὀκτώβρη 1894, 1894, στὸ Marx-Engels *Oeuvres choisies,* τόμος 3.

Althusser, «L'objet du Capital», στὸ *Lire le Capital,* τόμος 1, σελ. 169, τόμος 2, σελ. 63.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΟΜΗ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ [1]

Ὅπως εἴδαμε στὰ προηγούμενα κεφάλαια ἡ μαρξιστικὴ θεωρία ὑποστηρίζει ὅτι σὲ κάθε κοινωνία ὑπάρχουν τρία ἐπίπεδα: τὸ οἰκονομικό, τό δικαιοπολιτικὸ καὶ τό ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο. Αὐτὰ τὰ ἐπίπεδα συμπλέκονται μὲ ἕνα πολύπλοκο τρόπο, τὸ οἰκονομικό ἐπίπεδο ὄντας σὲ τελευταῖο λόγο καθοριστικό.

Ἂν φαντασθοῦμε τὴν κοινωνία, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μεταφορὰ τῶν Μὰρξ καὶ Ἔνγκελς, σὰν ἕνα κτίριο ὅπου τὸ ἐποικοδόμημα στηρίζεται πάνω στὰ θεμέλια μιᾶς ὑποδομῆς, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἰδεολογία εἶναι κομμάτι τοῦ ἐποικοδομήματος. Ἀλλὰ ἡ ἰδεολογία δὲν περιορίζεται μόνο στὸ νὰ εἶναι μιὰ βαθμίδα τοῦ ἐποικοδομήματος: γλυστρᾶ ἀνάμεσα σὲ ὅλα τὰ μέρη τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος, *εἶναι σὰν τὸ τσιμέντο ποὺ ἐξασφαλίζει τὴ συνοχὴ τοῦ οἰκοδομήματος*. Ἡ ἰδεολογία ἐξασφαλίζει τή συνοχὴ τῶν ἀτόμων στοὺς ρόλους τους, στὶς λειτουργίες τους καὶ στὶς κοινωνικὲς τους σχέσεις.

Ἡ ἰδεολογία διαποτίζει ὅλες τίς δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπου, ἀκόμα καί τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ του πρακτική. Εἶναι παροῦσα στὴ στάση του ἀπέναντι στοὺς ἐξαναγκασμούς τῆς παραγωγῆς, στὴν ἀντίληψη ποὺ σχηματίζουν οἱ ἐργαζόμενοι γιὰ τὸ μηχανισμὸ τῆς παραγωγῆς. Εἶναι παροῦσα στὴ στά-

---

1. Γιὰ αὐτὴ τὴν εἰσαγωγή, ὅπως καὶ γιὰ τὶς παραγράφους 3 ὡς 8 αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, στηριχθήκαμε οὐσιαστικὰ στὸ ἄρθρο τοῦ Ἀλτουσσὲρ «Théorie, pratique théorique et formation théorique. Idéologie et lutte idéologique», στὸ Casa de las Americas, Havana, No 34, Φλεβάρης 1966.

ση του καὶ τὶς πολιτικές του κρίσεις, στόν κυνισμό, στὴν ἡσυχη συνείδηση, στὴν ἐγκαρτέρηση, στὴν ἐξέγερση. Κυβερνᾶ τὴν οἰκογενειακὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων, τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ τὴ φύση. Εἶναι παροῦσα στὴν ἄποψή τους γιὰ «τό νόημα τῆς ζωῆς» κ.τ.λ.

Ἡ ἰδεολογία εἶναι σέ τέτοιο βαθμό παροῦσα στὶς πράξεις καὶ χειρονομίες τῶν ἀτόμων, ὥστε *δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ «βιώματά» τους*. Γιὰ τοῦτο, κάθε ἄμεση ἀνάλυση τοῦ «βιώματος», εἶναι βαθιὰ σφραγισμένη ἀπό τὴν ἐπίδραση τῆς ἰδεολογίας. Ὅταν νομίζουμε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ καθαρὴ καὶ γυμνὴ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας ἢ μὲ μιὰ καθαρὴ πρακτική, στὴν πραγματικότητα ἔχουμε μία «ἀκάθαρτη» ἀντίληψη ἢ πρακτικὴ ποὺ φέρνει τὰ ἀόρατα σημάδια τῆς ἰδεολογίας. Ἐπειδὴ δέν ἀντιλαμβανόμαστε αὐτὴ τὴ δράση τῆς ἰδεολογίας, τείνουμε νὰ θεωροῦμε τὴν ἀντίληψή μας τοῦ κόσμου καὶ τῶν πραγμάτων σὰν τὴν ἀντίληψη τῶν «ἴδιων τῶν πραγμάτων», χωρὶς νὰ βλέπουμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἀντίληψη σχηματίσθηκε κάτω ἀπό τὴν παραμορφωτικὴ ἐπίδραση τῆς ἰδεολογίας.

2. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΠΙΠΕΔΟΥ[2]

Τό ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο εἶναι ἄρα μιὰ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ὕπαρξη κάθε κοινωνίας, ἀκόμα καὶ μιᾶς κομμουνιστικῆς κοινωνίας.

Ποιὸ εἶναι τό περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ ἐπιπέδου; Σχηματίζεται ἀπό δύο τύπους συστημάτων: *τὰ συστήματα τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν — παραστάσεων* (τὶς ἰδεολογίες σὲ στενὴ ἔννοια) καὶ *τὰ συστήματα τῶν κοινωνικῶν - συμπεριφορῶν* (τὰ ἤθη).

Τὰ συστήματα τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν - παραστάσεων καλύπτουν τὶς πολιτικές, νομικές, ἠθικές, θρησκευτικές, αἰσθητικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἰδέες τῶν ἀνθρώπων μίας ὁρισμένης κοινωνίας. Αὐτὲς οἱ ἰδέες παρουσιάζονται μὲ τὴ μορφὴ διαφόρων

---

2. Γιὰ αὐτὴ τὴν παράγραφο βασισθήκαμε στὸ ἄρθρο γιὰ τὴν πολιτιστικὴ ἐπανάσταση ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ Cahiers Marxistes-Léninistes, No 14, Νοέμβρης - Δεκέμβρης 1966, σελ. 14 - 15.

παραστάσεων τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ρόλου τοῦ ἀνθρώπου στόν κόσμο. Οἱ ἰδεολογίες δέν εἶναι ἀντικειμενικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς παραστάσεις τοῦ κόσμου, ἀλλὰ παραστάσεις γεμάτες μὲ φανταστικὰ στοιχεῖα. Ἐκφράζουν περισσότερο ἐπιθυμίες, ἐλπίδες, νοσταλγίες ἀπὸ ὅ,τι περιγράφουν μιὰ πραγματικότητα. Οἱ ἰδεολογίες μπορεῖ νὰ ἔχουν στοιχεῖα γνώσης, ἀλλὰ κυριαρχοῦν τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν *μιὰ λειτουργία προσαρμογῆς στὴν πραγματικότητα* Οἱ ἀνθρωποι ζοῦν τὶς σχέσεις τους μὲ τὸν κόσμο μέσα ἀπὸ τὴν ἰδεολογία. Αὐτὴ εἶναι ποὺ μετατρέπει τὴ συνείδησή τους, τὴ στάση τους καὶ τὴ συμπεριφορά τους γιὰ νὰ τὶς προσαρμόση στὰ καθήκοντά τους καὶ τοὺς ὅρους τῆς ὕπαρξής τους. Παραδείγματος χάρη, ἡ θρησκευτικὴ ἰδεολογία, ποὺ μιλᾶ γιά τὸ νόημα τοῦ μαρτυρίου καὶ τοῦ θανάτου, προσφέρει στοὺς ἐκμεταλλευμένους παραστάσεις, ποὺ τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποφέρουν εὐκολώτερα τὶς συνθῆκες τῆς ὕπαρξής τους.

Τὰ συστήματα τῶν στάσεων - συμπεριφορῶν ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν συνηθειῶν, τῶν ἠθῶν καὶ τῶν τάσεων πρὸς ὁρισμένες ἀντιδράσεις.

Εἶναι πιὸ εὔκολο γιὰ ἕνα ἄτομο νὰ ἀλλάξη τὴν παράσταση ποὺ ἔχει τοῦ κόσμου, δηλ. τὴν ἰδεολογία του σὲ στενὴ ἔννοια, παρὰ νὰ ἀλλάξη τὸ συνηθισμένο του τρόπο ζωῆς, τὸν τρόπο πρακτικῆς ἀντιμετώπισης ζωτικῶν καταστάσεων. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀνάμεσα στὶς ἰδεολογίες σὲ στενὴ ἔννοια καὶ τὰ συστήματα στάσεων - συμπεριφορῶν δέν ὑπάρχει πάντα μιὰ σχέση ταυτότητας. Οἱ διαλεκτικὲς σχέσεις, ποὺ δημιουργοῦνται ἀνάμεσά τους, μποροῦν νὰ κυμαίνονται ἀπὸ τὴν ὁλικὴ ἢ μερικὴ ταυτότητα μέχρι τὴν ἀντίφαση.

Ἔχει σημασία νὰ ἐξετάσουμε αὐτὰ τὰ συστήματα στάσεων - συμπεριφορῶν, γιατὶ καὶ αὐτὰ ἐκφράζουν ἐπίσης ὁρισμένες ἰδεολογικὲς τάσεις. Ἔτσι ὁρισμένα «ἔθιμα» ἢ «ἤθη ἐργασίας», ὁρισμένα «στὺλ διεύθυνσης ἢ διοίκησης» μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντίθετα μὲ τὴν ἰδεολογία τοῦ προλεταριάτου, ἀκόμα καὶ ὅταν προέρχονται ἀπὸ σοσιαλιστὲς ἀγωνιστὲς ἢ διευθύνοντες. Αὐτὰ τὰ «ἤθη ἐργασίας καὶ διοίκησης» μπορεῖ, ἂν πληθύνουν,

νὰ γίνουν σημάδια κοινωνικῆς διάκρισης, (συνειδητὰ ἢ ὄχι), τοποθετήσεις στὴν ἰδεολογικὴ ταξικὴ πάλη. Ἡ τεχνοκρατικὴ ἢ γραφειοκρατικὴ συμπεριφορὰ ὁρισμένων μαρξιστῶν διευθυνόντων φανερώνει τὴ διείσδυση τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας στὶς γραμμὲς τῆς ἐργατικῆς τάξης.

3. ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ

Εἴδαμε ὅτι σὲ μιὰ ἀταξικὴ κοινωνία, ὅπως καὶ σὲ μιὰ ταξικὴ κοινωνία, ἡ ἰδεολογία ἔχει σὰν ἀποστολὴ νὰ συνδέη τοὺς ἀνθρώπους μεταξύ τους καὶ μὲ τίς συνθῆκες ὕπαρξής τους, καὶ νὰ προσαρμόζη τὰ ἄτομα στὰ καθήκοντα πού τοὺς καθορίζει ἡ κοινωνία.

Σὲ μιὰ ταξικὴ κοινωνία, αὐτὴ ἡ λειτουργία κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴ μορφὴ πού παίρνει ἡ διαίρεση τῶν ἀνθρώπων σὲ τάξεις. Ἡ ἰδεολογία προορίζεται τότε νὰ ἐξασφαλίση τὴ συνοχὴ τῶν ἀνθρώπων στὴ γενικὴ δομὴ τῆς ταξικῆς ἐκμετάλλευσης.

Προορίζεται νὰ ἐξασφαλίση τὴν κυριαρχία μιᾶς τάξης πάνω στὶς ἄλλες, κάνοντας τοὺς ἐκμεταλλευμένους νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ἴδια τους τὴν κατάσταση σὰν ἐκμεταλλευμένων σὰ βασισμένη πάνω στῆ «θεία θέληση», στὴ «φύση» ἢ στὸ «ἠθικὸ καθῆκον», κ.τ.λ.

Ἀλλὰ ἡ ἰδεολογία δὲν εἶναι μόνο ἕνα «εὐσεβὲς ψέμμα» πού ἐφεῦραν οἱ ἐκμεταλλευτὲς γιὰ νὰ ξεγελάσουν αὐτοὺς πού ὑπόκεινται στὴν ἐκμετάλλευση. Χρησιμεύει ἐπίσης στὰ ἄτομα τῆς ἄρχουσας τάξης νὰ ἀναγνωρίζονται μεταξύ τους σὰ μέλη αὐτῆς τῆς τάξης, νὰ ἀποδέχονται σὰ «θελημένη ἀπὸ τὸ Θεὸ», σὰν «ὁρισμένη ἀπὸ τὴ φύση» ἢ σὰν «ἐπιβεβλημένη ἀπὸ ἕνα ἠθικὸ καθῆκον» τὴν κυριαρχία πού ἀσκοῦν πάνω στοὺς ἐκμεταλλευμένους. Τοὺς χρησιμεύει λοιπὸν σὰ μέσον κοινωνικῆς συνοχῆς, γιὰ νὰ συμπεριφέρονται σὰ μέλη τῆς ἴδιας τάξης, τῆς τάξης τῶν ἐκμεταλλευτῶν.

Τὸ «εὐσεβὲς ψέμμα» τῆς ἰδεολογίας εἶναι ἄρα διπλῆς χρήσης: *ἀσκεῖται πάνω στὴ συνείδηση αὐτῶν πού ὑπόκεινται στὴν ἐκμετάλλευση γιὰ νά τοὺς κάνη νὰ ἀποδεχθοῦν σὰ «φυσικὴ»*

τὴν κατάστασή τους τῶν ἐκμεταλλευμένων· ἀσκεῖται ἐπίσης πάνω στὴ συνείδηση τῶν μελῶν τῆς ἄρχουσας τάξης γιὰ νὰ τοὺς ἐπιτρέψη νὰ ἐξασκοῦν σὰ «φυσικὴ» τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν κυριαρχία τους.

4. ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΔΟΜΗ

Ὅπως ὅλες οἱ κοινωνικὲς πραγματικότητες, ἡ ἰδεολογία δὲν εἶναι νοητὴ παρὰ μέσα ἀπὸ τὴ *δομή* της. Ἡ ἰδεολογία περιλαμβάνει παραστάσεις, εἰκόνες, σημεῖα κ.τ.λ., ἀλλὰ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, ἰδωμένα τὸ καθένα χωριστά, δὲν κάνουν τὴν ἰδεολογία. Εἶναι τὸ *σύστημά* τους, *ὁ τρόπος τοῦ συνδυασμοῦ* τους, ποὺ τοὺς δίνουν τὸ νόημά τους· εἶναι ἡ δομή τους, ποὺ προσδιορίζει τὴ σημασία καὶ τὴ λειτουργία τους.

Ἐπειδὴ ἀκριβῶς προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ *δομή* της, ἡ ἰδεολογία ξεπερνᾶ σὰν πραγματικότητα ὅλες τὶς μορφὲς ποὺ ζῆται ὑποκειμενικὰ ἀπὸ τὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο ἄτομο. Ἡ ἰδεολογία δὲν περιορίζεται λοιπὸν στὶς ἀτομικὲς μορφὲς ποὺ ζῆται, καὶ μπορεῖ γιὰ τοῦτο νὰ *μελετηθῆ* ἀντικειμενικά. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο μποροῦμε καὶ μιλᾶμε γιὰ τὴ φύση καὶ τὴ λειτουργία τῆς ἰδεολογίας καὶ τὴ μελετοῦμε.

5. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΤΟΜΕΙΣ

Ἡ ἀντικειμενικὴ μελέτη τῆς ἰδεολογίας φανερώνει ὅτι αὐτὴ καλύπτει μιὰ πραγματικότητα, ποὺ ἂν καὶ εἶναι διάχυτη σὲ ὅλο τὸ κοινωνικὸ σῶμα, μπορεῖ νὰ διαιρεθῆ σὲ *ἰδιαίτερους τομεῖς, ποὺ ἐκτείνονται γύρω ἀπὸ διαφορετικὰ θέματα.* Ἔτσι μποροῦμε νὰ διακρίνουμε, στὶς κοινωνίες μας, σχετικὰ αὐτόνομους τομεῖς στὰ πλαίσια τοῦ ἴδιου ἰδεολογικοῦ ἐπιπέδου: π.χ., τὴν ἠθικὴ ἰδεολογία, τὴ θρησκευτικὴ ἰδεολογία, τὴ νομικὴ, πολιτικὴ, αἰσθητικὴ, φιλοσοφικὴ κ.ἄ.

Αὐτοὶ οἱ τομεῖς δὲν ὑπῆρχαν πάντοτε στὴν κοινωνία μὲ

αὐτὲς τὶς ξέχωρες μορφὲς. Μποροῦμε νὰ προβλέψουμε ὁτι στὴ διάρκεια τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ κομμουνισμοῦ ὁρισμένοι τομεῖς θὰ ἐξαφανισθοῦν ἢ θὰ συγχωνευθοῦν μὲ ἄλλους.

Στοὺς διάφορους κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς *ἐπικρατεῖ πάνω στοὺς ἄλλους αὐτὸς ἢ ἐκεῖνος ὁ τομέας τῆς ἰδεολογίας*, ἀνάλογα μὲ τὶς διαφορετικὲς κοινωνικὲς τάξεις ποὺ ὑπάρχουν. Ἔτσι ἐξηγοῦνται π.χ., οἱ παρατηρήσεις τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς γιὰ τὴν κυριαρχικὴ ἐπίδραση τῆς θρησκευτικῆς ἰδεολογίας πάνω σὲ ὅλα τὰ κινήματα ἀγροτικῶν ἐξεγέρσεων τὸ XIV ὡς τὸ XVIII αἰώνα καὶ ἀκόμα σὲ ὁρισμένες πρωτόγονες μορφὲς τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἡ θρησκευτικὴ ἰδεολογία ἐμφανίζεται σὰν κυρίαρχος ἰδεολογικὸς τομέας στὴν ἱστορία τῆς ἀπελευθέρωσης ὁρισμένων καταπιεσμένων φυλῶν, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν Μαύρων στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες.

6. ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ

Στὸν καθένα ἀπὸ τοὺς τομεῖς ποὺ ἐπισημάναμε, ἡ ἰδεολογία μπορεῖ νὰ ὑπάρχη μὲ δύο μορφὲς: 1) μία μορφὴ περισσότερο συγκεχυμένη, περισσότερο ἀσυνείδητη (πρακτικὴ ἰδεολογία) καὶ 2) μία μορφὴ περισσότερο συνειδητή, συστηματοποιημένη (θεωρητικὴ ἰδεολογία).

Ξέρουμε ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχη μιὰ θρησκευτικὴ ἰδεολογία μὲ τοὺς κανόνες της, τὸ τυπικό της κ.τ.λ., ἀλλὰ χωρὶς συστηματικὴ θεολογία· ἡ ἐμφάνιση μίας θεολογίας ἀντιπροσωπεύει ἕνα ἀνώτερο βαθμὸ θεωρητικῆς συστηματοποίησης τῆς θρησκευτικῆς ἰδεολογίας. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς ἄλλους τομεῖς τῆς ἰδεολογίας. Μποροῦν νὰ ὑπάρχουν μὲ μιὰ μὴ θεωρητική, ἀσυστηματοποίητη μορφή, μὲ τὴ μορφὴ ἐθίμων, τάσεων, προτιμήσεων κ.τ.λ., ἢ ἀντίθετα νὰ ὑπάρχουν σὲ συστηματικοποιημένη καὶ συνειδητὴ μορφὴ σὰν ἠθικὴ «θεωρία», πολιτικὴ «θεωρία» κ.τ.λ. Ἡ ἀνώτερη μορφὴ ἰδεολογικῆς θεωρητικοποίησης εἶναι ἡ φιλοσοφία μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια τοῦ ὅρου.

Ἔχει σημασία νὰ ὑπογραμμίσουμε ἐδῶ ὅτι αὐτὲς «οἱ θεωρητικὲς ἰδεολογίες» μπορεῖ νὰ περιέχουν στοιχεῖα ἐπιστημο-

νικοῦ τύπου, ἀλλὰ ὅπως αὐτὰ τά στοιχεῖα εἶναι ἐνσωματωμένα σὲ μιὰ ἰδεολογικοῦ τύπου δομή, δέν μποροῦν νὰ προσφέρουν παρὰ μερικὲς γνώσεις, γνώσεις παραμορφωμένες ἢ περιορισμένες ἀπό τὴν τοποθέτησή τους μέσα σ' αὐτὴ τὴ δομή.

7. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ

Ἡ ἰδεολογία δὲ διαιρεῖται μόνο σὲ τομεῖς, διαιρεῖται ἐπίσης καὶ σὲ τάσεις.

Ὁ Μάρξ ἔδειξε ὅτι «ἄρχουσες ἰδέες εἶναι οἱ ἰδέες τῆς ἄρχουσας τάξης». Αὐτὴ ἡ ἁπλὴ φράση μᾶς δείχνει τὴν κατεύθυνση γιά νά μελετήσουμε τὶς διάφορες ἰδεολογικὲς τάσεις. Ὅπως ὑπάρχουν ἄρχουσες τάξεις καὶ τάξεις ποὺ ἄρχονται, τὸ ἴδιο ὑπάρχουν καί ἄρχουσες ἰδεολογικὲς τάσεις καί ἰδεολογικὲς τάσεις ποὺ ἀρχονται.

Στό ἐσωτερικὸ τοῦ ἰδεολογικοῦ ἐπιπέδου παρατηροῦμε *διάφορες ἰδεολογικὲς τάσεις ποὺ ἐκφράζουν τὶς παραστάσεις τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων*: ἀστικὴ ἰδεολογία, μικρο - αστικὴ ἰδεολογία, προλεταριακὴ ἰδεολογία.

Ἀλλὰ δέν πρέπει νά παραβλέψουμε ὅτι στὶς καπιταλιστικὲς κοινωνίες, ἡ μικρο-αστικὴ καί ἡ προλεταριακὴ ἰδεολογία εἶναι *ὑποταγμένες* ἰδεολογίες καὶ μάλιστα πάντοτε. Ἀκόμα καὶ στὶς διαμαρτυρίες τῶν ἐκμεταλλευμένων ὑπερισχύουν οἱ ἰδέες τῆς ἄρχουσας τάξης. Αὐτὴ ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, ἔχει πολὺ μεγάλη σημασία γιά τὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καὶ τῆς πρακτικῆς τῶν κομμουνιστῶν. Τί θέλει νὰ πῆ ὁ Μάρξ, ὅταν βεβαιώνη ὅτι ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία κυριαρχεῖ πάνω στὶς ἄλλες ἰδεολογίες καὶ ἰδιαίτερα πάνω στὴν προλεταριακὴ ἰδεολογία; Ἐννοεῖ ὅτι οἱ ἐργατικὲς διαμαρτυρίες ἐνάντια στὴν ἐκμετάλλευση ἐκφράζονται στό ἐσωτερικὸ τῆς δομῆς, συνεπῶς μέσα ἀπό τὸ σύστημα καὶ σὲ μεγάλο μέρος μὲ παραστάσεις καὶ ἔννοιες ἀναφορᾶς τῆς ἄρχουσας ἀστικῆς ἰδεολογίας (π.χ. ὁ ἐργατικὸς ἀγώνας ποὺ στρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν κατάκτηση μεγαλύτερης ἀγοραστικῆς δύναμης καταναλωτικῶν ἀγαθῶν).

Ἡ πίεση τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε

ἡ ἐργατικὴ τάξη δὲν μπορεῖ ἀπὸ μόνη της νὰ ἐλευθερωθῆ ριζικὰ ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία. Μπορεῖ, τὸ πολύ, νὰ ἐκφράση τὶς διαμαρτυρίες της καὶ τὶς ἐλπίδες της χρησιμοποιώντας ὁρισμένα στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, ἀλλὰ παραμένει αἰχμάλωτή της, πιασμένη μέσα στὴν ἀρχουσα δομή της. *Γιὰ νὰ κατορθώση ἡ «αὐθόρμητη» ἐργατικὴ ἰδεολογία νὰ μεταβληθῆ σὲ τέτοιο σημεῖο, ὥστε νὰ ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία πρέπει νὰ δεχθῆ ἀπὸ ἔξω τὴ βοήθεια τῆς ἐπιστήμης κὰ νὰ μεταβληθῆ μὲ τὴν ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ νέου, ριζικὰ διάφορου ἀπὸ τὴν ἰδεολογία, στοιχείου.*

Ἡ θεμελιακὴ λενινιστικὴ θέση τῆς «εἰσαγωγῆς» ἢ τῆς ἀναγκαίας «συγχώνευσης» τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας καὶ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος δὲν εἶναι, ἄρα, μιὰ αὐθαίρετη θέση ἢ ἡ περιγραφὴ ἑνὸς ἱστορικοῦ «ἐπεισοδίου». Θεμελιώνεται ἀντίθετα στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς ἰδεολογίας καὶ στὰ ἀπόλυτα ὅρια τῆς φυσικῆς ἀνάπτυξης τῆς αὐθόρμητης «ἰδεολογίας» τῆς ἄρχουσας τάξης.

8. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΜΟΡΦΩΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΜΥΣΤΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΩΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Οἱ ἰδεολογίες περιέχουν στοιχεῖα γνώσης τῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ αὐτὰ βρίσκονται πάντα ἐνσωματωμένα σὲ ἕνα σφαιρικὸ σύστημα παραστάσεων, ποὺ εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ ἕνα σύστημα ποὺ παραμορφώνει καὶ μυστικοποιεῖ τὴν πραγματικότητα.

Ποιὰ εἶναι ἡ προέλευση τοῦ ἀναγκαστικὰ παραμορφωμένου καὶ μυστικιστικοῦ χαρακτήρα τῆς ἰδεολογίας; Εἶναι μήπως ἡ ἀνάγκη ποὺ ἔχει ἡ ἄρχουσα τάξη νὰ ξεγελᾶ τὶς ὑποταγμένες ἀπὸ αὐτὴ τάξεις, γιὰ νὰ διατηρῆ τὴν κυριαρχία της πάνω σ' αὐτές;

Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε σὲ αὐτὴ τὴν ἐρώτηση, ἂς δοῦμε πρῶτα ποιὰ εἶναι τὰ ὅρια κάθε αὐθόρμητης συνείδησης τῆς πραγματικότητας. Ἂς χρησιμοποιήσουμε γι' αὐτὸ μία ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις ποὺ ἔκανε ὁ Μὰρξ στὸ *Κεφάλαιο*, τὴ σχετικὴ μὲ τὸ μέσο ποσοστὸ κέρδους (στὸ III βιβλίο, κεφάλαιο IX).

Ἂς τοποθετήσουμε σύντομα τὶς παραγράφους ποὺ μᾶς ἐνδια-

φέρουν. Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ὁ Μάρξ σημειώνει ὅτι, ἀρχικά, τὰ ποσοστὰ κέρδους διαφέρουν ἀνάλογα μὲ τὸν κλάδο τῆς παραγωγῆς ἀλλὰ ὅτι τείνουν, σὰ συνέπεια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, νὰ ἐξισωθοῦν μὲ ἕνα μέσο ποσοστὸ κέρδους. Οἱ «τιμές παραγωγῆς», στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα παραγωγῆς, βγαίνουν ἀφοῦ προστεθῆ στὸ κόστος παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων ἕνα ποσοστὸ κέρδους ὑπολογισμένο μὲ βάση τὸ μέσο ποσοστὸ κέρδους. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης δέν παίρνει ἀκριβῶς ὅλη τὴν ὑπεραξία ποὺ παράχθηκε στὴν ἐπιχείρησή του: ἀπὸ τὴ μάζα τῆς ὑπεραξίας ποὺ παράχθηκε σὲ μία ὁρισμένη περίοδο ἀπὸ τὸ ὁλικὸ κοινωνικὸ κεφάλαιο, δὲν παίρνει παρὰ μιὰ ποσότητα ἀνάλογη μὲ τὸ κεφάλαιο ποὺ ἔχει ἐπενδύσει.

Ὁ Μάρξ τονίζει, πιὸ κάτω, τὶς συνέπειες πάνω στὴ συνείδηση τῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς, αὐτοῦ τοῦ διαχωρισμοῦ ἢ τῆς διαφορᾶς μεγέθους ἀνάμεσα στὴν ὑπεραξία ποὺ παράγεται στὴν ἐπιχείρηση τοῦ κεφαλαιοκράτη καὶ τὸ κέρδος ποὺ παίρνει αὐτὸς γιὰ τὸ ἐπενδυμένο κεφάλαιο. «Ἡ οὐσιαστικὴ διαφορά... ἀνάμεσα στὸ κέρδος καὶ τὴν ὑπεραξία στὶς ἐπὶ μέρους σφαῖρες τῆς παραγωγῆς κρύβει ὁλότελα τὴν πραγματικὴ φύση καὶ τὴν προέλευση τοῦ κέρδους. *Τὶς κρύβει ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη, ποὺ ἐδῶ ἔχει ἰδιαίτερο συμφέρον νὰ γελαστῆ, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸν ἐργάτη*»[3]. Καὶ στὴν ἑπόμενη παράγραφο: «...ὁ πρακτικὸς κεφαλαιοκράτης, μπλεγμένος στὸ συναγωνισμὸ καὶ μὴ μπορώντας νὰ δῆ πέρα ἀπὸ τὰ φαινόμενα, *εἶναι ἀνίκανος νὰ ἀναγνωρίση κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίφαση τὴν ἀληθινὴ οὐσία καὶ τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ αὐτῆς τῆς διαδικασίας*»[4].

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀνάλυση τοῦ Μάρξ, μποροῦμε νὰ βγάλουμε ὁρισμένα σημαντικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς ἰδεολογίας.

Ὁ Μάρξ δείχνει ὅτι ἡ θεμελιακὴ βάση τῆς οἰκονομικῆς

---

3. Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, βιβλίο III, τόμος 3, σελ. 184, γαλλικὴ ἔκδοση. (Ὑπογράμμιση τῆς Μ.Χ.).

4. Στὸ ἴδιο, σελ. 184 (Ὑπογράμμιση τῆς Μ.Χ.).

καπιταλιστικῆς δομῆς (δηλ. ἡ ὑπεραξία, ἡ ἀληθινὴ πηγὴ τοῦ κέρδους) κρύβεται ὁλότελα ἀπὸ τὴ συνείδηση τῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς (κεφαλαιοκρατῶν καὶ ἐργατῶν). Μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ παράγοντες τῆς παραγωγῆς, ἀκόμα καὶ αὐτοὶ ποὺ εἶναι μέλη τῆς ἄρχουσας τάξης, ἔχουν μιὰ *παραμορφωμένη καὶ μυστικοποιημένη* ἀντίληψη τῆς οἰκονομικῆς διαδικασίας. Αὐτὴ ἡ παραμόρφωση τῆς πραγματικότητας δὲν ὀφείλεται τόσο σὲ μιὰ πρόθεση ἀπάτης τῆς ἄρχουσας τάξης, ὅσο στὸν ἀντικειμενικὸ χαρακτήρα τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος (σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση στὴ διαφορὰ μεγέθους ἀνάμεσα στὴν ὑπεραξία καὶ τὸ κέρδος).

Συνεπῶς ἡ παραμόρφωση τῆς πραγματικότητας, χαρακτηριστικὸ τῆς ἰδεολογικῆς γνώσης, δὲν ἐξηγεῖται ἀπὸ μιὰ τάχα «κακὴ συνείδηση» ἢ «θέληση ἀπάτης» τῆς ἄρχουσας τάξης. *Ὀφείλεται βασικὰ στὴν ἀναπόφευκτη ἀδρᾶνεια τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, τῶν πολύπλοκων δομῶν, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε μὲ ἐπιτυχία, παρὰ μόνο μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης.*

Πραγματικὰ οἱ ἄνθρωποι στὴ ζωὴ τους προσδιορίζονται οὐσιαστικὰ ἀπὸ *ἀντικειμενικὲς δομὲς* (σχέσεις παραγωγῆς, πολιτικὲς ταξικὲς σχέσεις, κ.ἄ.). Ἡ πράξη τῆς ζωῆς τοὺς πείθει γιὰ τὴν ὕπαρξη αὐτῶν τῶν πραγματικοτήτων, τοὺς κάνει νὰ ἀντιληφθοῦν *μερικὰ ἀντικειμενικὰ ἀποτελέσματα* αὐτῶν τῶν δομῶν, ἀλλὰ τοὺς κρύβει τήν οὐσία τους. Δὲν μποροῦν νὰ καταλήξουν ἀπὸ μιὰ ἁπλὴ ἀντίληψη σὲ μιὰ ἀληθινὴ *γνώση* αὐτῶν τῶν δομῶν. Ἡ γνώση τοῦ ἐσωτερικοῦ μηχανισμοῦ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν δομῶν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἄλλης δραστηριότητας, διαφορετικῆς ἀπὸ τήν ἁπλὴ ἀντίληψη τῆς πρακτικῆς τῆς ζωῆς: τῆς *ἐπιστημονικῆς* δραστηριότητας.

Ἡ γνώση τῶν νόμων τῆς φύσης δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ προϊὸν μιᾶς ἁπλῆς τεχνικῆς δραστηριότητας ἢ μιᾶς ἁπλῆς ἀντίληψης (αὐτὲς δὲν δίνουν παρὰ ἐμπειρικὲς παρατηρήσεις καὶ γνώσεις καὶ τεχνικὲς συνταγές). Εἶναι ἀντίθετα τὸ προϊὸν μιᾶς ἰδιαίτερης δραστηριότητας, ξέχωρης ἀπὸ τὶς ἄμεσες δραστηριότητες: τῆς *ἐπιστημονικῆς δραστηριότητας*. Παρόμοια καὶ

ἡ γνώση κοινωνικῶν πραγματικοτήτων δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ προϊὸν ἁπλῆς ἀντίληψης ἢ βιώματος. Εἶναι ἀντίθετα τὸ προϊὸν *μιᾶς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητας ποὺ πίσω ἀπὸ τὴν ἐπίφαση συλλαμβάνει τὴν οὐσία καὶ τὴ δομὴ αὐτῶν τῶν πραγματικοτήτων.*

Νὰ ὁ βαθύτερος λόγος ποὺ ἡ ἰδεολογία ὑπάρχει σὰν παραμορφωμένη καὶ μυστικιστικὴ παράσταση. Νὰ ὁ βαθύτερος λόγος ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε, γιατί ἀκόμα καὶ στὶς ἀταξικὲς κοινωνίες ἡ ἰδεολογία θὰ συνεχίσει νὰ ὑπάρχη. Οἱ ἰδιαίτερες μορφὲς τῆς ἰδεολογίας μποροῦν νὰ ποικίλουν πολύ, ἀπὸ τοὺς μύθους τῶν πρωτόγονων κοινωνιῶν ὡς τὶς διάφορες μορφὲς ἰδεολογίας τῆς σύγχρονης κοινωνίας (ἠθικὴ ἰδεολογία, θρησκευτική, αἰσθητική, νομική, πολιτικὴ κ.τ.λ.). Ἀλλὰ σὲ κάθε κοινωνία, μὲ ἢ χωρὶς τάξεις, ἡ ἰδεολογία διατηρεῖται σὰν ἀναγκαστικὰ παραμορφωμένη καὶ μυστικιστικὴ γνώση. Αὐτὴ ἡ παραμόρφωση μπορεῖ νὰ εἶναι περισσότερο ἢ λιγώτερο ἔντονη. Διατηρεῖται ἀναπόφευκτα, ὅσο ὑφίσταται ἡ αἰτία: ἡ δομικὴ φύση τῆς κοινωνίας, ποὺ παράγει τὴν ἰδεολογία σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ ὀργανικά της ἀποτελέσματα.

Εἶναι λοιπὸν σφάλμα νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ παραμορφωμένος καὶ μυστικιστικὸς χαρακτήρας τῆς ἰδεολογίας ὀφείλεται σὲ μιὰ ἁπλὴ ἄγνοια ἢ σὲ ἕνα μύθο χαλκευμένο ἀποκλειστικὰ ἀπὸ μιὰ ὁμάδα ἢ τάξη. Ὁ μαρξισμὸς ξέκοψε ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀντίληψη τῆς ἰδεολογίας, ποὺ στὸ βάθος ἦταν μιὰ ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη.

Ἀλλὰ στὶς ταξικὲς κοινωνίες, αὐτὴ ἡ πρώτη παραμόρφωση συνδυάζεται μὲ μιὰ πρόσθετη παραμόρφωση ποὺ κυριαρχεῖ πάνω στὴν πρώτη. Μία ἀπὸ τὶς βασικὲς κατακτήσεις τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας εἶναι ἀκριβῶς ἡ θέση ὅτι σὲ μιὰ ταξικὴ κοινωνία, ἡ ἰδεολογία εἶναι πάντα ταξικὴ ἰδεολογία, προσδιορισμένη στὸ περιεχόμενό της ἀπὸ τὴν πάλη τῶν τάξεων καὶ ὅτι σὲ μιὰ τέτοια κοινωνία ἡ ἄρχουσα ἰδεολογία εἶναι ἡ ἰδεολογία τῆς ἄρχουσας τάξης.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἂν ἀπομονώσουμε αὐτὴ τὴν ἀλήθεια, κινδυνεύουμε νὰ πέσουμε σὲ μία σφαλερὴ ἀντίληψη τῆς φύσης τῆς ἰδεολογίας, κινδυνεύουμε νὰ νομίσουμε ὅτι ἡ ἰδεολογία

δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἕνα ἐργαλεῖο ποὺ χρησιμοποιεῖ μία τάξη, γιὰ νὰ ἐκμεταλλευθῆ τὶς ἄλλες τάξεις. Κινδυνεύουμε νὰ νομίσουμε ὅτι ἡ ἰδεολογικὴ παράσταση εἶναι ἕνα χρήσιμο ψέμμα, σκαρωμένο ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἄρχουσας τάξης γιὰ νὰ ἐξουσιάζουν τὶς ὑποταγμένες σ' αὐτὰ τάξεις, σὰ νὰ κατεῖχαν τάχα τὰ μέλη τῆς ἄρχουσας τάξης τὴν *ἀλήθεια* καὶ νὰ μποροῦσαν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὰ παραμορφωτικὰ ἀποτελέσματα ποὺ παράγει κάθε ἰδεολογία.

Αὐτὸ δὲν ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἄρνηση ὅτι οἱ ἄρχουσες τάξεις μποροῦν νὰ χρησιμοποιοῦν συνειδητὰ αὐτὰ τὰ παραμορφωτικὰ ἀποτελέσματα γιὰ νὰ ἰσχυροποιήσουν τὴν κυριαρχικὴ θέση τους. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι, σὲ μιὰ ταξικὴ κοινωνία, ἡ παραμόρφωση τῆς ἰδεολογίας κυριαρχεῖται ἀπὸ στοιχεῖα ποὺ ὀφείλονται στὴ διαίρεση τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις, στὸ ρόλο ποὺ παίζουν αὐτὲς οἱ τάξεις στὴν κοινωνικὴ δομή, κ.τ.λ. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ γεγονός, δὲν ἀλλάζει τίποτα στὴ γενικὴ ἀρχὴ ὅτι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὅλες οἱ ἰδεολογικὲς παραστάσεις εἶναι ἀναγκαστικὰ παραμορφωμένες ἀπὸ τὸ *δομικὸ χαρακτήρα ὅλων τῶν κοινωνιῶν*.

9. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ

1. Εἴδαμε ὅτι τὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν παραστάσεων καὶ συμπεριφορῶν. Γιὰ τὸ μαρξισμό, ὁ «καθογητικὸς μίτος», ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὲς τὶς ἰδέες καὶ συμπεριφορές, βρίσκεται στὸν τρόπο ποὺ παράγουν οἱ ἄνθρωποι τὰ ὑλικὰ ἀγαθά, δηλαδὴ στὴν οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας. Δὲν εἶναι λοιπὸν οἱ ἰδέες, ποὺ προσδιορίζουν τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων: εἶναι ὁ τρόπος ποὺ συμμετέχουν οἱ ἄνθρωποι στὴν παραγωγὴ τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ποὺ προσδιορίζει τὶς σκέψεις τους καὶ τὶς πράξεις τους.

2. Ἀλλὰ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ οἰκονομία προσδιορίζει τὶς ἰδέες τῶν ἀνθρώπων, σημαίνει ὅτι περιορίζουμε τὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο σέ ἕνα ἁπλὸ καθρέφτισμα τοῦ οἰκονομικοῦ ἐπίπεδου;

Ὁ μαρξισμὸς δὲν ἰσχυρίζεται πουθενὰ ὅτι κάθε τι τὸ ἰδεο-

λογικὸ μπορεῖ νὰ ἀναχθῆ σὲ κάτι οἰκονομικό. Ἀντίθετα ὑποστηρίζει ὅτι *τὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο ἔχει ἕνα ἰδιαίτερο περιεχόμενο καὶ δικούς του νόμους λειτουργίας καὶ ἀνάπτυξης*. Ὅπως εἴδαμε, αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἀποτελεῖται ἀπὸ διάφορες ἰδεολογικὲς τάσεις (ἀστική, μικροαστική, προλεταριακή), ποὺ μία τους κυριαρχεῖ πάνω στὶς ἄλλες καὶ συνεπῶς προσδιορίζει, σὲ ἕνα ὁρισμένο μέτρο, τὶς μορφὲς ὕπαρξής τους. Ἐξ ἄλλου ὁ κυρίαρχος τομέας (θρησκευτικός, ἠθικός, φιλοσοφικός, κ.τ.λ.), δὲν προσδιορίζεται ἄμεσα ἀπὸ τὴν οἰκονομία, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς ἰδεολογικῆς δομῆς μίας ὁρισμένης κοινωνίας. Σύμφωνα μὲ τὶς θρησκευτικὲς ἢ λαϊκὲς παραδόσεις μιᾶς κοινωνίας, ἡ ἄρχουσα ἀστικὴ ἰδεολογία μπορεῖ νὰ πάρη θρησκευτικές, ἠθικὲς ἢ φιλοσοφικὲς ἐκφράσεις. Ἡ ἄρχουσα τάξη ξέρει πάντοτε νὰ χρησιμοποιῆ τὴ γλώσσα ποὺ τῆς ἐπιτρέπει νὰ ἔχη τὴν καλλίτερη δυνατὴ ἐπικοινωνία μὲ τὶς ὑποταγμένες τάξεις. Δίνει ταξικὸ περιεχόμενο στὸ *ἰδεολογικὸ ὑλικὸ* ποὺ τῆς προσφέρουν ἡ παράδοση, οἱ συνήθειες καὶ τὰ ἔθιμα μίας ὁρισμένης κοινωνίας.

Τὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο δὲν εἶναι μιὰ ἁπλὴ ἀντανάκλαση τοῦ οἰκονομικοῦ ἐπίπεδου, ἀλλὰ μία πραγματικότητα, ποὺ ἔχει τὴ δική της δομὴ καὶ τοὺς δικούς της νόμους λειτουργίας καὶ ἀνάπτυξης (προϋπάρχουν ἰδεολογικὸ ὑλικό, ἄρχουσα τάση καὶ λεπτομέρειες δράσης τῆς τελευταίας πάνω στὶς ὑποταγμένες κ.τ.λ.). Ὁ οἰκονομικὸς προσδιορισμὸς δρᾶ πάνω σ' αὐτὴ τὴ δομὴ στὸ σύνολό της. Τὸ ἰδεολογικὸ προϊὸν εἶναι ἄρα τὸ ἀποτέλεσμα δύο τύπων προσδιορισμοῦ : ἑνὸς ἐσωτερικοῦ, τῆς ἴδιας τῆς ἰδεολογικῆς δομῆς καὶ ἑνὸς ἄλλου ἐξωγενοῦς (δικαιοπολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς φύσης). *Δὲν ὑπάρχει ἕνας ἄμεσος, μηχανικὸς προσδιορισμὸς ἀπὸ τὴν οἰκονομία ἀλλὰ ἕνας σύνθετος, δομικὸς προσδιορισμός*.

Ἂς δοῦμε τὶ εἶπε σχετικὰ μὲ αὐτὸ ὁ Ἔνγκελς σέ ἕνα γράμμα στὸν C. Schmidt, στὶς 27 τοῦ Ὀκτώβρη τοῦ 1890: «Ὅσον ἀφορᾶ τοὺς ἰδεολογικοὺς τομεῖς, ὅπως ἡ θρησκεία, ἡ φιλοσοφία κ.τ.λ., ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἕνα σύνολο ὑπολειμμάτων, ποὺ φθάνουν μέχρι τὴν προϊστορία καὶ ποὺ βρῆκε καὶ συγκέντρωσε ἡ ἱστο-

ρική περίοδος»[5]. Μὲ ἄλλα λόγια κάθε νέα ἱστορικὴ περίοδος (ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἕνα νέο οἰκονομικὸ προσδιορισμό), συναντᾶ ἕνα ὑλικό, κληρονομιὰ τῆς προηγούμενης περιόδου· πάνω σ' αὐτὸ τὸ ὑλικὸ δρᾶ ὁ νέος οἰκονομικὸς προσδιορισμός.

Ἀλλὰ δὲν κληρονομεῖται μόνο ἕνα ἰδεολογικὸ ὑλικό. Πρόκειται ἐπίσης, καὶ ἰδιαίτερα στὶς περιπτώσεις ἰδεολογιῶν ποὺ ἔφθασαν ἕνα ψηλὸ ἐπίπεδο συστηματοποίησης, γιὰ ἕνα ὁλόκληρο «*μηχανισμό*», ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ: βιβλιοθῆκες, ἀρχεῖα, ἐρευνητικὲς ἐργασίες, ἐκπαιδευτικὴ δομὴ κ.τ.λ. Ἡ φτώχεια ἢ ὁ φιλοσοφικὸς πλοῦτος μιᾶς χώρας, π.χ., δὲν ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὴ φτώχεια ἢ τὸν οἰκονομικό της πλοῦτο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ φτώχεια ἢ τὸν πλοῦτο τοῦ ὑλικοῦ καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ μηχανισμοῦ ἐργασίας, ποὺ κληρονόμησε ἀπὸ τὴν προηγούμενη περίοδο.

Ὁ Ἔνγκελς εἶπε γι' αὐτὸ τὸ θέμα στὸ γράμμα ποὺ ἀναφέραμε: «Ἡ οἰκονομία δὲ δημιουργεῖ ἐδῶ τίποτα τὸ ἐξ ὑπαρχῆς νέο, ἀλλά προσδιορίζει τὸν τύπο τῆς διαφοροποίησης καὶ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ὑπάρχοντος διανοητικοῦ ὑλικοῦ· καὶ ἀκόμα, αὐτὸ τὸ κάνει, τὸ πιὸ συχνά, ἔμμεσα: εἶναι οἱ πολιτικὲς νομικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἐπιρροές ποὺ ἀσκοῦν τὴν πιὸ δυνατὴ ἄμεση ἐπίδραση πάνω στὴ φιλοσοφία»[6].

Ἂν ἐπιμένουμε πάνω στὴ σχετικὴ αὐτονομία τῆς ἰδεολογικῆς δομῆς, σὲ σχέση μὲ τὴν οἰκονομικὴ δομή, δὲν τὸ κάνουμε ἀπὸ ἁπλὴ διάθεση θεωρητικῆς ἀμφιβολίας ἀλλὰ ἐπειδὴ *ἡ παραγνώριση αὐτοῦ τοῦ σημείου ἔχει σοβαροὺς πολιτικοὺς ἀντίκτυπους.*

Πολλοὶ ἐπικριτές, ἀμφισβητοῦν τὴν ἐγκυρότητα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Μάρξ ἔκανε λάθος στὸ θέμα τῆς ἐργατικῆς τάξης: «Μὲ τὴν πρόοδο τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης — λέγουν αὐτοί — ἡ ἐργατικὴ τάξη, ἀντὶ νὰ δυναμώνη τὴν ταξική της συνείδηση, ἀστικοποιήθηκε καὶ ἀφομοιώθηκε προοδευτικὰ ἀπὸ τὸ σύστημα». Ἂν ὁ μαρξισμὸς

---

5. Engels, Lettre à C. Schmidt du 27 Octobre 1890, στὸ Marx- Engels, Correspondance, Moscou, Ed. du Progrès, 1971, σελ. 459.

6. Στὸ ἴδιο, σελ. 460.

ὑποστὴριζε ὅτι ἡ ταξικὴ συνείδηση ἢ ἡ ταξικὴ ἰδεολογία εἶναι μία ἀντανάκλαση τῶν οἰκονομικῶν ὅρων, τότε δὲ θὰ ὑπῆρχε ἀμφιβολία γιὰ τὸ λάθος τοῦ Μάρξ. Ἀλλὰ ὁ μαρξισμὸς ὑποστηρίζει κάτι τὸ ὁλότελα διαφορετικό. Οἱ οἰκονομικοὶ ὅροι δημιουργοῦν τοὺς ἀντικειμενικοὺς ὑλικοὺς ὅρους, ποὺ χρησιμεύουν σὰ βάση στὴν ταξικὴ συνειδητοποίηση ποὺ κάνει τὸ προλεταριάτο : συγκέντρωση μεγάλων μαζῶν ἐργαζομένων στὰ ἀστικὰ κέντρα, τεχνικὴ διαίρεση καὶ ὀργάνωση ἐργασίας ποὺ δημιουργεῖ στοὺς ἐργαζόμενους τὴ συνήθεια τῆς συνεργασίας καὶ τῆς πειθαρχίας, ἡ γεωγραφικὴ κινητικότητα τῆς ἐργατικῆς δύναμης ποὺ τοὺς βοηθᾶ νὰ ἀνακαλύψουν νέους ὁρίζοντες κ.τ.λ. Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ ὅροι *δὲν προκαλοῦν, δὲ δημιουργοῦν ἄμεσα τίποτα.* Γιὰ νὰ ἀνακαλύψη τὸ προλεταριάτο τὰ πραγματικὰ ταξικὰ συμφέροντά του, δηλαδὴ γιὰ νὰ ἀποκτήση μιὰ προλεταριακὴ ταξικὴ συνείδηση, πρέπει νὰ παρέμβουν ἐξω - οἰκονομικοὶ παράγοντες : πρέπει νὰ δώσουμε στὸ προλεταριάτο τὴ μαρξιστικὴ θεωρία, τὸ μόνο ὄργανο ποὺ εἶναι ἱκανὸ νὰ ἀπελευθερώση τὴν προλεταριακὴ ἰδεολογικὴ τάση ἀπὸ τὶς ρεφορμιστικὲς καὶ οἰκονομιστικὲς παραμορφώσεις, ποὺ παράγει ἡ ἄρχουσα ἀστικὴ ἰδεολογία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μὰρξ - Ἔνγκελς, *Ἡ Γερμανικὴ Ἰδεολογία*, Ἀθήνα. Ἐκδόσεις Gutenberg, σελ. 41 - 109.

Althusser, «Théorie, pratique théorique et formation théorique. Idéologie et lutte idéologique» στὸ *Casa de las Americas*, La Havane (Cuba), no 34, Φλεβάρης 1966.

Simon, Macherrey, Verret «Marxisme et humanisme» στὸ Lanouvelle critique No 165 (Ἀπρίλης 1965, σελ. 96 - 132), No 166 (Μάης 1965, σελ. 131 - 141) καὶ 168 (Ἰούλης - Αὔγουστος 1965, σελ. 88 - 121).

Althusser, «Marxisme et humanisme», στὸ *Pour Marx*, Paris, Maspéro 1968.

Rancière, «Le concept de critique et la critique de l'économie politique des Manuscrits de 1844 au Capital», στὸ *Lire le Capital*, τόμος III, 1974.

Establet, «Culture et idéologie», στὸ *Cahiers Marxistes - Léninistes* No 12 - 13, Ἰούλης - Ὀκτώβρης 1966, σελ. 15 - 18.

«Sur la révolution culturelle» στὸ *Cahiers Marxistes - Léninistes* No 14, Νοέμβρης - Δεκέμβρης 1966, σελ. 13 - 15.

Τὸ No 1 τῶν *Cahiers Marxistes - Léninistes*, μὲ τὸ γενικὸ τίτλο «Science et idéologie».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

Η ΔΙΚΑΙΟ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΟΜΗ

1. Η ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΟΜΗ [1]

Κάθε κοινωνία ἔχει, χώρια ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴν ὁρισμένη ἰδεολογικὴ δομή, καὶ ἕνα σύνολο θεσμικῶν μηχανισμῶν καὶ κανόνων, ποὺ προορισμός τους εἶναι ἡ ρύθμιση τῆς λειτουργίας της σά σύνολο. Αὐτοὶ οἱ θεσμικοὶ μηχανισμοὶ καὶ οἱ κανόνες ἀποτελοῦν τὴ δικαιο - πολιτικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας καί εἶναι κομμάτι τοῦ ἐποικοδομήματος.

Οἱ μορφὲς καὶ ἡ σημασία αὐτῶν τῶν μηχανισμῶν, ὅπως καὶ τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν, ποικίλουν ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴ δομὴ ποὺ τοὺς χρησιμεύει γιὰ βάση.

Στὶς ταξικὲς κοινωνίες, τὸ δικαιο - πολιτικὸ ἐπίπεδο καλύπτεται ἀπὸ ἕνα αὐτόνομο μηχανισμό, τὸ Κράτος, ποὺ ἔχει τὸ μονοπώλιο τῆς «ἔννομης βίας» καὶ ποὺ βασικὴ του λειτουργία εἶναι ἡ ὑποταγὴ στὴν ἄρχουσα τάξη ὅλων τῶν ἄλλων τάξεων ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ αὐτή. Αὐτὸ ἐξηγεῖ μία ἀπὸ τὶς βασικὲς θέσεις τοῦ μαρξισμοῦ: τὸ Κράτος εἶναι ἕνα ὄργανο πίεσης τῆς ἄρχουσας τάξης πάνω στὶς καταπιεσμένες τάξεις.

2. Η ΔΙΠΛΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Εἴπαμε ὅτι κάθε κοινωνία χρειάζεται θεσμικοὺς μηχανισμοὺς καὶ κανόνες, ποὺ τῆς ἐπιτρέπουν νὰ ρυθμίζη τὴν ἐσωτερικὴ της λειτουργία. Αὐτὴ ἡ ἀνάγκη ὀφείλεται βασικὰ στὸν

---

1. Αὐτὴ ἡ παράγραφος βασίζεται ἰδιαίτερα στὸ κείμενο Establet «Le juridico - politique», στὸ *Octobre*, Δεκέμβρης 1966, No 5

κοινωνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Ὅσο ἐντείνεται αὐτὸς ὁ καταμερισμός, τόσο μεγαλώνει καὶ ἡ ἀνάγκη γιὰ μία ὁμάδα ἀτόμων, ποὺ εἶναι ἱκανὴ νὰ ὀργανώνη καὶ νὰ διοικῆ τὴν κοινωνία στὸ σύνολό της.

Σ' αὐτὴ τὴν τεχνικοῦ τύπου λειτουργία (ὀργανωτικὴ καὶ διοικητικὴ), χαρακτηριστικὴ σὲ κάθε κοινωνία ποὺ ἔχει ἕνα ἐλάχιστο κοινωνικῆς διαίρεσης τῆς ἐργασίας, προστίθεται, στὶς ταξικὲς κοινωνίες, μιὰ νέα λειτουργία : ἡ λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ ἐξουσιασμοῦ. Οἱ θεσμικοὶ μηχανισμοὶ καὶ οἱ *ὑπάρχοντες* κανόνες χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ ὑποτάξουν τὶς διάφορες τάξεις τῆς κοινωνίας στὰ συμφέροντα τῆς ἄρχουσας τάξης. Καὶ δημιουργοῦνται νέοι μηχανισμοί, νέοι θεσμοὶ γιὰ βασικὰ καταπιεστικοὺς σκοποὺς: ἔνοπλα τμήματα, φυλακές, ὅλων τῶν εἰδῶν καταναγκαστικοὶ θεσμοὶ κ.τ.λ.

Αὐτὴ ἡ δεύτερη λειτουργία δὲν ἐμφανίζεται λοιπὸν παρὰ μὲ τὴ διαίρεση τῆς κοινωνίας σὲ ἀντίπαλες τάξεις. «Ἐδῶ ἐκφράζεται μὲ κάθε σαφήνεια ἡ βασικὴ ἰδέα τοῦ μαρξισμοῦ γιὰ τὸν ἱστορικὸ ρόλο καὶ τὴ σημασία τοῦ Κράτους. Τὸ Κράτος εἶναι τὸ προϊὸν καὶ ἡ ἔκφραση τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ταξικὲς ἀντιφάσεις εἶναι *ἀσυμβίβαστες*. Τὸ Κράτος γενιέται τότε, ὅταν ἀντικειμενικὰ οἱ ταξικὲς ἀντιφάσεις *δὲν μποροῦν* νὰ συμφιλιωθοῦν. Καὶ ἀντίστροφα : ἡ ὕπαρξη τοῦ Κράτους ἀποδεικνύει ὅτι στὶς ταξικὲς ἀντιφάσεις δὲ χωράει συμφιλίωση»[2].

Αὐτὴ ἡ καθαρὰ πολιτικὴ λειτουργία στηρίζεται πάνω στὴ λειτουργία ποὺ ὀνομάσαμε τεχνικο - διοικητική, ὅπως δείχνει καὶ αὐτὸ τὸ ἀκόλουθο κείμενο τοῦ Ἔνγκελς[3]: «Μὲ τὶς διαφορὲς στὴν κατανομή, ἐμφανίζονται καὶ οἱ ταξικὲς διαφορές[4]. Ἡ κοινωνία διαιρεῖται σὲ προνομιοῦχες καὶ ἀδικημένες, ἐκμεταλλεύτριες καὶ ἐκμεταλλευμένες, ἄρχουσες καὶ ἐξαρτημένες τάξεις καὶ τὸ Κράτος[5] — ποὺ εἶχαν καταλήξει στὴν ἐξέλιξή

---

2. Lénine, L'Etat et la révolution, σελ. 7.

3. Engels, Anti - Dühring, σελ. 178.

4. Ἂς ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἂν καὶ «οἱ ταξικὲς διαφορὲς ἐμφανίζονται στὴν κατανομή», ἡ προέλευσή τους ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν παραγωγή.

5. Λέν θὰ λέγαμε Κράτος, ἀλλὰ καλλίτερα δικαιοπολιτικὸ σύστημα.

τους οἱ φυσικὲς ὁμάδες κοινοτήτων τῆς ἴδιας φυλῆς, στὴν ἀρχή, μόνο γιὰ νὰ φροντίζη τὰ κοινά τους συμφέροντα (π.χ. ἡ ἀρδευση στὴν Ἀνατολὴ) καὶ νὰ ἐξασφαλίζη τὴν ἀμυνά τους — ἔχει τώρα πιά, ἐκτὸς ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα καθήκοντα, καὶ τὸ σκοπὸ τῆς διατήρησης μὲ τὴ βία τῶν ὅρων ζωῆς καὶ τῆς κυριαρχίας τῆς ἄρχουσας τάξης πάνω στὴν ἐξαρτημένη τάξη».

Μόνο ὅταν δίπλα στὴν τεχνικο - διοικητικὴ λειτουργία ἐμφανίζεται καὶ ἡ λειτουργία τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας, μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ Κράτος μὲ τὴν πλήρη ἔννοια τοῦ ὅρου.

Γιὰ νὰ φωτίσουμε αὐτὸ τὸ διπλὸ χαρακτήρα τοῦ Κράτους, ἂς δοῦμε τὶ εἶπε ὁ Μὰρξ γιὰ τὸ διπλὸ χαρακτήρα τῆς λειτουργίας ἐλέγχου καὶ διεύθυνσης τῆς παραγωγῆς στὶς ταξικὲς κοινωνίες.

«Ἡ ἐργασία ἐπίβλεψης καὶ διεύθυνσης ἐμφανίζεται ἀναγκαστικὰ κάθε φορὰ ποὺ ἡ ἄμεση διαδικασία τῆς παραγωγῆς παίρνει τὴ μορφὴ μιᾶς κοινωνικὰ σύνθετης διαδικασίας καὶ δὲν εἶναι ἡ μεμονωμένη ἐργασία τῶν ἀνεξάρτητων παραγωγῶν. Αὐτὴ ἡ ἐργασία (ἐπίβλεψης καὶ διεύθυνσης) ἔχει διπλὸ χαρακτήρα. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, σὲ ὅλες τὶς ἐργασίες ὅπου συνεργάζονται πολλὰ ἄτομα, ὁ γενικὸς σύνδεσμος καὶ ἡ ἑνότητα τῆς διαδικασίας ἐκφράζονται ἀναγκαστικὰ μὲ μία διευθύνουσα θέληση, μὲ τὶς λειτουργίες ποὺ δὲν ἀφοροῦν τὶς μερικὲς ἐργασίες ἀλλὰ τὴ συνολικὴ δραστηριότητα τοῦ ἐργαστηρίου, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ διευθυντῆ τῆς ὀρχήστρας. Πρόκειται ἐδῶ, γιὰ μιὰ παραγωγικὴ διαδικασία ἀπαραίτητη σὲ κάθε σύνθετο σύστημα παραγωγῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὴ ἡ ἐργασία ἐπίβλεψης εἶναι ἀπαραίτητη σὲ ὅλους τοὺς τρόπους παραγωγῆς ποὺ βασίζονται πάνω στὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν ἐργάτη, σὰν ἄμεσο παραγωγό, καὶ τὸν ἰδιοκτήτη τῶν μέσων παραγωγῆς. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι αὐτὴ ἡ ἀντίθεση, τόσο πιὸ σημαντικὸς γίνεται ὁ ρόλος τῆς ἐπίβλεψης. Τὴ μεγαλύτερη σημασία τὴν ἔχει συνεπῶς στὸ δουλοκτητικὸ σύστημα. Ἀλλὰ εἶναι τὸ ἴδιο ἀπαραίτητη στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα παραγωγῆς, γιατὶ σ' αὐτὸ ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς εἶναι συνάμα καὶ διαδικασία κατανάλωσης τῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὸν

κεφαλαιοκράτη. Τὸ ἴδιο ὅπως στά δεσποτικὰ καθεστῶτα, ὅπου ἡ ἐργασία τῆς ἐπίβλεψης καὶ ἡ γενικὴ ἐπέμβαση τῆς κυβέρνησης περικλείουν δύο παράγοντες : τὴ διεκπεραίωση κοινῶν ὑποθέσεων, ποὺ συνδέονται ἀμεσα μὲ τὴ φύση κάθε κοινότητας, καὶ τὶς ἰδιαίτερες λειτουργίες, ποὺ ὀφείλονται στὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν κυβέρνηση καὶ τὶς λαϊκὲς μάζες»[6].

Ὁ τεχνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπιχείρησης, γεννᾶ τὴ λειτουργία τῆς ἐπίβλεψης καὶ τῆς διεύθυνσης, ποὺ σκοπὸ ἔχει τὸ συντονισμὸ τῆς ὅλης ἐργασίας. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὁ κοινωνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας κάνει ἀναγκαῖο ἕνα σύνολο θεσμικῶν μηχανισμῶν καὶ κανόνων ποὺ προορισμός τους εἶναι ἡ ρύθμιση τῆς συνολικῆς λειτουργίας τῆς κοινωνίας. Καὶ στὶς δὺο περιπτώσεις, αὐτὴ ἡ λειτουργία ὀργάνωσης καὶ διεύθυνσης, λειτουργία τεχνικο - διοικητικοῦ τύπου, προσδιορίζεται ἀπὸ τὶς συνέπειες τῆς διαίρεσης τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις. Ἡ λειτουργία τῆς ὀργάνωσης καὶ τῆς διεύθυνσης ἀποκτᾶ, στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιχείρησης, τὸ χορακτήρα ἐκμετάλλευσης τῶν ἐργαζομένων ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ χρησιμεύει, στὸ ἐπίπεδο τοῦ Κράτους, γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν ὅρων ἐκμετάλλευσης τῆς μιᾶς τάξης ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ἂς συνοψίσουμε. Τὸ Κράτος ἔχει δύο λειτουργίες : μία τεχνικο-διοικητική, καὶ μία ἄλλη λειτουργία πολιτικοῦ ἐξουσιασμοῦ. *Εἶναι αὐτὴ ἡ τελευταία λειτουργία ποὺ ὁρίζει τὸ Κράτος μὲ τὴν κύρια ἔννοια τοῦ ὅρου.* Αὐτὴ προσδιορίζει τὴν τεχνικο - διοικητικὴ λειτουργία, δηλαδὴ τὴν κατευθύνει,τὴ βάζει στὴν ὑπηρεσία τῆς πολιτικῆς λειτουργίας. *Δὲν ὑπάρχουν ἄρα τεχνικο - διοικητικὰ καθήκοντα μὲ οὐδέτερο χαρακτήρα.*

Ἂν εἶναι ἔτσι γιατὶ ἐπιμένουμε στὴν τεχνικοδιοικητικὴ λειτουργία;

Πραγματικά, ὁ Μάρξ, ὁ Ἔνγκελς καὶ ὁ Λένιν, ὑπογράμμισαν βασικὰ τὴ λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ ἐξουσιασμοῦ καὶ δὲν μίλησαν καθόλου γιὰ τὴν τεχνικο - διοικητικὴ λειτουργία. Αὐτὸ νομίζουμε ὅτι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς

---

6. Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, βιβλίο III, τόμος 3, σελ. 48-49.

ἰδεολογικῆς πάλης, ποὺ δίναν ἐνάντια στὴν ἀστικὴ θέση ἑνὸς Κράτους ὑπεράνω τάξεων, δηλαδὴ ἑνὸς Κράτους περιορισμένου στὴν τεχνικὴ του λειτουργία. Ἀλλὰ μᾶς φαίνεται σημαντικὸ νὰ μὴ παραμελήσουμε τὴν τεχνικο - διοικητικὴ λειτουργία, καὶ αὐτὸ γιὰ δύο λόγους.

Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἂν θέλουμε νὰ πολεμήσουμε τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία γιὰ τὸ Κράτος, πρέπει νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὶς ἴδιες της τὶς θέσεις καὶ νὰ δείξουμε, πὼς οἱ τεχνικο-διοικητικὲς λειτουργίες κρύβουν τὶς λειτουργίες τοῦ πολιτικοῦ ἐξουσιασμοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὑπάρχει μόνο ἡ λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ ἐξουσιασμοῦ, ὁδηγεῖ σέ λάθη «βολονταριστικοῦ» τύπου, στὴν ἀντίληψη τοῦ Κράτους σὰν κάτι ποὺ συνδέεται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴ θέληση ἐξουσίας τῶν τάξεων ποὺ ἄρχουν. Στὴν πραγματικότητα, αὐτὲς δὲν δημιουργοῦν ἕνα Κράτος γιὰ νὰ ὑπηρετήση τὰ ταξικά τους συμφέροντα. Χρησιμοποιοῦν ἕνα δικαιοπολιτικὸ μηχανισμὸ ποὺ ἤδη ὑπάρχει τροποποιώντας τον ἔτσι γιὰ νά πετυχαίνουν καλλίτερα τοὺς ταξικούς τους σκοπούς. Ἡ κοινωνικὴ ἢ τεχνικο-διοικητικὴ λειτουργία, ποὺ ἐκτελοῦσε αὐτὸς ὁ μηχανισμός, χρησιμεύει σὰ βάση στὴ νέα λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ ἐξουσιασμοῦ. Μὲ αὐτὸ τὸ νόημα ἑρμηνεύουμε τὸ κείμενο τοῦ Ἔνγκελς: «Παντοῦ, μιὰ κοινωνικὴ λειτουργία βρίσκεται στὴ βάση τοῦ πολιτικοῦ ἐξουσιασμοῦ. Καὶ ὁ πολιτικὸς ἐξουσιασμὸς δὲν ἐπέζησε, παρὰ ὅσο καιρὸ ἐκπλήρωνε αὐτὴ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία πού τοῦ εἶχε ἀνατεθῆ»[7].

3. Ο ΜΑΡΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὶς δύο λειτουργίες, μᾶς βοηθᾶ νὰ καταλάβουμε τὴ μαρξιστικὴ θέση γιὰ τὸ μαρασμὸ τοῦ Κράτους, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀναρχικὴ θέση γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ Κράτους.

Οἱ μαρξιστὲς ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ κατάληψη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸ προλεταριάτο δὲν σημαίνει ὅτι τὸ Κράτος

---

7. Engels, Anti - Dühring, σελ. 208.

θὰ ἐξαφανισθῆ ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη. Πρέπει νὰ καταστραφῆ ὁ προηγούμενος μηχανισμὸς καὶ νὰ οἰκοδομηθῆ ἕνας νέος, μὲ προλεταριακὸ χαρακτήρα. Ἡ πάλη τῶν τάξεων συνεχίζεται καὶ χρειάζεται γιὰ τοῦτο ἕνας μηχανισμὸς ποὺ θὰ ἐξασκῆ τὶς λειτουργίες τῆς καταπίεσης ἀπέναντι στὶς τάξεις ποὺ ἀντιτίθενται στὴν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ. Οἱ ἀναρχικοὶ ὑποστηρίζουν, ἀντίθετα, ὅτι πρέπει ἄμεσα νὰ ἐξαφανισθῆ κάθε «γραφειοκρατικὸς» μηχανισμός, γιὰ νὰ γίνη δυνατὴ ἡ ἐλεύθερη ὀργάνωση τοῦ πληθυσμοῦ σὲ ἐπίπεδο μαζῶν.

Ἀλλὰ ἡ μαρξιστικὴ θέση ὑποστηρίζει ἐπίσης ὅτι αὐτό, τὸ προλεταριακοῦ τύπου Κράτος, θὰ τείνη νὰ ἐξαφανισθῆ, νὰ *σβήση*. Σύμμετρα μὲ τὴν πρόοδο πρὸς τὸν κομμουνισμό, πρὸς τὴν ἐξάλειψη τῶν ταξικῶν διαφορῶν, ἡ λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ ἐξουσιασμοῦ, ποὺ διακρίνει τὸ Κράτος, τείνει νὰ ἐξαφανισθῆ γιὰ νὰ ἀφήση νὰ ὑπάρχουν μόνο οἱ τεχνικο-διοικητικοῦ τύπου λειτουργίες. Τὸ προλεταριακὸ Κράτος ἐξαφανίζεται ἔτσι προοδευτικά. Ἡ διακυβέρνηση τῶν ἀνθρώπων μετατρέπεται σὲ «διοίκηση πραγμάτων καὶ διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων τῆς παραγωγῆς».

«Ὅταν θὰ φθάση νὰ γίνη ἐκπρόσωπος ὅλης τῆς κοινωνίας τὸ ἴδιο (τὸ Κράτος) γίνεται περιττό. Ὅταν δὲ θὰ ὑπάρχη πιὰ κοινωνικὴ τάξη γιὰ καταπίεση, ὅταν μαζὶ μὲ τὴν ταξικὴ κυριαρχία καὶ τὴν πάλη γιὰ ἀτομικὴ ἐπιβίωση, ποὺ προκαλοῦσε ἡ προηγούμενη ἀναρχία τῆς παραγωγῆς, ἐξαφανισθοῦν καὶ οἱ συγκρούσεις καὶ οἱ ὑπερβολὲς ποὺ ἀπόρρεαν ἀπὸ αὐτά, τότε δὲ θὰ ὑπάρχη τίποτε πλέον γιὰ νὰ καταπιεσθῆ, πού θὰ κάνη ἀναγκαία μία ἐξουσία καταπίεσης, ἕνα Κράτος. Ἡ πρώτη πράξη ὅπου τὸ Κράτος ἐμφανίζεται, πραγματικά, σὰν ὁ ἐκπρόσωπος ὅλης τῆς κοινωνίας — ἡ κατάληψη τῶν μέσων παραγωγῆς στὸ ὄνομα ὅλης τῆς κοινωνίας — εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἡ τελευταία του, χαρακτηριστικὴ ἐνὸς Κράτους, πράξη. Ἡ κρατικὴ ἐπέμβαση στὶς κοινωνικὲς σχέσεις γίνεται περιττή, στὸν ἕνα τομέα ὕστερα ἀπὸ τὸν ἄλλο, καὶ πέφτει σὲ νάρκη. Ἡ διακυβέρνηση τῶν προσώπων παραχωρεῖ τὴ θέση της στὴ δίοικηση

τῶν πραγμάτων καί στή διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων τῆς παραγωγῆς. Τό Κράτος δέν καταργήθηκε, ἀλλά *σβήνει*»[8].

Ὁ Λένιν συμπληρώνει αὐτό τό κείμενο μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: «Μόνο ὁ κομμουνισμός κάνει τό Κράτος ὁλότελα περιττό, γιατί δέν ὑπάρχει τότε κανένας, ποὺ νά ἐξουδετερωθῆ, «κανένας» μέ τήν ἔννοια καμμίας τάξης· δέν ὑπάρχει πιά συστηματική πάλη ἐνάντια σέ μία ὁρισμένη μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ. Δέν εἴμαστε οὐτοπιστές καί δέν ἀρνούμαστε ὅτι ἀτομικές παρεκτροπές εἶναι πιθανές ἤ καί ἀναπόφευκτες. Δέν ἀρνούμαστε, πολύ περισσότερο, ὅτι πρέπει νά καταστέλλονται αὐτές οἱ παρεκτροπές. Ἀλλά, πρῶτα ἀπό ὅλα, δέν χρειάζεται γιά τοῦτο κανένας εἰδικός μηχανισμός, καμμία εἰδική ὀργάνωση καταπίεσης. Ὁ ἔνοπλος λαός θά ἀναλάβη ὁ ἴδιος αὐτή τή δουλειά, τό ἴδιο ἁπλᾶ, τό ἴδιο εὔκολα ὅπως κάθε ὅμιλος πολιτισμένων ἀνθρώπων, ἀκόμα καί στή σημερινή κοινωνία, χωρίζει ἀνθρώπους ποὺ κτυπιοῦνται ἤ δέν ἐπιτρέπει νά κακομεταχειρίζονται μιά γυναίκα. Ἔπειτα, ξέρουμε ὅτι ἡ βαθύτερη αἰτία τῶν παρεκτροπῶν, ποὺ παραβιάζουν τούς κανόνες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, βρίσκεται στήν ἐκμετάλλευση τῶν μαζῶν, τῶν βουτηγμένων στήν ἀνάγκη καί τήν ἀθλιότητα. Ἂν αὐτή ἡ κυριώτερη αἰτία παραμερισθῆ, οἱ παρεκτροπές θά ἀρχίσουν ἀναπόφευκτα νά «σβήνουν». Μέ ποιά ταχύτητα καί ποιές διαβαθμίσεις, τό ἀγνοοῦμε· ἀλλά ξέρουμε ὅτι θά σβήσουν. Καί μαζί τους θά σβήση, μέ τή σειρά του, τό Κράτος»[9].

4. ΚΡΑΤΙΚΟΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

Ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα κάθε Κράτους, εἶναι ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἰδιαίτερης ὁμάδας ἀνθρώπων ποὺ ἐργάζονται γιά τόν κρατικό μηχανισμό. Δέν μποροῦμε νά ὀνομάσουμε Κράτος μιά κοινότητα ὅπου τά μέλη τῆς κοινωνίας ἀναλαμβάνουν ἐναλλακτικά, τό καθένα μέ τή σειρά του, τήν «ὀργάνωση τῆς τάξης»[10].

8. Στό ἴδιο, σελ. 317.

9. Lénine, L'Etat et la révolution, σελ. 112 - 113.

10. Lénine, Le contenu économique du populisme, στό Oeuvres, τόμος 1, σελ. 453.

Κρατικὸς μηχανισμὸς εἶναι ὁ ὀργανισμὸς ποὺ ἐκτελεῖ τὰ τεχνικο - διοικητικὰ καθήκοντα καὶ τὰ καθήκοντα πολιτικοῦ ἐξουσιασμοῦ, ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ διπλὴ λειτουργία τοῦ κράτους. Παρ' ὅλο ποὺ ἡ τεχνικο - διοικητικὴ λειτουργία *προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ λειτουργία*, νομίζουμε ὅτι πρέπει νὰ τὴ διακρίνουμε ἀπὸ αὐτή. Αὐτὸ θὰ μᾶς ἐπιτρέψη νὰ διακρίνουμε, μέσα στὸν κρατικὸ μηχανισμό, ἕνα βασικὰ τεχνικο - διοικητικὸ μηχανισμὸ (σῶμα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων) καὶ ἕνα βασικὰ καταπιεστικὸ μηχανισμὸ (τακτικὸς στρατός, ἀστυνομία).

Πολιτικὴ ἐξουσία εἶναι ἡ δυνατότητα χρήσης τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν πολιτικῶν στόχων τῆς ἄρχουσας τάξης.

Πρέπει λοιπὸν νὰ μὴ συγχέουμε τὸν κρατικὸ μηχανισμὸ ἢ τὴν κρατικὴ μηχανὴ μὲ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. *Ὁ βασικὸς ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς πάλης τῶν τάξεων εἶναι ἡ κρατικὴ πολιτικὴ ἐξουσία.* Ἡ τάξη ἢ οἱ τάξεις ποὺ θὰ κατακτήσουν αὐτὴ τὴν ἐξουσία, βάζουν τὸν κρατικὸ μηχανισμὸ στὴν ὑπηρεσία τῶν συμφερόντων τους. Αὐτὸ ἔγινε μὲ ὅλες τὶς μή-προλεταριακές ἐπαναστάσεις.

Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ἐμπειρίες τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς τοῦ προλεταριάτου στὴ διάρκεια τῆς Παρισινῆς Κομμούνας, ἔδειξαν στὸ Μάρξ ὅτι «ἡ ἐργατικὴ τάξη δὲν μπορεῖ νὰ ἀρκεσθῆ στὴν κατάληψη τῆς ὑπάρχουσας κρατικῆς μηχανῆς καὶ νὰ τὴ βάλη στὴν ὑπηρεσία τῶν δικῶν της συμφερόντων». Ἡ ἐργατικὴ τάξη πρέπει νὰ «σπάση», νὰ «καταστρέψη» τὸ γραφειοκρατικό - μιλιταριστικὸ μηχανισμὸ τοῦ ἀστικοῦ Κράτους καὶ νὰ τὸν ἀντικαταστήση μὲ ἕνα ὁλότελα διαφορετικὸ μηχανισμό, μὲ ἕνα προλεταριακὸ μηχανισμὸ ποὺ θὰ τῆς ἐπιτρέψη σιγὰ - σιγὰ νὰ σπρώξη τὸ Κράτος σὰν Κράτος, δηλαδὴ σὰν ὄργανο καταπίεσης καὶ πολιτικοῦ ἐξουσιασμοῦ, στὴν ἐξαφάνιση.

Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ συγχέουμε «τὴν καταστροφὴ τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ ἀστικοῦ Κράτους» μὲ τὸ «μαρασμὸ τοῦ προλεταριακοῦ Κράτους» ἢ τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου. Τὸ πρῶτο εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὸ δεύτερο.

Ποιὰ πρέπει νὰ εἶναι ἄρα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ *νέου*

κρατικοῦ μηχανισμοῦ ποὺ θὰ δημιουργήση τὸ προλεταριάτο; Ὁ Μὰρξ ἀπαντᾶ σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση ἀνακεφαλαιώνοντας τὰ διδάγματα τῆς Παρισινῆς Κομμούνας: 1) ἀντικατάσταση τοῦ ἀστικοῦ συγκεντρωτισμοῦ, ὅπου τὸ Κράτος καλύπτει ὅλο τὸ ἔθνος, μὲ ἕνα νέου τύπου συγκεντρωτισμό, θεμελιωμένο πάνω στὴν πραγματικὴ καὶ συνειδητὴ δημοκρατικὴ συμμετοχὴ τοῦ προλεταριάτου καὶ ποὺ θὰ ἔχη σὰν ἐδαφικὴ βάση τὴν κοινότητα 2) ἀντικατάσταση τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ μὲ τὸν ἔνοπλο λαὸ 3) μετατροπὴ τῆς ἀστυνομίας σέ ἕνα ὄργανο στὴν ὑπηρεσία τῆς Κοινότητας καὶ κατάργηση τῶν παλιῶν πολιτικῶν της ἁρμοδιοτήτων 4) ἐκλογὴ μὲ καθολικὴ ψηφοφορία τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ ποὺ θὰ εἶναι ἀνακλητοὶ κάθε στιγμὴ 5) κατάργηση τῶν προνομίων ποὺ συνδέονται μὲ τὰ δημόσια καθήκοντα (μισθὸς ἴσος μὲ τὸ μισθὸ τοῦ ἐργάτη) 6) καταστροφὴ τοῦ ἀστικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καὶ μετατροπὴ τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν θεσμῶν τοῦ λαοῦ σὲ ἐργατικὲς συνελεύσεις, ποὺ θὰ εἶναι ταυτόχρονα νομοθετικὲς καὶ ἐκτελεστικές.

Ὅταν ὁ Λένιν μιλᾶ γιὰ *καταστροφὴ τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ ἀστικοῦ Κράτους*, ἐπιμένει στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐκμηδένισή του δὲν θὰ ἔχη τὸν χαρακτῆρα μαρασμοῦ, ἀλλὰ βίαιης ἐξαφάνισης στὴ διάκρεια μιᾶς ἐπαναστατικῆς διαδικασίας. Τὸ ἀστικὸ Κράτος «δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθῆ ἀπὸ τὸ προλεταριακὸ Κράτος (τὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου) ὕστερα ἀπὸ μαρασμὸ ἀλλὰ μόνο, κατὰ κανόνα, ὕστερα ἀπὸ βίαιη ἐπανάσταση»[11].

Καὶ ὅταν μιλάη γιὰ καταστροφὴ τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ ἀστικοῦ Κράτους, ὁ Λένιν ἐννοεῖ, ὅπως φαίνεται πολὺ καθαρὰ στὸ *Κράτος καὶ Ἐπανάσταση*, τὴν ταυτόχρονη καταστροφὴ τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ τοῦ γραφειοκρατικοῦ μηχανισμοῦ. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σταματήσουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο γιατὶ ἡ θέση τοῦ Λένιν ἄλλαξε μὲ τὸν καιρό, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τὸ γραφειοκρατικὸ μηχανισμὸ τοῦ Κράτους. Στὰ 1917, ὁ Λένιν νόμιζε ὅτι ὑπῆρχαν οἱ ὑλικοὶ ὅροι γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ γραφειοκρατικοῦ μηχανισμοῦ καὶ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἰδεῶν τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ. Στὰ 1921, ἀναγκάζεται νὰ ἀναγνωρί-

---

11. Lénine, L'Etat et la revolution, σελ. 27.

ση ὅτι τὸ πράγμα δὲν ἦταν τόσο εὐκολο καὶ ὅτι χρειάσθηκε νὰ χρησιμοποιήση τοὺς παλιοὺς ὑπαλλήλους καὶ νὰ ἐγκαταλείψη γιὰ τοῦτο τὶς ἰδέες τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ καὶ τοῦ ἀνακλητοῦ.

Πρὶν προχωρήσουμε στὰ κείμενα τοῦ Λένιν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἂς συμφωνήσουμε στὸ ὅτι ἡ οὐσία τῆς μαρξιστικῆς θέσης φαίνεται νὰ εἶναι *ἡ ἀναγκαιότητα τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀστικοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ*. Ἀλλὰ ἡ δημιουργία ἑνὸς νέου μηχανισμοῦ, προλεταριακοῦ τύπου, δὲ μοιάζει νὰ εἶναι κάτι ποὺ κατορθώνεται ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη, μ' ὅλο ποὺ πρέπει νὰ ἀποτελῆ τὴν κεντρικὴ προσπάθεια τοῦ προλεταριάτου.

Ὁ Λένιν ἔγραψε στὰ 1921: «Τὰ δικαστήριά μας, εἶναι ταξικὰ δικαστήρια ἐνάντια στὴ μπουρζουαζία. Ὁ στρατός μας, εἶναι ταξικὸς στρατὸς ἐνάντια στὴ μπουρζουαζία. Ἡ γραφειοκρατία δὲν βρίσκεται στὸ στρατὸ ἀλλὰ στοὺς θεσμοὺς ποὺ τὸν ἐξυπηρετοῦν» [12].

Ἂς δοῦμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τί συμβαίνει ἐκείνη τὴν ἐποχὴ σὲ αὐτὸ τὸν τομέα τοῦ Κράτους.

«Κληρονομήσαμε τὸν παλιὸ κρατικὸ μηχανισμὸ καὶ αὐτὸ ἦταν ἡ αἰτία τῆς δυστυχίας μας. Ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς συχνὰ ἐργάζεται ἐναντίον μας. Νά, πῶς συνέβησαν τὰ πράγματα. Στὰ 1917, ὅταν καταλάβαμε τὴν ἐξουσία, ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς μᾶς σαμποτάρησε. Τρομάξαμε πολὺ καὶ τοὺς ζητήσαμε: «Γυρίστε παρακαλῶ». Γύρισαν ὅλοι, καὶ αὐτὸ ἦταν ἡ αἰτία τῆς δυστυχίας μας. Ἔχουμε τώρα τεράστιες μάζες δημοσίων ὑπαλλήλων, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε ἄτομα, ἱκανοποιητικὰ καταρτισμένα, γιὰ νὰ χειρισθοῦμε ἀποτελεσματικὰ αὐτὸ τὸ προσωπικό. Πραγματικά, συμβαίνει πολὺ συχνά, ἐδῶ στὴν κορυφὴ ὅπου ἔχουμε τὴν κρατικὴ ἐξουσία, νὰ λειτουργῆ ὁ μηχανισμός, λίγο ἢ πολύ, καλά, ἐνῶ ἐκεῖ κάτω, στὴ βάση, νά διοικοῦν αὐτοὶ κάνοντας τοῦ κεφαλιοῦ τους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐργάζονται πολὺ συχνὰ ἐνάντια στὶς προθέσεις μας. Στὴν κορυφὴ ἔχουμε, δὲν ξέρω πόσους ἀκριβῶς, πάντως, νομίζω, μόνο μερικὲς χιλιάδες ἢ τὸ πολὺ - πολὺ ὁρισμένες δεκάδες χιλιάδες δικούς μας. Ἀλλὰ στὴ

---

12. Lénine, *Sur l'impôt en nature*, στὸ Oeuvres choisies, τόμος II, δεύτερο μέρος, σελ. 568.

βάση ὑπάρχουν ἑκατοντάδες χιλιάδες παλιοὶ ὑπάλληλοι, κληρονομιὰ τοῦ τσάρου καὶ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ποὺ ἐργάζονται, ἄλλοι συνειδητὰ ἄλλοι ἀσυνείδητα, ἐναντίον μας. Αὐτὴ τὴν κατάσταση δὲ θὰ μπορέσουμε νὰ τὴ διορθώσουμε σὲ σύντομο χρόνο, αὐτὸ εἶναι βέβαιο. Σ' αὐτὸ τὸν τομέα πρέπει νὰ ἐργασθοῦμε πολλὰ χρόνια γιὰ νὰ τελειοποιήσουμε τό μηχανισμό, νὰ τὸν τροποποιήσουμε καὶ νὰ συμμετάσχουν σὲ αὐτὸν νέες δυνάμεις. Τὸ κάνουμε μὲ ἀρκετὰ γρήγορο ρυθμό, ἴσως πολὺ γρήγορο. Ἱδρύθηκαν σοβιετικὰ σχολεῖα, ἐργατικὰ πανεπιστήμια· σπουδάζουν πολλὲς ἑκατοντάδες χιλιάδες νέων ἀνθρώπων. Ἴσως σπουδάζουν πολὺ γρήγορα, ἀλλὰ πάντως ἡ δουλειὰ ἄρχισε καὶ νομίζω ὅτι αὐτὴ ἡ δουλειὰ θὰ φέρη καρποὺς. Ἂν δὲ βιασθοῦμε ὑπερβολικά, θὰ ἔχουμε σὲ μερικὰ χρόνια μιὰ μάζα νέων ἀνθρώπων, ἱκανῶν νὰ ἀλλάξουν ριζικὰ τὸ μηχανισμό μας»[13].

5. ΤΥΠΟΙ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

Τὸ Κράτος, σὰ σύνολο θεσμῶν καὶ κανόνων, ἔχει προορισμὸ τὴ ρύθμιση τῆς λειτουργίας τῆς κοινωνίας μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ σταθερὴ ἀναπαραγωγὴ τῶν οἰκονομικῶν, ἰδεολογικῶν καὶ δικαιο-πολιτικῶν ὅρων, ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν σχέσεων κυριαρχίας τῆς μιᾶς τάξης πάνω στὶς ἄλλες.

Ὁ χαρακτήρας τοῦ Κράτους ποικίλει, ἀνάλογα μὲ τὸ χαρακτήρα τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Αὐτὸ λοιπόν, ποὺ προσδιορίζει τὸν *τύπο τοῦ Κράτους*, εἶναι ἡ οἰκονομικὴ δομὴ ποὺ πάνω της ὑψώνεται τό Κράτος σὰν πολιτικὸ ἐποικοδόμημα. Ἔτσι μποροῦμε νὰ διακρίνουμε διαφορετικοὺς τύπους Κράτους, ἀνάλογα μὲ τοὺς διαφορετικοὺς τύπους σχέσεων παραγωγῆς: δουλοκτητικό Κράτος, φεουδαρχικό, καπιταλιστικό, κλπ.

Ἀλλὰ μέσα στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν *τύπων*

---

13. Lénine, Cinq ans de révolution russe et perspectives de révolution mondiale, Rapport pour le IV Congres de Intérnationale Communiste, 13 Νοέμβρη 1922, στὸ Oeuvres choisies, στὸ ἴδιο, σελ. 723 - 724.

Κράτους, χωροῦν διαφορετικὲς *μορφὲς διακυβέρνησης*. Στὰ πλαίσια, π.χ., ἑνὸς καπιταλιστικοῦ ἢ ἀστικοῦ τύπου Κράτους, μπορεῖ νὰ ἔχουμε μορφὲς διακυβέρνησης ποὺ φθάνουν ἀπὸ τὴ «λαϊκὴ» δημοκρατία ὡς τὴ στρατιωτικὴ δικτατορία.

Ὅπως ὁ τύπος τοῦ Κράτους (δηλαδὴ ἡ φύση τοῦ Κράτους) ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, ἔτσι οἱ μορφὲς διακυβέρνησης ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες ἱστορικὲς συνθῆκες.

Κάθε ἄτομο ἢ ὁμάδα ἀτόμων, ποὺ κινεῖται μέσα στὰ στενὰ ὅρια τῆς ἀρχουσας ἰδεολογίας, ἐχει τὴν τάση νὰ ὑποκαταστήσει τὸ πρόβλημα τῶν μορφῶν διακυβέρνησης στὸ πρόβλημα τῆς φύσης τοῦ Κράτους, κρύβοντας, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, τὸ οὐσιαστικὸ καὶ ἀποφασιστικὸ πρόβλημα τῆς ταξικῆς φύσης τοῦ Κράτους.

6. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

Συχνά, γίνεται ἕνας πολὺ αὐστηρὸς παραλληλισμὸς ἀνάμεσα στὴν ἱεραρχία τῆς ἐξουσίας στὴν οἰκονομικὴ δομὴ καὶ τὴν ἱεραρχία τῆς ἐξουσίας στὴ δικαιο-πολιτικὴ δομή, σὰ νὰ ἦταν ἡ δομὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἁπλῆ ἀντανάκλαση τῆς δομῆς τῆς οἰκονομικῆς ἐξουσίας, σὰ νὰ κατεῖχαν πάντοτε οἱ ἴδιες τάξεις τὶς ἴδιες θέσεις καὶ στὶς δύο δομές. Τοῦτο εἶναι ἀναμφισβήτητα σωστὸ σὰ γενικὴ τάση. Εἶναι ἐπίσης σωστὸ μακροπρόθεσμα, γιατὶ μιὰ σημαντικὴ καὶ παρατεταμένη ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς δὺο ἱεραρχίες δὲ θὰ μποροῦσε νὰ βαστάξη γιὰ πολὺ χρόνο. Ἀλλὰ, ἡ συγκεκριμένη ἱστορία δὲ συμπίπτει μὲ αὐτὸν τὸν ὑπεραπλουστευμένο καὶ σχηματικὸ τύπο.

Μιὰ τυπικὴ περίπτωση ἀναντιστοιχίας, ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐξουσία, παρουσιάσθηκε στὴ Γαλλία στὴ διάρκεια τῆς δικτατορίας τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη. Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου, ἡ ἀστικὴ τάξη ἀναγκάσθηκε νὰ παραχωρήση τὴ θέση της στὴν πολιτικὴ δομὴ γιὰ νὰ διατηρήση τὴν κυριαρχία της στὴν κοινωνικὴ δομή, κυριαρχία ποὺ βασιζόταν στὴν κυρίαρχη θέση της στὴν οἰκονομικὴ δομή. «Ἔτσι λοιπόν, στιγματίζοντας σὰ «σοσιαλιστικὸ»

αὐτὸ ποὺ ἡ ἴδια δόξαζε ἄλλοτε σὰ φιλελεύθερο», ἡ ἀστικὴ τάξη ἀναγνωρίζει ὅτι τὸ ἴδιο της τὸ συμφέρον τῆς συνιστᾶ νὰ ἀποφύγη τὸν κίνδυνο τῆς αὐτο-κυβέρνησης, ὅτι γιὰ νὰ ἀποκαταστήση τὴν ἡρεμία στὴ χώρα, πρέπει, πρῶτα ἀπ' ὅλα, νὰ ἡρεμήση τὸ ἀστικό της Κοινοβούλιο, ὅτι, γιὰ νὰ διατηρήση ἄθικτη τὴν κοινωνική της ἰσχύ, πρέπει νὰ λυγίση τὴν πολιτική της δύναμη, ὅτι οἱ ἀστοὶ δὲν μποροῦν νὰ συνεχίσουν νὰ ἐκμεταλλεύονται τὶς ἄλλες τάξεις καὶ νὰ ἀπολαμβάνουν μὲ ἡρεμία τὴν ἰδιοκτησία, τὴν οἰκογένεια, τὴ θρησκεία καὶ τὴν τάξη, παρὰ μόνο ἂν ἡ τάξη τους καταδικασθῆ στὴν ἴδια πολιτικὴ ἀνυπαρξία μὲ τὶς ἄλλες τάξεις, ὅτι γιὰ νὰ σώση τὸ πουγγί της ἡ ἀστικὴ τάξη πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ χάση τὸ στέμμα της» [14].

Μιὰ ἄλλη τυπικὴ περίπτωση ἀναντιστοιχίας ἀνάμεσα στὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, εἶναι ἐκείνη τῆς Γερμανίας στὴ σύγχρονη ἐποχή. Ἡ ἀστικὴ τάξη φοβόταν τόσο τὴν αὔξουσα πολιτικὴ σημασία τοῦ προλεταριάτου, ὥστε προτίμησε, γιὰ νὰ διατηρήση τὴν οἰκονομική της κυριαρχία, νὰ δεχθῆ τὴν ἐξουσία τῶν *Jungers (Γιούνκερς)*, δηλαδὴ τῶν φεουδαρχῶν κτηματιῶν. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἔχουμε πολιτικὴ ἐξουσία φεουδαρχικοῦ ἀπολυταρχικοῦ τύπου ποὺ πραγματοποιεῖ μιὰ οἰκονομικὴ πολιτικὴ ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὰ συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης.

7. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΕ ΜΙΑ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ [15]

Ἐπιφανειακά, τὸ Κράτος δὲν ἐπεμβαίνει στὴν καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση, ἀλλὰ φαίνεται σὰ νὰ τὴν ἀφήνη νὰ πραγματοποιεῖται σύμφωνα μὲ τοὺς δικούς της νόμους. Ἀκόμα περισσότερο, μοιάζει σὰν νὰ μποροῦσε νὰ ἐπέμβη τὸ Κράτος μὲ τὴ νομοθεσία γιὰ νὰ περιορίση αὐτὴ τὴν ἐκμετάλλευση.

---

14. Marx, *Le 18 Brumaire de Louis Bonaparte* στὸ Marx Engels, Oeuvres choisies, τόμος I, σελ. 454.

15. Αὐτὴ ἡ παράγραφος ἐπαναλαμβάνει, συχνὰ κατὰ λέξη, τὶς βασικὲς ἰδέες τοῦ ἄρθρου «Premières remarques sur le capitalisme d'Etat» στὸ *Cahiers Marxistes - Léninistes*, 1967, No 16, σελ. 2 - 19.

1) Τὸ Κράτος καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου

Ἡ ἰδέα ἑνὸς Κράτους ὑπεράνω τάξεων, τρέφεται μὲ ὑλικό, ποὺ βρίσκεται στὴ δομὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅπου τὸ Κράτος δὲν ἐπεμβαίνει *ἄμεσα* στὴν ἐκμετάλλευση. Ἀφοῦ πραγματοποιηθῆ στὸ μεγαλύτερο μέρος ὁ χωρισμὸς τῶν ἐργαζομένων ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς, ἡ ἐξαγωγὴ τῆς ὑπερεργασίας μπορεῖ νὰ γίνη μὲ «εἰρηνικὸ» τρόπο πάνω στὴ βάση τῆς σύμβασης ἐργασίας (ἀγορὰ καὶ πώληση τῆς δύναμης τῆς ἐργασίας), ποὺ συνάπτεται «ἐλεύθερα» ἀνάμεσα στὸν ἐργαζόμενο καὶ τὸν κεφαλαιοκράτη[16].

Ἡ ἐκμετάλλευση φαίνεται λοιπὸν νὰ γίνεται χωρὶς τὴν ἐπέμβαση τοῦ κρατικοῦ καταναγκασμοῦ. Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα:

α) Παντοῦ, ὅπου ὁ καπιταλισμὸς ἀναπτύχθηκε λίγο ἢ πολύ, οἱ ἐργαζόμενοι δὲν ἀποχωρίσθηκαν ἀκόμα σὲ μεγάλη κλίμακα ἀπὸ τὰ δικά τους μέσα παραγωγῆς, τὸ Κράτος μπαίνει ἄμεσα στὴν ὑπηρεσία τοῦ κεφαλαίου γιὰ νὰ τὸ βοηθήση στὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων καὶ στὴν ἀπογύμνωσή τους ἀπὸ τὰ δικά τους μέσα παραγωγῆς (παραδείγματα: ὁ βελγικὸς καπιταλισμὸς στὸ Ζαΐρ, ὁ ἀγγλικὸς καπιταλισμὸς στὶς Ἰνδίες κτλ.).

β) Ἡ εἰρηνικὴ ἐκμετάλλευση δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ μόνο ἐπειδὴ τὸ Κράτος ἐγγυᾶται τὴν κυριότητα καὶ μαζὶ μὲ αὐτὴν τὴν ἐλευθερία τοῦ κεφαλαίου. Τὸ Κράτος ἐξασφαλίζει τοὺς γενικοὺς ὅρους ὑπάρξης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἐμποδίζοντας καὶ καταστέλλοντας, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ στρατοῦ, τὶς προσβολὲς τῆς ἐλευθερίας. Κάθε φορὰ ποὺ ἡ ἐλευθερία τῆς ἐκμετάλλευσης, ποὺ τὴν ἐγγυᾶται ἡ καπιταλιστικὴ κυριότητα κινδυνεύει ἀπὸ τὸν ἀγώνα τῶν ἐργαζομένων, κάθε φορὰ ποὺ, ἐξ αἰτίας ἑνὸς τοπικοῦ σπασμοῦ τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀπειλεῖται ἡ ἐλευθερία ἐλιγμῶν τοῦ κεφαλαίου, κάθε φορὰ ποὺ ἡ ἐλεύθερη πράξη ἀγορᾶς καὶ πώλησης, ποὺ ἐξασφαλίζει τὴ συνέχεια τῆς ἐκμετάλλευσης, σπάει ἀπὸ μιὰ ἀπεργία, κάθε φορὰ ποὺ οἱ ἐργαζόμενοι καταλαμβάνουν τὰ ἐργοστάσια ἢ τὰ χωράφια, ἀξι-

16. Βλέπε στὸ παράρτημα γιὰ τὴν ὑπεραξία.

ώνοντας νὰ ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι τὴν ἐκμετάλλευσή τους, τότε ἐπεμβαίνει ὁ καταπιεστικός, δικαστικὸς καί ἔνοπλος μηχανισμὸς τοῦ Κράτους. Ὅλες οἱ συγκρούσεις ποὺ θίγουν τὴν ἐλεύθερη διάθεση ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τῆς ἐργασιακῆς δύναμης προκαλοῦν τὴν μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἐπέμβαση τοῦ Κράτους.

2) Κρατικὴ ἰδιοκτησία καὶ καπιταλισμὸς

Ἡ κεφαλαιοκρατικὴ τάξη καί οἱ ἀπολογητὲς της προσπαθοῦν μὲ ὅλα τὰ μέσα νὰ μᾶς κάνουν νὰ πιστέψουμε σὲ ἕνα νέο καπιταλισμό, ποὺ θὰ εἶχε τάχα ξεπεράσει τὴν παιδικὴ του ἀρρώστεια, τὴν ἀναρχία τῆς παραγωγῆς. Προσπαθοῦν μάταια νὰ μᾶς κάνουν νά πιστέψουμε σὲ μία νέα πειθαρχία, πού ἀποκτήθηκε χάρη στὶς βασικὲς δομικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ τὸ νέο ρόλο πού παίζει τὸ Κράτος γιὰ νὰ διευθετήση τοὺς κύκλους τοῦ κεφαλαίου. Ἡ καπιταλιστικὴ ἀναρχία θὰ εἶχε τάχα σταματήσει, ἡ κοινωνία θὰ ἐπέβαλε τίς ἀνάγκες της στὴν πορεία τῆς ἀνάπτυξης, τὸ Κράτος θὰ ρύθμιζε τὴν ἀνάπτυξη, ἐπιβάλλοντας τὴν ἀποψη τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν.

Ὁ καπιταλισμός, στὴ διάρκεια τῆς ἀνάπτυξής του, χρειάσθηκε νὰ ἐφεύρη μέσα γιὰ νὰ προσαρμόση τίς δομές του στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἔτσι, ὅταν τὸ ἐπίπεδο τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἔκανε τὸ κεφάλαιο ἑνός ἀτόμου ἢ μιᾶς οἰκογένειας νὰ μήν εἶναι πλέον ἀρκετὸ γιὰ νὰ κινήση γιγαντιαῖες παραγωγικὲς δυνάμεις, διευρύνθηκε τὸ στενὸ πλαίσιο τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας μὲ τὴν ἀνώνυμη ἑταιρία καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τήν κυριότητα μιᾶς ὁμάδας κεφαλαιοκρατῶν. Τὸ ἴδιο καὶ σήμερα, ἡ κρατικὴ ἰδιοκτησία ἐπιτρέπει αὐτὴν τὴν προσαρμογή, χωρὶς πάντως νὰ ξεπερνᾶ τὰ ὅρια τῆς καπιταλιστικῆς σχέσης.

Ἂν γιγαντιαῖες παραγωγικὲς δυνάμεις δὲν εἶναι πιὰ ἐκμεταλλεύσιμες μὲ ἕνα φυσικὸ ποσοστὸ κέρδους, τότε μποροῦν νὰ παρθοῦν μέτρα ἐθνικοποίησης. Πραγματικά, ἡ ἐθνικοποίηση θὰ ἐπιτρέψη τὴν ἐκμετάλλευση μὲ κανονικὸ τρόπο, μὲ ἕνα ποσοστὸ κέρδους ποὺ θὰ ἔδιωχνε σὲ ἄλλους πιὸ ἐπικερδεῖς τομεῖς κάθε

κεφάλαιο ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Κράτους. Στὸ μέτρο ποὺ αὐτοὶ οἱ τομεῖς, ὅπως ἡ ἐνέργεια, οἱ μεταφορὲς κ.τ.λ., ἐξυπηρετοῦν *ὅλους* τοὺς καπιταλιστικοὺς κλάδους, τὸ κεφάλαιο ἔχει συμφέρον ἡ παραγωγὴ αὐτῶν τῶν τομέων νὰ εἶναι ἀφθονη, κανονικὴ καὶ φθηνή. Ὄχι μόνον τὸ Κράτος προμηθεύει ἀξίες χρήσης. ποὺ δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ παραχθοῦν μὲ τοὺς κανονικοὺς ὅρους τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς (ἐξ αἰτίας τοῦ χαμηλοῦ ποσοστοῦ κέρδους ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ βγάλη κανεὶς μὲ τὴν παραγωγή τους), ἀλλὰ ἀκόμα μὲ τὸ σύστημα τῶν προνομιακῶν διατιμήσεων, τὸ Κράτος ἐξασφαλίζει σὲ ὅλους τοὺς καπιταλιστικοὺς κλάδους ποὺ ἀγοράζουν αὐτὰ τὰ προϊόντα πιὸ εὐνοϊκοὺς ὅρους παραγωγῆς. Μία τέτοια ἐπέμβαση τοῦ Κράτους δὲν ἔχει σὰ σκοπὸ νὰ ὑποτάξη τὸ κεφάλαιο στὴν κεντρικὴ του διεύθυνση, ἀλλὰ νὰ ἐλευθερώση ἀκόμα πιὸ πολὺ τὴν πρωτοβουλία του, νὰ ἐνισχύση τὴν αὐτονομία του, νὰ τοῦ ἐπιτρέψη νὰ συνεχίση τὴν ἐπιδίωξη τοῦ μέγιστου κέρδους.

Ὁ κρατικὸς καπιταλισμός, μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ ἐθνικοποιημένου τομέα, μπορεῖ, ἂν παραβλέψη κανένας τὶς σχέσεις ποὺ διατηρεῖ μὲ τὸν ὑπόλοιπο καπιταλισμό, νὰ δώση τὴν ψευδαίσθηση ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἔμβρυο ἑνὸς σοσιαλιστικοῦ τομέα. Ὁ ἐθνικοποιημένος τομέας δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὸ νόμο τοῦ κέρδους; Δὲν δίνει τὸ παράδειγμα τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀκόμα καὶ ἂν δὲ φέρνουν τὸ κανονικὸ ποσοστὸ κέρδους, ἀκόμα καὶ ἂν ζημιώνουν ὅταν εἶναι ζωτικὲς γιὰ τὴν κοινωνία; Ὁ κρατικὸς καπιταλισμὸς δηλώνει στὴν πραγματικότητα τὴν ἑνότητα ποὺ συμπεριλαμβάνει στὴν ἴδια δομὴ τόν ἰδιωτικὸ καπιταλιστικὸ τομέα καὶ τὸν κρατικὸ καπιταλιστικὸ τομέα.

Ὁ ἐθνικοποιημένος τομέας, μὲ τὸν εἰδικὸ ρόλο ποὺ παίζει στὸν σύγχρονο καπιταλισμό, ἐπιτρέπει στὸ κεφάλαιο, παραμένοντας μέσα στὰ ὅρια τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, νὰ ἀναγνωρίση μὲ τὴν κρατικὴ ἰδιοκτησία τὸν κοινωνικὸ χαρακτήρα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ὁ κρατικὸς καπιταλισμὸς δὲν εἶναι ὁ σοσιαλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀναπτυχθῆ στοὺς κόλπους τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀλλὰ ἡ σύγχρονη μορφὴ τοῦ καπιταλισμοῦ καθὼς καὶ

ἡ σύγχρονη μορφὴ ποὺ παίρνει ἡ ὑποταγὴ τοῦ Κράτους στὰ συμφέροντα τοῦ κεφαλαίου.

3) Τὰ ὅρια τῶν κρατικῶν ἐπεμβάσεων

Ὅπως εἴδαμε, οἱ ἐθνικοποιήσεις παραμένουν μέσα σὲ ἀνεκτὰ ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ ὅρια. Σωστότερα, ἐξυπηρετοῦν τὰ συμφέροντά του, συμβάλλουν στὴ διατήρηση στὴ ζωὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Τὸ Κράτος τῆς ἀστικῆς τάξης, δὲ θίγει τὰ ὅρια ποὺ χαράσσουν οἱ νόμοι τοῦ κεφαλαίου· ἡ δράση του ρυθμίζεται ἀπὸ αὐτούς, μὲ κανένα τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς ρυθμίση.

Μόνη ἡ γνώση τῶν γενικῶν νόμων τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἐπιτρέπει νὰ ὁρίσουμε τὰ ἀκριβῆ ὅρια ποὺ μέσα τους ἐπιτρέπονται ποικιλίες. Οἱ γενικοὶ νόμοι ὁρίζουν τὰ ὅρια, καὶ εἶναι ὁ καπιταλιστικὸς μηχανισμὸς τοῦ Κράτους ποὺ σὲ τελευταῖο λόγο ἐμποδίζει τὴ διάβασή τους. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ ὅρια, ἐκτείνεται τὸ πεδίο δράσης τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς καὶ ἀντικείμενό της εἶναι νὰ παίζη μὲ τὶς ποικιλίες, ποὺ εἶναι δυνατὲς μέσα στὰ ὅρια, γιὰ νὰ διατηρήση τὰ ἴδια τὰ ὅρια. Ἀντίθετα, ἡ προλεταριακὴ πολιτικὴ συνίσταται στὴ συσσώρευση δυνάμεων στὴν πάλη, γιὰ νὰ προετοιμάσει τοὺς ὅρους ἀνατροπῆς τῶν ὁρίων ποὺ ἐπιβλήθηκαν ἀπὸ τὴ δικτατορία τοῦ κεφαλαίου.

Ἂς πάρουμε ἕνα παράδειγμα. Ἡ πάλη τῶν τάξεων γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας δὲν ἀμφισβητεῖ τὶς βάσεις τῆς ἐκμετάλλευσης. Βρίσκεται μέσα στὰ ὅρια, ποὺ χαράσσουν οἱ νόμοι αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ ὅρια ἐκτείνεται τὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς ὅπως μπορεῖ νὰ τὴ δεχθῆ ἡ ἀστικὴ τάξη. Τὸ Κράτος μπορεῖ νὰ ἐπέμβη γιὰ νὰ ἐπικυρώση καὶ νὰ σταθεροποιήση μία σχέση δυνάμεων: ὅταν ἡ ἐργατικὴ τάξη εἶναι ἀδύνατη καὶ ἀνοργάνωτη, τὸ Κράτος μπορεῖ νὰ ἐπέμβη γιὰ νὰ ἐπιμηκύνη τὴν ἐργάσιμη ἡμέρα, ὅταν ἡ ἐργατικὴ τάξη ὀργανωθῆ καὶ ἰσχυροποιηθῆ, ὅταν ἡ σχέση δυνάμεων ἀνάμεσά της καὶ στὴν καπιταλιστικὴ τάξη πλησιάζει νὰ ἀπειλήση τὰ βασικὰ ὅρια, τότε ἡ καπιταλιστικὴ τάξη ὑποχωρεῖ καὶ τὸ

Κράτος «ἐπιβάλλει» τη νομοθεσία ποὺ περιορίζει τή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.

Γιατί ἡ ἐπέμβαση τοῦ Κράτους εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐπικύρωση ἢ σταθεροποίηση τῆς σχέσης δυνάμεων; Στὴν περίπτωση ποὺ ἐξετάσαμε (νομοθετικὸς περιορισμὸς τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας), ὄχι μόνο δέν πειράχθηκαν οἱ βάσεις τῆς ἐκμετάλλευσης, ἀλλά αὐτὸς ὁ περιορισμὸς σταμάτησε μία ἀναγκαστικὴ σπατάλη ἐργατικῆς δύναμης, ποὺ ἂν συνεχιζόταν, θά ἐρχόταν σέ ἀντίθεση μέ τὰ μακροπρόθεσμα συμφέροντα τῆς καπιταλιστικῆς τάξης. Ἡ καταναγκαστικὴ ἐπέμβαση τοῦ Κράτους εἶναι ἄρα ἀναγκαία καί γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο τῆς κατοχύρωσης καπιταλιστικῶν συμφερόντων. Πραγματικά, ὁ νόμος τοῦ ἀνταγωνισμοῦ κάνει τό μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη νὰ ἐνδιαφέρεται λίγο γιὰ τό τί θὰ συμβῆ στὴν ἀγορά ἐργασίας στὸ μέλλον (καὶ συνεπῶς γιὰ τὰ κοινά συνφέροντα ὅλης τῆς καπιταλιστικῆς τάξης), ἂν τώρα μπορῆ νὰ πραγματοποιήση ἕνα ὑπερκέρδος, ἐκμεταλλευόμενος τοὺς ἐργάτες του περισσότερο ἀπὸ ὅτι οἱ ἀνταγωνιστές του. Καὶ οἱ ἀνταγωνιστές του ἀναγκάζονται ἀπὸ τοὺς νόμους τοῦ ἀνταγωνισμοῦ νὰ τόν ἀκολουθήσουν, ἂν δὲν θέλουν νὰ δοῦν τὸν πρῶτο νὰ τοὺς ἀποσπᾶ τὴν ἀγορὰ μὲ τίς χαμηλές τιμές, ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει αὐτὴ ἡ ὑπερεκμετάλλευση.

Ἐὰν τὸ Κράτος μπορῆ νὰ ἐπιβάλλη στό κεφάλαιο, μέ τὴ μορφὴ ἑνός νόμου, τὴν ἄποψη τῶν κοινωνικῶν συμφερόντων, αὐτὸ γίνεται, γιατί αὐτὴ ἡ ἐπέμβαση βρίσκεται μέσα στά ἀνεκτὰ ἀπὸ τόν τρόπο παραγωγῆς ὅρια. Σὲ καμμία περίπτωση δὲ θὰ μποροῦσε νά ἐπιβληθῆ ἡ κοινωνικὴ ἄποψη, ἂν αὐτὸ ἐρχόταν σέ ἀντίθεση μὲ τοὺς βασικοὺς νόμους τοῦ κεφαλαίου, παραδείγματος χάρη, ἂν ἀπαγορευόταν στὸ κεφάλαιο ἡ οἱαδήποτε ἐλευθερία κινήσεων.

8. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ ΣΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ: Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟΥ

Εἴδαμε, ὅτι μία ἀπὸ τὶς βασικὲς θέσεις τοῦ μαρξισμοῦ γιὰ τὸ Κράτος εἶναι ἡ ἀναγκαιότητα γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ προλεταριάτο νὰ καταστρέψη, ὅταν καταλάβη τὴν πολιτικὴ ἐξουσία,

τὸν ἀστικὸ κρατικὸ μηχανισμὸ καί νά δημιουργήση ἕνα νέο τύπο κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Σημειώσαμε ὁρισμένα γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ νέου κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἐξετάζοντας τὴν Παρισινὴ Κομμοὺνα.

Ἀλλὰ ποιὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ *χαρακτήρας* αὐτοῦ τοῦ προλεταριακοῦ Κράτους, ποιά ἡ οὐσία του ἀπὸ ταξικὴ σκοπιά; Πρὶν ἀπαντήσουμε σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση, ἂς ἐξετάσουμε σύντομα τὴ γενικὴ κατάσταση τοῦ προλεταριάτου στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμό. Ἀπό αὐτὴ τὴν ἐξέταση θά βγῆ, στὸ μεγαλύτερο μέρος, ὁ χαρακτήρας ποὺ πρέπει νὰ πάρη τὸ νέο Κράτος.

1. Ἡ κατάσταση τοῦ προλεταριάτου στὴ διάρκεια τοῦ περάσματος

Στὴ διάρκεια τῆς μεταβατικῆς περιόδου ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμό, οἱ κοινωνικὲς τάξεις συνεχίζουν νά ὑπάρχουν. Ἡ πάλη τῶν τάξεων ἄρα δὲν ἔπαυσε, ἀλλὰ παίρνει μόνο ἄλλες μορφές. Τὸ προλεταριάτο κατόρθωσε νὰ γίνη ἡ ἄρχουσα τάξη, ἀλλὰ εἶναι ἀκόμα πολὺ ἀδύναμο. Αὐτὴ ἡ ἀδυναμία ἀπαντᾶται βασικὰ σὲ δὺο ἐπίπεδα: 1) στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς ὑποδομῆς 2) στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος.

α) Ἀδυναμία στὸ ἐπίπεδο τῆς ὑποδομῆς

Ὀφείλεται στὴν ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὶς νέες σοσιαλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς (ποὺ εἰσάγονται στοὺς σημαντικώτερους τομεῖς τῆς οἰκονομίας) καὶ στὶς τεχνικὲς σχέσεις παραγωγῆς, ποὺ ἐξελίσσονται καθυστερημένα. Ἡ κοινωνικὴ κυριότητα τῶν μέσων παραγωγῆς δὲν συνοδεύεται ἀπό μία, συλλογικῆς μορφῆς, πραγματικὴ ἰδιοποίηση αὐτῶν τῶν μέσων. Μερικοὶ τεχνικοὶ καὶ διαχειριστές, ἐκπαιδευμένοι στὴ διάρκεια τοῦ παλιοῦ καθεστῶτος, συνεχίζουν νὰ διευθύνουν τὴν παραγωγή. Τὸ οὐσιαστικὸ πρόβλημα τῆς οἰκοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ, στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς ὑποδομῆς, εἶναι ἡ λύση αὐτῆς τῆς ἀντίφασης.

Ὅσο δὲν ἐδραιώνονται οἱ σοσιαλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς

σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομίας, ὅσο δὲ λύνεται ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ κυριότητα καὶ τὴ συλλογικὴ πραγματικὴ ἰδιοποίηση (καὶ δὲ θὰ λυθῆ παρὰ μόνο μὲ μία σημαντικὴ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων), δὲν παύουν νὰ ὑπάρχουν οἱ κίνδυνοι μίας παλινόρθωσης τοῦ καπιταλισμοῦ, μιᾶς ἐπιστροφῆς στὸ προηγούμενο καθεστώς. Ἡ μεταβατικὴ περίοδος εἶναι, λοιπόν, μία περίοδος πεισματικοῦ ἀγώνα γιὰ τὴν ὁριστικὴ ἐγκατάσταση τοῦ σοσιαλισμοῦ.

β) Ἀδυναμία στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος

Πάνω στὴ βάση τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης ποὺ περιγράψαμε, ἀνοίγει ἕνας ἀγώνας ἀνάμεσα σὲ δύο κατευθύνσεις: τὴ σοσιαλιστικὴ καὶ τὴν καπιταλιστικὴ κατεύθυνση. Αὐτὸς ὁ ἀγώνας, ποὺ βασίζεται σὲ μία οἰκονομικὴ βάση, διεξάγεται σὲ κύριο λόγο στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο. Οἱ τάξεις ποὺ γυμνώθηκαν ἀπὸ μεγάλο μέρος τῆς οἰκονομικῆς τους ἐξουσίας, ψάχνουν γιὰ ἕνα ἄλλο ἔδαφος ἀγώνα: τὸ ἰδεολογικὸ ἔδαφος. Μὲ χίλιους τρόπους, προσπαθοῦν νὰ διεισδύσουν μὲ τὶς ἰδέες τους στὴ νέα κοινωνικὴ ὀργάνωση.

Ἡ ἀδυναμία τοῦ προλεταριάτου στὸν ἰδεολογικὸ τομέα εἶναι πολὺ μεγάλη. Τὸ βάρος τῆς παράδοσης, τὰ ἔθιμα ποὺ μεταδίνονται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά δὲν μποροῦν νὰ ἀρθοῦν ἀπὸ τή μία μέρα στὴν ἄλλη. Ὅπως χρειάσθηκε μία πολιτικὴ ἐπανάσταση γιὰ τὴν κατάληψη τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ μία οἰκονομικὴ ἐπανάσταση γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῶν καπιταλιστικοῦ τύπου σχέσεων παραγωγῆς μὲ σοσιαλιστικές, τὸ ἴδιο χρειάζεται μία ἐπανάσταση στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο. Καὶ γιὰ νὰ εἶναι ἀληθινὰ ἀποτελεσματική, πρέπει νὰ πραγματοποιηθῆ μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν μαζῶν. Δὲν ἀρκεῖ νὰ ἀλλάξη ἡ ἰδεολογία μερικῶν διανοουμένων καὶ καλλιτεχνῶν. Πρέπει ὅλος ὁ λαός, νὰ πολεμήση τὶς παλιὲς συνήθειες καὶ τὶς ἐγωϊστικὲς καὶ ἀτομικιστικὲς ἰδέες, κληρονομιὰ τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστῶτος, γιὰ νὰ ἀποκτήση μία σοσιαλιστικὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου, γιὰ νὰ ἀπσκτήση νέα ἤθη ἀλληλεγγύης καὶ συλλογικῆς συνεργασίας.

2. *Ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου*

Στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ, ὁ Λένιν ὁρίζει τὴν οὐσία τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, ξεκινώντας ἀπὸ τίς δυσκολίες ποὺ ἀνακύπτουν στὴν ἀντιμετώπιση αὐτῶν τῶν δύο τύπων προβλημάτων, στὸ ἐπίπεδο τῆς ὑποδομῆς καὶ τοῦ ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος. «Ἡ πρωταρχικὴ οὐσία (τῆς προλεταριακῆς δικτατορίας) βρίσκεται στὸ πνεῦμα τῆς ὀργάνωσης καὶ πειθαρχίας τοῦ προχωρημένου κομματιοῦ τῶν ἐργαζομένων, τῆς πρωτοπορείας τους, τοῦ μοναδικοῦ τους καθοδηγητῆ, τοῦ προλεταριάτου. Στόχος της εἶναι ἡ δημιουργία τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἡ ἐξάλειψη τῆς διαίρεσης τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις, νὰ γίνουν ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας ἐργαζόμενοι, νὰ γίνῃ ἀδύνατη ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Αὐτὸν τὸ στόχο δὲν μπορεῖ νὰ τὸν πετύχῃ μὲ τὸ πρῶτο. Χρειάζεται γιὰ τοῦτο μία ἀρκετὰ μακριὰ μεταβατικὴ περίοδος ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμό. Χρειάζεται καιρός, γιὰ νὰ γίνουν οἱ ριζικὲς ἀλλαγὲς σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς. Γιατὶ ἡ τεράστια δύναμη τῆς συνήθειας τῆς μικρο-αστικῆς καὶ ἀστικῆς διοίκησης δὲν μπορεῖ νὰ νικηθῇ χωρὶς σκληρὸ καὶ μακρὺ ἀγώνα. Ὁ Μάρξ μιλᾶ γιὰ μιὰ ὁλόκληρη περίοδο δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, ποὺ σημαδεύει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμό».[17]

Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου, ὅταν τὸ προλεταριάτο, στὴν προσπάθειά του νὰ πετύχῃ τοὺς δύσκολους στόχους του, συναντᾶ τὴ λυσσασμένη ἀντίσταση τῆς ἀστικῆς τάξης, τὸ προλεταριακὸ Κράτος πρέπει νὰ πάρῃ ἀναγκαστικὰ τὴ μορφὴ μιᾶς δικτατορίας ἐνάντια στὶς τάξεις ποὺ ἀντιτίθενται στὴν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ. «Ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, εἶναι ὁ πιὸ ἡρωϊκὸς καὶ ὁ πιὸ ἀκατασίγαστος πόλεμος τῆς νέας τάξης ἐνάντια στὸν *πιὸ ἰσχυρὸ* ἐχθρό της, ἐνάντια στὴν ἀστικὴ τάξη, ποὺ ἡ ἀντίστασή της ἐξ αἰτίας τῆς ἀνατροπῆς της (καὶ ἂς συνέβη αὐτὸ μόνο σὲ μία χώρα) *δεκαπλασιάσθηκε*,

---

17. Lénine, Salut aux ouvriers hongrois, στὸ Oeuvres choisies, τόμος II, δεύτερο μέρος, σελ. 208 - 209.

καὶ ποὺ ἡ ἰσχύς του δὲ βρίσκεται μόνο στὴ δύναμη τοῦ διεθνοῦς κεφαλαίου, στὴ δύναμη καὶ τὴν ἀντοχὴ τῶν διεθνῶν συνδέσμων τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀλλὰ καὶ στὴ δύναμη τῆς *συνήθειας*, στὴ δύναμη τῆς *μικρῆς παραγωγῆς*, γιατί, δυστυχῶς, ὑπάρχει ἀκόμα μία πολύ, πολὺ μεγάλη ποσότητα μικρῆς παραγωγῆς. Γιατὶ ἡ μικρὴ παραγωγὴ *γεννᾶ* συνέχεια τὸν καπιταλισμὸ καὶ τὸν ἀστισμό, κάθε μέρα, κάθε ὥρα μὲ αὐθόρμητο τρόπο, καὶ σὲ τεράστια κλίμακα. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἡ νίκη πάνω στὴν ἀστικὴ τάξη εἶναι ἀδύνατη χωρὶς ἕνα μακρύ, πεισματικὸ καὶ λυσσασμένο πόλεμο, χωρὶς ἕναν ἀγώνα μέχρι τὸ θάνατο ποὺ ἀπαιτεῖ αὐτοκυριαρχία, πειθαρχία, σταθερότητα, μία θέληση, μία καὶ ἀλύγιστη»[18].

Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ δικτατορία ποὺ ὀρθώνεται ἐνάντια σὲ μία μειοψηφία προνομιούχων εἶναι *δημοκρατία γιὰ τὸ μεγάλο μέρος τοῦ λαοῦ*. Τὰ μέτρα ποὺ προτείνει ὁ Μὰρξ μετὰ τὴν ἐμπειρία τῆς Παρισινῆς Κομμούνας δὲν ἔχουν ἕνα οὐσιαστικὸ δημοκρατικὸ χαρακτήρα; Ἡ *ἀστικὴ δημοκρατία* ποὺ εἶναι δημοκρατία γιὰ μιὰ μειοψηφία καὶ *δικτατορία γιὰ τὴν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ* μετατρέπεται τώρα σὲ δημοκρατία γιὰ τὴν πλειοψηφία καὶ δικτατορία γιὰ τὴ μικρὴ ὁμάδα, ποὺ ἀρνιέται νὰ ἀποξενωθῆ ἀπὸ τὰ προνόμιά της. Τὸ προλεταριάτο θὰ ἤθελε βέβαια νὰ ἐδραιώση τὸ σοσιαλισμὸ μέσα σὲ ἕνα καθεστὼς ἀπόλυτης δημοκρατίας γιὰ ὅλους, ἀλλὰ ἡ πραγματικότητα τῆς πάλης τῶν τάξεων, ὁ χαρακτήρας ποὺ αὐτὴ παίρνει ἀναγκαστικά, ὅταν θέλη κανένας νὰ καταστρέψη τὰ προνόμια τῶν τάξεων ποὺ ἄρχουν, κάνει ἀναγκαία μία δικτατορία.

Μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς συμβολὲς τοῦ Μάρξ, στὴ θεωρία τῆς ἱστορίας, εἶναι ὅτι ἔδειξε μὲ πολὺ καθαρὸ τρόπο τὴν ἀναγκαιότητα τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου. Τὸ ἀκόλουθο κείμενο τοῦ Λένιν εἶναι σαφὲς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο: «Τὸ οὐσιαστικὸ στὸ δόγμα τοῦ Μὰρξ εἶναι ἡ πάλη τῶν τάξεων. Αὐτὸ λέγεται καὶ γράφεται πολὺ συχνά. Ἀλλὰ δὲν εἶναι σωστό. Καὶ

---

18. Lénine, La maladie infantile du communisme (le gauchisme), στὸ Oeuvres choisies, στὸ ἴδιο, σελ. 348.

ἀπὸ αὐτή τὴν ἀνακρίβεια ἀπορρέουν πολὺ συχνὰ ὀππορτουνιστικὲς παραμορφώσεις τοῦ μαρξισμοῦ, πλαστογραφήσεις, ποὺ προσπαθοῦν νὰ τὸν κάνουν ἀποδεκτὸ γιὰ τὴν ἀστικὴ τάξη. Γιατί τὸ δόγμα τῆς πάλης τῶν τάξεων δημιουργήθηκε *ὄχι* ἀπὸ τὸν Μάρξ, *ἀλλὰ* ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη *πρὶν* ἀπὸ τὸν Μὰρξ, καὶ εἶναι γενικὰ *ἀποδεκτὸ* ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη. Ὅποιος ἀναγνωρίζει τὴν πάλη τῶν τὰξεων δέν εἶναι γι' αὐτὸ καὶ μόνο μαρξιστής, μπορεῖ νὰ μὴν ἔχη ξεπεράση ἀκόμα τὸ πλαίσιο τῆς ἀστικῆς σκέψης καὶ πολιτικῆς. Τὸ νὰ περιορίση κανένας τὸ μαρξισμὸ στὸ δόγμα τῆς πάλης τῶν τὰξεων, εἶναι σὰ νὰ τὸν ἀκρωτηριάση, νὰ τὸν παραμορφώνη, νὰ τὸν περιορίζη σὲ ὅ,τι εἶναι ἀποδεκτὸ γιὰ τὴν ἀστικὴ τὰξη. Ἐκεῖνος μόνο εἶναι μαρξιστὴς, ποὺ *ἐπεκτείνει* τὴν ἀναγνώριση τῆς πάλης τῶν τὰξεων καὶ στὴν ἀναγνώριση τῆς *δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου* Αὐτὸ εἶναι ποὺ διακρίνει, βασικὰ, τὸ μαρξιστὴ ἀπὸ τὸ χυδαῖο μικρὸ (καὶ μεγὰλο) ἀστό. Αὐτὴ εἶναι ἡ λυδία λίθος γιὰ νὰ δοκιμάσουμε τὴν *οὐσιαστικὴ* κατανόηση καὶ ἀναγνώριση τοῦ μαρξισμοῦ» [19].

Μία τελευταία λέξη γιὰ τὸ προλεταριακὸ Κράτος. Ξέρουμε ὅτι τὸ ἀστικὸ Κράτος μπορεῖ νὰ πάρη διάφορες *μορφές*, ἀλλὰ ὅτι *ἡ οὐσία* του εἶναι πάντα ἡ ἴδια: *ἡ δικτατορία τῆς ἀστικῆς τάξης*. Τὸ ἴδιο, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμὸ μπορεῖ νὰ παράγη διάφορες *μορφὲς* προλεταριακοῦ Κράτους, ἀλλὰ ἡ *οὐσία* τους θὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ μία : *ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Λένιν, *Κράτος καὶ Ἐπανάσταση*, Ἐκδόσεις «Νέοι Στόχοι», Ἀθήνα, 1971.

Lénine, *De L'Etat* στὸ Oeuvres, τόμος 29, σελ. 474 - 493.

Ἔνγκελς, *Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ Κράτους*, Ἐκδόσεις Θεμέλιο, Ἀθήνα 1966.

---

19. Lénine, L'Etat et la révolution, σελ. 41.

Ἔνγκελς, *Οὐτοπιστικὸς σοσιαλισμὸς καὶ ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμός*, Ἐκδόσεις Θεμέλιο, Ἀθήνα 1966.

Μάρξ-Ἔνγκελς, *Ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία*, Ἐκδόσεις Gutenberg, Ἀθήνα,

«Premières remarques sur le capitalisme d'Etat», στὸ *Cahiers Marxistes - Léninistes*, No 16, 1967, σελ. 2 - 19.

Lukacs, «Critique du manuel de sociologie du N. Bouhharine», στὸ *L'Homme et la Soeiété*, No 2, Ὀκτώβρης - Νοέμβρης - Δεκέμβρης 1966, σελ. 175 - 176.

Πουλαντζᾶς, *Πολιτικὴ ἐξουσία καὶ κοινωνικὲς τάξεις*, Ἐκδόσεις Θεμέλιο, Ἀθήνα 1975.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ἀφοῦ μελετήσαμε τὸ οἰκονομικό, τὸ δικαιοπολιτικὸ καὶ τὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας, κατέχουμε τὰ στοιχεῖα πού θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ ὁρίσουμε τὴ μαρξιστικὴ ἔννοια τοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς χρησιμοποιοῦν συχνὰ τὴν ἔκφραση «τρόπος παραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν» ἢ ἁπλᾶ «τρόπος παραγωγῆς» γιὰ νὰ *περιγράψουν* τὸν *τρόπο*, τὴ *μορφὴ* πού παράγονται τὰ ὑλικὰ ἀγαθά. Ἂς δοῦμε μερικὰ κείμενα:

«Ὁ τρόπος παραγωγῆς τῆς ὑλικῆς ζωῆς καθορίζει τὴ διαδικασία τῆς κοινωνικῆς, πολιτικῆς καὶ τῆς διανοητικῆς γενικὰ ζωῆς»[1].

«Ἐκεῖνο πού διακρίνει τὴ μία οἰκονομικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι λιγότερο αὐτὸ πού παράγεται, καὶ περισσότερο *ὁ τρόπος πού παράγεται*, τὰ μέσα ἐργασίας μὲ τὰ ὁποῖα παράγεται»[2].

«*Ὁ τρόπος παραγωγῆς* ὑποτίθεται ὅτι ἦταν γνωστός, ὅταν ἐξετάσαμε τὴν ὑπεραξία πού προέρχεται ἀπὸ τὴν παρατεταμένη διάρκεια τῆς ἐργασίας. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού πρόκειται νὰ κερδηθῆ ὑπεραξία μὲ τὴ μετατροπὴ τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας σὲ ὑπερεργασία, δὲν ἀρκεῖ πιὰ τὸ κεφάλαιο, ἀφήνοντας ἄθικτους

---

1. Marx, Préface à la Critique de l'économie politique, στὸ Contribution... σελ. 4.

2. Marx, *Τὸ Κεφάλαιο*, Βιβλίο Ι, τόμος 1, σελ. 182 (ὑπογράμμιση τῆς Μ.Χ.).

τοὺς παραδοσιακοὺς τρόπους ἐργασίας, νὰ περιορισθῆ στὸ νὰ μεγαλώση τὴ διάρκεια της. Πρέπει, ἀντίθετα, νὰ ἀλλάξη τοὺς τεχνικοὺς καὶ κοινωνικοὺς ὅρους, δηλ. *τὸν τρόπο παραγωγῆς*»[3].

«Ἡ ὑλιστικὴ ἀντίληψη τῆς κοινωνίας ξεκινᾶ ἀπό τὴ θέση ὅτι ἡ παραγωγή, καὶ μετὰ τὴν παραγωγὴ ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν προϊόντων της, ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιο κάθε κοινωνικοῦ καθεστῶτος, ὅτι σὲ κάθε κοινωνία ποὺ ἐμφανίζεται στὴν ἱστορία, ἡ κατανομὴ τῶν προϊόντων καὶ μαζί της ἡ κοινωνικὴ διάρθρωση σὲ τάξεις ρυθμίζονται σύμφωνα μὲ αὐτὸ ποὺ παράχθηκε καὶ μὲ τόν τρόπο ποὺ παράχθηκε, καθὼς καὶ μὲ τόν τρόπο ποὺ ἀνταλλάσσονται τὰ παραγμένα πράγματα. Συνεπῶς τὶς τελικὲς αἰτίες ὅλων τῶν κοινωνικῶν μεταβολῶν καὶ ὅλων τῶν πολιτικῶν ἀναστατώσεων δὲν πρέπει νὰ τὶς ἀναζητοῦμε στό κεφάλι τῶν ἀνθρώπων, στὴν αὔξουσα ἀντίληψή τους τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς αἰώνιας δικαιοσύνης, ἀλλὰ στὶς μεταβολὲς τοῦ *τρόπου παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς*. Πρέπει νὰ τὶς ἀναζητοῦμε ὄχι στὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ στὴν οἰκονομία τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει»[4].

Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ συγχέουμε τὴν ἔκφραση «τρόπος παραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «*τρόπου παραγωγῆς*». Ἡ πρώτη ἔκφραση εἶναι ἕνας περιγραφικὸς ὅρος καὶ ἀναφέρεται μόνο στὴν οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας. Ἡ δεύτερη, ἀντίθετα, εἶναι μία θεωρητικὴ ἔννοια καὶ ἀναφέρεται στὴ συνολικὴ κοινωνικὴ ὁλότητα, τόσο στὴν οἰκονομικὴ δομή, ὅσο καὶ στὰ ἄλλα ἐπίπεδα (δικαιο-πολιτικό καὶ ἰδεολογικό) τῆς κοινωνικῆς ὁλότητας.

Ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς δὲν ὅρισαν ποτὲ τὴν ἔννοια τοῦ τρόπου παραγωγῆς, ποὺ χρησιμοποιοῦν τόσο συχνά. Οἱ περισσότεροι μαρξιστὲς ἐρευνητὲς χρησιμοποιοῦν αὐτὴ τὴν ἔκφραση χωρὶς νὰ τὴν ὁρίσουν, καὶ ἐκεῖνοι ἀκόμα ποὺ τὴν ὁρίζουν περιορίζουν τὴ σημασία της μόνο στὸ οἰκονομικό ἐπί-

---

3. Marx, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλ. ἔκδοση, Βιβλίο II, τόμος 2, σελ. 9 (ὑπογράμμιση τῆς Μ.Χ.).

4. Engels, Anti-Dühring, σελ. 305 (ὑπογράμμιση τῆς Μ.Χ.).

πεδο. Παρ' ὅλα αὐτὰ νομίζουμε, μαζὶ μὲ τὸν Λουῒ Ἀλτουσσὲρ, ὅτι ὁ περιορισμὸς τῆς ἔννοιας μόνο στὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο μειώνει τὸ νόημα ποὺ τῆς δίνει ὁ Μὰρξ στὸ *Κεφάλαιο*, τὸ πιὸ τέλειο ἔργο του.

Μελετώντας τὸν τρόπο παραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, μὲ ἄλλα λόγια τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς, εἴδαμε ὅτι αὐτὴ, ἀπὸ μαρξιστικὴ ἄποψη, δὲν μπορεῖ νὰ ὁρισθῆ σὰ μία ἀποκλειστικὰ τεχνικοῦ τύπου διαδικασία. Αὐτὴ ἡ τεχνικὴ διαδικασία ἐκτυλίσσεται μέσα στὸ πλαίσιο ὁρισμένων κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς, ποὺ αὐτὲς σὲ τελευταία ἀνάλυση τὴν κάνουν δυνατή. Εἴδαμε, ἐξ ἄλλου, ὅτι στὴ διαμόρφωση αὐτῶν τῶν σχέσεων ἐπεμβαίνουν στοιχεῖα τοῦ ἐποικοδομήματος. Χωρὶς τὴ ρητὴ ἢ ὄχι, συγκατάνευση τῶν μελῶν μιᾶς κοινωνίας καὶ τῶν θεσμῶν της, αὐτὲς οἱ σχέσεις δέν θὰ μποροῦσαν νὰ ἰσχύσουν.

Αὐτὴ ἡ ἀνάγκη ὁρισμένων ὅρων τοῦ ἐποικοδομήματος, γιὰ τὴ διατήρηση ἑνὸς ὁρισμένου τύπου κοινωνικῆς παραγωγῆς, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν Ἔνγκελς στὸ ἑπόμενο κείμενο, ὅπου ἀναφέρεται στὶς ταξικὲς κοινωνίες: «Ἡ προηγούμενη (ἀπὸ τὸ σοσιαλισμὸ) κοινωνία, προχωρώντας μέσα σὲ ταξικὲς ἀντιθέσεις, χρειαζόταν τὸ Κράτος, δηλαδή, σὲ κάθε περίπτωση, μία ὀργάνωση τῆς ἐκμεταλλεύτριας τάξης γιὰ τὴ διατήρηση τῶν ἐξωτερικῶν ὅρων παραγωγῆς, δηλαδὴ πρὶν ἀπ' ὅλα, γιὰ νὰ κρατήση τὴν ἐκμεταλλευμένη τάξη μέσα στὶς συνθῆκες καταπίεσης, ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὸν ὑπάρχοντα τρόπο παραγωγῆς (δουλεία, δουλοπαροικία, μισθωτὴ ἐργασία)»[5].

Ἂς δοῦμε τώρα τί λέει ὁ ἴδιος ὁ Μὰρξ, σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ σπάνια ρητὰ κομμάτια τοῦ *Κεφαλαίου* γι' αὐτὸ τὸ θέμα: «Παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ παράδοση παίζει ἀναγκαστικὰ ἕνα πρωτεύοντα ρόλο στὶς πρωτόγονες καὶ ἐλάχιστα ἀναπτυγμένες συνθῆκες, ποὺ βρίσκονται στὴ βάση αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς σχέσης καὶ τοῦ *ἀντίστοιχου τρόπου παραγωγῆς*[6]. Δὲν

5. Στὸ ἴδιο, σελ. 317.

6. Ὁ Μὰρξ ἀναφέρεται ἐδῶ στὶς προκαπιταλιστικὲς σχέσεις ὅπου ὁ ἄμεσος παραγωγὸς εἶναι ἁπλὸς κάτοχος τῆς γῆς καὶ ὅπου ὅλη ἡ περισσὴ ἐργασία του ἀνήκει δικαιωματικὰ (de jure) στὸν γαιοκτήμονα.

εἶναι λιγότερο φανερὸ ὅτι ἐδῶ, ὅπως παντοῦ, ἡ ἄρχουσα φατρία τῆς κοινωνίας ἔχει κάθε συμφέρον νὰ δώση τὴ σφραγίδα τῆς νομιμότητας στὴν ὑπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων καὶ νὰ παγιώση νόμιμα τοὺς φραγμοὺς ποὺ χάραξαν ἡ συνήθεια καὶ ἡ παράδοση. Αὐτὸ γίνεται ἤδη ἀπὸ μόνο του, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ βάση τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης καὶ οἱ σχέσεις ποὺ βρίσκονται στὴν πηγή της ἀναπαράγονται ἀδιάκοπα, παίρνοντας ἔτσι μὲ τὸν καιρὸ τὴν ὄψη κάποιου πράγματος ρυθμισμένου καὶ καλὰ τακτοποιημένου. *Αὐτὸς ὁ ρυθμὸς καὶ αὐτὴ ἡ τάξη, ἀποτελοῦν ἀπαραίτητο συντελεστὴ κάθε τρόπου παραγωγῆς* ποὺ προορίζεται νὰ πάρη τὴν ὄψη μιᾶς στέριας κοινωνίας, ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὸ τυχαῖο ἢ τὸ αὐθαίρετο. (Αὐτὸς ὁ ρυθμὸς εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὄψη τῆς κοινωνικῆς στερέωσης τοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἡ σχετικὴ χειραφέτησή του ἀπὸ τὸ τυχαῖο καὶ τὸ αὐθαίρετο). Αὐτὴ τὴ μορφὴ τὴν ἀποκτᾶ μὲ τὴν ἀδιάκοπη ἀναπαραγωγή του....»[7].

Ἂν ἡ παράδοση καὶ ἡ τάξη εἶναι οἱ «ἀπαραίτητοι συντελεστὲς κάθε τρόπου παραγωγῆς», ὅπως λέγεται καθαρὰ σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο, ὁ ὁρισμὸς τοῦ τρόπου παραγωγῆς δὲν μπορεῖ νὰ περιορισθῆ σὲ μόνη τὴν οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ πρέπει νὰ καλύψη συνολικὰ τὴν κοινωνικὴ ὁλότητα.

Ἡ ἔννοια τοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι ἡ ἔννοια ἐκείνη, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσουμε, ἐπιστημονικά, μιὰ κοινωνικὴ ὁλότητα.

Ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν *περιγραφὴ* ἑνὸς πράγματος — στὴν ἐξαγωγὴ τῶν ὁρατῶν χαρακτηριστικῶν του — καὶ στὴ *γνώση* ἑνὸς πράγματος. Ὅταν ἕνας ἀρρωστος ἐκθέτει στὸ γιατρὸ αὐτὸ ποὺ αἰσθάνεται, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ περιγράφη τὰ συμπτώματα τῆς ἀρρώστειας. Ὁ γιατρός, χάρη στὴ γνώση ποὺ ἔχει τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ, μπορεῖ, ξεκινώντας ἀπὸ τὰ συμπτώματα, νὰ διαγνώση μία ὁρισμένη ἀρρώστεια, π.χ. σκωληκοειδήτιδα. Μὲ μία λέξη, δίνει περιληπτικὰ ὅλη τὴν περιγραφὴ τῶν συμπτωμάτων ποὺ παρουσίασε ὁ ἀρρω-

---

7. Marx, Le Capital, Βιβλίο III, τόμος 3, σελ. 173 - 174 (ὑπογραμμίσεις τῆς Μ.Χ.).

στος. Αὐτὴ ἡ λέξη σημαίνει μία γνώση τῆς ἀρρώστειας. Ἐφαρμόζοντας αὐτὴ τὴ *γνώση* μπορεῖ νὰ θεραπεύση τόν ἄρρωστο.

Μπορεῖ κανένας νὰ περιγράψη μία κοινωνία, νὰ πῆ π.χ. ὅτι σὲ κάθε κοινωνία ὑπάρχουν βιομηχανίες, ἀγροτικὲς καλλιέργειες, σχολεῖα, στρατός, ἀστυνομία, νόμοι, ἰδεολογικὰ ρεύματα κ.τ.λ. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ὀργανώση αὐτὰ τὰ στοιχεῖα σὲ διαφορετικὲς δομὲς (οἰκονομική, δικαιο-πολιτική, ἰδεολογική δομή) καὶ νὰ προσδιορίση τὸ ρόλο ποὺ παίζει κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τίς δομὲς στὴν κοινωνία, γιὰ νὰ μπορέση *νὰ περάση ἀπὸ τὴν περιγραφὴ στὴ γνώση μιᾶς κοινωνικῆς πραγματικότητας*, νὰ βρῆ τοὺς νόμους τῆς ἀνάπτυξής της καὶ νὰ κατευθύνη συνειδητὰ αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη.

Στὴν ἐποχὴ τοῦ Μάρξ, ὅλος ὁ κόσμος ἀντιλαμβάνονταν, *περιέγραφε* τὰ συμπτώματα τῆς «καπιταλιστικῆς ἀρρώστειας» : τὴ φτώχεια τῶν μαζῶν, τόν πλοῦτο μερικῶν μικρῶν ὁμάδων, τὴν ἐκμετάλλευση τῆς γυναίκας καὶ τῶν παιδιῶν κ.τ.λ..... Μερικοὶ ἐπαναστατοῦσαν, ἄλλοι ζητοῦσαν νὰ ἐξηγήσουν αὐτὴ τὴν κατάσταση ἀνατρέχοντας σὲ θείους νόμους: «θὰ ὑπάρχουν πάντα φτωχοὶ ἀνάμεσά μας». Ἀλλὰ ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς, ξέραν νὰ περάσουν ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῶν συμπτωμάτων στὴ γνώση τῶν αἰτιῶν καὶ τῶν νόμων τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης, γνώση ποὺ ἐπέτρεψε ἀργότερα στὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα νὰ κάνουν τὴν ἐπανάσταση καὶ νὰ ἱδρύσουν νέα σοσιαλιστικὰ καθεστῶτα.

Οἱ παρατηρήσεις πού προηγοῦνται βοηθοῦν νὰ καταλάβουμε καλύτερα αὐτὸ ποὺ ἰσχυρισθήκαμε πιό πάνω: ἡ ἔννοια τοῦ *τρόπου παραγωγῆς* εἶναι ἡ θεωρητικὴ ἔννοια ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν κοινωνικὴ ὁλότητα. Ἂς ἀναλύσουμε τώρα ἀπὸ κοντὰ αὐτὴ τήν ἔννοια.

1ο. Κάθε τρόπος παραγωγῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ μία *σφαιρικὴ δομὴ ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τρεῖς περιφερειακὲς δομές :*

— τὴν οἰκονομικὴ δομὴ
— τὴν δικαιο-πολιτικὴ δομὴ (οἱ νόμοι, τό Κράτος κ.τ.λ.)
— τὴν ἰδεολογικὴ δομὴ (ἰδέες, ἔθιμα κ.τ.λ.)

2ο. Σ' αὐτὴ τὴ σφαιρικὴ δομή, ὑπάρχει πάντα μία *περιφερειακὴ δομὴ ποὺ κυριαρχεῖ πάνω στὶς ἄλλες*.

Στὸ ἐπίπεδο τοῦ τρόπου παραγωγῆς, μὲ τὸν ὅρο *κυριαρχικὴ δομὴ* ἐννοοῦμε τὴν περιφερειακὴ δομὴ ποὺ παίζει τὸ βασικὸ ρόλο στὴν ἀναπαραγωγὴ ἑνὸς ὁρισμένου τρόπου παραγωγῆς.

Στὴν περίπτωση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἡ ἀναπαραγωγή του ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς νόμους τῆς οἰκονομικῆς δομῆς. Αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ἀπουσιάζουν τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐποικοδομήματος, ἀλλὰ ὅτι ἡ παρουσία τους δὲν εἶναι τὸ θεμελιακὸ στοιχεῖο στὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ συστήματος. Εἶναι οἱ οἰκονομικοὶ νόμοι (πώληση τῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, συσσώρευση κ.τ.λ.), ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ συστήματος καὶ προσδιορίζουν τὶς ἰδιαίτερες μορφὲς καὶ τὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἀναπαραγωγῆς. Οἱ παράγοντες τοῦ ἐποικοδομήματος δὲν ἐπεμβαίνουν μὲ φανερὸ τρόπο, παρὰ μόνο ὅταν ἀνακύπτουν ἐμπόδια στὴν αὐθόρμητη λειτουργία αὐτῶν τῶν νόμων. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι, στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς, εἶναι ἡ οἰκονομικὴ δομὴ ποὺ κρατᾶ τὴν κυριαρχικὴ θέση στὴ σφαιρικὴ δομὴ τοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Στὴν περίπτωση τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς, δὲν εἶναι οἱ οἰκονομικοὶ νόμοι, ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ συστήματος. Γιὰ νὰ μποροῦν οἱ φεουδάρχες νὰ συνεχίσουν νὰ κατακρατοῦν τὸ περίσσευμα, χρειάζεται ἡ ἐνεργητικὴ καὶ οὐσιαστικὴ παρέμβαση στοιχείων τοῦ ἐποικοδομήματος. Χωρὶς μία βασικὴ σχέση ἐξάρτησης, ποὺ συνδέεται μὲ ἰδεολογικοὺς καὶ δικαιο-πολιτικοὺς παράγοντες, οἱ δουλοπάροικοι δὲ θὰ πήγαιναν νὰ καλλιεργήσουν τὴ γῆ τοῦ ἄρχοντα, ἢ δὲ θὰ τοῦ ἔδιναν τὴν πρόσοδο, σὲ εἶδος ἢ σὲ χρῆμα. Σ' αὐτὸν τὸν τρόπο παραγωγῆς εἶναι, ἄρα, τὸ ἰδεολογικὸ ἢ δικαιο-πολιτικὸ ἐποικοδόμημα ποὺ κυριαρχεῖ, γιατὶ χάρη σ' αὐτὸ ἐξασφαλίζεται ἡ ἀναπαραγωγὴ τοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Εἶναι καλὸ νὰ ἐπιμείνουμε στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶναι πάντα ἡ οἰκονομικὴ δομή, ποὺ παίζει τὸν κυριαρχικὸ ρόλο, ὅπως συχνὰ ἰσχυρίζονται οἱ ἐκχυδαϊστὲς τοῦ μαρξισμοῦ: Ὁ Μὰρξ τὸ ἐκφράζει καθαρὰ σὲ μία σημείωση τοῦ Ι Βιβλίου τοῦ *Κεφα-*

λαίου: «Ἐκμεταλλεύομαι αὐτὴ τὴν εὐκαιρία, γιὰ νὰ πῶ μερικὰ λόγια γιὰ μία ἀντίρρηση ποὺ διατυπώθηκε σὲ μία ἀμερικανογερμανικὴ ἐφημερίδα σχετικὰ μὲ τὸ βιβλίο μου *Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*, ποὺ ἐκδόθηκε στὰ 1859. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίρρηση, ἡ ἀποψή μου ὁτι ὁ ὁρισμένος τρόπος παραγωγῆς καὶ οἱ κοινωνικὲς σχέσεις ποὺ ἀπορρέουν ἀπό αὐτὸν, μὲ μία λέξη, ὅτι ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ πραγματικὴ βάση ποὺ πάνω της ὑψώνεται ἀκόλουθα τὸ νομικὸ καὶ πολιτικὸ οἰκοδόμημα, ἔτσι ὥστε ὁ τρόπος παραγωγῆς τῆς ὑλικῆς ζωῆς νὰ κυριαρχῆ σὲ γενικὲς γραμμὲς στὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς, πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς... σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίρρηση, αὐτὴ ἡ ἀποψη εἶναι σωστὴ μόνο γιὰ τὸ σύγχρονο κόσμο, ποὺ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὰ ὑλικὰ συμφέροντα, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὸ μεσαίωνα, ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ καθολικισμός, ἢ γιὰ τὴν Ἀθήνα ἢ τὴ Ρώμη, ὁπου κυριαρχοῦσε ἡ πολιτική. Πρῶτα ἀπ' ὁλα, εἶναι παράξενο τὸ πῶς ἀρέσει σὲ μερικοὺς νὰ ὑποθέτουν ὁτι κάποιος ἀγνοεῖ αὐτοὺς τοὺς παλιοὺς καὶ πολὺ χρησιμοποιημένους τρόπους ἔκφρασης γιὰ τὸ μεσαίωνα καὶ τὴν ἀρχαιότητα. Αὐτὸ ποὺ εἶναι σαφές, εἶναι ὅτι οὔτε ὁ πρῶτος μποροῦσε νὰ ζήση ἀπὸ τὸν καθολικισμό, ὁπως οὔτε καὶ ἡ δεύτερη ἀπὸ τὴν πολιτική. Ἀντίθετα, οἱ τότε οἰκονομικοὶ ὁροι ἐξηγοῦν γιατί, στὴ μία περίπτωση ὁ καθολικισμὸς, καὶ στὴν ἄλλη ἡ πολιτικὴ ἔπαιζαν τὸν κύριο ρόλο»[8].

Μὲ λίγα λόγια, ὁ Μὰρξ ὑποστηρίζει ὅτι ἂν καὶ στὸν καπιταλισμὸ κυριαρχῆ ἡ οἰκονομικὴ δομή, δὲν μπορεῖ κανένας νὰ ἀρνηθῆ ὅτι στὸ μεσαίωνα κυριαρχοῦσε ὁ καθολικισμὸς (δηλαδὴ μία ἰδεολογικὴ δομὴ) καὶ στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Ρώμη κυριαρχοῦσε ἡ πολιτική. Ἀλλὰ προσθέτει: «.... εἶναι οἱ τότε οἰκονομικοὶ ὅροι ποὺ ἐξηγοῦν....», γιατί στὴ μία περίπτωση ὁ καθολικισμὸς καὶ στὴν ἀλλη ἡ πολιτικὴ ἔπαιζαν τὸν κύριο (ἢ κυριαρχικὸ) ρόλο. Αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ νὰ διευκρινήσουμε τὸ ρόλο τῆς οἰκονομικῆς δομῆς μέσα στὴ σφαιρικὴ δομή.

---

8. Marx, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλ. ἔκδοση, Βιβλίο I, τόμος 1, σελ. 93 (ὑποσημείωση).

3ο. Στὴ σφαιρικὴ δομή, *ἡ οἰκονομικὴ δομὴ εἶναι πάντα καθοριστικὴ σὲ τελευταία ἀνάλυση.*

Ὅπως φανερώνει τὸ κομμάτι ποὺ ἀναφέραμε, εἶναι οἱ ὅροι τῆς οἰκονομικῆς δομῆς ποὺ προσδιορίζουν ποιὰ ἀπὸ τὶς περιφερειακὲς δομὲς θὰ παίξη τὸν κυριαρχικὸ ρόλο.

Στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς ὁ ἐργαζόμενος δὲν ἔχει τὴν κυριότητα τῶν μέσων παραγωγῆς. Γιὰ νὰ ζήση, εἶναι συνέχεια ἀναγκασμένος νὰ πουλᾶ τὴν ἐργασιακή του δύναμη στοὺς κεφαλαιοκράτες, ποὺ βγάζουν ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὑπεραξία καὶ τὴ συσσωρεύουν. Αὐτὴ ἡ ἀνάγκη νὰ πουλᾶ τὴν ἐργασιακή του δύναμη ἀπορρέει ἀπὸ ἕνα δεδομένο τῆς οἰκονομικῆς δομῆς: τὸ χωρισμὸ τῶν ἐργαζομένων ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς. Ταυτόχρονα, αὐτὸς ὁ συνεχὴς οἰκονομικὸς καταναγκασμός, ἀρκεῖ ἀπὸ μόνος του γιὰ τὴν ἀδιάκοπη ἀναπαραγωγὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, χωρὶς νὰ χρειάζεται νὰ ἐπέμβη (χώρια ἀπὸ ἰδιαίτερες περιπτώσεις) ἕνας ἄλλος τύπος καταναγκασμοῦ (πολιτικὸς ἢ ἰδεολογικός). Εἶναι ἀρα σωστό, ὅτι εἶναι οἱ ὅροι τῆς οἰκονομικῆς δομῆς ποὺ προσδιορίζουν τὸν κυριαρχικὸ χαρακτῆρα αὐτῆς τῆς περιφερειακῆς δομῆς.

Στὸ φεουδαρχικὸ τρόπο παραγωγῆς, ὁ δουλοπάροικος ἔχει τὴν οὐσιαστικὴ νομὴ τῶν μέσων ἐργασίας καὶ τοῦ κομματιοῦ γῆς ποὺ τοῦ παραχωρήθηκε (ποὺ ἀρκεῖ κατὰ κανόνα νὰ ἐξασφαλίση τὴν ἐπιβίωσή του καθὼς καὶ τῆς οἰκογένειάς του). Ὁ φεουδάρχης, ἔχει τὴ νομικὴ κυριότητα ἀλλὰ ὄχι τὴν οὐσιαστικὴ νομὴ τῶν μέσων παραγωγῆς[9]. Οἱ ὅροι τῆς οἰκονομικῆς δομῆς δὲν ἀναγκάζουν λοιπὸν τὸ δουλοπάροικο νὰ δουλέψη γιὰ ὄφελος τοῦ ἄρχοντα. Ἀφοῦ ἀπουσιάζει ἕνας παρόμοιος καταναγκασμός, ἡ ἀναπαραγωγὴ τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς δὲν μπορεῖ νὰ ἐξασφαλισθῆ παρὰ χάρη στὴν ἐπέμβαση ἑνὸς ἄλλου τύπου καταναγκασμοῦ (ἰδεολογικοῦ ἢ πολιτικοῦ), ποὺ ὑποχρεώνει τὸ δουλοπάροικο νὰ δουλέψη γιὰ ὄφελος τοῦ ἄρχοντα. Ἀκόμα μία φορά, εἶναι οἱ ὅροι τῆς οἰκονομικῆς δομῆς — σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὴ νομικὴ κυριότητα καὶ τὴν οὐσιαστικὴ νομὴ τῶν μέσων

9. Βλέπε κεφάλαιο II.

παραγωγῆς — ποὺ προσδιορίζει τὸν κυριαρχικὸ χαρακτήρα τῆς ἰδεολογικῆς ἢ τῆς δικαιο-πολιτικῆς δομῆς.

Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν *κυριαρχικὸ* καὶ τὸν σὲ τελευταία ἀνάλυση *καθοριστικὸ* ρόλο, εἶναι μία βασικὴ διάκριση ποὺ πρέπει νά γίνη καὶ ὅπου ὁ Ἀλτουσσὲρ ἔριξε ὅλο του τὸ βάρος. Στοὺς Μὰρξ καὶ Ἔνγκελς δὲ βρίσκουμε καμμία ρητὴ ἀναφορὰ σ' αὐτὴ τὴ διάκριση, γιατὶ ἀντικείμενο τῆς σπουδῆς τους εἶναι ὁ καπιταλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς, ὅπου οἱ δύο χαρακτῆρες συμπίπτουν: Τὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο ἔχει ρ', αὐτὸ τὸν τρόπο παραγωγῆς ὄχι μόνο τὸν σὲ τελευταία ἀνάλυση καθοριστικό, ἀλλὰ καὶ τὸν κυριαρχικὸ ρόλο.

4ο. *Κάθε τρόπος παραγωγῆς* χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ δυναμική του, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη *ἀναπαραγωγὴ* τῶν ὅρων ὕπαρξής του.

Ὁ καπιταλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς, π.χ., τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ παράγει ὑλικὰ ἀγαθά, σύμφωνα μὲ μία διαίρεση τῶν ἀνθρώπων σὲ κεφαλαιοκράτες καὶ ἐργάτες — πράγμα ποὺ γεννᾶ μία ὁλόκληρη ἰδεολογία ποὺ εὐνοεῖ αὐτὸν τὸν τύπο παραγωγῆς καὶ μία ἐξουσία ποὺ τὸν ὑπερασπίζει καὶ τὸν τονώνει— ὁ καπιλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς ἀναπαράγει ταυτόχρονα, ἀδιάκοπα, τοὺς δικούς του ὅρους παραγωγῆς. Τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ παράγει ὑλικὰ ἀγαθά, ἀναπαράγει τίς καπιταλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς, καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ ἀναπαράγει αὐτὲς τὶς σχέσεις, ἀναπαράγει τοὺς δικούς του ὑπερδομικοὺς ὅρους, δηλαδὴ τοὺς ἰδεολογικοὺς ὅρους καὶ τίς σχέσεις ἐξουσίας στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινωνικῆς δομῆς.

Συμπέρασμα: Θά ὀνομάζουμε *τρόπο παραγωγῆς* τὴ θεωρητικὴ ἔννοια, ποὺ ἐπιτρέπει νὰ συλλάβουμε τὴν κοινωνικὴ ὁλότητα σὰ μιὰ δομὴ μὲ ἕνα κυριαρχικὸ στοιχεῖο, ὅπου τὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο εἶναι σὲ τελευταῖα ἀνάλυση καθοριστικό[10].

10. Τὴν ἔννοια τῆς δομῆς μὲ ἕνα κυριαρχικὸ στοιχεῖο τὴ χρησιμοποίησε πρῶτα ὁ Λ. Ἀλτουσσὲρ στὸ ἄρθρο του «Πάνω στὴ μαρξιστικὴ διαλεκτική» στὸ Pour Marx, Παρίσι, Maspéro. Στὴν ἱσπανικὴ ἔκδοση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, στὸν πρόλογο, δώσαμε τὸν ἀκόλουθο ὁρισμὸ αὐτῆς τῆς ἔννοιας «*Ἡ δομὴ μὲ ἕνα κυριαρχικὸ στοιχεῖο*» ὁρίζει τὴ μαρξιστικὴ ὁλότητα σὰν ἕνα σύνθετο ὅλο μὲ τὴν ἑνότητα μίας ἀρθρωτῆς δομῆς, ὅπου ἕνα ἀπὸ τὰ

Τελειώνοντας, ἂς ἐπιμείνουμε στό γεγονός ὅτι ὁ δομικός πυρήνας ἢ ἡ μήτρα τοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀποτελεῖται ἀπό τίς σχέσεις παραγωγῆς. Εἶναι αὐτές οἱ σχέσεις ποὺ ἐξηγοῦν τό χαρακτηριστικό τύπο διάρθρωσης τῶν διάφορων περιφερειακῶν δομῶν κάθε τρόπου παραγωγῆς, εἶναι αὐτές ποὺ προσδιορίζουν ποιά ἀπό αὐτές τίς δομές θά ἔχη τόν κυριαρχικό ρόλο. Ὁ Μάρξ λέει ρητά, ἂς τό θυμήσουμε, ὅτι «εἶναι πάντοτε στήν ἄμεση σχέση ἀνάμεσα στόν ἰδιοκτήτη τῶν μέσων παραγωγῆς καί τόν ἄμεσο παραγωγό ..... ποὺ πρέπει νά ἀναζητήσουμε τό βαθύτερο μυστικό, τό κρυφό θεμέλιο κάθε κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος»[11].

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Ἡ ἔννοια τοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀναφέρεται σέ ἕνα ἀφηρημένο ἀντικείμενο, σέ μία καθαρή, «ἰδανική» κοινωνική ὁλότητα, ὅπου ἡ παραγωγή τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν πραγματοποιεῖται μέ ὁμοιογενή τρόπο.

Ἀλλά στήν πλειοψηφία τῶν ἱστορικά ὁρισμένων κοινωνιῶν, ἡ παραγωγή τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν δέ γίνεται μέ ὁμοιογενή τρόπο.

στοιχεῖα παίζει τόν κυριαρχικό ρόλο καί τά ἄλλα ὑπόκεινται σέ αὐτό, μέ μία δυναμική ἑνότητα ὅπου ὑπάρχει ἀνταλλαγή ρόλων καί ὅπου τό οἰκονομικό ἐπίπεδο καθορίζει σέ τελευταία ἀνάλυση τό στοιχεῖο τῆς κοινωνικῆς δομῆς, ποὺ θά παίξη τόν κυριαρχικό ρόλο». Βλέπε La revolucion teorica de Marx, Siglo XXI, México 1967, σελ. 8.

11. Marx, *Τό Κεφάλαιο*, γαλλική ἔκδοση, Βιβλίο III, τόμος 3, σελ. 172. Νομίζουμε ὅτι εἶναι λάθος νά ἰσχυρισθοῦμε, ὅπως κάνει ὁ Πουλαντζᾶς στό βιβλίο του *Πολιτική ἐξουσία καί κοινωνικές τάξεις*,, ὅτι ἡ μήτρα τοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀποτελεῖται ἀπό τόν ἰδιαίτερο τύπο διάρθρωσης τῶν διαφορετικῶν ἐπιπέδων του (τόμος I, σελ. 9 τῆς γαλλικῆς ἔκδοσης). Ἂν, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ Πουλαντζᾶς (τόμος I, σελ. 22 τῆς γαλλικῆς ἔκδοσης), εἶναι οἱ σχέσεις παραγωγῆς (κυριότητα, πραγματική ἰδιοποίηση), ποὺ προσδιορίζουν τόν τύπο διάρθρωσης τῶν ἐπιπέδων τοῦ τρόπου παραγωγῆς, τότε ὁ τύπος τῆς διάρθρωσης δέν εἶναι παρά τό ἀποτέλεσμα αὐτοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ πραγματικά τή μήτρα τοῦ τρόπου παραγωγῆς : τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Νομίζουμε ὅτι αὐτή ἡ ἀντίληψη τοῦ Πουλαντζᾶ ἀποτελεῖ τό στρατηγικό κόμβο τῶν θεωρητικῶν λαθῶν του, ὅσον ἀφορᾶ τήν ἔννοια τῶν κοινωνικῶν τάξεων.

Στὴν ἴδια κοινωνία μπορεῖ κανένας νὰ βρῆ διαφορετικοὺς τύπους παραγωγικῶν σχέσεων.

Ἡ Ρωσσία, ὅπως ἀναλύεται ἀπὸ τὸ Λένιν στὸ ἄρθρο του *Πάνω στὸ φόρο σὲ εἶδος*, εἶναι ἕνα παράδειγμα συνδυασμοῦ διαφορετικῶν οἰκονομικῶν συστημάτων. Ἂς δοῦμε τὴν ἀπαρίθμηση ποὺ κάνει ὁ Λένιν (ἡ σχετικὴ περίοδος πιάνει πάνω κάτω ἀπὸ τὰ 1917 ὡς τὰ 1929): «Ἂς ἀπαριθμήσουμε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα: 1) πατριαρχικὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία, δηλαδὴ φυσικὴ σὲ μεγάλο βαθμό 2) μικρὴ ἐμπορευματικὴ παραγωγὴ (αὐτὴ ἡ κατηγορία περιλαμβάνει τὴν πλειοψηφία ἐκείνων τῶν χωρικῶν ποὺ πουλοῦν σιτάρι) 3) ἰδιωτικὸς καπιταλισμὸς 4) κρατικὸς καπιταλισμὸς 5) σοσιαλισμός. Ἡ Ρωσσία εἶναι τόσο μεγάλη καὶ ποικιλόμορφη, ὥστε μέσα της ἀνακατεύονται ὅλες αὐτὲς οἱ διαφορετικὲς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς μορφές. Σ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς ὀφείλεται ἡ πρωτοτυπία τῆς κατάστασης»[12].

Ἕνα ἄλλο παράδειγμα εἶναι ἡ Γαλλία στὰ μέσα τοῦ XIX αἰώνα, ὅπως τὴν ἀναλύει ὁ Μὰρξ στὸ ἔργο του *Ἡ 18η Μπρυμαὶρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη*. Βρίσκουμε ἐκεῖ ἕνα συνδυασμὸ διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν: φεουδαρχικός, πατριαρχικός, χειρωνακτικὸς καὶ καπιταλιστικός.

Ὅμως, οἱ διάφορες σχέσεις παραγωγῆς, ποὺ βρίσκει κανένας σὲ μία ἱστορικὰ ὁρισμένη κοινωνία, δὲν συνυπάρχουν μέσα σ' αὐτὴ μὲ ἄναρχο τρόπο, οὔτε εἶναι ἀπομονωμένες μεταξύ τους. Μία ἀπὸ αὐτὲς κατέχει μία κυριαρχικὴ θέση καὶ ἐπιβάλλει στὶς ἄλλες τοὺς δικούς της νόμους λειτουργίας. Ὅπως γράφει ὁ Μὰρξ στὴν *Εἰσαγωγὴ στὴν Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*: «Σὲ κάθε μορφὴ κοινωνίας ὑπάρχουν, μία ὁρισμένη παραγωγὴ καὶ οἱ σχέσεις ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ αὐτή, ποὺ εἶναι καθοριστικὲς γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες παραγωγὲς καὶ τὶς σχέσεις ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ αὐτές, ὅσον ἀφορᾶ τὴ σχετικὴ τους θέση καὶ τὴ σημασία τους»[13].

Οἱ διάφορες χῶρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, γιὰ παράδειγμα,

---

12. Lénine, Sur l'impôt en nature, στὸ Oeuvres choisies, τόμος II, μέρος 2, σελ. 542.

13. Βλέπε Marx, Contribution..., σελ. 170.

ἔχουν μιὰ ποικιλία σχέσεων παραγωγῆς: ἀπὸ τὶς πιὸ ἀναπτυγμένες καπιταλιστικὲς σχέσεις μέχρι, σὲ μερικὲς περιοχές, τὶς χαρακτηριστικὲς σχέσεις μιᾶς κλειστῆς οἰκονομίας ποὺ παράγει ἴσα-ἴσα, ὅσα χρειάζεται γιὰ νὰ ἐπιζήση. Στὶς περισσότερες περιοχές, ἂν ὄχι σὲ ὅλες, εἶναι οἱ καπιταλιστικὲς σχέσεις ποὺ κυριαρχοῦν. Ὑποτάσσουν στοὺς δικούς τους νόμους ἀνάπτυξης τὶς ἄλλες σχέσεις, ποὺ ὑπόκεινται σ' αὐτές.

Στὶς περισσότερες ἱστορικὰ ὁρισμένες κοινωνίες βρίσκουμε ἄρα, περισσότερους ἀπὸ ἕνα τύπους σχέσεων παραγωγῆς. Ἀλλὰ μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ποικιλία, ὑπάρχει πάντα μία σχέση παραγωγῆς ποὺ εἶναι κυριαρχικὴ καὶ ποὺ οἱ νόμοι τῆς λειτουργίας της ἔχουν ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση πάνω στὶς ἄλλες.

Ἡ κυριαρχία ἑνὸς ὁρισμένου τύπου σχέσεων παραγωγῆς, δὲν ἐξαφανίζει, αὐτόματα, ὅλες τὶς ἄλλες σχέσεις παραγωγῆς. Αὐτὲς μποροῦν νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν, μόνο ποὺ εἶναι τροποποιημένες καὶ ὑποταγμένες στὶς κυριαρχικὲς σχέσεις παραγωγῆς.

Οἱ χῶρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, γιὰ νὰ ξαναπάρουμε, αὐτὸ τὸ παράδειγμα, ὑποτάχθηκαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς κατάκτησής τους στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα παραγωγῆς. Στὴν ἀρχὴ μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἀργότερα μὲ τὴν ἐγκατάσταση σ' αὐτὲς καθαρὰ καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς (στὶς περισσότερες χῶρες). Ἀλλὰ τὸ νὰ ὑποστηρίζουμε τὴν κυριαρχία τοῦ παγκόσμιου καπιταλιστικοῦ συστήματος δὲν σημαίνει ὅτι ἀρνούμαστε ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ὅτι ὑπάρχουν πάντοτε, σὲ μεγάλη ἔκταση, προκαπιταλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς: σὲ μερικὰ ἀπομονωμένα μέρη σχέσεις παραγωγῆς κοντινὲς στὴν πρωτόγονη κοινότητα, σχέσεις ἡμιφεουδαρχικὲς σὲ πολλὲς ἀγροτικὲς περιοχές, ἀρκετὰ διαδομένη μικρὴ χειροτεχνικὴ παραγωγὴ[14].

---

14. Ἡ γνώμη μας εἶναι ὅτι τὸ μεγάλο λάθος τοῦ A. Gunder Frank (Α. Γκούντερ Φράνκ) στὰ πρῶτα του βιβλία καὶ ἄρθρα γιὰ τὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ εἶναι ἡ πεποίθησή του ὅτι γιὰ νὰ ἰσχυρισθῆ κανένας τὴν κυριαρχία τοῦ παγκόσμιου καπιταλιστικοῦ σύστήματος, πρέπει νὰ ἀρνηθῆ κάθε ὕπαρξη προκαπιταλιστικῶν σχέσεων. Μπερδεύει τὴν κυριαρχία τοῦ καπιταλισμοῦ στὶς σχέσεις ἀνταλλαγῆς μὲ τὴν κυριαρχία του στὸ ἐπί-

Οἱ κυριαρχικὲς σχέσεις παραγωγῆς δὲν ἐπιβάλλουν μόνο τοὺς δικούς τους νόμους λειτουργίας στὶς ἄλλες σχέσεις παραγωγῆς, ποὺ ὑπόκεινται σ' αὐτές, ἀλλὰ προσδιορίζουν ἐπίσης τὸ γενικὸ χαρακτήρα τοῦ ἐποικοδομήματος κάθε κοινωνίας.

Τὸ πολύπλοκο τῆς οἰκονομικῆς δομῆς, μὲ τὴν κυριαρχία μίας ἀπὸ τὶς σχέσεις παραγωγῆς ποὺ συνυπάρχουν μέσα σ' αὐτή, ἐξηγεῖ τὸν πολὺπλοκο χαρακτήρα τῆς ἰδεολογικῆς καὶ τῆς δικαιο-πολιτικῆς δομῆς κάθε ἱστορικὰ ὁρισμένης κοινωνίας.

Γιὰ νὰ δηλώσουμε αὐτὴ τὴν ἱστορικὰ ὁρισμένη κοινωνικὴ πραγματικότητα, χρησιμοποιοῦμε τὴν ἔννοια τοῦ *κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ*. Αὐτὴ ἡ ἔννοια ἀναφέρεται, ὅπως εἴδαμε, σὲ μία συγκεκριμένη, πολὺπλοκη, ἀκαθάριστη (σὰν κάθε ἄλλη) πραγματικότητα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἔννοια τοῦ τρόπου παραγωγῆς ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἕνα ἀφηρημένο, καθαρό, «ἰδανικό» ἀντικείμενο.

Θὰ ὀνομάζουμε ἄρα *κοινωνικὸ σχηματισμὸ* μία συγκεκριμένη, ἱστορικὰ ὁρισμένη κοινωνικὴ ὁλότητα.

Αὐτὴ ἡ συγκεκριμένη, ἱστορικὰ ὁρισμένη κοινωνικὴ ὁλότητα μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχῆ σὲ μία ὁρισμένη χώρα ἢ σὲ μία σειρὰ ἀπὸ χῶρες ποὺ ἔχουν λίγο ἢ πολὺ παρόμοια χαρακτηριστικὰ καὶ κοινὴ ἱστορία. Μπορεῖ λοιπὸν κανένας νὰ μιλᾶ γιὰ χιλιανό, μεξικανικὸ κ.τ.λ. κοινωνικὸ σχηματισμό, ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ λατινοαμερικανικὸ κοινωνικὸ σχηματισμό.

Ὅπως ὅλες οἱ κοινωνικὲς ὁλότητες, αὐτὴ ἡ συγκεκριμένη, ἱστορικὰ ὁρισμένη κοινωνικὴ ὁλότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ μία οἰκονομική, μία ἰδεολογικὴ καὶ μία δικαιοπολιτικὴ δομή. Αὐτὲς οἱ δομὲς ὅμως ἔχουν ἐδῶ ἕνα πολὺ πιὸ πολύπλοκο χαρακτήρα. Σὲ κάθε κοινωνικὸ σχηματισμό, χώρια ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, συναντοῦμε:

1) Μία *πολύπλοκη οἰκονομικὴ δομή*, ὅπου συνυπάρχουν διαφορετικὲς σχέσεις παραγωγῆς. Μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς σχέσεις

πεδο τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Αὐτὸ τὸ λάθος τὸν ἐμποδίζει να ἀναλύση σωστὰ τὶς κοινωνικὲς τάξεις στὴ Λατινικὴ Ἀμερική.

κατέχει κυριαρχικὴ θέση καί ἐπιβάλλει στὶς ἄλλες, ποὺ ὑπόκεινται σ' αὐτήν, τοὺς δικούς της νόμους λειτουργίας.

2) Μία *πολύπλοκη ἰδεολογικὴ δομὴ* ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ διαφορετικὲς ἰδεολογικὲς τάσεις. Ἡ κυριαρχικὴ ἰδεολογικὴ τάση, ποὺ ὑποτάσσει καί παραμορφώνει τὶς ἄλλες τάσεις, ἀντιστοιχεῖ γενικά στὴν ἰδεολογικὴ τάση τῆς ἄρχουσας τάξης, δηλαδὴ στὴν ἰδεολογικὴ τάση τοῦ ἐκμεταλλευτικοῦ πόλου τῆς κυριαρχικῆς σχέσης.

3) Μία *πολύπλοκη δικαιο-πολιτικὴ δομή*, ποὺ ἐξασφαλίζει τή λειτουργία τῆς κυριαρχίας τῆς ἄρχουσας τάξης.

Ὁ κοινωνικὸς σχηματισμὸς εἶναι, ἄρα, μία πολύπλοκη δομὴ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπό πολύπλοκες περιφερειακές δομές, ποὺ διαρθρώνονται μὲ βάση τὴ δομὴ τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Κάθε περιφερειακὴ δομή, πρέπει νά μελετᾶται μὲ τὴ σχετικὴ της αὐτονομία ἀπέναντι στὶς ἄλλες δομὲς καί μὲ βάση τά δικά της ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Ἡ ἔννοια τοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀφορᾶ μία ἀφηρημένη κοινωνικὴ ὁλότητα (καπιταλιστική, φεουδαρχική, δουλοκτητική κ.τ.λ.). Ἡ ἐννοια τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἀφορᾶ μία συγκεκριμένη κοινωνικὴ ὁλότητα. Αὐτὴ δὲν εἶναι ἕνας συνδυασμὸς τρόπων παραγωγῆς, δηλαδὴ ἀφηρημένων ἢ ἰδανικῶν κοινωνικῶν ὁλοτήτων. Εἶναι μία συγκεκριμένη, ἱστορικὰ ὁρισμένη πραγματικότητα, δομημένη πάνω στὸν τρόπο ποὺ συνδυάζονται μεταξύ τους οἱ διαφορετικὲς σχέσεις παραγωγῆς, ποὺ συνυπάρχουν στό ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς δομῆς[15].

Κατὰ συνέπεια, ὅταν μελετᾶμε ἕνα κοινωνικὸ σχηματισμὸ ἢ μία ὁρισμένη χώρα πρέπει πάντα νά ἀρχίζουμε μὲ τὸ νά ἐξακριβώσουμε, ποιὲς σχέσεις παραγωγῆς ὑπάρχουν ἐκεῖ, πῶς συνδυάζονται μεταξύ τους, ποιά εἶναι ἡ κυριαρχικὴ σχέση παραγωγῆς καί πῶς ἐπιδρᾶ αὐτὴ πάνω στίς ὑποδεέστερες σχέσεις παραγωγῆς.

Ξέρουμε, ὅτι ἡ θεμελιακὴ θέση τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ

---

15. Ὁ ὁρισμὸς τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ σὰν ἑνὸς ἁπλοῦ συνδυασμοῦ τρόπων παραγωγῆς δίνεται ἀπὸ τὸν Πουλαντζᾶ, στὸ ἴδιο, τόμος Α', σελ. 9.

συνίσταται στό ὅτι ἐξηγεῖ τὸ σύνολο τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων μιᾶς κοινωνίας, ξεκινώντας ἀπό τὴν οἰκονομική της ὑποδομή, δηλαδή ξεκινώντας ἀπὸ μία πολύπλοκη οἰκονομική δομή, ὅπου συνδυάζονται διαφορετικές σχέσεις παραγωγῆς. Αὐτή ἡ θέση ὅμως δέ σημαίνει ὅτι ὁ μαρξισμός ἀρνιέται τὴ σημασία τῶν ἄλλων ἐπιπέδων τῆς κοινωνίας. Ἡ οἰκονομική δομή προσδιορίζει σέ τελευταία ἀνάλυση ὅλη τὴν κοινωνική ἀνάπτυξη, ἀλλά αὐτόματα, *δέν παράγει τίποτα*. Μέσα στὰ περιθώρια πού τοὺς ἐπιτρέπει ἡ οἰκονομική δομή, τὸ ἰδεολογικό καί τὸ δικαιοπολιτικό ἐπίπεδο ἔχουν μία σχετική αὐτονομία, ἔχουν ἰδιαίτερους νόμους ἀνάπτυξης. Ἡ ἀνάπτυξή τους μπορεῖ νά προηγεῖται ἤ νά μένη πίσω, σέ σχέση μέ τὴν οἰκονομική δομή.

Ἡ μελέτη ἑνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ εἶναι βασικά μία ἐμπειρική μελέτη. Πρέπει νά ἀναζητήσουμε συγκεκριμένα στοιχεῖα, στατιστικά ἤ ἄλλα, γιά τίς διάφορες δομές καί νά τά μελετήσουμε, βέβαια, μέ κριτικό τρόπο. *Δέν μποροῦμε ποτέ νά συμπεράνουμε* τίς ἄλλες δομές τῆς κοινωνίας μόνο ἀπό τὴν οἰκονομική δομή. Τό οἰκονομικό, χρησιμεύει μόνο σάν «καθοδηγητικός μίτος», σάν ὁδηγός στή λεπτομερή καί εἰδική μελέτη τῆς ἰδεολογικῆς καί δικαιο-πολιτικῆς δομῆς.

Μία τελευταία διευκρίνηση: Στό ἐπίπεδο τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ἡ ἱστορικά ὁρισμένη κοινωνική ὁλότητα παίρνει τή μορφή μιᾶς «συγκεκριμένης ἀτομικότητας» πού διατηρεῖ, μέσα ἀπό τοὺς μετασχηματισμούς πού περνᾶ, μία κάποια ταυτότητα. Μία χώρα ἤ μία ὁμάδα χωρῶν ξεχωρίζει ἀπό μία ἄλλη χώρα ἤ μία ἄλλη ὁμάδα χωρῶν, μέ τά ἀτομικά χαρακτηριστικά της καί τὴν ἱστορία της. Σ' αὐτή τὴν ἱστορία μποροῦμε νά διακρίνουμε διάφορες φάσεις ἀνάπτυξης. Αὐτό πού προσδιορίζει τό πέρασμα ἀπό τή μία φάση στήν ἄλλη εἶναι ἡ ἀλλαγή στόν τρόπο, πού συνδυάζονται οἱ διαφορετικές σχέσεις παραγωγῆς πού συνυπάρχουν. Οἱ σχέσεις παραγωγῆς, πού κατέχουν τὴν κυριαρχική θέση στήν οἰκονομική δομή, προσδιορίζουν τό χαρακτήρα τῆς φάσης καί ἀκόμα τῆς δίνουν καί τό ὄνομά της. Ὅταν μιλᾶμε, παραδείγματος χάρη, γιά «καπιταλιστικές» ἤ «ἡμιφεουδαρχικές» χῶρες, ἐννοοῦμε τίς σχέσεις παραγωγῆς πού κυριαρχοῦν στόν κοινωνικό σχηματισμό. Αὐτό δέν ἀπο-

κλείει τὴν ὕπαρξη ἄλλων σχέσεων παραγωγῆς ποὺ κατέχουν ὑποδεέστερες θέσεις. Ἀκριβολογώντας θὰ ἔπρεπε νὰ λέμε: κοινωνικὸς σχηματισμὸς «μὲ κυρίαρχο τὸ καπιταλιστικὸ στοιχεῖο» καὶ κοινωνικὸς σχηματισμὸς «μὲ κυρίαρχο τὸ ἡμιφεουδαρχικὸ στοιχεῖο».

3. ΠΟΙΟ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Ἐφοδιασμένοι μὲ αὐτὲς τὶς δύο ἔννοιες τοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὸ ἀντικείμενο τοῦ *Κεφαλαίου*. Μποροῦμε τώρα νὰ διατυπώσουμε αὐτὸ τὸ ἐρώτημα μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια: ἀντικείμενο τοῦ *Κεφαλαίου* εἶναι ἡ μελέτη τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς (ἀφηρημένο ἀντικείμενο) στὸ σύνολό του, ἢ μόνο ἡ μελέτη τῆς οἰκονομικῆς δομῆς αὐτοῦ τοῦ τρόπου; Ἢ, μήπως, εἶναι ἡ μελέτη ἑνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, δηλαδὴ μιᾶς ἱστορικὰ ὁρισμένης πραγματικότητας, τῆς Ἀγγλίας στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ XIX αἰώνα;

1. Τὸ *Κεφάλαιο μελετᾶ τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς ἢ ἕνα καπιταλιστικὸ κοινωνικὸ σχηματισμό;*

Ἂς δοῦμε πρῶτα, τί γράφει ὁ Λένιν γι' αὐτὸ τὸ θέμα. «Τὸ *Κεφάλαιο* ποὺ — μοναδικὸ του ἀντικείμενο εἶναι ἡ ἀκριβὴς μελέτη τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας—περιλαμβάνει μία ὑλιστικὴ ἀνάλυση αὐτῆς τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἐποικοδομημάτων της»[16]. Καὶ σὲ μία ὑποσημείωση, μερικὲς σελίδες πιὸ κάτω: «Ἂν ἀφήσαμε στὴν ἄκρη τὰ ἄλλα γνωρίσματα τοῦ οἰκονομικοῦ καθεστῶτος τοῦ μεσαίωνα, αὐτὸ ἔγινε γιατὶ ἀνήκουν στὸ φεουδαρχικὸ κοινωνικὸ σχηματισμό, ἐνῶ ὁ Μὰρξ μελετᾶ τὸν καπιταλιστικὸ σχηματισμό»[17].

Σ' αὐτὰ τὰ κείμενα ὁ Λένιν δείχνει μὲ σαφὴ τρόπο τὰ ὅρια τῆς μελέτης τοῦ Μὰρξ: τὸ καπιταλιστικὸ καθεστώς, σύστημα

16. Lénine, Ce que sont les «amis du peuple», στὸ Oeuvres choisies, τόμος I, πρῶτο μέρος, σελ. 115.

17. Στὸ Ἴδιο, ὑποσημείωση στὴ σελίδα 149.

ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωση, δηλαδὴ ἕνα ἀφηρημένο, καθαρὸ ἀντικείμενο. Πρέπει νὰ σημειώσουμε, ὅτι ὁ Λένιν χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τὸν ὅρο «κοινωνικὸς σχηματισμὸς» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ τρόπου παραγωγῆς[18].

Τὸ ἀκόλουθο κείμενο ἐξηγεῖ ἀκόμα πιὸ καθαρὰ τὸν ἀφηρημένο χαρακτήρα τοῦ ἀντικειμένου τοῦ *Κεφαλαίου*: «(Οἱ νόμοι τοῦ καπιταλισμοῦ ἐκφράζουν μόνο) τὸ ἰδεῶδες τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ καθόλου τὴν πραγματικότητά του». «Στόχος μας εἶναι», ἔγραφε ὁ Μάρξ, «νὰ παρουσιάσουμε μονάχα τὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, σὰ νὰ λέγαμε τὸν ἰδανικὸ μέσο του ὅρο» (*Τὸ Κεφάλαιο*, βιβλίο III). Ἡ θεωρία τοῦ κεφαλαίου ὑποθέτει ὅτι ὁ ἐργάτης παίρνει ὁλόκληρη τὴν ἀξία τῆς ἐργασιακῆς του δύναμης. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδεῶδες τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλὰ μὲ κανένα τρόπο ἡ πραγματικότητά του. Ἡ θεωρία τῆς προσόδου ὑποθέτει ὅτι ὁλόκληρος ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς χωρίζεται σὲ γαιοκτήμονες, κεφαλαιοκράτες καὶ μισθωτοὺς ἐργάτες. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδεῶδες τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλὰ καθόλου ἡ πραγματικότητά του.....»[19].

Ἂς δοῦμε τώρα τί λέει ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ γιὰ τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς στὴν Ἀγγλία. «Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο μελετῶ τὸν *καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς* καὶ τὶς *σχέσεις παραγωγῆς* καὶ *ἀνταλλαγῆς* ποὺ ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτόν. Ἡ Ἀγγλία εἶναι ὁ κλασσικὸς τόπος αὐτῆς τῆς παραγωγῆς. Νά, γιατί χρησιμοποιῶ αὐτὴ τὴ χώρα σὰν τὸ κύριο παράδειγμα στὴν ἀνάπτυξη τῶν θεωριῶν μου»[20].

Στὸ *Κεφάλαιο* ἄρα, ὁ Μάρξ μελετᾶ ἕνα ἀφηρημένο ἀντι-

---

18. Ὁ Λένιν χρησιμοποιεῖ χωρὶς διάκριση τὸν ὅρο «κοινωνικὸς σχηματισμός», ἄλλοτε γιὰ νὰ δηλώσῃ μία ἀφηρημένη κοινωνικὴ ὁλότητα (αὐτὸ ποὺ ἐμεῖς τὸ ὀνομάσαμε «τρόπο παραγωγῆς» καὶ ἄλλοτε γιὰ νὰ δηλώσῃ μία συγκεκριμένη κοινωνικὴ ὁλότητα (αὐτὸ ποὺ ἐμεῖς τὸ ὀνομάσαμε «κοινωνικὸ σχηματισμό»). Πρέπει λοιπόν, κάθε φορά, νὰ προσδιορίζουμε, μὲ ποιὰ ἔννοια χρησιμοποιεῖ ὁ Λένιν αὐτὸ τὸν ὅρο.

19. Lénine. Nouvelles remarques sur la théorie de la réalisation, στὸ Oeuvres, τόμος 4, σελ. 87 - 88.

20. Πρόλογος στὴν πρώτη γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ *Κεφαλαίου*, Βιβλίο I, τόμος 1, σελ.. 18.

κείμενο: *τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς*. Ἡ Ἀγγλία τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ ΧΙΧ αἰώνα χρησιμεύει μόνο σὰν παράδειγμα γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν θεωρητικῶν του ἰσχυρισμῶν καὶ αὐτὸ ἐπειδὴ ἦταν ἡ χώρα, ὅπου ὁ καπιταλισμὸς εἶχε ἀναπτυχθῆ περισσότερο.

2. Ἀλλὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ *Κεφάλαιο* μελετᾶ *ὁλόκληρο τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς;*

Πρὶν ἀπαντήσουμε ἂς δοῦμε, τί λέει ὁ Λένιν ὕστερα ἀπὸ μία σχηματικὴ ἀνάλυση τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς οἰκονομικῆς δομῆς τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. «Ἔτσι εἶναι ὁ *σκελετὸς* τοῦ *Κεφαλαίου*. Ἀλλὰ τὸ κυριώτερο εἶναι, ὅτι ὁ Μὰρξ δὲν ἀρκεῖται μὲ αὐτὸ τὸ σκελετό, δὲν περιορίζεται μόνο στὴν «οἰκονομικὴ θεωρία», μὲ τὴν κοινὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Παρ' ὅλο ποὺ *ἐξηγεῖ* τὴ δομὴ καὶ τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ *ἀποκλειστικὰ* μὲ τὶς σχέσεις παραγωγῆς, ἀναλύει παντοῦ καὶ πάντοτε τὰ ἐποικοδομήματα ποὺ ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτὲς τὶς σχέσεις παραγωγῆς καὶ ντύνει τὸ σκελετὸ μὲ σάρκα καὶ αἷμα. Ἡ σημαντικὴ ἐπιτυχία τοῦ *Κεφαλαίου* ὀφείλεται ἴσα - ἴσα στὸ ὅτι αὐτὸ τὸ βιβλίο τοῦ «γερμανοῦ οἰκονομολόγου» ἀποκαλύπτει στὸν ἀναγνώστη ὁλόκληρο τὸν καπιταλιστικὸ κοινωνικὸ σχηματισμό, σὰν ἕνα ζωντανὸ πράγμα — μὲ τὰ συμβάντα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, μὲ τὶς συγκεκριμένες κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ ποὺ εἶναι ἔμφυτος στὶς σχέσεις παραγωγῆς, μὲ τὸ ἀστικὸ πολιτικὸ ἐποικοδόμημα ποὺ προστατεύει τὴν κυριαρχία τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, μὲ τὶς ἀστικὲς ἰδέες τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητας κ.τ.λ., μὲ τὶς ἀστικὲς οἰκογενειακὲς σχέσεις»[21].

Σ' αὐτὸ τὸ κείμενο ὁ Λένιν βεβαιώνει ὅτι τὸ *Κεφάλαιο* δὲν περιορίζεται στὴ μελέτη τῆς οἰκονομικῆς δομῆς τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀλλὰ ὅτι ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ στὰ ἀντίστοιχα ἐποικοδομήματα.

Στὴν πραγματικότητα, τὸ *Κεφάλαιο*, ὅπως τὸ γνωρίζουμε, εἶναι ἕνα ἡμιτελὲς ἔργο. Ἀποτελεῖ τὴν *ἐπιστημονικὴ μελέτη τοῦ «οἰκονομικοῦ ἐπιπέδου»* τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παρα-

---

21. Lénine, Ce que sont «les amis du peuple», στὸ Ἴδιο, σελ. 105.

γωγῆς καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀντιμετωπίζεται γενικὰ σὰν ἕνα ἔργο οἰκονομικοῦ τύπου. Ὁ Μὰρξ ἤθελε ἐπίσης νὰ ἀναλύση τὸ δίκαιο, τὸ Κράτος καὶ τὴν ἰδεολογία τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅπως δείχνει τὸ σχέδιο ἐργασίας ποὺ δίνει στὴν *Εἰσαγωγὴ στὴν Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ τελειώση τὸ ἔργο του. Παρ' ὅλα αὐτά, πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ θεωρία τοῦ «οἰκονομικοῦ ἐπιπέδου» τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς προϋποθέτει ἀναγκαστικά, ἂν ὄχι μία ἀναπτυγμένη θεωρία, τουλάχιστον ὁρισμένα θεωρητικὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὶς ἄλλες βαθμίδες (ἰδεολογικὴ καὶ δικαιο-πολιτικὴ) τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Σ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἀναφέρεται ὁ Λένιν στὸ κείμενο ποὺ παραθέσαμε πιὸ πάνω.

Τὸ *Κεφάλαιο* δὲν περιορίζεται, ἄρα, μόνο στὴν οἰκονομία. Ξεπερνᾶ κατὰ πολὺ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, σύμφωνα μὲ τὴ μαρξιστικὴ ἀντίληψη τῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητας. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, ἡ οἰκονομία δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ παρὰ σὰν ἕνα ἐπίπεδο, ἕνα μέρος, μιὰ περιφερειακὴ δομή, ὀργανικὰ ἐνσωματωμένη στὸ σύνολο ἑνὸς τρόπου παραγωγῆς. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού, παρ' ὅλο ποὺ ἡ ἀνάλυση τοῦ Μὰρξ μένει βασικὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, μποροῦμε νὰ βροῦμε στὸ ἔργο του σημαντικὰ θεωρητικὰ στοιχεῖα, γιὰ νὰ οἰκοδομήσουμε τὴ θεωρία τῶν ἄλλων ἐπιπέδων αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς, στοιχεῖα ποὺ μέχρι σήμερα δὲν τὰ ἔχουν ἀκόμα ἐπεξεργασθῆ.

3. Πρέπει τέλος νὰ τονίσουμε ὅτι τὸ *Κεφάλαιο* περιορίζεται στὴν πλήρη ἐπιστημονικὴ μελέτη τοῦ οἰκονομικοῦ ἐπιπέδου τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς *στὴν ἀνταγωνιστική του φάση*, ποὺ βασικὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἐλεύθερο ἀνταγωνισμὸ ἀνάμεσα στοὺς ἀτομικοὺς κεφαλαιοκράτες. Παρ' ὅλο ποὺ ὁ Μὰρξ εἶχε ἀνακαλύψει τὴν τάση γιὰ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου καὶ γιὰ τὸ σχηματισμὸ μονοπωλίων, δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιήση μία ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ σταδίου τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης: οἱ θεωρητικὲς του ἀναπτύξεις περιορίζονταν ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τῆς ἐποχῆς του.

4. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΓΚΥΡΙΑΣ

Μέχρι ἐδῶ, ἐξετάσαμε τὶς ἔννοιες τοῦ *τρόπου παραγωγῆς* καὶ τοῦ *κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ*. Ἡ πρώτη ἀφορᾶ μία ἀφηρημένη κοινωνικὴ ὁλότητα, ἡ δεύτερη, μία ἱστορικὰ συγκεκριμένη κοινωνικὴ ὁλότητα. Θὰ μελετήσουμε τώρα τὴν ἔννοια πού ταιριάζει στὸ πιὸ συγκεκριμένο ἐπίπεδο τῆς ἀνάλυσης ἑνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, τὴν ἔννοια τῆς *πολιτικῆς συγκυρίας*.

Ἡ *πολιτικὴ συγκυρία* εἶναι ἡ «τωρινὴ στιγμὴ» τῆς πάλης τῶν τάξεων σὲ ἕνα κοινωνικὸ σχηματισμὸ ἢ σὲ ἕνα σύστημα κοινωνικῶν σχηματισμῶν[22].

Αὐτὴ ἡ τωρινὴ στιγμὴ ἐκδηλώνεται σὰ μία σύνθεση τῶν ἀντιθέσεων ἑνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἢ ἑνὸς συστήματος κοινωνικῶν σχηματισμῶν σὲ μιὰ ὁρισμένη στιγμὴ τῆς ἀνάπτυξής τους. Βασικὰ ἐκφράζεται σὰ μία ἀντίθεση ἀνάμεσα σὲ διαφορετικὲς κοινωνικὲς δυνάμεις.

Ἡ μεγάλη συμβολὴ τοῦ Μάο - Τσὲ - Τούνγκ στὴ μελέτη τῆς συγκυρίας ἦταν ὅτι, ἐξηγώντας ὅτι κάθε πολιτικὴ συγκυρία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα σύστημα ἀντιφάσεων, μᾶς πρόσφερε μία μέθοδο ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης.

Σὲ αὐτὸ τὸ σύστημα, μία ἀντίφαση εἶναι ἡ κύρια καὶ οἱ ἄλλες δευτερεύουσες: «Σὲ μιὰ πολύπλοκη διαδικασία ἀνάπτυξης ἑνὸς ἀντικειμένου ἢ ἑνὸς φαινομένου ὑπάρχει πάντοτε μία ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ ἀντιφάσεις. Μία ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ἀναγκαστικὰ ἡ κύρια ἀντίφαση, ποὺ ἡ ὕπαρξη καὶ ἡ ἀνάπτυξή της καθορίζουν τὴν ὑπαρξη καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἄλλων ἀντιφάσεων καὶ ἐπιδροῦν πάνω σ' αὐτές. Ἔτσι, στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία, οἱ δύο ἀντιφατικὲς δυνάμεις, τὸ προλεταριάτο καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη, διαμορφώνουν τὴν κύρια ἀντίφαση. Οἱ ἄλλες ἀντιφάσεις, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὰ ὑπολείμματα τῆς φεουδαρχίας καὶ τὴν ἀστικὴ τάξη, ἡ ἀντίφαση

---

22. Ἡ ἔννοια τῆς πολιτικῆς συγκυρίας ταιριάζει τὸ ἴδιο καλὰ σὲ ἕνα κοινωνικὸ σχηματισμό, ὅσο καὶ σὲ μία παγκόσμια κατάσταση, ὅπου ὑπάρχουν ὁρισμένες σχέσεις ἀνάμεσα στὰ συστήματα τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν: παράδειγμα ἡ παγκόσμια συγκυρία ποὺ ἀκολούθησε τὸ θρίαμβο τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης στὴ Ρωσσία, κ.τ.λ.

ἀνάμεσα στοὺς ἀγρότες μικροαστοὺς καὶ τὴν ἀστικὴ τάξη, ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὸ προλεταριάτο καὶ τοὺς ἀγρότες μικροαστούς, ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴ φιλελεύθερη καὶ τὴ μονοπωλιακὴ ἀστικὴ τάξη, ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴ δημοκρατία καὶ τὸ φασισμὸ στοὺς κόλπους τῆς ἀστικῆς τάξης, οἱ ἀντιφάσεις ἀνάμεσα στὶς διάφορες καπιταλιστικές χῶρες καὶ οἱ ἀντιφάσεις ἀνάμεσα στὸν ἱμπεριαλισμὸ καὶ τὶς ἀποικίες, ὅλες καθορίζονται ἀπὸ τὴν κύρια ἀντίφαση ἢ ὑπόκεινται στὴ δράση της»[23].

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀντιφάσεις ἔχει δύο ὄψεις: μία κύρια καὶ μία δευτερεύουσα ὄψη. «Ἀλλὰ μπορεῖ κανένας μέσα στὶς διαφορετικές ἀντιφάσεις, εἴτε πρόκειται γιὰ κύριες εἴτε γιὰ δευτερεύουσες, νὰ ἐξετάση τὶς δύο ἀντιφατικὲς ὄψεις ἐκτιμώντας τες σάν ἰσοδύναμες. Ὄχι, ὄχι ἀπαραίτητα. Σέ κάθε ἀντίφαση, οἱ ἀντιφατικὲς ὄψεις ἀναπτύσσονται μὲ ἄνισο τρόπο.... Ἀπὸ τίς δύο ἀντιφατικὲς ὄψεις ἡ μία εἶναι ἀναγκαστικὰ ἡ κύρια, ἡ ἄλλη ἡ δευτερεύουσα. Κύρια εἶναι ἐκείνη ποὺ παίζει τὸν κυριαρχικὸ ρόλο στήν ἀντίφαση... ποὺ κατέχει τὴν κυριαρχικὴ θέση. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ κατάσταση δὲν εἶναι στατική· ἡ κύρια καὶ ἡ δευτερεύουσα ὄψη τῆς ἀντίφασης ἀνταλλάσσουν τὶς θέσεις τους καί, σά συνέπεια, ἀλλάζει ὁ χαρακτὴρας τῶν φαινομένων»[24].

Γνωρίζοντας τὴν κύρια ἀντίφαση καὶ τὶς δευτερεύουσες ἀντιφάσεις, ὅπως καὶ τὴν κύρια καὶ τὴ δευτερεύουσα ὄψη κάθε μιᾶς ἀπὸ αὐτές, πρέπει ἀκόμα νὰ μελετήσουμε τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ αὐτῶν τῶν ὄψεων. Στήν περίπτωση τοῦ προλεταριάτου, γιὰ παράδειγμα, πρέπει νὰ μελετήσουμε τὸ ἐπίπεδο πολιτικῆς συνείδησης τῶν ἐργατῶν ἀγωνιστῶν, τὴν ὕπαρξη ἢ ὄχι μιᾶς ἐργατικῆς ἀριστοκρατίας, τὸ βαθμὸ εὐπιστίας ἀπέναντι στὸ «δημοκρατικὸ σύστημα διακυβέρνησης», κ.τ.λ.

Πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναλύσουμε ποιὸς τύπος σχέσης διαμορφώνεται ἀνάμεσα στὶς δύο ὄψεις μιᾶς ἀντίφασης. «Ξέρουμε, γιὰ παράδειγμα, ὅτι οἱ ἐκμεταλλεύτριες δυνάμεις ποὺ ἔχουν

---

23. Mao-Tsé-toung, De la contradiction, στὸ Oeuvres, τόμος I, σελ. 369.
24. Στὸ ἴδιο, σελ. 371.

στήν ἀρχή περισσότερη «πεῖρα» ἀπό τίς δυνάμεις πού ὑπόκεινται στήν ἐκμετάλλευση, χρησιμοποιοῦν δύο γενικές μορφές πάλης: τή βία καί τήν ἀπάτη, τίς σφαῖρες καί τίς «ζαχαρωμένες σφαῖρες», τό τουφέκι καί τήν πέννα»[25]. Ἡ πολιτική κυριαρχία τούς ἐπιτρέπει νά χρησιμοποιοῦν τήν καταπιεστική δύναμη τοῦ Κράτους ἐνάντια στούς ἐκμεταλλευμένους. Ἡ ἰδεολογική κυριαρχία τούς δίνει τά μέσα ἐνημέρωσης καί προπαγάνδας γιά νά διαπράττουν τή συλλογική τους ἀπάτη. Μερικές στιγμές, ἡ ἀστική τάξη χρησιμοποιεῖ ἰδιαίτερα τήν ἀπάτη, ἀλλοτε τή βία. Αὐτό ἐξαρτᾶται ἀπό τό βαθμό ὀργάνωσης, συνειδητοποίησης καί μαχητικότητας τῶν μαζῶν. Ἡ συγκεκριμένη ἀνάλυση προϋποθέτει τή μελέτη τῆς εἰδικῆς μορφῆς τῆς πάλης πού ἐκτυλίσσεται ἀνάμεσα στίς δύο ὄψεις τῆς ἴδιας ἀντίφασης.

Κάθε διαφοροποίηση στό σύστημα τῶν ἀντιφάσεων πού ὁρίζει μία ὁρισμένη συγκυρία, εἴτε γίνεται σέ ἐπίπεδο κύριας ἤ δευτερεύουσας ἀντίφασης, εἴτε στό ἐπίπεδο τῆς κύριας ἤ δευτερεύουσας ὄψης αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων , παράγει αὐτόματα μιά διαφοροποίηση τῆς τωρινῆς στιγμῆς, μία ἀλλαγή τῆς πολιτικῆς συγκυρίας.

Μόνο μία σωστή ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς συγκυρίας, δηλαδή τῆς τωρινῆς στιγμῆς, ἐπιτρέπει νά βροῦμε τά σωστά συνθήματα πάλης, δηλαδή τά συνθήματα πού κάνουν νά προχωροῦν οἱ ἐπαναστατικές δυνάμεις.

«Οἱ ἀντιφάσεις πού ἔλυσε ἡ Ἐπανάσταση τοῦ Φλεβάρη καί οἱ ἀντιφάσεις πού ἔλυσε ἡ Ἐπανάσταση τοῦ Ὀκτώβρη, στή Ρωσσία, τό ἴδιο ὅπως καί οἱ μέθοδοι πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τή λύση τους, ἦσαν ὁλότελα διαφορετικές. Νά λύνονται διαφορετικές ἀντιφάσεις μέ διαφορετικές μεθόδους εἶναι μία ἀρχή, πού πρέπει νά ἀκολουθοῦν αὐστηρά οἱ μαρξιστές - λενινιστές. Οἱ δογματικοί δέν καταλαβαίνουν αὐτή τήν ἀρχή. Δέν καταλαβαίνουν ὅτι οἱ ὅροι πού ἐκτυλίσσονται οἱ διάφορες ἐπαναστάσεις δέν εἶναι οἱ ἴδιοι. Ἐπίσης, δέν καταλαβαίνουν

---

25. «La pensée de Mao-Tsé-toung (στό Cahiers Marxistes-Léninistes, No 14, Νοέμβρης - Δεκέμβρης 1966, σελ. 28).

ὅτι διαφορετικὲς ἀντιφάσεις πρέπει νὰ λύνονται μὲ διαφορετικὲς μεθόδους. Ἀκολουθοῦν ἀμετάβλητα κάτι ποὺ πιστεύουν ὅτι εἶναι μία ἀναλλοίωτη συνταγὴ καὶ τὸ ἐφαρμόζουν μηχανικὰ παντοῦ, πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προκαλέση ἀποτυχίες γιὰ τὴν ἐπανάσταση, ἢ νὰ διακινδυνέψη αὐτὸ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε κατορθωθῆ»[26].

5. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ[27]

Μελετώντας τὴν ἔννοια τοῦ τρόπου παραγωγῆς, εἴδαμε ὅτι πρόκειται γιά μία δυναμικὴ δομὴ ποὺ τείνει συνέχεια νὰ ἀναπαράγη τοὺς ὅρους τῆς ὕπαρξής της. Σ' αὐτὴ τὴν παράγραφο, θὰ μελετήσουμε τοὺς ὅρους ποὺ προσδιορίζουν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἕνα τρόπο παραγωγῆς στὸν ἄλλο.

Ἡ ὑλικὴ βάση τοῦ περάσματος ἀπὸ τὸν ἕνα τρόπο παραγωγῆς στὸν ἄλλο βρίσκεται, σύμφωνα μὲ τὴν παραδοσιακὴ μαρξιστικὴ σκέψη, στὴν ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὶς παλιὲς κυριαρχικὲς σχέσεις παραγωγῆς καὶ τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Πρέπει νὰ ἀντικατασταθοῦν οἱ παλιὲς σχέσεις παραγωγῆς μὲ νέες, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

1. Τὰ προηγούμενα περάσματα

Ἡ αὔξηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ ἡ ἐμβρυώδης ἐμφάνιση νέων σχέσεων παραγωγῆς ἔχουν αὐθόρμητο καὶ ἀπρόβλεπτο χαρακτήρα. Οἱ παράγοντες τῆς παραγωγῆς τελειοποιοῦν τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς τους καὶ δημιουργοῦν νέα, ἀναπτύσσοντας ἔτσι τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις. Ἀλλὰ δὲν ἀντι-

---

26. Mao-Tsé-toung, στὸ Ἴδιο, σελ. 359 - 60. Στὰ γραφτὰ τοῦ Λένιν, ἀπὸ τὴν ἐπάνάσταση τοῦ Φλεβάρη ὡς τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ὀκτώβρη τοῦ 1917, βρίσκουμε ἐξαιρετικὲς ἀναλύσεις τῶν διαφορετικῶν συγκυριῶν ποὺ ἐμφανίζονται καὶ τὰ πολιτικὰ συνθήματα ποὺ πρέπει νὰ προβληθοῦν σὲ κάθε περίπτωση.

27. Τονίζουμε στὸν ἀναγνώστη ὅτι θεωροῦμε αὐτὴ τὴν παράγραφο σὰν μία ἀπὸ τὶς πιὸ ἀδύνατες τοῦ βιβλίου (Μ.Χ.).

λαμβάνονται τὰ κοινωνικὰ ἀποτελέσματα ποὺ προκαλοῦν. Ἡ σκέψη τους, ἡ συνείδησή τους δέν πηγαίνουν πέρα ἀπὸ τό ἄμεσο κέρδος ποὺ προεξοφλοῦν.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί οἱ ἀλλαγές στίς σχέσεις παραγωγῆς δέν συντελοῦνται αὐθόρμητα, παρά μέχρις ἕνα ὁρισμένο σημεῖο. Κάποια στιγμή, οἱ νέες παραγωγικές δυνάμεις καὶ οἱ κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς, ποὺ γεννήθηκαν μέσα σὲ μία πρωτόγονη ὑποδομή, ἔρχονται σὲ σύγκρουση μέ τίς παλιές σχέσεις, ποὺ κυριαρχοῦν ἀκόμη σ' αὐτή τή δομή. Ἡ αὐθόρμητη ἀνάπτυξη παραχωρεῖ τότε τή θέση της σὲ μία συνειδητὴ δράση: οἱ πιό προχωρημένες τάξεις (αὐτὲς πού γενιοῦνται μαζί μέ τίς νέες σχέσεις παραγωγῆς) παλεύουν γιά νά ἀποκτήσουν στὸ οἰκονομικό, δικαιοπολιτικὸ καί ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο εὐνοϊκοὺς ὅρους γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν νέων σχέσεων παραγωγῆς.

Οἱ παλιὲς σχέσεις παραγωγῆς διαφεντεύονται ἀπὸ τίς ἀρχουσες τάξεις, ποὺ διαθέτουν τήν κρατικὴ ἐξουσία καὶ ὅλα τὰ μέσα ἰδεολογικοῦ ἐπηρεασμοῦ τῶν μαζῶν. Ἔχοντας αὐτὲς συμφέρον νά διατηρήσουν τίς παλιὲς σχέσεις παραγωγῆς, χρησιμοποιοῦν ὅλα αὐτὰ τὰ μέσα γιά νά ἀντισταθοῦν στίς προχωρημένες κοινωνικὲς δυνάμεις, ποὺ θέλουν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τίς παλιὲς μορφὲς κυριότητας, ποὺ ἐμποδίζουν τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

Εἶναι μὲ τὴν πάλη τῶν τάξεων, μὲ τὴν ἐπανάσταση, ποὺ μποροῦν νά καταστραφοῦν ἡ ἐξουσία τῶν παλιῶν κυρίαρχων τάξεων καὶ οἱ οἰκονομικὲς της συνέπειες. Οἱ ἐπαναστατικὲς τάξεις δημιουργοῦν μία νέα ἐξουσία, μία ἐπαναστατικὴ ἐξουσία καί, ἐχοντας αὐτὴ γιὰ στήριγμα, καταστρέφουν τὰ ἐμπόδια στὴν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῶν νέων σχέσεων παραγωγῆς ποὺ ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτές. Μὲ αὐτό τόν τρόπο ἡ αὐθόρμητη διαδικασία κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, ποὺ προετοιμάσθηκε στὸ ἐπίπεδο τῆς ὑποδομῆς, ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴ συνειδητὴ δράση τῶν μαζῶν, ποὺ τίς ὁδηγεῖ ἡ τάξη ποὺ ἔχει τὸ μεγαλύτερο συμφέρον νά κόψη τοὺς δεσμοὺς μὲ τὸ παλιὸ σύστημα.

Ἡ βάση καὶ ἡ οἰκονομικὴ αἰτία τῶν κοινωνικῶν ἐπανα-

στάσεων ἐξηγήθηκαν ἀπὸ τὸ Μάρξ στὸν *Πρόλογό* του στὴν *Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*: «Σὲ κάποιο στάδιο τῆς ἀνάπτυξής τους, οἱ ὑλικὲς παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς κοινωνίας ἔρχονται σέ ἀντίφαση μὲ τὶς ὑπάρχουσες σχέσεις παραγωγῆς ἢ μὲ τὴ νομικὴ τους ἔκφραση, τὶς σχέσεις κυριότητας ποὺ στὸ πλαίσιό τους κινοῦνταν μέχρι τότε. Ἀπὸ μορφὲς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων οἱ σχέσεις αὐτὲς γίνονται ἐμπόδια. *Τότε ἀρχίζει μία ἐποχὴ κοινωνικῶν ἐπαναστάσεων*»[28].

Χρησιμοποιώντας τὶς ἔννοιες τοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ «τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἕνα τρόπο παραγωγῆς στὸν ἄλλο» πραγματοποιεῖται πάντα μέσα σὲ ἕνα ὁρισμένο κοινωνικὸ σχηματισμό. Σὲ μία πρώτη φάση, στὸ πλαίσιο τῆς πολύπλοκης οἰκονομικῆς δομῆς αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ (ὅπου συνυπάρχουν διαφορετικοὶ τρόποι παραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, διαφορετικὲς σχέσεις παραγωγῆς) μία ἀπὸ τὶς σχέσεις παραγωγῆς, ποὺ ἦταν μέχρι τότε ὑποδεέστερη, ἀποκτᾶ μία σημασία ποὺ προοδευτικὰ αὐξάνει, μέχρι νὰ μεταβληθῆ σὲ κυριαρχικὴ γιὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς δομῆς σχέση παραγωγῆς. Ἐπειδὴ ἡ δικαιο-πολιτικὴ καὶ ἡ ἰδεολογικὴ δομὴ αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ δὲν ἀλλαξαν καὶ συνεχίζουν νὰ εὐνοοῦν τὶς παλιὲς κυριαρχικὲς σχέσεις παραγωγῆς, ἡ τάξη ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὶς νέες σχέσεις παραγωγῆς πρέπει, σὲ μία δεύτερη φάση, νὰ καταλάβη τὸν κρατικὸ μηχανισμὸ γιὰ νὰ τροποποιήση τοὺς ἰδεολογικοὺς καὶ δικαιο-πολιτικοὺς δρους, ποὺ ἐμποδίζουν τὴν ἀνάπτυξη τῶν νέων σχέσεων παραγωγῆς.

Ἡ συνειδητὴ καὶ βίαιη διαδικασία τῆς καταστροφῆς τῶν παλιῶν σχέσεων παραγωγῆς, δηλαδὴ ἡ ἐπανάσταση, εἶναι ὁ γενικὸς νόμος ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀντικατάσταση, σ' ἕνα κοινωνικὸ σχηματισμό, μίας κυριαρχικῆς σχέσης παραγωγῆς ἀπὸ μία ἄλλη.

---

28. Βλέπε Marx, Contribution..., σελ. 4 (Ὑπογράμιση τῆς Μ.Χ.).

2. *Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμὸ*

Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς μᾶς δείχνει ὅτι, σέ ἕνα ὁρισμένο βαθμὸ ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἀντιστοιχοῦν ὁρισμένες κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς καὶ ὅτι μὲ βάση αὐτὲς τὶς σχέσεις διαμορφώνονται ὁρισμένες δικαιο-πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς σχέσεις. Ἂν ἀλλάξουν οἱ σχέσεις παραγωγῆς, ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ ἀλλάξουν καὶ οἱ ἄλλες σχέσεις. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ θέση τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, ποὺ φαίνεται νὰ θεμελιώνη μία κάποια τάξη — πρῶτο βῆμα: ἀλλαγὴ στὸ ἐπίπεδο τῆς ὑποδομῆς, δεύτερο βῆμα: ἀλλαγὴ στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐποικοδομήματος — πρέπει νὰ μελετηθῆ μὲ κριτικὸ τρόπο.

Ποιοὺς τρόπους παραγωγῆς ἐννοεῖ ὁ Μὰρξ, ὅταν διατυπώνη αὐτὴ τὴ θέση στὸν *Πρόλογο* στὴν *Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*; Ἐννοεῖ τοὺς τρόπους παραγωγῆς ὅπου ἡ ἀστικὴ κοινωνία εἶναι «ἡ τελευταία ἀντιφατικὴ μορφή». Λέει ὅτι μὲ αὐτὴ τὴν ἀστικὴ κοινωνία, ἢ μὲ τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς, «τελειώνει ἡ προϊστορία τῆς ἀνθρωπότητας».

Κατὰ συνέπεια, ἂν μέχρι τὴν ἐδραίωση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς μπορεῖ νὰ πῆ κανένας, κατὰ κανόνα, ὅτι οἱ δικαιο-πολιτικὲς καὶ οἱ ἰδεολογικὲς σχέσεις δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἐπιβεβαιώνουν καὶ νὰ ἐγγυῶνται τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς ποὺ ξεπήδησαν αὐθόρμητα στὸ ἐπίπεδο τῆς ὑποδομῆς, αὐτὸς ὁ ἰσχυρισμὸς δὲν ἰσχύει πιὰ γιὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμό.

Τὸ ἰδιαίτερο, στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμό, εἶναι ὅτι στοὺς κόλπους τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας (δηλαδὴ ἑνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ὅπου κυριαρχοῦν οἱ καπιταλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς) εἶναι ἀδύνατο νὰ ξεπηδήσουν, αὐθόρμητα, σοσιαλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς. Ἡ περίπτωση εἶναι ἄρα διαφορετικὴ ἀπὸ ὅλες τὶς προηγούμενες κοινωνίες, ὅπου οἱ νέες σχέσεις παραγωγῆς γενιοῦνταν μέσα σέ ἕνα κοινωνικὸ σχηματισμό, ὅπου κυριαρχοῦσαν ἄλλες κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς.

Στὴ Γαλλία, γιὰ παράδειγμα, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ φεουδαρχικὸ τρόπο στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς πραγματο-

ποιήθηκε οὐσιαστικά — ὅσον ἀφορᾶ τὴν οἰκονομικὴ δομὴ — πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1789. Τόσο οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις, ὅσο καὶ οἱ καπιταλιστικὲς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς ὑπῆρχαν ἤδη. Ἔτσι ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1789, ἐπανάσταση στὸ δικαιο-πολιτικὸ ἐπίπεδο, ἦρθε μετὰ τὴν (αὐθόρμητη) ἐπανάσταση στὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο. Ἡ κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη, δὲν ἔκανε τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ παγιώση καὶ νὰ προωθήση τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τὶς ἀντίστοιχες σχέσεις παραγωγῆς.

Συμβαίνει διαφορετικὰ στὸν κοινωνικὸ σχηματισμὸ μὲ κυρίαρχο στοιχεῖο τὸ καπιταλιστικὸ : Ἐκεῖ, βλέπουμε βέβαια νὰ γενιοῦνται καὶ νὰ μεγαλώνουν ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικοποιημένες παραγωγικὲς δυνάμεις, ποὺ θὰ χρησιμεύσουν σὰ βάση στὶς σοσιαλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς, ἀλλὰ αὐτὲς οἱ σχέσεις δὲν μποροῦν νὰ ἑδραιωθοῦν παρὰ μόνο μὲ μία ἐπανάσταση, ποὺ θὰ δώση τὴν πολιτικὴ ἐξουσία στὴν ἐργατικὴ τάξη.

Ἡ ἑδραίωση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς δὲν περιορίζεται στὴ μετατροπὴ τῶν ἐπιχειρήσεων, ἀποκλείοντας ἀπὸ αὐτὲς τὸ κεφάλαιο καὶ δίνοντας τὴ διοίκηση στοὺς ἐργάτες. Ἂν τὸ πρόβλημα περιοριζόταν ἐκεῖ, τότε σπέρματα σοσιαλισμοῦ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναφανοῦν στοὺς κόλπους μιᾶς καπιταλιστικῆς κοινωνίας: γιὰ παράδειγμα ἡ περίπτωση τῶν *κιμπούτζ* στὸ Ἰσραήλ. Ἀλλὰ οἱ σοσιαλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς δὲν ἀφοροῦν μόνον τὶς ἐπιχειρήσεις, ἀφοροῦν ἐπίσης τὸ σύνολο τῆς οἰκονομίας, τὸν τρόπο ποὺ διαρθρώνονται οἱ διάφορες σφαῖρες τῆς παραγωγῆς, κ.τ.λ. Τέτοιες σχέσεις παραγωγῆς δὲν μποροῦν νὰ γεννηθοῦν μέσα στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία, ποὺ ὁ νόμος τῆς ἀνάπτυξής της συνεπάγεται μία σχετικὴ ἀναρχία τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς.

Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὶς καπιταλιστικὲς στὶς σοσιαλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς δὲν πραγματοποιεῖται, ἀρα, αὐθόρμητα. Στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμὸ ἑδραιώνονται πρῶτα οἱ νέες δικαιο-πολιτικὲς σχέσεις. Ἡ κατάληψη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη, ἢ τὴν ἐργατικὴ τάξη καὶ τοὺς συμμάχους της, δημιουργεῖ τοὺς ὅρους, ποὺ ἐπι-

τρέπουν ἀκόλουθα τὴν ἑδραίωση σοσιαλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς καὶ νέων ἰδεολογικῶν σχέσεων. Τὸ σύνολο πρέπει νὰ ἐπιτρέπη τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἀπαραίτητη βάση γιὰ τὴν προοπτικὴ τῆς τελικῆς ἐγκαθίδρυσης τοῦ κομμουνισμοῦ: «στὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του».

Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμὸ εἶναι, ἀρα, μία μεταβατικὴ περίοδος, ποὺ στὴ διάρκειά της ἡ ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ δράση προηγεῖται ἀπὸ τὶς σχέσεις παραγωγῆς. Ἡ αὐθορμητικιστικὴ παρέκκλιση τοῦ μαρξισμοῦ δὲ βλέπει τὴ ριζικὴ διαφορὰ ποὺ ξεχωρίζει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμὸ ἀπὸ τὰ προηγούμενα περάσματα. Ἐφαρμόζει τὸ ἴδιο μοντέλο γιὰ ὅλα τὰ περάσματα καὶ περιμένει νὰ ἐξελιχθῆ ὁ καπιταλιστικὸς κοινωνικὸς σχηματισμὸς μὲ αὐθόρμητο τρόπο πρὸς τὸ σοσιαλισμό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Marx, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοσή, βιβλίο I, τόμος 1, σελ. 93 (ὑποσημείωση) καὶ βιβλίο III, τόμος 3, σελ. 173 - 174.

Λένιν, *Τί εἶναι «οἱ φίλοι τοῦ λαοῦ» καὶ πῶς πολεμοῦν τὴ σοσιαλδημοκρατία*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Θεμέλιο, 1966.

Althusser, «Théorie, pratique théorique et formation théorique. Idéologie et lutte idéologique», *Casa de las Americas*, Havana, Cuba, No 34, Φλεβάρης 1966.

Althusser, «L'objet du Capital» στὸ *Lire le Capital*, τόμος II, σελ. 45 - 59.

Balibar, «Sur les concepts fondementaux du matérialisme historique», στὸ *Lire le Capital*, τόμος II, σελ. 100 - 111.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ

Στό πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου ἐξετάσαμε ὅλες τίς ἔννοιες ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νἄ ὁρίσουμε, ἐπιστημονικά, τὴ συνολικὴ κοινωνικὴ δομή, τόσο στὸ ἀφηρημένο ἐπίπεδο (τρόπος παραγωγῆς), ὅσο καὶ στά πιὸ συγκεκριμένα ἐπίπεδα (κοινωνικὸς σχηματισμὸς καὶ πολιτικὴ συγκυρία). Μέχρι ἐδῶ, λοιπόν, παραμείναμε στὸ ἐπίπεδο τῶν κοινωνικῶν δομῶν.

Σὲ αὐτὸ τὸ δεύτερο μέρος τοὺ βιβλίου, θά μελετήσουμε τίς ἐπιπτώσεις, ποὺ δημιουργοῦν αὐτές οἱ δομὲς στά ἄτομα ποὺ δροῦν μέσα στό πλαίσιό τους, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸν τρόπο ποὺ θἄ μπορέσουν τἄ ἄτομα νἄ μεταβάλλουν αὐτές τίς δομές.

Τό πρῶτο κεφἄλαιο θὰ ἀσχοληθῆ μὲ τήν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξης σἄν ἕνα ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς δομῆς. Τὸ δεύτερο κεφάλαιο ἀφιερώνεται στὴν πάλη τῶν τάξεων, δηλαδὴ στὸν τρόπο ποὺ ἐπιδροῦν οἱ τάξεις πάνω στὶς δομές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὁ Μάρξ πέθανε πρὶν προλάβη νὰ συντάξη τὸ μέρος τοῦ *Κεφαλαίου* ποὺ θὰ ἀφοροῦσε τὶς κοινωνικὲς τάξεις. Πολλοὶ συγγραφεῖς προσπάθησαν νὰ συγκροτήσουν αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, ἀλλὰ οἱ μέθοδοι ποὺ διάλεξαν δὲν ἦταν πάντα οἱ καλλίτερες. Ἂς θυμήσουμε ἐδῶ ἕνα μόνο συγγραφέα, τὸν Ρ. Ντάρεντορφ. Στὸ βιβλίο του *Τάξεις καὶ Ταξικὲς Συγκρούσεις στὴ Βιομηχανικὴ Κοινωνία*[1], ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνασυνθέση τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ *Κεφαλαίου* συναθροίζοντας, σύμφωνα μ' ἕνα προκαταρτισμένο σχῆμα, ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ ἀποσπάσματα τοῦ Μάρξ, παρμένα ἀπὸ κείμενα ποὺ ἀνάγονται σὲ διαφορετικὲς ἐποχὲς καὶ ποὺ ἔχουν διαφορετικὸ βαθμὸ ἀφαίρεσης. Ἡ προσπάθειά του, ὅσον ἀφορᾶ τὴν παρουσίαση τῶν ἀποσπασμάτων, εἶναι ἀξιέπαινη, δὲ συμβάλλει ὅμως καθόλου στὴν κατανόηση τῆς μαρξιστικῆς «προβληματικῆς» σχετικὰ μὲ τὶς κοινωνικὲς τάξεις.

Ἡ σωστὴ μέθοδος δὲν εἶναι νὰ κατασκευασθῆ ἡ ἔννοια ποὺ λείπει μὲ ἕνα συμπίλημα ἀπὸ ἀποσπάσματα, ἢ ἔστω μὲ μία συλλογὴ ἀπὸ τὰ καλλίτερα ἀπ' αὐτά. Ἡ σωστὴ μέθοδος εἶναι νὰ προσπαθήση νὰ κατασκευάση κανένας τὴν ἔννοια, κατανοώντας τὴ λανθάνουσα προβληματικὴ ποὺ βασικὰ τὴ βρίσκουμε στὸ *Κεφάλαιο*. Αὐτὴ εἶναι ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολουθήσαμε.

Ἡ ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξης εἶναι μία ἔννοια ποὺ μπορεῖ νὰ ὁρισθῆ σ' ἕνα ἀφηρημένο ἐπίπεδο, στὸ ἐπίπεδο τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀλλὰ γιὰ νὰ γίνη ὄργανο πολιτικῆς ἀνάλυσης, πρέπει νὰ συγκεκριμενοποιηθῆ μὲ τὴ μελέτη τῶν νέων προσ-

---

1. Paris, La Haye, Ed. Mouron, 1972, σελ. 9 - 13.

διορισμῶν ποὺ δέχεται, μέσα σ' ἕνα συγκεκριμένο κοινωνικὸ σχηματισμὸ καὶ σὲ μιὰ ὁρισμένη πολιτικὴ συγκυρία.

Πρῶτα, θὰ ὁρίσουμε τὴν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξης στὸ ἐπίπεδο τοῦ τρόπου παραγωγῆς, γιὰ νὰ περάσουμε ὕστερα στὸ ἐπίπεδο τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς πολιτικῆς συγκυρίας.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Σὲ κάθε τρόπο παραγωγῆς, ὅπου ὑπάρχουν σχέσεις ἐκμετάλλευσης, βρίσκουμε δύο ἀνταγωνιστικὲς κοινωνικὲς ὁμάδες, τοὺς ἐκμεταλλευτὲς καὶ τοὺς ἐκμεταλλευόμενους: δοὺλους καὶ κύριους, δουλοπάροικους καὶ φεουδάρχες, ἐργάτες καὶ ἐργοδότες.

Ἡ ὕπαρξη αὐτῶν τῶν τάξεων ἢ ἀνταγωνιστικῶν ὁμάδων δὲν ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Μάρξ: ἤδη πολλοὶ ἱστορικοὶ καὶ οἰκονομολόγοι εἶχαν μιλήσει γι' αὐτὲς πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνον. Ὁ Μὰρξ ἔγραφε στὸν S. Weydemeyer στὶς 5 Μαρτίου 1852: «Ὅσο ἀφορᾶ ἐμένα, δὲν μοῦ ἀνήκει ἡ τιμὴ τῆς ἀνακάλυψης τῆς ὕπαρξης τῶν τάξεων στὴ σύγχρονη κοινωνία οὔτε τῆς πάλης ἀνάμεσά τους. Πολὺ πρὶν ἀπὸ μένα οἱ ἀστοὶ ἱστορικοὶ εἶχαν περιγράψει τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς πάλης τῶν τάξεων καὶ ἀστοὶ οἰκονομολόγοι εἶχαν ἐκφράσει τὴν οἰκονομική τους ἀνατομία. Αὐτὸ ποὺ ἔκανα, τὸ νέο, ἦταν: 1) ἀπέδειξα ὅτι ἡ *ὕπαρξη τῶν τάξεων* συνδέεται μόνο *μὲ τὶς φάσεις τῆς ὁρισμένης ἱστορικῆς ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς*, 2) ὅτι ἡ πάλη τῶν τάξεων ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὴ *δικτατορία τοῦ προλεταριάτου*, 3) ὅτι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ δικτατορία δὲν ἀποτελεῖ παρὰ τὸ πέρασμα *στὴν κατάργηση ὅλων τῶν τάξεων καὶ σὲ μιὰ ἀταξικὴ κοινωνία...*»[2].

Ὁ Μάρξ, λοιπόν, *δὲν ἀνακάλυψε* οὔτε τὴν ὕπαρξη τῶν τάξεων οὔτε τὴν πάλη τῶν τάξεων. Οἰκονομολόγοι ὅπως ὁ Smith (Σμίθ) καὶ ὁ Ricardo (Ρικάρντο), ἱστορικοὶ ὅπως ὁ Thierry (Τιερρύ), ὁ Guizot (Γκυζὼ) καὶ ὁ Niehbour (Νίμπουρ), στὶς ἀρχὲς τοῦ XIX αἰώνα, εἶχαν πραγματευτῆ αὐτὸ τὸ πρόβλημα.

---

2. Marx, Lettre à J. Weydemeyer, 5 Μάρτη 1852, στὸ Marx - Engels, *Oeuvres choisies*. Τόμος 1, σελ. 549.

Ὁ Μάρξ ἀρχίζει τὴν ἔρευνά του ἐκεῖ ποὺ σταματοῦν οἱ ἔρευνες αὐτῶν τῶν οἰκονομολόγων καὶ ἱστορικῶν.

Ἡ ἱστορικὴ γνώση, στὴν πιὸ προχωρημένη μορφή της, ἔδειχνε ἤδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Μάρξ ὅτι ἡ διαδοχὴ πολιτισμῶν, πολιτικῶν καθεστώτων, κουλτούρας ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς πάλης ἀνάμεσα σὲ κοινωνικές ὁμάδες: δοῦλοι καὶ ἐλεύθεροι πολίτες, πατρίκιοι καὶ πληβεῖοι, δουλοπάροικοι καὶ φεουδάρχες. Ἀκόμα, ὅταν ὁ Μάρξ ἀρχίζη τὸ *Μανιφέστο* μὲ τὴν περίφημη φράση: «μέχρι σήμερα, ἡ ἱστορία κάθε κοινωνίας εἶναι μία ἱστορία ἀπὸ ταξικοὺς ἀγῶνες», δὲν κάνει τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ ἀνακεφαλαιώνη τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα εἶχαν φθάσει οἱ προγενέστεροί του. Αὐτὰ τὰ συμπεράσματα ἀποτελοῦν τὴν πρώτη ὕλη ποὺ πάνω της θὰ δουλέψη γιὰ νὰ κτίση μιὰ ἐπιστημονικὴ θεωρία τῶν τάξεων καὶ τῶν ἀγώνων τους.

Ἂν γυρίσουμε στὸ πρῶτο σημεῖο ποὺ ἐπισήμανε ὁ Μάρξ στὸν Weydemeyer, μποροῦμε νὰ τὸ ἐκφράσουμε σὰν τὴ συσχέτιση τῆς ἔννοιας τῆς τάξης μὲ τὴν ἔννοια τοῦ τρόπου παραγωγῆς (ἱστορικὲς φάσεις τῆς ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς).

Σ' ἕνα ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ ἀναφέρονται πιὸ συχνὰ ἀπὸ τοὺς μαρξιστές, ὁ Λένιν ὁρίζει τὶς κοινωνικὲς τάξεις μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. «Ὀνομάζουμε τάξεις μεγάλες ὁμάδες ἀνθρώπων, ποὺ διακρίνονται μεταξύ τους ἀπό τὴ θέση ποὺ κατέχουν μέσα σ' ἕνα ἱστορικὰ ὁρισμένο σύστημα κοινωνικῆς παραγωγῆς, ἀπὸ τὴν σχέση τους (τὶς περισσότερες φορὲς ἐπιβλημένη καὶ καθιερωμένη ἀπὸ τὸ νόμο) μὲ τὰ μέσα παραγωγῆς, ἀπὸ τὸ ρόλο τους μέσα στὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας καί, κατὰ συνέπεια, ἀπὸ τὰ μέσα κατάκτησης καὶ τὸ μέγεθος τοῦ μέρους τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου ποὺ κατέχουν. Οἱ τάξεις εἶναι ὁμάδες ἀνθρώπων, ποὺ ἡ μία ἰδιοποιεῖται τὴν ἐργασία τῶν μελῶν τῆς ἄλλης ὁμάδας, σὰ συνέπεια τῆς διαφορετικῆς θέσης ποὺ κατέχουν σ' ἕνα ὁρισμένο καθεστὼς τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας»[3].

Σὲ πολλὰ ἄλλα κείμενα, ὁ Λένιν ἐπιμένει στὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα σέ μιὰ θέση μέσα στὴν κοινωνικὴ παραγωγὴ

---

3. Lénine, La grande initiative, στὸ *Oeuvres choisies*, τόμος II, δεύτερο μέρος, σελ. 225.

(ἡ θέση ἀπέναντι στὰ μέσα παραγωγῆς) καὶ τὴν κοινωνικὴ τάξη.

Ἡ μεγάλη προσφορὰ τοῦ μαρξισμοῦ στὴ μελέτη τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἐξακρίβωση αὐτῆς τῆς σχέσης.

Ὁ μαρξιστικὸς ὁρισμὸς τῆς κοινωνικῆς τάξης θὰ ἦταν λοιπὸν ὁ ἀκόλουθος: Οἱ κοινωνικὲς τάξεις εἶναι ἀνταγωνιστικὲς κοινωνικὲς ὁμάδες, ποὺ ἡ μία ἰδιοποιεῖται τὴν ἐργασία τῆς ἄλλης, σὰ συνέπεια τῆς διαφορετικῆς θέσης ποὺ κατέχουν στὴν οἰκονομικὴ δομὴ ἑνὸς συγκεκριμένου τρόπου παραγωγῆς, θέσης ποὺ προσδιορίζεται βασικὰ ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη μορφὴ τῆς σχέσης τους μὲ τὰ μέσα παραγωγῆς.

Αὐτὴ ἡ εἰδικὴ σχέση θεωρήθηκε, συνήθως, σὰ μιὰ σχέση ἰδιοκτησίας ἢ μῆ ἰδιοκτησίας τῶν μέσων παραγωγῆς, ὅπου ἡ *ἰδιοκτησία* ταυτίζεται γενικὰ μὲ τὴν *οὐσιαστικὴ νομὴ* αὐτῶν τῶν ἀγαθῶν.

Ἀλλὰ εἴδαμε ὅτι αὐτοὶ οἱ δύο ὅροι δὲν σημαίνουν τὸ ἴδιο πρᾶγμα, ὅτι ἡ ἰδιοκτησία δὲν συμπίπτει ἀναγκαστικὰ μὲ τὴν οὐσιαστικὴ νομὴ τῶν μέσων παραγωγῆς. Αὐτὴ ἡ σύγχιση ἔχει τὴ ρίζα της στὸ ἴδιο τὸ *Κεφάλαιο*, γιατὶ στὸν προμονοπωλιακὸ καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς, ποὺ μελέτησε ὁ Μὰρξ, οἱ δύο σχέσεις συμπίπτουν στὸ ἴδιο πρόσωπο. Ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι ὁ ἰδιοκτήτης τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ ταυτόχρονα τὰ νέμεται «οὐσιαστικά», ἀφοῦ ἡ ἐπέμβασή του ἢ ἡ ἐπέμβαση ἑνὸς ἀντιπροσώπου του εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ κινηθῆ ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς. Παρ' ὅλα αὐτά, στὸ μοναδικὸ τμῆμα τοῦ *Κεφαλαίου*, ὅπου ὁ Μὰρξ ἀναφέρεται σὲ μορφὲς προκαπιταλιστικές, διακρίνει μὲ σαφήνεια αὐτὲς τίς δύο σχέσεις, κυριότητα καὶ οὐσιαστικὴ νομή.

Ἡ ἀντιστοιχία ἢ ἡ ἀναντιστοιχία αὐτῶν τῶν σχέσεων παράγει διαφορετικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὶς ἐνδιαφερόμενες ὁμάδες. Βλέπουμε στὸν ἑπόμενο πίνακα (σελ. 167) δύο τύπους ἀποτελεσμάτων, ποὺ μποροῦν νὰ παραχθοῦν ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο ποὺ συνδυάζονται αὐτὲς οἱ σχέσεις.

Θὰ ἦταν αὐτὴ ἡ ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στίς σχέσεις κυριότητας καὶ οὐσιαστικῆς νομῆς, ποὺ θὰ ἔκανε ἀναγκαία τὴν ἐπέμβαση ἐξω-οἰκονομικῶν παραγόντων γιὰ τὴν ἑδραίωση καὶ τὴ διατήρηση τῆς σχέσης ἐκμετάλλευσης στὸν τύπο Π.

«Εἶναι φανερὸ ὁτι σέ ὅλα τὰ σχήματα, ὅπου ὁ ἄμεσος παραγωγὸς παραμένει ὁ «κάτοχος» τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τῶν μέσων ἐργασίας ποὺ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν παραγωγὴ τῶν δικῶν του μέσων ἐπιβίωσης, ἡ σχέση ἰδιοκτησίας πρέπει μοιραία νὰ ἐκδηλώνεται ταυτόχρονα σὰ σχέση κυρίου μὲ ὑπηρέτη. Ὁ ἀμεσος παραγωγός, ἄρα, δέν εἶναι ἐλεύθερος.... Ἂς ὑποθέσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ ἄμεσος παραγωγὸς κατέχει τὰ δικά του μέσα παραγωγῆς, τὰ ἀναγκαῖα ὑλικὰ μέσα γιὰ νὰ πραγματοποιήση τὴν ἐργασία του καὶ νὰ παράγη τὰ μέσα διατροφῆς του. Καλλιεργεῖ αὐτόνομα τὴ γῆ του καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὴν οἰκιακὴ ἀγροτικὴ ἐπεξεργασία ποὺ συνοδεύει τὴν καλλιέργεια. Μὲ αὐτὲς τὶς συνθῆκες χρειάζονται ἐξωοικονομικές αἰτίες, ὁποια κι ἂν εἶναι ἡ φύση τους, γιὰ νὰ τὸν ἀναγκάσουν νὰ ἐργασθῆ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ γαιοκτήμονα»[4].

Οἱ σχέσεις παραγωγῆς ἀποτελοῦν λοιπόν τὸ πιό σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ τόν ὁρισμὸ τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Ὁ χαρακτήρας τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν τάξη ποὺ ἐκμεταλλεύεται καὶ τὴν τάξη ποὺ ὑπόκειται στὴν ἐκμετάλλευση, ἐξαρτᾶται ἀπό τὸν χαρακτήρα τῶν σχέσεων παραγωγῆς.

ΤΥΠΟΣ Ι	ΤΥΠΟΣ ΙΙ
ΤΑΞΗ Α	ΤΑΞΗ Α
κυριότητα καὶ οὐσιαστικὴ νομὴ τῶν μέσων παραγωγῆς	κυριότητα τοῦ σημαντικώτερου μέσου παργαγωγῆς : τῆς γῆς
ΤΑΞΗ Β	ΤΑΞΗ Β
οὔτε κυριότητα οὔτε οὐσιαστικὴ νομὴ τῶν μέσων παραγωγῆς	κατοχὴ τῆς γῆς, κυριότητα πάνω στὰ ἐργαλεῖα, ἔλεγχος τῆς διαδικασίας παραγωγῆς (= οὐσιαστικὴ νομὴ)
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ	ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ
γιὰ νὰ παράγη τὰ μέσα τῆς ἐπιβίωσής της, ἡ τάξη Β πρέπει νὰ ἐργασθῆ γιὰ τὴν τάξη Α.	γιὰ νὰ παράγη τὰ μέσα ἐπιβίωσής της, ἡ τάξη Β δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ ἐργαστῆ γιὰ τὴν τάξη Α. Ἂν τὸ κάνη, αὐτὸ ὀφείλεται σὲ ἐξωοικονομικοὺς παράγοντες.

4. Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, βιβλίο ΙΙΙ, τόμος 3, σελ. 171.

Στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς, ὑπάρχει ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στή νομική κυριότητα καί τήν πραγματική κυριότητα τῶν μέσων παραγωγῆς, τέλειος χωρισμός τοῦ ἐργαζόμενου ἀπό τά μέσα παραγωγῆς του. Αὐτό ὑποχρεώνει τόν ἐργαζόμενο, γιά νά ἐπιζήση, νά προσφέρη «ἐκούσια» τή δύναμη τῆς ἐργασίας του στόν καπιταλιστή, κάνοντας θεωρητικά περιττή τήν ἐπέμβαση ἐξωοικονομικῶν παραγόντων γιά τήν παραγωγή τῶν ταξικῶν σχέσεων. Αὐτό δέ σημαίνει ὅτι οἱ παράγοντες αὐτοί λείπουν ὁλότελα. Γνωρίζουμε ὅτι οἱ καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγῆς στηρίζονται σέ μιά ὁρισμένη νομική ἀντίληψη τῆς κυριότητας καί τῆς σύμβασης ἐργασίας, ὅπως ἐπίσης καί στήν παρουσία τοῦ στρατοῦ πού εἶναι ἕτοιμος νά ἐπέμβη κάθε φορά πού ὀξύνεται ἡ πάλη τῶν τάξεων (ὅπως ἀποδείχνει ἡ ἱστορία τῶν σφαγῶν τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος). Ἐπίσης, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι οἱ παράγοντες τοῦ ἐποικοδομήματος, μ' ὅλο πού εἶναι πάντοτε παρόντες στόν καπιταλισμό, δέν ἐπεμβαίνουν παρά μόνον ὅταν ὑπάρχη μιά ἀπειλή γιά τό σύστημα. Ἀλλοιῶς, ἔχει τήν τάση νά ἀναπαράγεται αὐθόρμητα χάρη στούς δικούς του οἰκονομικούς νόμους.

Τελείως διαφορετική εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἐπειδή ὑπάρχει ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στίς σχέσεις τῆς νομικῆς κυριότητας καί τῆς οὐσιαστικῆς νομῆς, ἡ τάξη τῶν γαιοκτημόνων πρέπει νά καταφύγη στή βία, στήν παράδοση, στή θρησκεία κλπ. γιά νά ἀναπαράγη τίς σχέσεις ἐκμετάλλευσης καί γιά νά διατηρῆ τούς δουλοπάροικους κάτω ἀπό τό ζυγό της.

Στή μεταβατική περίοδο ἀπό τόν καπιταλισμο στό σοσιαλισμό, ὑπάρχει ἐπίσης ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στίς σχέσεις κυριότητας καί οὐσιαστικῆς νομῆς. Τά βασικά μέσα παραγωγῆς ἀνήκουν στό προλεταριακό κράτος (δηλαδή στό προλεταριάτο σάν τήν τάξη πού ἐκπροσωπεῖται μέ τό Κράτος), ἀλλά ἡ πραγματική κατοχή αὐτῶν τῶν ἀγαθῶν βρίσκεται πάντα στά χέρια ἐκείνων πού εἶχαν τίς ἀναγκαῖες γνώσεις γιά τή λειτουργία τους (παλιοί καπιταλιστές πού ἔγιναν διαχειριστές, στελέχη τοῦ προηγούμενου καθεστῶτος, νέα στελέχη διαμορφωμένα ὅμως μέ τό παλιό πνεῦμα.). Αὐτή ἡ ἀναντιστοιχία κά-

νει ἀναγκαία τὴν ἐπέμβαση ἐξω-οἰκονομικῶν παραγόντων: πολιτικῶν (εἶναι μιά ἀπό τὶς δικαιολογίες τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου) καὶ ἰδεολογικῶν (γιά τὴν πάλη ἐνάντια στὶς συνήθειες, ποὺ εἶναι κληρονομιά τοῦ παλιοῦ συστήματος). Αὐτοὶ οἱ ἐξωοικονομικοὶ παράγοντες πρέπει νά ἐπέμβουν γιά νά ἐμποδίσουν τὴν οἰκειοποίηση τῆς ἐργασίας τῶν ἐργατῶν, μὲ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, ἀπό τὴν ὁμάδα ποὺ ἔχει τὴν οὐσιαστικὴ νομὴ τῶν μέσων παραγωγῆς.

Μονάχα ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων (ποὺ συμπεριλαμβάνουν τοὺς ἐργαζόμενους καὶ τὴν τεχνικὴ τους μόρφωση) θὰ ἐπιτρέψη νά φθάσουμε στὴν πλήρη κατοχὴ τῶν μέσων παραγωγῆς ἀπό τοὺς ἐργαζόμενους καί ἔτσι στὴν κατάργηση τῶν τάξεων. «Εἶναι φανερό ὅτι γιά τὴν πλήρη κατάργηση τῶν τάξεων δέν ἀρκεῖ μόνο νά ἀνατραποῦν οἱ ἐκμεταλλευτές, οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες καὶ καπιταλιστές, οὔτε νά καταργηθῆ ἡ ἰδιοκτησία τους· πρέπει, ἀκόμα, νά καταργηθῆ *κάθε* ἰδιωτικὴ κυριότητα στά μέσα παραγωγῆς, πρέπει ἀκόμα νά ἐκλείψη τόσο ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν πόλη καὶ τὴν ὕπαιθρο, ὅσο καὶ ἡ διαφορά ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς χειρώνακτες καὶ τοὺς διανοούμενους. Πρόκειται γιά ἕνα μακρόπνοο ἔργο. Γιά νά πραγματοποιηθῆ, χρειάζεται νὰ γίνη ἕνα μεγάλο βῆμα πρὸς τά μπρός στὸν τομέα τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων· χρειάζεται νά νικηθῆ ἡ ἀντίσταση (συχνά παθητική, ἰδιαίτερα ἐπίμονη καὶ δύσκολη νά ξεπεραστῆ), ποὺ προβάλλουν τά πολυάριθμα κατάλοιπα τῆς μικρῆς παραγωγῆς. Πρέπει νά νικηθῆ ἡ τεράστια δύναμη τῆς συνήθειας καὶ τῆς ρουτίνας ποὺ συνδέεται μὲ αὐτά τὰ κατάλοιπα»[5].

3. Ο ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ: ΔΥΟ Ἢ ΤΡΕΙΣ ΤΑΞΕΙΣ;

Εἴπαμε πιό πάνω ὅτι σὲ κάθε τρόπο παραγωγῆς ὑπάρχουν δύο ἀνταγωνιστικές τάξεις. Πῶς νά ἐξηγήσουμε λοιπὸν τὸ ὅτι ὁ Μάρξ, στὴν Εἰσαγωγὴ στὴν *Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκο-*

5. Lénine, La grande initiative, στὸ ἴδιο, σελ. 225.

νομίας καὶ σὲ ὁρισμένα μέρη τοῦ *Κεφαλαίου* μιλάει γιὰ τρεῖς τάξεις στὸν καπιταλισμό: κεφαλαιοκράτες, γαιοκτήμονες καὶ ἐργάτες;

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἀπαντῆσουμε σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση, πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε, σὲ ποιὸ ἐπίπεδο ἀφαίρεσης βρίσκεται ὁ Μὰρξ, ὅταν μιλᾶ γιὰ τρεῖς τάξεις: στὸ ἀφηρημένο ἐπίπεδο τοῦ καθαροῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἢ στὸ πιὸ συγκεκριμένο ἐπίπεδο ἑνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ μὲ ἔντονη καπιταλιστικὴ κυριαρχία;

Ἂν μελετήσουμε προσεκτικὰ τὰ κείμενα, ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι, ὅταν ὁ Μὰρξ μιλάει γιὰ «τρεῖς τάξεις», ἀναφέρεται πάντοτε στὴ «σύγχρονη κοινωνία», στὴ «σύγχρονη ἀστικὴ κοινωνία», στὴ «σύγχρονη κοινωνία ποὺ στηρίζεται στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα» καὶ ὄχι στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἂν ἐξετάσουμε μὲ προσοχὴ τὰ κεφάλαια τοῦ *Κεφαλαίου* γιὰ τὴν ἐγγεια πρόοδο (Βιβλίο ΙΙΙ, VI τμῆμα) καὶ εἰδικώτερα τὸ κεφάλαιο 37 *(Προκαταρκτικὲς ἐκτιμήσεις)* βλέπουμε ὅτι ὁ Μὰρξ μελετᾶ τὸ πρόβλημα τῆς προσόδου γιατὶ «τὸ μονοπώλιο τῆς κτηματικῆς κυριότητας εἶναι ἕνας ἱστορικὸς ὅρος, ποὺ χρονικὰ προηγεῖται καὶ παραμένει ἡ μόνιμη βάση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου πραγωγῆς»[6].

Ὁ Μὰρξ ἀντιλαμβάνεται λοιπὸν ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ μελετήση τὴν πρόσοδο, γιατὶ ἀποτελεῖ ἕνα βασικὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο στὴ συγκρότηση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ ὄχι γιατὶ ὑπάρχει μιὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα γι' αὐτό.

Ὅπως λέει ὁ Λένιν «ἀπὸ καθαρὰ λογικὴ ἄποψη, μποροῦμε εὔκολα νὰ συλλάβουμε μιὰ καθαρὰ καπιταλιστικὴ ὀργάνωση τῆς γεωργίας χωρὶς καμμία ἰδιωτικὴ κτηματικὴ κυριότητα»[7], ἄρα χωρὶς γαιοκτήμονες.

Ἂς δοῦμε τώρα ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ καθαρὰ κείμενα τοῦ Μὰρξ πάνω στὸ πρόβλημα τῶν τριῶν τάξεων. «Στὴν περίπτωση τῆς

---

6. Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση βιβλίο III, τόμος 3, σελ. 9.

7. Lénine, La question agraire et les «critiques» de Marx, Oeuvres, τόμος 5, σελ. 119.

καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι ὄχι μόνο ὁ ἀναγκαῖος ἀλλὰ καὶ ὁ ἀπόλυτος παράγοντας τῆς παραγωγῆς. Ὁ γαιοκτήμονας εἶναι ἐδῶ ἐντελῶς ἄχρηστος.

Αὐτὸ ποὺ χρειάζεται εἶναι νὰ μὴν εἶναι ἡ γῆ κοινὴ ἰδιοκτησία καὶ νὰ βρίσκεται ἀπέναντι στὸν ἐργάτη σὰν κάτι ποὺ δὲν τοῦ ἀνήκει. Τό ἴδιο πράγμα συμβαίνει καὶ ὅταν ἀνήκη στὴν κυριότητα τοῦ Δημοσίου καὶ τὸ Κράτος εἰσπράττει τὸ ἴδιο τὴν ἔγγεια πρόσοδο.

Ὁ γαιοκτήμονας, στοιχεῖο τόσο οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν παραγωγὴ στὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ μεσαίωνα, εἶναι, στὴν ἐποχὴ τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, περιττός. Ὁ ριζοσπάστης ἀστός, ἀποβλέποντας σιωπηλὰ στὴν κατάργηση ὅλων τῶν ἄλλων ἐπιβαρύνσεων, φθάνει λοιπὸν θεωρητικὰ στὴν ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς κτηματικῆς κυριότητας, ποὺ θὰ ἤθελε νὰ τὴ μετατρέψη, μὲ τὴ μορφὴ τῆς κρατικῆς ἰδιοκτησίας, σὲ κοινὸ κτῆμα τῆς ἀστικῆς τάξης. Στὴν πράξη, ὅμως, τοῦ λείπει τὸ κουράγιο, γιατί ἂν τὰ ἔβαζε μὲ μιὰ μορφὴ ἰδιοκτησίας, αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι τὶς ἀπειλεῖ ὅλες. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ ἴδιος εἶναι γαιοκτήμονας»[8].

Ἄλλο κομμάτι ἀκόμα πιὸ ξεκάθαρο: «Ὁ κεφαλαιοκράτης καὶ ὁ μισθωτὸς ἐργάτης εἶναι οἱ μόνοι παράγοντες καὶ οἱ μόνοι συντελεστὲς τῆς παραγωγῆς. Ἡ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους εἶναι ἡ οὐσία τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Οἱ συνθῆκες ποὺ ἐξαναγκάζουν τὸν κεφαλαιοκράτη νὰ μοιρασθῆ, μετὰ τὴν παραγωγή, μ' ἕνα τρίτο ἄεργο πρόσωπο τὴν ἐργασία καὶ τὴν ὑπερεργασία ποὺ ἔχει ἰδιοποιηθῆ, ἔρχονται σὲ δεύτερη μοῖρα.

Ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι, ἀπέναντι στὸν ἐργάτη, ὁ ἄμεσος κάτοχος ὅλης τῆς ὑπεραξίας, παρ' ὅλο ποὺ πρέπει νὰ τὴ μοιρασθῆ, ἀργότερα, μὲ τὸ χρηματιστικὸ κεφάλαιο, μὲ τὸν γαιοκτήμονα κτλ. Ἡ παραγωγὴ θὰ μποροῦσε λοιπὸν νὰ συνεχισθῆ, ἀκόμα καὶ ἂν ἐξαφανιζόταν ὁ γαιοκτήμονας καὶ ἔπαιρνε τὴν θέση του τὸ Κράτος. Ὁ ἰδιώτης γαιοκτήμονας δὲν εἶναι μὲ κανένα τρόπο ἕνας ἀπαραίτητος παράγοντας τῆς παραγωγῆς, παρ' ὅλο ποὺ ἡ κτηματικὴ περιουσία πρέπει νὰ ἀνήκη σὲ κάποιον

---

8. Marx, Histoire des doctrines économiques, τόμος III, σελ. 250.

ἄλλον καὶ ὄχι στὸν ἐργάτη, π.χ. στὸ Κράτος. Ἔτσι λοιπόν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἀρχαῖο καὶ φεουδαρχικὸ τρόπο, οἱ τάξεις ποὺ ἐνδιαφέρονται ἄμεσα στὴν παραγωγὴ καὶ στὴν διανομὴ τῶν παραγμένων ἀξιῶν καὶ τῶν προϊόντων μὲ τὰ ὁποῖα πραγματοποιοῦνται αὐτὲς οἱ ἀξίες, δὲν περιλαμβάνουν παρὰ τοὺς κεφαλαιοκράτες καὶ τοὺς μισθωτούς, ἐνῶ ἀποκλείονται οἱ γαιοκτήμονες.

Αὐτοὶ δὲν ἐμφανίζονται παρὰ ἀργότερα, γιὰ λόγους ξένους μὲ τὴν καπιταλιστικὴ παραγωγή, ποὺ ὀφείλονται στὴν φυσική τους θέση σὰν ἰδιοκτῆτες»[9].

Αὐτὰ τὰ κείμενα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε ὅτι στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς, ὅπως καὶ σὲ κάθε τρόπο παραγωγῆς, ὑπάρχουν μόνο δύο βασικὲς ἀνταγωνιστικὲς τάξεις: ἡ ἀστικὴ τάξη καὶ τὸ προλεταριάτο. Ὅταν ὁ Μὰρξ μιλᾶ γιὰ τρεῖς τάξεις, δὲν ἀναφέρεται σὲ ἕνα καθαρὸ τρόπο παραγωγῆς, ἀλλὰ σὲ ἕνα ὁρισμένο κοινωνικὸ σχηματισμό: τὴ σύγχρονη ἀγγλικὴ κοινωνία ἢ μία ἄλλη ὅπου κυριαρχεῖ ὁ καπιταλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς.

4. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ἱκανοποιῆσῃ τίς καταναλωτικὲς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων ποὺ ζοῦν σὲ μιὰ κοινωνία, ἡ διαδικασία παραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν δὲν μπορεῖ νὰ παραλύσῃ ὁλότελα ἢ ἔστω νὰ διακοπῇ, πρέπει νὰ ἀναπαράγεται συνέχεια. Ἡ διαδικασία παραγωγῆς ἔχει τὴν τάση νὰ ἀναπαράγῃ ἀδιάκοπα τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς, ποὺ εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς λειτουργίας της. Εἶναι λοιπὸν σημαντικὸ νὰ παρεμβάλουμε, γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τῆς ἔννοιας τῶν τάξεων, τὴν ἔννοια τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Ἂς δοῦμε, τί λέει ὁ Μὰρξ, σχετικὰ μὲ τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς: «Ἡ διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς ἀναπαράγει ἀπὸ μόνη της τὸ διαχωρισμὸ τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τὶς συνθῆκες ἐργασίας. Ἀναπαράγει καὶ διαιωνίζει τοὺς

9. Marx, στὸ Ἰδιο, σελ. 348 - 350.

δρους ποὺ ἀναγκάζουν τὸν ἐργάτη νά πουλᾶ τὸν ἑαυτό του, γιὰ νὰ ζήση, καὶ ποὺ κάνουν τὸν κεφαλαιοκράτη νά μπορῆ νὰ τὸν ἀγοράζη γιὰ νὰ πλουτίζη. Ἂν ἐξετάσουμε τὴ διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς στὴ συνέχειά της, ἢ σὰν ἀναπαραγωγή, βλέπουμε ὅτι δὲν παράγει μόνο ἐμπορεύματα ἢ μόνο ὑπεραξία: παράγει καὶ διαιωνίζει τὴν κοινωνικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν κεφαλαιοκράτη καὶ τὸν μισθωτό»[10].

Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ νά ἐξετάσουμε τὴν σημασία τῆς παραγωγῆς στὸν προσδιορισμὸ τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Χρειάζεται νὰ μελετήσουμε τὴν εἰδικὴ μορφὴ ποὺ παίρνει ἡ διαδικασία τῆς ἀναπαραγωγῆς στὸν κάθε τρόπο παραγωγῆς.

Ἡ ἀναπαραγωγὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, γιὰ παράδειγμα, δὲ σημαίνει ἁπλᾶ καὶ μόνο τὴν ἀναπαραγωγὴ αὐτῶν τῶν δύο κοινωνικῶν τάξεων: τῶν κεφαλαιοκρατῶν καὶ τῶν ἐργατῶν. Αὐτὴ ἡ ἀναπαραγωγὴ γίνεται σύμφωνα μὲ μιὰ ὁρισμένη τάση: ἀριθμητικὴ ἐνίσχυση τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀπὸ τὴν αὔξουσα προλεταριοποίηση κεφαλαιοκρατῶν, πού καταστράφηκαν ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό, καὶ ἀντίστοιχη ἀριθμητικὴ μείωση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς τάξης.

Ἀπὸ τὴν πλευρά της, ἡ μελέτη τῆς «ἀγροτιᾶς» — τάξη μεταβατικὴ ἀνάμεσα στὴν προκαπιταλιστικὴ καὶ τὴν καπιταλιστικὴ μορφὴ τῆς παραγωγῆς — μᾶς δείχνει μιὰ τάση ἐλάττωσης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνεξάρτητων ἀγροτῶν, ποὺ μεγάλο μέρος τους θά μπῆ στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα παραγωγῆς.

Αὐτὴ ἡ δυναμικὴ ὄψη τῆς λειτουργίας τῶν τάξεων εἶναι βασικὴ στὴ θεωρία τοῦ Μάρξ. Ἀλλὰ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς διαδόχους του τὴν παραμέλησαν, μεταβάλλοντας ἔτσι τὴ μελέτη τῶν τάξεων σὲ μιὰ στατικὴ φορμαλιστικὴ μελέτη.

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΜΑΔΑ, ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΤΜΗΜΑ ΤΑΞΗΣ

Στὶς προηγούμενες παραγράφους, διαπιστώσαμε ὅτι κάθε τρόπος παραγωγῆς γνωρίζει δύο μόνον ἀνταγωνιστικὲς τάξεις. Δείξαμε, γιὰ παράδειγμα, ὅτι ἡ τάξη τῶν γαιοκτημόνων δὲν εἶ-

---

10. Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλ. ἐκδ., βιβλίο I, τόμος 3, σελ. 19 - 20.

ναι, σύμφωνα μὲ τὴν αὐστηρὴ μαρξιστικὴ ἔννοια, μιὰ τάξη τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Λέγοντας ὅτι σὲ κάθε τρόπο παραγωγῆς δὲν ὑπάρχουν παρὰ μόνο δύο ἀνταγωνιστικὲς τάξεις, βεβαιώνουμε ἄραγε ὅτι ὅλα τὰ ἄτομα ἑνὸς ὁρισμένου τρόπου παραγωγῆς πρέπει νὰ ἀποτελοῦν μέρος τῆς μιᾶς ἀπό τὶς δύο ἀνταγωνιστικὲς τάξεις; Καθόλου. Δὲν εἶναι ἀναγκαῖο ὅλα τὰ ἄτομα, ἀκόμα καὶ οἱ κοινωνικὲς ὁμάδες ν' ἀποτελοῦν μέρος μιᾶς ὁρισμένης τάξης.

Ἀπ' ὅλες τὶς κοινωνικὲς ὁμάδες ποὺ ὑπάρχουν, μόνο ὁρισμένες σχηματίζονται σὲ *κοινωνικὲς τάξεις*: αὐτὲς εἶναι οἱ ὁμάδες ποὺ συμμετέχουν ἀμεσα στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς, ὅπου μέσα της διαμορφώνονται σὲ *ἀνταγωνιστικοὺς πόλους* (ἐκμεταλλευτὲς καὶ ἀντικείμενα τῆς ἐκμετάλλευσης). Ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ὁμάδες ποὺ δὲν μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν *κοινωνικὲς τάξεις*: ἀπό τὴ μιὰ πλευρά, οἱ τάξεις ποὺ μεσολαβοῦν, στὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς, ἀνάμεσα στὶς δύο ἀνταγωνιστικὲς τάξεις· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ ὁμάδες ποὺ δὲ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν παραγωγή, ἀλλὰ βρίσκονται στὴν ὑπηρεσία τῶν θεσμῶν τοῦ ἐποικοδομήματος (καθηγητὲς, δικηγόροι, ὑπάλληλοι τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ κλπ.).

Ἐξ ἄλλου, δὲν πρέπει νὰ συγχέουμε τὴν ἔννοια τῆς τάξης μὲ τὴν ἔννοια τοῦ *τμήματος μιᾶς τάξης*. Αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ στὶς ὑπο-ὁμάδες ποὺ μποροῦμε νὰ διακρίνουμε στὰ πλαίσια μιᾶς τάξης. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀστικὴ τάξη ἀναλύεται σὲ βιομηχανικὴ ἀστικὴ τάξη, ἐμπορικὴ ἀστικὴ τάξη καὶ χρηματιστικὴ ἀστικὴ τάξη. Εἶναι σημαντικὸ νὰ προσδιορίσουμε τὸ ἐπιστημονικὸ κριτήριο ποὺ ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε τὰ διαφορετικὰ τμήματα μιᾶς συγκεκριμένης τάξης.

Τὸ *Κεφάλαιο* μᾶς δείχνει τὸ δρόμο ποὺ πρέπει ν' ἀκολουθήσουμε γιὰ νὰ προσδιορίσουμε τὰ τμήματα τῶν τάξεων στὰ πλαίσια τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ἔννοια τῆς ὑπεραξίας, ὁ Μὰρξ περνᾶ στὶς πιὸ συγκεκριμένες ἔννοιες τοῦ κέρδους τῆς ἐπιχείρησης, τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους καὶ τοῦ τόκου. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἐξελιγμένες μορφὲς τῆς ὑπεραξίας, δηλαδὴ μορφὲς ποὺ μ' αὐτὲς παρουσιάζεται ἡ ὑπεραξία σ' ἕνα πιὸ συγκεκριμένο ἐπίπεδο ἀνάλυσης τῆς λειτουργίας τοῦ

κεφαλαίου. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θά μποροὺσαμε νά περάσουμε ἀπὸ τὶς δύο τάξεις τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἐξετάζοντάς τες στὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς ὑπεραξίας - καπιταλιστὲς καί ἐργάτες — στά τμήματα τῶν τάξεων ποὺ ἐμφανίζονται στὴ διαδικασία τῆς κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου.

Καί πραγματικά, μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο προχωρεῖ ὁ Μὰρξ στὴν ἀνάλυσή του γιά τὶς ἐξελιγμένες μορφὲς τῆς ὑπεραξίας: στὸ ἐπιχειρησιακὸ κέρδος ἀντιστοιχεῖ ἡ βιομηχανικὴ ἀστικὴ τάξη, στὸ ἐμπορικὸ κέρδος ἀντιστοιχεῖ ἡ ἐμπορικὴ ἀστικὴ τάξη καὶ στὸν τόκο ἀντιστοιχεῖ ἡ χρηματιστικὴ ἀστικὴ τάξη.

Συμβαίνει ἄραγε τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ προλεταριάτου; Ὁ Μάρξ εἶναι λιγότερο σαφὴς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Αὐτὸ ὁδήγησε πολλοὺς θεωρητικοὺς μαρξιστὲς στὸ νὰ μὴ συμπεριλάβουν στὴν ἔννοια τοῦ προλεταριάτου τοὺς ἐργάτες τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς τράπεζας ποὺ θεωροῦνται, ἐπομένως, «ὑπάλληλοι» (κοινωνικὴ ὁμάδα ποὺ θά μποροῦσε νὰ συμπεριληφθῆ στὴν διφορούμενη ἔννοια τῶν «μεσαίων τάξεων»). Τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα ποὺ προβάλλουν αὐτοὶ οἱ θεωρητικοὶ εἶναι ὅτι μόνον ὁ ἐργαζόμενος ποὺ παράγει *ἄμεσα ὑπεραξία*, μὲ ἄλλα λόγια ὁ «παραγωγικὸς» ἐργαζόμενος, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἐργάτης.

Σ' αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα, μποροῦμε νά ἀντιτάξουμε τὴν ἀνάλυση τοῦ Μάρξ. Σύμφωνα μ' αὐτήν, οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἐμπορικοῦ καί χρηματιστικοῦ κεφαλαίου θεωροῦνται τμήματα τῆς ἀστικῆς τάξης, ἂν καί δὲ συμμετέχουν ἄμεσα στὴν ἐξαγωγὴ τῆς ὑπεραξίας, ἀλλά μόνο στὴν πραγματοποίησή της (δηλαδὴ στὴν πώληση τῶν προϊόντων καί στὶς χρηματιστικές ἐνέργειες ποὺ ἐπιτρέπουν στὸ βιομηχανικὸ κεφαλαιοκράτη νὰ ξαναπάρη στά χέρια, μὲ τὴ μορφὴ χρήματος, τὸ κεφάλαιο ποὺ ἐπένδυσε στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς. Ἡ θέση μας, λοιπόν, μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ ἑξῆς: ὅπως ὑπάρχει μιά «μὴ παραγωγικὴ» ἀστικὴ κοινωνία, ποὺ δὲ συνδέεται δηλαδὴ ἄμεσα μὲ τὴν παραγωγὴ ὑπεραξίας (ἐμπορικὴ καί χρηματιστικὴ ἀστικὴ τάξη), ἔτσι θά μποροῦσε νά ὑπάρχη ἕνα ἀντίστοιχο «μὴ παραγωγικὸ» προλεταριάτο, γιὰ κάθε τμῆμα αὐτῆς τῆς ἀστικῆς τάξης.

Ἂν γίνη δεκτὴ ἡ δική μας ὑπόθεση, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ξα-

ναγυρνάμε στὴν κριτικὴ τῆς θεωρητικῆς χρησιμότητας, ποὺ ἀποδίδουν ὁρισμένοι μαρξιστὲς στὴν ἔννοια τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Ἂν μεταχειριστοῦμε τὴν ἔννοια μὲ τὸ πνεῦμα ποὺ τὴν χρησιμοποιεῖ ὁ Μάρξ σὲ ὁρισμένες ἀναλύσεις, φθάνουμε στὸν παραλογισμὸ νὰ περιλαμβάνουμε στὴν ἔννοια τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου τόσο τὸν ἀνειδίκευτο ἐργάτη, ὅσο καὶ τὸ διευθυντὴ τῆς ἐπιχείρησης, δηλαδὴ τόσο τοὺς ἄμεσα ἐργαζόμενους ποὺ νιώθουν τὴν ἐκμετάλλευση στὸ πετσί τους, ὅσο καὶ ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἔμμεσα ἐργαζόμενους, ποὺ εἶναι ἁπλούστατα οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ κεφαλαιοκράτη στὴ διαδικασία τῆς ἐξαγωγῆς τῆς ὑπεραξίας.

Ὡστόσο, ἂν ἡ ἔννοια τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας δὲν εἶναι κατάλληλη γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν δύο ἀνταγωνιστικῶν τάξεων τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, εἶναι πάντως χρήσιμη, στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ τμήματος τῆς τάξης ποὺ εἶναι ἱκανὸ νὰ κατευθύνη τὴ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση. Λόγω τῆς θέσης του στὴν παραγωγὴ (ὀργάνωση τῆς συλλογικῆς ἐργασίας, ἐπίπεδο μόρφωσης κλπ.) τὸ παραγωγικὸ προλεταριάτο, τὸ βιομηχανικὸ προλεταριάτο ποὺ χαρακτηρίζει ἕναν προχωρημένο καπιταλισμό, ἀποτελεῖ τὸ τμῆμα τοῦ προλεταριάτου ποὺ εἶναι καλλίτερα προετοιμασμένο γιὰ νὰ κατευθύνη τὴ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση. Εἶναι δηλαδὴ τὸ τμῆμα ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πρωτοπορεία τοῦ προλεταριάτου.

Πρὶν περάσουμε σ' ἕνα πιὸ συγκεκριμένο ἐπίπεδο ἀνάλυσης, στὸ ἐπίπεδο ἑνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἱστορικὰ προσδιορισμένου, καὶ πρὶν μελετήσουμε σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο τοὺς νέους ὁρισμοὺς τῆς ἔννοιας τῆς κοινωνικῆς τάξης, θὰ ἐξετάσουμε δύο ἔννοιες ποὺ χρησιμοποιοῦνται συχνά, ἀλλὰ ποὺ πολὺ σπάνια προσδιορίζονται: τὴν ἔννοια τοῦ *ταξικοῦ συμφέροντος* καὶ τὴν ἔννοια τῆς *ταξικῆς συνείδησης*.

6. ΤΑΞΙΚΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ

Εἶναι, ἄραγε, τὸ ταξικὸ συμφέρον τὸ σύνολο τῶν αὐθόρμητων ἐπιθυμιῶν μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικῆς τάξης; Μιὰ

ἀπεργία πού περιορίζεται στό νά ἐκφράζη ἁπλές διεκδικήσεις, χωρίς ποτέ νά ἀμφισβητήση τό καπιταλιστικό σύστημα, μποροῦμε νά τή θεωρήσουμε σάν ἔκφραση τοῦ ταξικοῦ συμφέροντος τοῦ προλεταριάτου;

Γιά ν' ἀπαντήσουμε σ' αὐτές τίς ἐρωτήσεις, πρέπει πρῶτα νά κάνουμε τή διάκριση ἀνάμεσα σέ δύο τύπους συμφέροντος: τά ἄμεσα αὐθόρμητα συμφέροντα καί τά μακροπρόθεσμα στρατηγικά συμφέροντα.

Τά ἄμεσα, αὐθόρμητα συμφέροντα εἶναι οἱ ἐπιθυμίες πού ἐκδηλώνουν οἱ τάξεις ἤ οἱ κοινωνικές ὁμάδες ἀπέναντι στά καίρια προβλήματα τῆς ὕπαρξής τους. Ὁ στόχος εἶναι γενικά νά ἐπιτύχουν, ἄμεσα, μιά μεγαλύτερη εὐημερία, μιά καλλίτερη συμμετοχή στήν κατανομή τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. Γιά παράδειγμα, τό αὐτόματο, ἄμεσο συμφέρον μιᾶς ὁμάδας ἐργατῶν μέ χαμηλούς μισθούς, εἶναι νά ἐπιτύχουν μιά αὔξηση τῶν εἰσοδημάτων τους, γιά νά μπορέσουν νά ἀντιμετωπίσουν τήν αὔξηση τοῦ κόστους τῆς ζωῆς. Τό ἄμεσο συμφέρον μιᾶς ὁμάδας ἀγροτῶν, εἶναι νά ἀγοραστοῦν τά προϊόντα τους σέ λογική τιμή. Καί στίς δύο περιπτώσεις, θέλουν νά βροῦν μιά λύση σ' ἕνα πρόβλημα τῆς στιγμῆς χωρίς νά ψάχνουν τήν πραγματική του αἰτία. Εἶναι σημαντικό νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι αὐτά τά ἄμεσα συμφέροντα βρίσκονται πάντα κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας. Τό γεγονός αὐτό εἶναι ἡ αἰτία πού δέ φτάνουν ποτέ στό σημεῖο ν' ἀμφισβητήσουν τό ἴδιο τό σύστημα.

Τό προλεταριάτο, ἀπασχολημένο μέ τά αὐθόρμητα, ἄμεσα συμφέροντά του, δέ μπορεῖ λοιπόν νά προχωρήση πέρα ἀπό μιά καθαρά μεταρρυθμιστική πάλη: μιά πάλη γιά μεγαλύτερους μισθούς, γιά σημαντικότερα οἰκογενειακά ἐπιδόματα, γιά μιά αὔξηση τῶν ὡρῶν τῆς ἀνάπαυσης κτλ. Ὅλες αὐτές οἱ διεκδικήσεις δέν εἶναι λάθος, ἀπό τή φύση τους, ἀλλά δέν μποροῦν νά γίνουν ὁ τελικός στόχος τῆς ταξικῆς πάλης τοῦ προλεταριάτου, γιατί δέν ἀμφισβητοῦν τήν οὐσία τοῦ συστήματος τῆς ἐκμετάλλευσης.

«Ἡ ἱστορία ὅλων τῶν χωρῶν δείχνει ὅτι ἡ ἐργατική τάξη, μέ τίς δικές της μόνο δυνάμεις, θά φθάση τό πολύ μέχρι τή συν-

δικαλιστική συνειδητοποίηση, δηλαδή τήν πεποίθηση ὅτι πρέπει νά συσπειρώνεται σέ συνδικάτα, νά παλεύη ἐνάντια στήν ἐργοδοσία, νά ἀπαιτῆ ἀπό τήν κυβέρνηση αὐτούς ἤ ἐκείνους τούς νόμους, πού εἶναι ἀπαραίτητοι στούς ἐργάτες κλπ..»[11].

Ἀκόμα, «κάθε λατρεία τοῦ αὐθορμητισμοῦ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ὁποιαδήποτε ὑποτίμηση τοῦ ρόλου τοῦ «συνειδητοῦ στοιχείου»...σημαίνει ἀπό τήν ἴδια της τή φύση — *εἴτε τό θέλουμε εἴτε ὄχι αὐτό δέν ἔχει καμμιά σημασία — μιά μεγαλύτερη ἐπίδραση τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας πάνω στούς ἐργάτες*»[12].

Κατά συνέπεια, τά ἄμεσα, αὐθόρμητα συμφέροντα δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν ταξικά συμφέροντα, μέ τήν ἀκριβή ἔννοια τοῦ ὅρου. Τί σημαίνει, λοιπόν, ταξικό συμφέρον;

Ἄς δοῦμε τί λέει ὁ Μάρξ στήν *Ἁγία Οἰκογένεια*: «Τό πρόβλημα δέν εἶναι νά μάθουμε τί συμφέρον φαντάζεται ὅτι ἔχει αὐτός ἤ ἐκεῖνος ὁ προλετάριος, ἤ, ἀκόμα, ὅλο τό προλεταριάτο, σέ κάποια στιγμή. Τό πρόβλημα εἶναι νά γνωρίσουμε *τί εἶναι* τό προλεταριάτο καί τί εἶναι ἱστορικά ἀναγκασμένο νά κάνη σύμφωνα μέ τό *εἶναι* του. Ὁ σκοπός καί ἡ ἱστορική του πράξη εἶναι διαγραμμένα, ἁπτά καί ἀμετάκλητα, τόσο στήν ἴδια του τήν κατάσταση, ὅσο καί σ' ὅλη τήν ὀργάνωση τῆς σύγχρονης ἀστικῆς κοινωνίας»[13].

Κατά συνέπεια, τά *μακροπρόθεσμα στρατηγικά συμφέροντα* εἶναι τά συμφέροντα πού ἀπορρέουν ἀπό τήν ἴδια τή θέση κάθε τάξης στήν οἰκονομική δομή τῆς κοινωνίας.

Τό μακροπρόθεσμο στρατηγικό συμφέρον τῆς ἄρχουσας τάξης εἶναι νά διαιωνίση τήν κυριαρχία της. Τό ἀντίστοιχο συμφέρον τῆς ἐξαρτημένης τάξης εἶναι νά καταστρέψη τό σύστημα αὐτῆς τῆς κυριαρχίας. Τό στρατηγικό συμφέρον τοῦ προλεταριάτου, γιά παράδειγμα, εἶναι νά καταστρέψη τό καπιταλιστικό σύστημα παραγωγῆς, πού εἶναι ἡ αἰτία τῆς κατάστασής του σάν ἀντικειμένου ἐκμετάλλευσης, καταστρέφοντας τό ἴδιο

---

11. Lenine, Que faire?, Oeuvres choisies, τομ. I, πρῶτο μέρος, σελ. 234.
12. Στό ἴδιο, σελ. 242.
13. Marx-Engels, La Sainte Famille, Ed. Sociales, Παρίσι, 1972, σελ. 48.

τὸ θεμέλιο αὐτοῦ τοῦ συστήματος: τὴν ἰδιωτικὴ κυριότητα τῶν μέσων παραγωγῆς.

Πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι, ἐπειδὴ ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία ἐπιδρᾶ παραπλανητικά, *αὐτὰ τὰ μακροπρόθεσμα στρατηγικὰ συμφέροντα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐμφανισθοῦν μὲ αὐθόρμητο τρόπο*. Πρέπει τὰ μέλη τῆς τάξης ποὺ ὑπόκειται στὴν ἐκμετάλλευση νὰ μάθουν νὰ τὰ ἀναγνωρίζουν. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀνικανότητα τοῦ προλεταριάτου νὰ ἀναγνωρίσῃ τὰ μακροπρόθεσμα στρατηγικά του συμφέροντα, κάνει ἀναγκαία τὴν εἰσαγωγὴ τῆς μαρξιστικῆς - λενιστικῆς θεωρίας στὸ ἐργατικὸ κίνημα.

«Ἡ σοσιαλ-δημοκρατία εἶναι ἡ συγχώνευση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ὁ ρόλος της δὲν εἶναι νὰ ἐξυπηρετῇ παθητικὰ τὸ ἐργατικὸ κίνημα σὲ κάθε φάση του, ἀλλὰ νὰ ἐκπροσωπῇ τὰ συμφέροντα τοῦ συνόλου τοῦ κινήματος, νὰ τοῦ ὑποδεικνύῃ τὸν τελικό του σκοπὸ καὶ τοὺς πολιτικούς του στόχους, νὰ προστατεύῃ τὴν πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ του ἀνεξαρτησία. Ἂν ἀποκοπῇ ἀπὸ τὴ σοσιαλ-δημοκρατία, τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἐκφυλίζεται καὶ ἀναπόφευκτα ἀστικοποιεῖται»[14].

Ἀνάμεσα στὰ ἄμεσα, αὐθόρμητα συμφέροντα καὶ τὰ μακροπρόθεσμα στρατηγικὰ συμφέροντα — ποὺ ἀντανακλοῦν τὴ διαλεκτικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν μερικὸ καὶ τὸν τελικὸ στόχο — μποροῦν νὰ ὑπάρξουν ἀντιφάσεις. Ἡ κατάκτηση ψηλῶν μισθῶν, γιὰ παράδειγμα, ἂν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ σωστὴ ἰδεολογικὴ μόρφωση, μπορεῖ νὰ ἀποκοιμήσῃ τὸ προλεταριάτο. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τοῦ ἀποσποῦν τὶς δυνάμεις ποὺ τοῦ εἶναι ἀναγκαῖες στὴν πάλη γιὰ τὰ μακρόχρονα στρατηγικὰ συμφέροντα, στὴν πάλη γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος καὶ στὴν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ. Οἱ κυρίαρχες τάξεις χρησιμοποιοῦν μὲ ἔξυπνο τρόπο αὐτὲς τὶς ἀντιθέσεις γιὰ νὰ διαιωνίσουν τὴν κυριαρχία τους.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι, στὴν οὐσία, μόνο τὰ μακροπρόθεσμα στρατηγικὰ συμφέροντα εἶναι τὰ ἀληθινὰ ταξικὰ συμφέροντα.

---

14. Lemin, *Les objectifs immédiats de notre mouvement*, στὸ *Oeuvres*, τομ. 4, σελ. 338.

Ὁ Λένιν ἦταν πολὺ σαφὴς καὶ ἀκριβὴς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Γιὰ νὰ ὁδηγηθῆ τὸ προλεταριάτο στὴν πολιτικὴ πάλη ἐνάντια στοὺς ὑπηρέτες τοῦ κεφαλαίου «πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ συνδυαστῆ αὐτὴ ἡ πάλη μὲ συγκεκριμένα καθημερινὰ συμφέροντα. Τὸ νὰ καλύπτουμε αὐτὰ τὰ ἰδιαίτερα συμφέροντα μέ διεκδικήσεις καθαρὰ πολιτικές, κατανοητές μόνο στοὺς διανοούμενους, δέν εἶναι ἀραγε σὰν νὰ γυρνᾶμε πάλι πίσω, νὰ περιοριζόμαστε ἄλλη μιὰ φορὰ στήν πάλη μόνο τῶν διανοουμένων, τῶν ὁποίων ἀναγνωρίσαμε τὴν ἀδυναμία;»[15].

Πρέπει νὰ πολεμήσουμε, ἄρα, δὺο σφάλματα:

1) Τὸ νὰ θεωροῦμε σὰν ταξικὰ συμφέροντα τὶς αὐθόρμητες ἐπιθυμίες μιᾶς τάξης.

2) Τὸ νὰ ξεχνᾶμε ὅτι πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ξεκινοῦμε ἀπὸ τὰ ἄμεσα συμφέροντα μιᾶς τάξης γιὰ νὰ τὴν κάνουμε νὰ καταλάβη τὰ ἀληθινὰ ταξικὰ της συμφέροντα.

7. ΤΑΞΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΤΑΞΙΚΟ ΕΝΣΤΙΚΤΟ

Ὁ ἄλλος ὅρος, ποὺ πρέπει νὰ δώσουμε τὸν ὁρισμό του, εἶναι ἡ *ταξικὴ συνείδηση*.

Δέν πρέπει νὰ μπερδεύουμε τὴν ταξικὴ συνείδηση μὲ τὴν ψυχολογικὴ συνείδηση τῶν ἀτόμων, ποὺ ἀπαρτίζουν μία ὁρισμένη τάξη. Δέν εἶναι οὔτε τὸ ἄθροισμα, οὔτε ὁ μέσος ὅρος ἀπὸ αὐτὰ ποὺ σκέφτονται, συναισθάνονται κ.τ.λ., σέ μία συγκεκριμένη στιγμὴ, τὰ μέλη μιᾶς ὁρισμένης τάξης.

Ἡ ταξικὴ συνείδηση συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ταξικοῦ συμφέροντος. Ἕνα ἄτομο ἢ μία κοινωνικὴ ὁμάδα ἔχουν *ταξικὴ συνείδηση*, ὅταν συνειδητοποιήσουν τὰ ἀληθινὰ ταξικὰ συμφέροντά τους.

Ἡ ταξικὴ συνείδηση εἶναι ἄρα κάτι τὸ ἀντικειμενικό, ποὺ ἔχει σχέση μὲ μιὰ ἀντικειμενικὴ κατάσταση: τὴ θέση ποὺ κατέχει κάθε τάξη στὴν κοινωνικὴ παραγωγή. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τὴ διακρίνει, ὁλότελα, ἀπὸ τὶς ἐμπειρικές σκέψεις, τὶς σκέψεις ποὺ κάνουν οἱ ἄνθρωποι πάνω στὴ ζωή τους καί ποὺ μποροῦμε

15. Lenin, *Ce que sont les «amis du peuple» Oeuvres*, τόμος I, σελ. 359.

νὰ τὶς περιγράψουμε καὶ νὰ τὶς ἐξηγήσουμε ψυχολογικά. Μένει τώρα ἕνα τελευταῖο ἐρώτημα. Ἡ ταξικὴ συνείδηση εἶναι κάτι ποὺ γενιέται αὐθόρμητα;

Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, πρέπει πρῶτα νὰ διακρίνουμε τὴν ταξικὴ συνείδηση ἀπὸ τὸ ταξικὸ ἔνστικτο.

Κάθε κοινωνικὴ τάξη ἔχει τὴν τάση, ἀπὸ τὴ θέση της μέσα στὴν κοινωνικὴ παραγωγή, νὰ ἀντιδρᾶ μὲ ἕνα τυπικὸ τρόπο. Θὰ ὀνομάσουμε *ταξικὸ ἔνστικτο* αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ὑποσυνείδητα σχήματα ἀντίδρασης, ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ταξικὴ τοποθέτηση καὶ ποὺ λανθάνουν σὲ κάθε αὐθόρμητη ταξικὴ ἐκδήλωση. Τὸ ταξικὸ ἔνστικτο εἶναι ὑποκειμενικὸ καὶ αὐθόρμητο, ἡ ταξικὴ συνείδηση εἶναι ἀντικειμενική. Ὁ Λένιν χρησιμοποιεῖ πολὺ συχνὰ τὸν ὅρο ταξικὸ ἔνστικτο. «Ὁ ἀγρότης ἔχει ἔνστικτο προλεταρίου.... Οἱ ἐργάτες ἀποβλέπουν, ἐνστικτωδῶς, στὸ σοσιαλισμό... Εἶναι τὸ ἔνστικτο αὐτῶν ποὺ ὑπόκεινται στὴν ἐκμετάλλευση, ποὺ τοὺς ὁδηγεῖ νὰ πραγματοποιήσουν τὴ συναδέλφωση στὸ μέτωπο....».

Ὑπάρχει ἕνα ἀμεσο πέρασμα ἀπὸ τὸ ἐνστικτῶδες στὸ συνειδητό; Εἶναι φανερὸ ὅτι ὄχι, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τὶς τάξεις ποὺ ὑπόκεινται στὴν ἐκμετάλλευση. Καὶ αὐτὸ ἰσχύει γιὰ κάθε τρόπο παραγωγῆς. Ἀνάμεσα στὸ ἔνστικτο καὶ τὴ συνείδηση παρεμβάλλεται ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία, ποὺ ἀλλοιώνει τὸ ἔνστικτο, περιορίζοντάς το στὶς ἐκφράσεις ποὺ δὲν ἀποτελοῦν ἀπειλὴ γιὰ τὸ σύστημα. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ἡ ταξικὴ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου δὲν εἶναι ποτὲ ἡ ἁπλὴ ἔκφραση τῆς θέσης του στὴν οἰκονομικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας.

Ἂν τὸ προλεταριάτο μιᾶς ὁρισμένης χώρας δὲν ἔχει ταξικὴ συνείδηση, ἀλλὰ μιὰ καθαρὰ διεκδικητικὴ συνείδηση, αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἀποδώσουμε, ἀποκλειστικά, στὴν ἀνωριμότητα τῶν ἀντικειμενικῶν ὅρων. Οἱ ὅροι δὲ θὰ εἶναι ποτὲ ἀρκετὰ ὥριμοι, ὥστε νὰ ἀποκτήσῃ τὸ προλεταριάτο, ἀπὸ μόνο του, τὴν ταξικὴ του συνείδηση. Τὸ καθῆκον τοῦ ἐργατικοῦ κόμματος συνίσταται ἀκριβῶς, στὸ νὰ «εἰσάγῃ» τὴν ταξικὴ συνείδηση στὶς γραμμὲς τοῦ προλεταριάτου, δηλαδὴ νὰ τοῦ δείξῃ τὰ ἀληθινά του ταξικὰ συμφέροντα καὶ νὰ τὸ βοηθήσῃ νὰ εἶναι συνεπὲς μὲ αὐτά.

8. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ[16]

1. Θά ὀνομάσουμε *ταξικὴ δομὴ* τὴ διάρθρωση τῶν διαφόρων τάξεων καὶ τμημάτων τάξεων στά διάφορα ἐπίπεδα (οἰκονομικό, πολιτικό, ἰδεολογικό) ἑνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ.

Αὐτὴ ἡ ταξικὴ δομὴ δὲν εἶναι μιά ἁπλὴ ἀντιπαράθεση τῶν τυπικῶν, γιά τὶς σχέσεις παραγωγῆς πού ὑπάρχουν σὲ ἕνα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό, τάξεων. Εἶναι μία πρωτότυπη διάρθρωση αὐτῶν τῶν τάξεων, πού ὑπόκεινται μὲ αὐτό τόν τρόπο σὲ νέους προσδιορισμούς. Σ' αὐτὴ τὴν ταξικὴ διάρθρωση, βρίσκουμε πάντοτε μία τάξη ἢ ἕνα τμῆμα τάξης πού ἄρχει καὶ τάξεις ἢ τμήματα τάξεων πού ἄρχονται.

Ἡ ταξικὴ δομή, σὲ ἐπίπεδο κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, συνεπάγεται καὶ ἄλλους προσδιορισμούς, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνους πού ὀφείλονται στὶς διάφορες σχέσεις παραγωγῆς. Ἐμφανίζονται σ' αὐτὴ νέες τάξεις πού ἔχουν μεταβατικό χαρακτήρα. Ὅπως ἡ ἀγροτιά (οἱ ἀγρότες μικροπαραγωγοί): ἐμφανίζεται, ὅταν καταργεῖται τὸ σύστημα παραγωγῆς πού βασίζεται στὴ δουλοπαροικία, καὶ τείνει νά ἐξαφανισθῆ, ὅσο ἀναπτύσσεται στὴν ὕπαιθρο ὁ καπιταλισμός (τά περισσότερα μέλη της γίνονται ἀγρότες προλετάριοι ἢ μεταναστεύουν στὶς πόλεις).

Γιά νά πραγματοποιήσουμε μιά πλήρη ἀνάλυση τῆς ταξικῆς δομῆς ἑνὸς ὁρισμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, πρέπει, ἄρα, νὰ ὑπολογίσουμε ἐκτὸς ἀπό τὶς τυπικές, γιά τὶς ὑπάρχουσες σχέσεις παραγωγῆς, καὶ τὶς μεταβατικὲς τάξεις. Πρέπει ἐπίσης νὰ θυμηθοῦμε ὅτι κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς τάξεις διαφοροποιεῖται *ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι διαρθρώνεται μὲ ὅλες τὶς ἄλλες τάξεις καὶ ὅτι παίζει ἕνα κυριαρχικὸ ἢ δευτερεύοντα ρόλο μέσα σ' αὐτὴ τὴ διάρθρωση.*

2. Ἂς ἐφαρμόσουμε αὐτὰ πού εἴπαμε μέχρι ἐδῶ σ' ἕνα κοινωνικὸ σχηματισμὸ μὲ καπιταλιστικό κυριαρχικὸ στοιχεῖο, δηλαδὴ σὲ ἕνα κοινωνικό σχηματισμό, ὅπου τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα παραγωγῆς ὑποτάσσει, μὲ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο,

---

16. Σὲ αὐτὴ τὴν παράγραφο βασισθήκαμε οὐσιαστικὰ σὲ ἕνα ἀνέκδοτο κείμενο τοῦ Joubert.

τοὺς ἄλλους τρόπους παραγωγῆς καὶ ἀποτελεῖ τὸ ὑπόβαθρο γιὰ μιὰ ὁλόκληρη ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ δομή.

Ἡ ἄρχουσα τάξη τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς γίνεται ἡ ἄρχουσα τάξη σ' ὁλόκληρο τὸν κοινωνικὸ σχηματισμό. Προσπαθεῖ νὰ ἐπιβάλλη τὰ δικά της ταξικὰ συμφέροντα στὰ συμφέροντα ὅλων τῶν ἄλλων τάξεων. Ὁ ἴδιος ὁ χαρακτήρας τῆς ἄρχουσας τάξης τῆς προσδίνει καὶ νέους προσδιορισμούς, ποὺ δὲν ὑπῆρχαν στὸ ἐπίπεδο τοῦ καθαροῦ τρόπου παραγωγῆς. Πρέπει νὰ διατηρήση σχέσεις ἐκμετάλλευσης, συνεργασίας, πολιτικῆς πάλης κ.τ.λ. ὄχι μόνο μὲ τὸ προλεταριάτο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς ἄλλες τάξεις τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ διαθέτη, μέσα στὴν ταξικὴ δομή, νέα ὄργανα (οἰκονομικά, πολιτικὰ καὶ ἰδεολογικὰ) ποὺ τῆς ἐπιτρέπουν νὰ ἐξασφαλίση καὶ νὰ διαιωνίση τὴν κυριαρχία της.

Σ' ἕνα κοινωνικὸ σχηματισμὸ μὲ καπιταλιστικὸ κυριαρχικὸ στοιχεῖο, ἡ καπιταλιστικὴ τάξη πρέπει:

— νὰ ἀναπαράγη τὴν πρωτότυπη σχέση ἐκμετάλλευσης (κεφαλαιοκράτες - προλετάριοι),

— νὰ ἐπεκτείνη τὴν κυριαρχία της καὶ στὶς ἄλλες τάξεις ἢ στρώματα τῆς ταξικῆς δομῆς (κεφαλαιοκράτες - μικροπαραγωγοί),

— νὰ ἐμποδίση κάθε ἀνάμιξη τῆς παλιᾶς ἀρχουσας τάξης ἢ νὰ συμμαχήσει μὲ αὐτὴν (μεγαλογαιοκτήμονες - κεφαλαιολαιοκράτες).

Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σύνολο σχέσεων ἐπιτρέπει στὴν καπιταλιστικὴ τάξη νὰ ἀναπαράγεται σὰν ἄρχουσα τάξη καὶ νὰ ἀναπτύσση τὴν κυριαρχία της.

Ἂς δοῦμε μὲ μερικὰ παραδείγματα, πῶς ἐκδηλώνονται αὐτὲς οἱ σχέσεις στὰ τρία ἐπίπεδα τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ.

(α) Στὸ *οἰκονομικὸ ἐπίπεδο*. Ἐξ αἰτίας τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἡ χειροτεχνία τείνει νὰ ἐξαφανισθῆ. Ἡ ἀγροτιά, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις, τείνει νὰ μεταβληθῆ σὲ ἀγροτικὸ προλεταριάτο ἢ νὰ φύγη στὶς πόλεις, γιατὶ οἱ μικρὲς ἀγροτικὲς ἐκμεταλλεύσεις

δέν εἶναι ποιὰ ἀποδοτικὲς ἀπέναντι στὶς μεγάλες καπιταλιστικὲς ἐκμεταλλεύσεις.

(β) Στὸ *πολιτικὸ ἐπίπεδο*. Εἶναι ἀπαραίτητη μία πολιτικὴ ἐπέμβαση γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν ὅρων ἐκμετάλλευσης, ἐνῶ τυπικά, στὸ ἐπίπεδο τοῦ καθαροῦ τρόπου παραγωγῆς, ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ δέ φαινόταν νὰ εἶναι ἀπαραίτητη. «Ἡ νεογέννητη ἀστικὴ τάξη δὲν μπορεῖ νὰ ζήση χωρὶς τὴν ἐπέμβαση τοῦ Κράτους. Τὴ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ «ρυθμίση» τὸ μισθό, δηλαδὴ γιὰ νὰ τὸν περιορίση σὲ ἀνεκτὰ ἐπίπεδα, γιὰ νὰ παρατείνη τὴ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καὶ τέλος νὰ διατηρήση τὸν ἴδιο τὸν ἐργάτη στὸν ἐπιθυμητὸ βαθμὸ ἐξάρτησης. Αὐτὸ εἶναι ἕνα σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης»[17].

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ κυριαρχία μιᾶς τάξης στὴν ταξικὴ δομὴ δὲ συνεπάγεται πάντα τὴν κυριαρχία της στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο. Μία τάξη ποὺ ἄρχει στὴν ταξικὴ δομὴ χάρη στὴ θέση ποὺ κατέχει στὴν οἰκονομικὴ δομή, μπορεῖ νὰ ἐγκαταλείψη τὴν πολιτικὴ ἐξουσία σὲ μιὰ ἄλλη τάξη, γιὰ νὰ διατηρήση αὐτὴ τὴν κυριαρχία στὴν οἰκονομικὴ δομή. Ὁ Μὰρξ ἀναλύει αὐτὸ τὸ φαινόμενο στὴν *18η Μπρυμαὶρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη:* «Ἔτσι λοιπόν, στιγματίζοντας σὰ «σοσιαλιστικὴ» αἵρεση αὐτὰ ποὺ ἡ ἴδια δόξαζε ἄλλοτε σὰ «φιλελεύθερα», ἡ ἀστικὴ τάξη ἀναγνωρίζει ὅτι τὸ ἴδιο της τὸ συμφέρον τῆς ἐπιβάλλει νὰ ἀποφύγη τοὺς κινδύνους τῆς αὐτοκυβέρνησης, ὅτι γιὰ νὰ ξαναφέρη τὴν ἠρεμία στὴ χώρα πρέπει πρὶν ἀπ' ὅλα νὰ ἠρεμήση τὸ ἀστικό της Κοινοβούλιο, ὅτι, γιὰ νὰ διατηρήση ἄθικτη τὴν κοινωνική της ἰσχύ, πρέπει νὰ λυγίση τὴν πολιτική της δύναμη, ὅτι οἱ ἀστοὶ δὲν μποροῦν νὰ συνεχίσουν νὰ ἐκμεταλλεύονται τὶς ἄλλες τάξεις καὶ νὰ ἀπολαμβάνουν μὲ ἠρεμία τὴν κυριότητα, τὴν οἰκογένεια, τὴ θρησκεία καὶ τὴν τάξη, παρὰ μὲ τὸν ὅρο ὅτι ἡ τάξη τους θὰ καταδικασθῆ στὴν ἴδια πολιτικὴ ἀνυπαρξία μὲ τὶς ἄλλες τάξεις, ὅτι γιὰ νὰ σώση τὸ πουγγί της ἡ ἀστικὴ τάξη πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ χάση τὸ στέμμα της»[18].

---

17. Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, βιβλίο Ι, τόμος 1, σελ. 178-179.

18. Marx, La 18 Brumaire de Louis Bonaparte, στὸ Marx-Engels, Oeuvres choisies, τόμος 1, σελ. 454.

(γ) Στό *ἰδεολογικό ἐπίπεδο*. Ἡ ἰδεολογία τῆς ἄρχουσας τάξης ὑπερασπίζει τήν κοινωνική τάξη, δηλαδή τήν τάξη *πού ἡ ἴδια ἐπέβαλε*, γιά νά ἀναπαράγη τήν κυριαρχία της. Δέν εἶναι λοιπόν παράξενο ὅτι ἰδέες, ὅπως ὁ ἔλεγχος τῶν γεννήσεων, πού μιά ὁρισμένη ἐποχή ἀποκρούσθηκαν ἀπό τήν ἀστική τάξη, ἔγιναν ἀργότερα ἀποδεκτές καί διαδόθηκαν ἀπό αὐτή γιά νά ἀποφευχθῆ μιά δημογραφική ἔκρηξη, πού πολλαπλασιάζοντας τούς δυσαρεστημένους τοῦ συστήματος, θά ἀπειλοῦσε τήν ὕπαρξή του.

9. ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ

1. Θά ὀνομάσουμε μεταβατικές τάξεις, τίς τάξεις πού ἐμφανίζονται, στό ἐπίπεδο ἑνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, σάν τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀποσύνθεσης παλιῶν σχέσεων παραγωγῆς καί πού τείνουν νά ἐξαφανισθοῦν, ὅσο ἀναπτύσσονται νέες σχέσεις παραγωγῆς.

Ἡ μικροαστική τάξη, δηλαδή ὁ μικρός ἀνεξάρτητος παραγωγός (χειροτέχνης ἤ ἀγρότης) εἶναι τυπική περίπτωση, μεταβατικῆς τάξης.

Ἄς δοῦμε, πρῶτα, τήν ἀγροτική μικροαστική τάξη ἤ τήν *ἀγροτιά* στή στενή ἔννοια τοῦ ὅρου.

Παντοῦ, ὅπου ὑπῆρξε ἕνα σύστημα παραγωγῆς βασισμένο στή δουλοπαροικία, ἡ κατάλυση τῶν δεσμῶν τῆς δουλοπαροικίας ἐλευθέρωσε τούς παλιούς δουλοπάροικους καί τούς μετέτρεψε σέ μικρούς λίγο ἤ πολύ ἀνεξάρτητους παραγωγούς. Ὡστόσο, αὐτή ἡ ἐξάλειψη τῆς δουλοπαροικίας δέν ὀφείλεται στήν τύχη ἤ στήν καλή θέληση τῶν «ἀρχόντων». Ὀφείλεται στήν πίεση πού ἐξασκεῖ ὁ νεογέννητος καπιταλισμός, πού ὕστερα ἀπό μία κάποια ἀνάπτυξη στίς πόλεις, ἀρχίζει νά διεισδύη στίς ἀγροτικές περιοχές.

Ὅμως, ἡ προοδευτική διείσδυση τοῦ καπιταλισμοῦ στίς ἀγροτικές περιοχές ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, πού, σιγά-σιγά ἀποσυντίθεται σέ προλεταριάτο καί σέ ἀστική τάξη τῆς ὑπαίθρου. Ἡ ἀγροτιά, σάν ἰδιαίτερη τάξη, τείνει λοιπόν νά ἐξαφανισθῆ. Ἀνίκανη νά συναγωνισθῆ στήν

ἀγορὰ τὴν καπιταλιστικὴ παραγωγή, ἐξ αἰτίας τοῦ ψηλότερου κόστους παραγωγῆς ποὺ ἔχει, καταστρέφεται οἰκονομικὰ καὶ μετατρέπεται σὲ ἀγροτικὸ προλεταριάτο, ἢ μεταναστατεύει στὶς πόλεις. Μονάχα μερικοὶ παραγωγοὶ κατορθώνουν νὰ ἐπιζήσουν καὶ μετατρέπονται σὲ πλούσιους ἀγρότες, περνώντας στὴ σειρὰ τῆς ἀστικῆς τάξης τῆς ὑπαίθρου.

Αὐτὴ ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς εἶναι, ὅσο κυριαρχοῦν οἱ νόμοι τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, μία ἀμετάκλητη διαδικασία. Καμμία «ἐπιθυμία» νὰ διατηρηθῆ ἡ μικρὴ παραγωγὴ δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ τὴ σταματήση· τὸ πολὺ - πολὺ νὰ πάρη κανένας μέτρα γιὰ νὰ τὴν ἐπιβραδύνη.

Τὸ ἴδιο φαινόμενο δημιουργεῖται καὶ μὲ τοὺς *ἀνεξάρτητους μικροπαραγωγούς*, δηλαδὴ μὲ τοὺς παραγωγοὺς ποὺ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς τους. Ἡ ἀδυναμία νὰ συναγωνισθοῦν, στὴν ἀγορά, τὶς καπιταλιστικὲς ἐπιχειρήσεις τοὺς περιορίζει, λίγο - λίγο, στὴν ἰδιότητα τῶν προλεταρίων.

2. Ἡ μικροαστικὴ τάξη (ἀγρότες καὶ χειροτέχνες μικροπαραγωγοί, ποὺ παράγουν σὲ ἕνα καθεστὼς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας) δὲν ὑπάρχει σὰν τάξη στὸ ἐπίπεδο τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Σὰν τάξη, ἐμφανίζεται στὸ ἐπίπεδο τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ἐμφανίζεται σὰ μεταβατικὴ τάξη, ποὺ γενιέται ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση τῶν σχέσεων παραγωγῆς ποὺ βασίζονται στὴ δουλοπαροικία καὶ τείνει νὰ ἐξαφανισθῆ, ὅσο ἐξαπλώνονται οἱ καπιταλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς.

Ἡ ἀπομόνωση τῶν μελῶν της (ποὺ ὀφείλεται στὸν ἀνεξάρτητο χαρακτῆρα τῆς παραγωγῆς), ὁ μεταβατικὸς χαρακτῆρας τῆς τάξης, καθὼς καὶ ἡ ἐνδιάμεση θέση της ἀνάμεσα στὸ προλεταριάτο καὶ τὴν ἀστικὴ τάξη προσδιορίζουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μικροαστικῆς τάξης στὰ διάφορα ἐπίπεδα τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ.

Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, ἡ μικροαστικὴ τάξη ὑπόκειται σὲ ἐκμετάλλευση καὶ εἶναι ὑποταγμένη στὸ κυριαρχικὸ καπιταλιστικὸ σύστημα. Ἀλλά, ἐξ αἰτίας τῆς ἀπομόνωσής του, τῆς πρόσδεσής του σὲ ἕνα τόπο καὶ σὲ μία ὁρισμένη ἐκμετάλλευση, «ὁ μικροπαραγωγός..... δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβη τὸν ταξικὸ χα-

ρακτήρα τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς καταπίεσης, ποὺ καμμία φορὰ ὑποφέρει ὅσο καὶ ὁ προλετάριος· δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβη ὅτι, σὲ μία ἀστικὴ κοινωνία, τὸ ἴδιο τὸ Κράτος δὲν εἶναι παρὰ ἕνα ταξικὸ Κράτος»[19].

Ἀπὸ ἰδεολογικὴ ἄποψη, ὁ μεταβατικὸς χαρακτήρας τῆς κατάστασής του βάζει τὸ μικροπαραγωγό σὲ μία ἀντ ιτικὴ θέση. Εἶναι, ταυτόχρονα, προοδευτικὸ στοιχεῖο, στὸ μέτρο ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ παλιὸ καθεστὼς ἐξάρτησης, καὶ ἀντιδραστικὸ στοιχεῖο, στό μέτρο ποὺ παλεύει γιά τὴ διατήρηση τῆς θέσης του σὰν ἀνεξαρτήτου μικροπαραγωγοῦ, φέρνοντας ἐμπόδια στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη.

Ἡ ἐνδιάμεση θέση, ποὺ κατέχει ἡ μικροαστικὴ τάξη ἀνάμεσα στοὺς ἐργοδότες καὶ τοὺς ἐργάτες, τὴν ὁδηγεῖ στό νά ἀμφιταλαντεύεται ἀνάμεσα στὰ συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τοῦ προλεταριάτου. Εἶναι, ἐξ ἄλλου, ἡ πιό εὐδιάβρωτη ἀπὸ τὴν ἄρχουσα ἰδεολογία τάξη, μὲ τὴν ὁποία διαμορφώνει σχέσεις, ποὺ τήν ἐμποδίζουν νά δῆ τοὺς ἀντικειμενικοὺς ὅρους τῆς δουλείας της καὶ τῆς μελλοντικῆς της ξαφάνισης.

Τελειώνοντας, ἂς ἀναφέρουμε αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Lukacs (Λούκατς): «Ἡ μικροαστικὴ τάξη ... ζῶντας, τουλάχιστον μερικά, στὴ μεγάλη καπιταλιστικὴ πόλη, ἐκτεθειμένη ἀμεσα στὶς ἐπιρροὲς τοῦ καπιταλισμοῦ σὲ ὅλες τὶς ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ περάση ὁλότελα ἀδιάφορη δίπλα στὸ *γεγονὸς* τῆς πάλης τῶν τάξεων ἀνάμεσα στὴν ἀστικὴ τάξη καὶ τὸ προλεταριάτο. Ἀλλὰ ἡ μικροαστικὴ τάξη, σὰ «μεταβατικὴ τάξη ὅπου τὰ συμφέροντα τῶν δύο τάξεων ἐξουδετερώνονται ταυτόχρονα» αἰσθάνεται «γενικὰ νὰ εἶναι πάνω ἀπὸ τὶς ταξικὲς ἀντιθέσεις». Αὐτὸ ἔχει σά συνέπεια ὅτι ἀναζητᾶ τὰ μέσα, «ὄχι γιά νὰ ἐξαλείψη τὰ δύο ἄκρα, τὸ κεφάλαιο καὶ τὴ μισθωτὴ ἐργασία, ἀλλὰ γιὰ νὰ μειώση τὴν ἀντίθεσή τους καὶ νὰ τὴ μεταβάλλη σὲ ἁρμονία».... Ἀπέχει λοιπόν, στὴ δράση της, ἀπ' ὅλες τὶς κρίσιμες ἀποφάσεις τῆς κοινωνίας καὶ ἀναγκαστικὰ παλεύει, ἐναλλακτικὰ

---

19. Lénine, Ce que sont les «amis du peuple», στὸ Oeuvres, τόμος 1, σελ. 281.

καὶ πάντα ἀσυνείδητα, γιὰ τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη παράταξη τῆς πάλης τῶν τάξεων»[20].

10. ΤΑΞΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Στὶς προηγούμενες σελίδες, ἐξετάσαμε τὴν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξης σὲ δύο διαφορετικά ἐπίπεδα: στὸ ἐπίπεδο τοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ στό ἐπίπεδο τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Στὰ δύο ἐπίπεδα, οἱ τάξεις προσδιορίζονται ἀπό τὴν *κατάστασή* τους στὴν κοινωνικὴ δομή, τοποθέτηση ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς εἰδικὲς σχέσεις ποὺ διατηροῦν οἱ κοινωνικὲς ὁμάδες μὲ τά μέσα παραγωγῆς. Ἡ ταξικὴ τοποθέτηση προσδιορίζεται, ἄρα, ἀπὸ τὴ θέση ποὺ κατέχουν τὰ ἄτομα μέσα στὴ διαδικασία τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς.

Θὰ ὀνομάσουμε *ταξικὴ κατάσταση* τὴ θέση ποὺ κατέχουν τὰ ἄτομα στὴν κοινωνικὴ δομή, θέση πού, σὲ τελευταῖο λόγο προσδιορίζεται ἀπό τό ρόλο ποὺ παίζουν στὴ διαδικασία τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς.

Αὐτὴ ἡ ἔννοια δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ ἐκείνη τῆς *ταξικῆς καταγωγῆς*. Αὐτὴ ἡ τελευταία ἀφορᾶ ὄχι τὴ σημερινὴ κατάσταση τοῦ ἀτόμου στὴν κοινωνικὴ δομή, ἀλλά τὴν ταξικὴ κατάσταση μὲ τὴν ὁποία διαμορφώθηκε ἡ προσωπικότητα τοῦ ἀτόμου (γιὰ παράδειγμα, ἡ ταξικὴ τοποθέτηση τῶν γονέων του).

Τέλος, ἡ ἔννοια τῆς ταξικῆς κατάστασης δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς *ταξικῆς θέσης*, ποὺ θὰ ἀναπτύξουμε στὴν ἑπόμενη παράγραφο.

11. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ

Σὲ ἕνα πρῶτο στάδιο, ὁρίσαμε τίς κοινωνικὲς τάξεις στὸ ἐπίπεδο τοῦ τρόπου πραγωγῆς· τὶς ὁρίσαμε, ἔπειτα, στὸ ἐπίπεδο τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Πρέπει τώρα νὰ περάσουμε στὸ πιὸ συγκεκριμένο ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς συγκυρίας ἢ τῆς «τω-

---

20. Lukacs, Histoire et conscience de classe, Paris, Ed. de Minuit, 1960, σελ. 83 - 84.

ρινῆς στιγμῆς», ποὺ ἀποτελεῖ τὴ σύνθεση ὅλων τῶν ἀντιφάσεων μιᾶς ὁρισμένης κοινωνίας σὲ μία συγκεκριμένη στιγμὴ τῆς ἀνάπτυξής της. Σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο, ἐμφανίζονται νέοι προσδιορισμοί, ποὺ ἐπαναπροσδιορίζουν τὶς τάξεις ποὺ ὁρίσθηκαν πιὸ πρίν.

Θὰ ἀναλύσουμε δύο ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς προσδιορισμούς: τὸ πρόβλημα τῆς *ταξικῆς θέσης* καὶ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν *κοινωνικὴ τάξη* καὶ τὴν *κοινωνικὴ δύναμη*.

α) *Ταξικὴ θέση*

Μελετώντας τὶς κοινωνικὲς τάξεις στὸ ἐπίπεδο τοῦ τρόπου παραγωγῆς, εἴδαμε ὅτι δὲν ἀνήκουν, ἀναγκαστικά, ὅλα τὰ ἄτομα σὲ μία ἀπὸ τὶς δύο ἀνταγωνιστικὲς τάξεις. Ὑπάρχουν κοινωνικὲς ὁμάδες, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν σὰν κοινωνικὲς τάξεις, εἴτε γιατὶ ἐκπροσωποῦν ἐνδιάμεσες τάξεις, ποὺ βρίσκονται, δηλαδή, ἀνάμεσα σὲ δύο ἀνταγωνιστικές, στὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς, κοινωνικὲς τάξεις, εἴτε γιατὶ δὲ συμμετέχουν ἄμεσα στὴν παραγωγή, ἀλλὰ ἐπανδρώνουν τοὺς θεσμοὺς τοῦ ἐποικοδομήματος. Αὐτὲς οἱ ὁμάδες δὲν ἀποτελοῦν τάξεις μὲ τὴν κύρια ἔννοια τοῦ ὅρου, ἀλλὰ ἔχουν τὴν τάση νὰ παίρνουν θέσεις, ποὺ εὐνοοῦν τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη ἀπὸ τίς ἀνταγωνιστικὲς τάξεις.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅλα τὰ μέλη μιᾶς τάξης δὲν ὑπερασπίζουν, ἀπαραίτητα, σὲ μία ὁρισμένη πολιτικὴ συγκυρία, τὰ συμφέροντα τῆς δικῆς τους τάξης. Ἡ ἐργατικὴ ἀριστοκρατία, γιὰ παράδειγμα, προνομιούχα μερίδα τῆς ἐργατικῆς τάξης στὶς ἰμπεριαλιστικὲς καπιταλιστικὲς χῶρες, ὑπεράσπισε, σὲ πολλὲς πολιτικὲς συγκυρίες, ὄχι τὰ συμφέροντα τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀλλὰ τὰ συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης. Δὲν ἀρκεῖ, λοιπόν, ἡ ἰδιότητα τοῦ μέλους μιᾶς τάξης, ἡ ὁρισμένη ταξικὴ κατάσταση, γιὰ νὰ πάρη κανένας πολιτικὲς θέσεις, ποὺ εἶναι συνεπεῖς μὲ αὐτὴ τὴν πολιτικὴ τοποθέτηση.

Θὰ ὀνομάσουμε *ταξικὴ θέση*, τὴ θέση ποὺ παίρνει κανένας γιὰ μία τάξη, σὲ μία ὁρισμένη πολιτικὴ συγκυρία.

«Παίρνω θέση» γιὰ μιὰ ὁρισμένη τάξη, σημαίνει ὅτι ὑπε-

ρασπίζω τά ταξικά της συμφέροντα, ὅτι «ἀποδέχομαι τήν ἄποψή της», ὅτι «προσχωρῶ στίς γραμμές» της, ὅτι «ἐκπροσωπῶ τά συμφέροντά της». Ἄς δοῦμε, γιά παράδειγμα, μερικά κείμενα.

Σχετικά μέ τίς «μεσαῖες τάξεις»[21] — μικροκατασκευαστές, λιανοπωλητές, χειροτέχνες, ἀγρότες — ὁ Μάρξ ἰσχυρίζεται ὅτι «ἄν αὐτές εἶναι ἐπαναστατικές, αὐτό γίνεται ἐξ αἰτίας τῆς ἐπικείμενης προσχώρησής τους στό προλεταριάτο. Αὐτές ὑπερασπίζουν λοιπόν τά μελλοντικά τους συμφέροντα καί ὄχι τά τωρινά τους συμφέροντα. Ἐγκαταλείπουν τή δική τους ἄποψη γιά νά προσχωρήσουν σέ ἐκείνη τοῦ προλεταριάτου»[22].

Ἀπό τή μεριά του, ὁ Λένιν τονίζει ὅτι δέν εἶναι ἀπίθανο, κάτω ἀπό ὁρισμένους ὅρους, αὐτό ἤ ἐκεῖνο τό στρῶμα αὐτῶν τῶν ἐργαζομένων νά περάση μέ τήν πλευρά τοῦ προλεταριάτου. Τό πρόβλημα εἶναι νά προσδιορίσουμε αὐτούς τούς ὅρους. Πιστεύει ὅτι οἱ λέξεις «προσχωρῶ στήν ἄποψη τοῦ προλεταριάτου» ἐκφράζουν αὐτούς τούς ὅρους καί χαράζουν μία πολύ καθαρή διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα στούς ἀληθινούς μαρξιστές καί σέ ὅλες τίς ἄλλες ὁμάδες πού διατείνονται ὅτι εἶναι σοσιαλιστικές[23].

Σέ ἕνα ἄλλο σημεῖο, ὁ Λένιν ἰσχυρίζεται ὅτι κάθε διανοούμενος, ὅσο καί ἄν ἐργάζεται γιά μία ἀντικειμενική ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας, «ἀπό τή στιγμή πού κατάλαβε τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στίς τάξεις, δέν μπορεῖ νά κάνη ἀλλιῶς παρά νά πάρη θέση γιά ἐκείνη ἤ τήν ἄλλη τάξη»[24].

Σέ ἕνα ἄρθρο μέ τόν τίτλο *Τά καθήκοντα τῆς ἐπαναστατικῆς νεολαίας* [25], δείχνει πῶς οἱ φοιτητές δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν

---

21. Ὁ ὅρος «μεσαῖες τάξεις» εἶναι περιγραφικός. Ὁ ἐπιστημονικός ὅρος, πού καλύπτει αὐτές τίς κοινωνικές ὁμάδες πού ἀναφέρει ὁ Μάρξ, εἶναι ὁ ὅρος «μικροαστική τάξη».

22. Marx-Engels, Manifeste du parti communiste, στό Oeuvres choisies, τόμος 1, σελ. 121.

23. Lénine, Discours sur la question du programme du Parti au Deuxième Congrès du P.O.S.D.R., στό Oeuvres, τόμος 6, σελ. 513.

24. Lénine, Quel héritage renions-nous?, στό Oeuvres, τόμος 2, σελ. 548.

25. Lénine, Les taches de la jeunesse révolutionnaire, στό Oeuvres, τόμος 7, σελ. 38 - 52.

σὰν ἕνα ὁμοιογενὲς ὅλο, γιατὶ ἔχουν τὴν τάση νὰ ἀντικατοπτρίζουν τὰ συμφέροντα ὅλων τῶν τάξεων καὶ τῶν πολιτικῶν ὁμάδων τῆς κοινωνίας. Ἀνάμεσά τους, μόνο μερικοὶ «παίρνουν μία ἐπαναστατικὴ θέση» καὶ ἀφιερώνουν τὶς δυνάμεις τους στὴν ἐργατικὴ τάξη.

Στὴ *Ἰδη Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη* ὁ Μὰρξ
μιλ[illegible]
ποὺ «[illegible]
ατά[illegible]
το
ἐ
ε
ξ
λ

αὐτὸ τὸ σημεῖο, χρειάζεται ἕνας μακρὺς ἀγώνας. Συχνά, οἱ μικροαστοί διανοούμενοι προσχωροῦν στὸ προλεταριακὸ κόμμα, γιατὶ πείθονται γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν μαρξιστικῶν ἀναλύσεων· ἀλλὰ στὶς δύσκολες πολιτικὲς συγκυρίες, ξαναπέφτουν στὶς μικροαστικὲς θέσεις. Ἐδῶ εἶναι ἡ βαθύτερη αἰτία τῆς σημασίας ποὺ ἀποδίνει ὁ μαρξισμὸς στὴν κοινωνικὴ σύνθεση τοῦ προλεταριακοῦ κόμματος: ὅσο πιὸ πολλὰ εἶναι τὰ μέλη τοῦ κόμματος ποὺ ἔχουν προλεταριακὴ ταξικὴ κατάσταση, τόσο πιὸ εὔκολα θὰ ἀποφύγη αὐτὸ τίς ἀριστερίστικες καὶ τίς δεξιὲς παρεκκλίσεις, ποὺ εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς μικροαστικῆς ἰδεολογίας στὶς γραμμὲς τοῦ προλεταριάτου[27].

β) *Κοινωνικὲς δυνάμεις*

1. Πολλὲς συγχύσεις γύρω ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς τάξης προέρχονται ἀπὸ μερικὰ κείμενα τοῦ Μὰρξ, ποὺ ἐμφανίζονται νὰ ἀρνοῦνται τὸν ταξικὸ χαρακτήρα σὲ μία κοινωνικὴ ὁμάδα, πού, παρ' ὅλο ποὺ ἔχει μία ὁρισμένη τοποθέτηση στὴν οἰκονομικὴ δομὴ ἑνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, δὲν ἔχει ἀκόμα πάρη μέρος στὴν πολιτικὴ πάλη. Σὲ ἄλλα κείμενα, ὁ Μάρξ δὲν ἀρνεῖται τὸν ταξικὸ χαρακτήρα σὲ μία ὁμάδα πού δὲν πῆρε μέρος στὴν πολιτικὴ πάλη, ἀλλὰ ἀναφέρεται σ' αὐτὴ μὲ τὸν ὅρο «τάξη καθεαυτή», σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι ὀνομάζει «τάξη γιὰ τὸν ἑαυτό της», δηλαδὴ τὴν τάξη ποὺ συμμετέχει στὴν πολιτικὴ πάλη[28].

Ἡ ὁρολογία ποὺ χρησιμοποιοῦν ὁ Λένιν καὶ ὁ Μάο μᾶς φαίνεται νὰ εἶναι πιὸ κατάλληλη. Μιλοῦν γιὰ *κοινωνικὴ τάξη*, στὸ ἐπίπεδο τοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ἐνῶ εἰσάγουν τὸν ὅρο *κοινωνικὴ δύναμη* γιὰ νὰ

27. Γιὰ αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ κείμενο τοῦ Μάο-Τσὲ-Τούνγκ, *Συζητήσεις πάνω σὲ ὁρισμένα ζητήματα τῆς ἱστορίας τοῦ Κόμματός μας.*

28. «Οἱ οἰκονομικοὶ ὅροι μετέτρεψαν, πρῶτα, τὴ μάζα τοῦ πληθυσμοῦ σὲ ἐργαζόμενους. Ἡ κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου ἔδωσε σ' αὐτὴ τὴ μάζα μία κοινὴ κατάσταση, κοινὰ συμφέροντα. Ἔτσι, αὐτὴ ἡ μάζα εἶναι ἤδη, σὲ σχέση μὲ τὸ κεφάλαιο, τάξη, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀκόμα τάξη γιὰ τὸν ἑαυτό της». Marx, La misère de la philosophie, Paris, Ed. Sociales, 1972, σελ. 177.

ἀναλύσουν τὴ δράση τῶν τάξεων στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς συγκυρίας.

Μία κοινωνικὴ ὁμάδα μπορεῖ νὰ ἀποτελῆ μία τάξη, χωρὶς νὰ ἀποτελῆ μία κοινωνικὴ δύναμη: παράδειγμα, οἱ ἀγρότες μικροπαραγωγοὶ σὲ ὁρισμένες χῶρες.

Ἀντίθετα, μερικὲς κοινωνικὲς ὁμάδες μποροῦν νὰ ἀποτελοῦν κοινωνικὴ δύναμη, χωρὶς νὰ ἀνήκουν σὲ καμμία ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς τάξεις ἑνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ: παράδειγμα, οἱ ἐπαναστάτες διανοούμενοι.

Γιὰ νὰ ἀποτελέσουν μία τάξη ἢ μία κοινωνικὴ ὁμάδα—κοινωνικὴ δύναμη, δὲ χρειάζεται νὰ ὀργανωθοῦν πρῶτα σὰν ἕνα ἰδιαίτερο πολιτικὸ κόμμα, ὅπως μοιάζει νὰ ὑπονοοῦν μερικὰ κείμενα τοῦ Μὰρξ. Ἀρκεῖ ἡ ὕπαρξή τους νὰ ἀντικατοπτρίζεται μὲ κάποιο τρόπο στὸ συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων στὸ ἐπίπεδο τῆς συγκυρίας, καί, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ὁρολογία τοῦ Πουλαντζᾶ, νὰ παράγη τὰ «κατάλληλα ἀποτελέσματα»[29]

Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τῶν μικροκτηματιῶν ἀγροτῶν, ποὺ ἀναλύει ὁ Μὰρξ στὴ *18η Μπρυμαὶρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη*. Στὴ συγκεκριμένη συγκυρία τοῦ βοναπαρτισμοῦ, ὁ Μὰρξ ἀναγνωρίζει τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξαν οἱ ἀγρότες μικροκτηματίες, παρ' ὅλο ποὺ δὲν εἶχαν οὔτε ἰδιαίτερη ὀργάνωση οὔτε ἰδιαίτερη ἰδεολογία. Ἀποτελοῦν μία κοινωνικὴ δύναμη, ἐπειδὴ ἡ ὕπαρξή τους σὰν τάξη ἀντικατοπτρίζεται, σ' αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη συγκυρία, μὲ τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο τοῦ βοναπαρτισμοῦ. Ὁ τελευταῖος δὲ θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξη χωρὶς τοὺς ἀγρότες μικροκτηματίες.

«Ὁ Λουδοβίκος Βοναπάρτης παρουσιάζεται σὰν ὁ ἐκπρόσωπος τῶν μικροκτηματιῶν ἀγροτῶν, παρ' ὅλο ποῦ, στὴν πραγματικότητα, εἶναι ὁ «ἐκπρόσωπος» τῶν συμφερόντων τῆς ἀστικῆς τάξης. Δὲν παύει νὰ εἶναι σωστὸ ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ὀντό-

29. Νομίζουμε ὅτι σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο βρίσκεται ἡ πιὸ σημαντικὴ προσφορὰ τοῦ Πουλαντζᾶ στὴ μελέτη τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Ὅπου μιλᾶ γιὰ «ξεχωριστὲς καὶ αὐτόνομες τάξεις» ἐμεῖς μιλᾶμε γιὰ «κοινωνικὲς δυνάμεις», γιατὶ νομίζουμε ὅτι δὲν εἶναι μόνο οἱ τάξεις, ποὺ μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν κοινωνικὲς δυνάμεις. Βλέπε, Poulantzas, Pouvoir politique et classes sociales, τόμος 1, σελ. 77 - 82.

τητα τῶν ἀγροτῶν μικροκτηματιῶν ἀντικατοπτρίζεται, στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, μὲ τὰ «κατάλληλα ἀποτελέσματα», ποὺ εἶναι ἡ *ἰδιαίτερη μορφὴ Κράτους* τοῦ βοναπαρτισμοῦ σὰν ἱστορικοῦ φαινομένου. Πρόκειται ἀσφαλῶς ἐδῶ γιὰ ἕνα καινούργιο στοιχεῖο, ποὺ ἐπισημαίνεται εὔκολα, καὶ εἶναι ἡ ἰδιαίτερη μορφὴ Κράτους τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας καὶ ποὺ δὲ χωρᾶ στὸ πλαίσιο τοῦ προηγούμενου, ἀπ' αὐτή, κοινοβουλευτικοῦ Κράτους»[30].

Ἂν δὲν συνέβαινε αὐτό, ἂν ἡ ὕπαρξη τῶν ἀγροτῶν σὰν τάξη δὲν ἀντικατοπτριζόταν στὸ φαινόμενο τοῦ βοναπαρτισμοῦ, «ἡ ἰδιαίτερη θέση τους στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς θὰ εἶχε βέβαια, ὅπως καὶ νὰ ἔχη τὸ πράγμα, ἐκδηλωθῆ, ἔστω καὶ μὲ τὸ ἁπλὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πολιτικὴ ὀργάνωση τῶν ἄλλων τάξεων, καθὼς καὶ οἱ κρατικοὶ θεσμοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ πάρουν ὑπ' ὄψη τους τὴν ὕπαρξη τῶν ἀγροτῶν μικροκτηματιῶν — λόγου χάρη στὴν περίπτωση τῆς ψηφοφορίας. Ὥστόσο, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, αὐτὴ ἡ παρουσία δὲν θὰ ἀποτελοῦσε ἕνα καινούργιο στοιχεῖο, δὲν θὰ εἶχε τὰ «κατάλληλα ἀποτελέσματα», ἀλλὰ θὰ ἐντασσόταν μονάχα, σὰν μία παραλλαγή, μέσα στὰ ὅρια ποὺ θὰ εἶχαν διαγράψη τὰ κατάλληλα ἀποτελέσματα ἄλλων στοιχείων, λόγου χάρη, μέσα στὰ πλαίσια τῆς συνταγματικῆς δημοκρατίας»[31].

2. Σὲ μία ἐπαναστατικὴ διαδικασία, πρέπει νὰ διακρίνουμε τρεῖς τύπους δυνάμεων: τὶς κινητήριες δυνάμεις, τὴν κατευθύνουσα δύναμη καὶ τὴν κύρια δύναμη.

Οἱ *κινητήριες δυνάμεις* ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς ὁμάδες ποὺ συμμετέχουν μὲ ἐνεργὸ τρόπο στὴν ἐπαναστατικὴ διαδικασία.

Ἡ *κύρια δύναμη* ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ὁμάδα ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὴν πιὸ πολυάριθμη κινητήρια δύναμη.

Ἡ *κατευθύνουσα δύναμη* ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ὁμάδα ποὺ κατευθύνει τὴν ἐπαναστατικὴ διαδικασία. Γιὰ νὰ κατευθύνη μία κινητήρια δύναμη τὴν ἐπαναστικὴ διαδικασία,

---

30. Πουλαντζᾶς, στὸ ἴδιο, τόμος 1, σελ. 79 - 80.
31. Στὸ ἴδιο, σελ. 108.

δὲν πρέπει νά εἶναι ἀπαραίτητα ἡ πιὸ πολυάριθμη. Αὐτὸ πού κάνει μιά ὁμάδα κατευθύνουσα δύναμη, δὲν εἶναι ὁ ἀριθμός της, ἀλλά ὁ πολιτικός της ρόλος, δηλαδὴ ἡ ἱκανότητά της νά παίρνη τὴν πρωτοβουλία, νά διατυπώνη τοὺς στόχους πού ταιριάζουν στὸ κάθε στάδιο καί νά βρίσκη τοὺς σωστοὺς τρόπους διεύθυνσης. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, κερδίζει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν ἐπαναστατικῶν μαζῶν, πού δὲν διστάζουν νά ἀκολουθήσουν τίς ὁδηγίες της.

Ἡ περίπτωση τῆς κινέζικης ἐπανάστασης δείχνει πολὺ καλὰ αὐτοὺς τοὺς τρεῖς τύπους δυνάμεων. Ἡ ἀγροτιά, τὸ προλεταριάτο καὶ ἡ μικροαστική τάξη τῶν πόλεων ἀποτελοῦσαν τίς κινητήριες δυνάμεις· μερικά στοιχεῖα τῆς ἐθνικῆς ἀστικῆς τάξης ἐνσωματώνονταν, μὲ αὐτές, ὅταν ὁ ἰμπεριαλισμὸς κατέφευγε στὸν ἐπιθετικὸ πόλεμο. Ἡ κύρια δύναμη ἦταν, τὸ δίχως ἄλλο, ἡ ἀγροτιά. Τὸ προλεταριάτο, παρ' ὅλη τὴν ὀλιγαριθμία του, ἔγινε ἡ κατευθύνουσα δύναμη τῆς ἐπανάστασης χάρη στὸν πολιτικὸ ρόλο πού ἔπαιξε στὴν κινέζικη ἐπανάσταση.

Εἶναι πολὺ σημαντικὸ νά μὴ μπερδεύουμε τήν κύρια, μὲ τὴν κατευθύνουσα δύναμη τῆς ἐπανάστασης.

Σὲ πολλές χῶρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, γιά παράδειγμα, οἱ συνθῆκες τῆς ἄκρας ἀθλιότητας ὅπου ζῆ ἡ ἀγροτιά, τὸ μεγάλο ἐπαναστατικὸ δυναμικὸ της καί τὸ μεγάλο εἰδικό της βάρος σὲ σχέση μέ τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, τὴν κάνουν, χωρίς καμμία ἀμφιβολία, τὴν κύρια δύναμη τῆς ἐπανάστασης σ' αὐτὲς τίς χῶρες. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ἀρνούμαστε στὸ προλεταριάτο τὸν καθοδηγητικό του ρόλο στὴν ἐπαναστατικὴ διαδικασία. Πραγματικά, *ἀντικειμενικά*, εἶναι ἡ μόνη τάξη πού ἐξ αἰτίας τῆς ταξικῆς της κατάστασης, δηλαδὴ ἐξ αἰτίας τῆς θέσης της στὴν κοινωνικὴ παραγωγή, εἶναι ἱκανὴ νά ὁδηγήση τὴν ἐπαναστατικὴ διαδικασία μέχρι τὸ τέρμα, μέχρι τὴν κατάργηση κάθε μορφῆς ἐκμετάλλευσης.

12. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ, ΦΟΡΕΙΣ ΟΡΙΣΜΕΝΩΝ ΔΟΜΩΝ

Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη ὅλων τῶν σημείων αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, μποροῦμε νά καταλάβουμε ποιὸς τύπος σχέσης

ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ δομὴ καὶ τὶς κοινωνικὲς τάξεις: Οἱ κοινωνικὲς τάξεις δὲν εἶναι τὰ *δημιουργὰ ὑποκείμενα* τῶν κοινωνικῶν δομῶν· εἶναι, ἀντίθετα, ὅπως λέει ὁ Μάρξ, οἱ «φορεῖς» (Träger) ὁρισμένων δομῶν, οἱ πρωταγωνιστὲς ἑνὸς δράματος ποὺ δὲν τὸ ἔγραψαν.

Ἂς σταματήσουμε λίγο σὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια τοῦ «φορέα» ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Μὰρξ στὸ *Κεφάλαιο*, γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴ σχέση ποὺ θέλουμε νὰ μελετήσουμε ἐδῶ. Ἂς κάνουμε πρῶτα σαφὲς ὅτι ὁ γερμανικὸς ὅρος Träger ἔχει στὰ ἑλληνικὰ (ὅπως καὶ στὰ γαλλικὰ) δύο πολὺ διαφορετικὰ νοήματα: «ὑποστήριγμα» καὶ «φορέας». Ἡ πρώτη λέξη (ὑποστήριγμα) καθρεφτίζει τὴν ἰδέα τοῦ ὑποστηρίζω, ὑποβαστάζω κάτι, χρησιμεύω σὰ στήριγμα γιὰ κάτι. Μὲ αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἔννοια χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο ὁ Μάρξ, ὅταν βεβαιώνῃ ὅτι «οἱ ὑλικοὶ ὅροι εἶναι τὰ ὑποστηρίγματα (Träger) ὁρισμένων κοινωνικῶν σχέσεων»[32]. Ἡ δεύτερη λέξη καθρεφτίζει, ἀντίθετα, τὴν ἰδέα τοῦ παίρνω κάτι πάνω μου, ἔχω μαζί μου· μ' αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἔννοια τὸν χρησιμοποιεῖ ὁ Μάρξ, ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι «ὁ κεφαλαιοκράτης δὲν εἶναι παρὰ τὸ προσωποποιημένο κεφάλαιο· στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς ἐμφανίζεται μόνο σὰν ὁ φορέας (Träger) τοῦ κεφαλαίου»[33].

Ὅταν οἱ μαρξιστὲς ἰσχυρίζονται ὅτι *οἱ τάξεις εἶναι φορεῖς ὁρισμένων δομῶν*, ἀπορρίπτουν κάθε βολονταριστικὴ ἀντίληψη τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Δὲν εἶναι οἱ τάξεις, ποὺ δημιουργοῦν τὶς δομές. Δὲν ἀρκεῖ, γιὰ παράδειγμα, νὰ ἔχῃ μία τάξη τὴν πρόθεση νὰ ἀλλάξῃ μία κοινωνικὴ δομή, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ τὸ κάνῃ. Ἀκόμα καὶ ἂν τὸ προλεταριάτο ἤθελε νὰ ἐγκαταστήσῃ τὸν κομμουνισμό, ἀμέσως μετὰ ἀφοῦ καταστρέψῃ τὸν καπιταλισμό, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὸ κατορθώσῃ, γιατὶ αὐτὸ τὸ κοι-

32. Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, τόμος 3, βιβλίο III, σελ. 197.

33. Στὸ ἴδιο, σελ. 197. Ὅταν ὁ Ἀλτουσσὲρ μιλᾶ γιὰ τὶς κοινωνικὲς τάξεις, χρησιμοποιεῖ πάντοτε τὴ λέξη «porteur» (φορέας). Ὁ Balibar εἰσάγει τὴ σύγχυση ὅταν δηλώνῃ ὅτι ἡ λέξη Träger ἀποδίδεται γενικὰ μὲ τὴ λέξη «Support» (ὑποστήριγμα) (Lire le Capital, τόμος II, σελ. 150). Ὁ Πουλαντζᾶς ἐπαναλαμβάνει τὸ λάθος τοῦ Balibar.

νωνικὸ καθεστὼς προϋποθέτει μία πολὺ μεγάλη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

Ὡστόσο, ἂν οἱ τάξεις δὲ *δημιουργοῦν* τὶς δομές, μποροῦν νὰ *ἐπιδράσουν πάνω* στὶς δομὲς καὶ νὰ τὶς τροποποιήσουν μέσα σὲ ὁρισμένα ὅρια. Αὐτὰ τὰ ὅρια ἐξαρτῶνται ἀπὸ ὁρισμένους ὑλικοὺς ὅρους, βασικὰ ἀπὸ τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης ποὺ ἔφθασαν οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις. Χωρὶς τὴν ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ τῶν τάξεων, οἱ κοινωνικὲς δομὲς ἔχουν τὴν τάση νὰ ἀναπαράγονται, ξεπερνώντας τὶς κρίσεις ποὺ προκαλοῦν οἱ ἐσωτερικές τους ἀντιφάσεις. Οἱ ριζικὲς ἀλλαγὲς τῶν κοινωνικῶν δομῶν συντελοῦνται μόνο, ὅταν οἱ ἐπαναστατικὲς τάξεις εἶναι ἱκανὲς νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὶς κρίσεις τοῦ συστήματος, γιὰ νὰ παράγουν βαθιὲς δομικὲς ἀλλαγές, τὶς ἐπαναστατικὲς ἀλλαγές. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἐξηγεῖ τὴ βασικὴ σημασία ποὺ ἀποδίνουν οἱ μαρξιστὲς στὴν πάλη τῶν τάξεων σὰν τὴν κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορίας.

Ἂς ξαναγυρίσουμε στὸν ὁρισμό μας. Τό νὰ ποῦμε ὅτι οἱ τάξεις εἶναι φορεῖς ὁρισμένων δομῶν, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι τὰ *ἀποτελέσματα* αὐτῶν τῶν δομῶν. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, θὰ καταλήξουμε νὰ ὁρίσουμε τὶς κοινωνικὲς τάξεις σὰν τὰ ἀποτελέσματα τῆς σφαιρικῆς κοινωνικῆς δομῆς πάνω στὰ ἄτομα ποὺ συμμετέχουν, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, στὴν κοινωνικὴ παραγωγή.

Μήπως ἀποκλείσαμε, μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, τὴν ἔννοια τῶν σχέσεων παραγωγῆς ἀπὸ τὸν ὁρισμὸ τῶν κοινωνικῶν τάξεων;

Νομίζουμε ὅτι αὐτὸ θὰ συνέβαινε, ἂν ἀντιλαμβανόμαστε τὴ σφαιρικὴ κοινωνικὴ δομὴ σὰ μία ἁπλὴ διάρθρωση ἀπὸ ἐπίπεδα (οἰκονομικό, ἰδεολογικὸ καὶ πολιτικό), ὅπως κάνει ὁ Πουλαντζᾶς.[34] Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, βρισκόμαστε μπροστὰ στὴ θεωρητικὴ ἀδυναμία νὰ μελετήσουμε αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα σὰν ἀποτέλεσμα τῆς σφαιρικῆς δομῆς· ἀναγκαζόμαστε νὰ τὸ ἀναλύσουμε σὲ μία σειρὰ ἀπὸ μερικὰ ἀποτελέσματα στὸ ἐπίπεδο τῆς κάθε μιᾶς περιφερειακῆς δομῆς.

Ἀλλὰ ὅλα ἀλλάζουν, ἂν δοῦμε τὴ διάρθρωση τῶν διαφόρων

---

34. Πουλαντζᾶς, στὸ ἴδιο, τόμος 1, σελ. 61 - 62.

ἐπιπέδων τῆς κοινωνικῆς δομῆς, ξεκινώντας ἀπὸ τὶς σχέσεις παραγωγῆς. Γιὰ τὸ Μὰρξ, ὅπως εἴδαμε μελετώντας τὴν ἔννοια τοῦ τρόπου παραγωγῆς, εἶναι οἱ σχέσεις παραγωγῆς ποὺ χρησιμεύουν σὰ δομικὸ κέντρο ἢ σὰ μήτρα τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Καὶ ἀπὸ αὐτὸ συνάγεται ὅτι αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ σχέσεις εἶναι τὸ θεμέλιο τῆς ὕπαρξης τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Τὸ νὰ τὸ ἀρνηθοῦμε αὐτό, τὸ νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε σὰν οἰκονομικὴ παρέκκλιση, εἶναι σὰ νὰ ἀρνούμαστε τὴ βασικὴ προσφορὰ τοῦ μαρξισμοῦ στὴ μελέτη τῶν κοινωνικῶν τάξεων· εἶναι, ἄρα, μία ὀπισθοδρόμηση ὅσον ἀφορᾶ τὴ μαρξιστικὴ σκέψη.

Μία τελευταία διευκρίνηση. Εἶναι ἄλλο πρᾶγμα νὰ μιλᾶμε γιὰ τίς κοινωνικὲς τάξεις σὰν *ἀποτελέσματα* τῆς σφαιρικῆς κοινωνικῆς δομῆς — ποὺ σέ τελικὴ ἀνάλυση σημαίνει ὅτι αὐτὲς εἶναι βασικὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν σχέσεων παραγωγῆς — καὶ ἄλλο νὰ μιλᾶμε γιὰ *τὰ ἀποτελέσματα ποὺ μποροῦν νὰ παράγουν οἱ τάξεις* στὰ διάφορα ἐπίπεδα τῆς κοινωνίας: ἰδεολογικά, πολιτικὰ ἢ οἰκονομικὰ ἀποτελέσματα. Ὅταν ἀναφερόμαστε σ' αὐτὰ τὰ ἀποτελέσματα, ἀναφερόμαστε στὴ συγκεκριμένη πρακτικὴ τῶν τάξεων. Αὐτὴ τὴν πρακτικὴ θὰ τὴ μελετήσουμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο*, γαλλικὴ ἔκδοση, βιβλίο III, τόμος 3, κεφάλαιο 52 («Οἱ τάξεις»).

Μάρξ, *Ἡ 18η Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Ἀθήνα, Ἐκδ. Θεμέλιο, 1975.

Marx, Lettre à J. Weydemeyer, 5 Μάρτη 1852, στὸ Marx - Engels, *Oeuvres choisies*, τόμος 1, σελ. 549.

Marx, *Les luttes de classes en France* (1848 - 1850), στὸ Marx-Engels, στὸ Ἴδιο σελ. 194 - 310.

Marx, *La guerre civile en France* στὸ Marx-Engels, Oeuvres choisies, τόμος 2, σελ. 188 - 259.

Engels, *La situation de la classe laborieuse en Angleterre*, Paris, Ed. Sociales, 1960.

Lénine, *Le contenu economique du populisme*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 1, σελ. 361 - 547.

Lénine, *La grande initiative*, στὸ *Oeuvres choisies*, τόμος II, δεύτερο μέρος, σελ. 213 - 240.

Mao-Tsé-toung, Analyse des classes de la société chinoise, στὸ *Oeuvres choisies*, τόμος I, σελ. 9 - 19.

Mao Tsé-toung, Interventions aux causeries sur la littérature et l'art à Yenan, στὸ *Oeuvres choisies*, τόμος III, σελ. 67 - 99.

Boukharine, *La théorie du matérialisme historique*, Paris, Anthropos 1967 (κεφ. VIII: «les classes et la lutte de classes»).

Dahrendorf, *Classes et conflits de classes dans la sosiété industrielle*, Paris-La Haye, Mouton 1972 (κεφ. I: «La notion de société de classe chez Karl Marx»).

Πουλαντζᾶς, *Πολιτικὴ ἐξουσία καὶ κοινωνικὲς τάξεις*, Ἀθήνα, Ἐκδ. Θεμέλιο, 1975.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ

Η ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς συγκυρίας δὲν μποροῦμε νὰ ἐννοήσουμε τὶς κοινωνικὲς τάξεις παρὰ σὰν «ταξικὲς πρακτικές». Καὶ ἀφοῦ οἱ τάξεις εἶναι ὁμάδες μὲ ἀντίθετα συμφέροντα, αὐτὲς οἱ «ταξικὲς πρακτικὲς» παίρνουν τὸ χαρακτήρα τῆς ταξικῆς πάλης[1]. Εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πάλη τῶν τάξεων ποὺ διεξάγεται μέσα στὰ καθορισμένα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ δομὴ πλαίσια, ποὺ ἀποτελεῖ, στὶς ταξικὲς κοινωνίες, τὴν κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορίας[2].

Ὁ Μὰρξ δὲν ἀνακάλυψε οὔτε τὶς τάξεις οὔτε τὴν πάλη τῶν τάξεων. Ἡ μεγάλη του προσφορὰ ὑπῆρξε ὅτι πέρασε ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῶν κοινωνικῶν τάξεων στὴ γνώση τῆς προέλευσής τους, πρᾶγμα ποὺ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ μᾶς δώσῃ *τὸ νόμο ποὺ διέπει τὴν πάλη τῶν τάξεων*. Αὐτὸ εἶναι ποὺ μᾶς λέει ὁ Ἔνγκελς στὸ ἑπόμενο κείμενο: «Ἦταν ἀκριβῶς ὁ Μὰρξ ποὺ πρῶτος ἀνακάλυψε τὸ νόμο, ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὸν ὅλοι οἱ ἀγῶνες τῆς ἱστορίας, ἀδιάφορο σὲ ποιὸ πεδίο διεξάγονται, πολιτικό, θρησκευτικὸ φιλοσοφικὸ ἢ οἱοδήποτε ἄλλο ἰδεολογικό, δὲν εἶναι, στὴν πραγματικότητα, παρὰ ἡ λιγότερο ἢ περισσότερο σαφὴς ἔκφραση ταξικῶν κοινωνικῶν ἀγώνων. Τὸ νόμο ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὸν ἡ ὕπαρξη αὐτῶν τῶν τάξεων καὶ κατὰ συνέπεια καὶ οἱ συγκρούσεις τους προσδιορίζονται, καὶ αὐτές, ἀπὸ τὸ βαθμὸ τῆς

---

1. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, τόμος I, σελ. 87.
2. Ὁ ρόλος τῶν τάξεων στὴν ἱστορία θὰ ἀναπτυχθῇ στὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου.

οἰκονομικῆς τους ἀνάπτυξης, ἀπό τόν τρόπο τῆς παραγωγῆς τους καὶ τόν τρόπο ποὺ κάνουν τὶς ἀνταλλαγές τους, νόμο ποὺ ἀπορρέει καὶ αὐτὸς ἀπὸ τόν τρόπο παραγωγῆς. Αὐτὸς ὁ νόμος... ἔχει, γιά τὴν ἱστορία, τὴν ἴδια σημασία ποὺ ἔχει ὁ νόμος τῆς μετατροπῆς τῆς ἐνέργειας γιά τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες...»[3].

Ἂς δοῦμε πρὸς τό παρόν τί ἐννοεῖ κανένας μὲ τόν ὅρο πάλη τῶν τάξεων. Θά ὀνομάσουμε πάλη τῶν τάξεων, τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες μιᾶς ἐπιχείρησης ἢ μιᾶς βιομηχανίας καὶ τοὺς ἐργοδότες τους; Σ' αὐτό τὸ ἐρώτημα ὁ Λένιν ἀπαντᾶ: «Ὄχι, δέν πρόκειται ἀκόμα παρά γιά τό ἔμβρυό της. Ἡ πάλη τῶν ἐργατῶν γίνεται ταξικὴ πάλη μόνο ὅταν ὅλοι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς πρωτοπορείας τοῦ συνόλου τῆς ἐργατικῆς τάξης μιᾶς χώρας συνειδητοποιήσουν ὅτι ἀποτελοῦν μία καί μόνη τάξη καὶ ἀρχίσουν νά δροῦν ὄχι ἐνάντια στόν ἕνα ἢ στὸν ἄλλο ἐργοδότη, ἀλλὰ ἐνάντια σὲ ὁλόκληρη τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν καὶ ἐνάντια στὴν κυβέρνηση ποὺ τὴν ὑποστηρίζει. Μόνο ὅταν κάθε ἐργάτης ἔχη συνείδηση ὅτι εἶναι μέλος τῆς ἐργατικῆς τάξης στὸ σύνολό της, ὅταν πιστεύει ὅτι, πολεμώντας καθημερινά, γιά μερικὲς διεκδικήσεις, ἐνάντια σ' αὐτοὺς τοὺς ἐργοδότες ἢ ἐκείνους τοὺς δημόσιους ἀξιωματούχους, πολεμᾶ ἐνάντια σ' ὅλη τὴν ἀστικὴ τάξη καὶ τὴν κυβέρνηση, τότε μόνο ἡ δράση του γίνεται ταξικὴ πάλη»[4].

Ὀνομάζουμε *πάλη τῶν τάξεων*, τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα σὲ δύο ἀνταγωνιστικὲς τάξεις, ὅταν αὐτὲς παλεύουν γιά τὰ ταξικά τους συμφέροντα.

Ἡ πάλη τῶν τάξεων ἐμφανίζεται ὅταν μία τάξη ἀντιτίθεται, *στὴν πράξη*, σὲ μία ἄλλη· δέν ἐμφανίζεται, ἄρα, παρὰ σὲ μία ὁρισμένη φάση τῆς ἐξέλιξης μιᾶς κοινωνίας. Στὶς ἄλλες φάσεις αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ἡ πάλη τῶν τάξεων ὑπάρχει «ἐν σπέρματι». Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τῶν μεμονωμένων ἀγώνων ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες μιᾶς ἐπιχείρησης καὶ τοὺς ἐργοδότες τους, ἢ ἡ περίπτωση τῶν συγκρούσεων πού, παρ' ὅλο ποὺ κινητο-

3. Engels, Préface au *18 Brumaire de Louis Bonaparte*, στὸ Marx - Engels, *Oeuvres choisies*, τόμος I, σελ. 413.

4. Lénine, *Notre tâche immédiate*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 4, σελ. 221 - 2.

ποιοῦν ὁλόκληρη τὴν τάξη, δὲν κατορθώνουν νὰ ὑψώσουν τὴν πάλη μέχρι τὸ ἐπίπεδο τῶν κυρίων ταξικῶν συμφερόντων. Μπορεῖ ἀκόμα νὰ εἶναι μόνο μία πάλη κρυφὴ, λανθάνουσα, ὅταν δὲν ὑπάρχη φανερὴ πάλη ἀλλὰ μία λανθάνουσα δυσαρέσκεια, μία ὑπόκωφη ἀντίθεση[5].

2. ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΑΞΙΚΗΣ ΠΑΛΗΣ

1) Ἡ πάλη τῶν τάξεων διεξάγεται σὲ τρία ἐπίπεδα, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ τρία ἐπίπεδα ἢ τὶς τρεῖς περιφερειακὲς δομὲς τῆς σφαιρικῆς κοινωνικῆς δομῆς. Θὰ διακρίνουμε τὴν οἰκονομικὴ πάλη (στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς δομῆς), τὴν ἰδεολογικὴ πάλη (στὸ ἐπίπεδο τῆς ἰδεολογικῆς δομῆς) καὶ τὴν πολιτικὴ πάλη (στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς δομῆς).

α) *Ἡ οἰκονομικὴ πάλη*. Εἶναι ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς ἀνταγωνιστικὲς τάξεις, ποὺ γίνεται στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς δομῆς. Αὐτὴ ἡ σύγκρουση χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀντίσταση ποὺ προβάλλουν, στὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο, οἱ τάξεις ποὺ ὑφίστανται ἐκμετάλλευση σὲ αὐτὲς ποὺ τὶς ἐκμεταλλεύονται.

Ὁ Λένιν περιγράφει, μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο, τὴν οἰκονομικὴ πάλη τοῦ προλεταριάτου: «Ἡ οἰκονομικὴ πάλη εἶναι ἡ συλλογικὴ πάλη τῶν ἐργατῶν ἐνάντια στὴν ἐργοδοσία, γιὰ νὰ *πουλήσουν* μὲ εὐνοϊκότερους ὅρους τὴν ἐργασιακή τους δύναμη, γιὰ νὰ καλλιτερέψουν τοὺς ὅρους ἐργασίας καὶ ὕπαρξής τους. Αὐτὴ ἡ πάλη εἶναι ἀναγκαστικὰ ἐπαγγελματικὴ πάλη, γιατί οἱ ὅροι ἐργασίας ποικίλουν πάρα πολύ, ἀνάλογα μὲ τὰ ἐπαγγέλματα, καὶ γιὰ τοῦτο ἡ πάλη γιὰ τὴ βελτίωση αὐτῶν τῶν ὅρων πρέπει νὰ διεξαχθῆ ἀναγκαστικὰ ἀπὸ κάθε ἐπάγγελμα χωριστὰ»[6].

β) *Ἡ ἰδεολογικὴ πάλη*. Ἡ πάλη τῶν τάξεων ἐκδηλώνεται ἐπίσης καὶ στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο, σὰν πάλη ἀνάμεσα στὴν

5. Boukharine, *La théorie du matérialisme historique*, Paris, Anthropos, 1969, σελ. 323.

6. Lénine, *Que faire?*, στὸ *Oeuvres choisies*, τόμος I, σελ. 267 - 8.

ἰδεολογία τῆς τάξης ποὺ ὑφίσταται τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τῆς τάξης ποὺ τὴν ἐκμεταλλεύεται[7].

Στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία, αὐτὴ ἡ πάλη εἶναι ἡ πάλη ἀνάμεσα στὴν *ἀστικὴ ἰδεολογία* σὲ ὅλες της τὶς μορφὲς καὶ τὴν *προλεταριακὴ ἰδεολογία*, ποὺ βασίζεται πάνω στὴ μαρξιστικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας.

Γιὰ νὰ ἔχη ἐπιτυχία αὐτὴ ἡ πάλη, πρέπει, ἀντίθετα μὲ τίς ἄλλες μορφὲς πάλης, νὰ κτυπᾶ τὸν ἐχθρὸ ἐκεῖ ὅπου εἶναι πιὸ δυνατός, δηλαδὴ ἐκεῖ ποὺ βρίσκονται οἱ καλλίτεροι ἐκπρόσωποι τῆς ἰδεολογίας τῆς κυρίαρχης τάξης. Πολλὲς φορὲς γίνεται κριτικὴ σ' αὐτὴ τὴν ἰδεολογία, ἁπλοποιώντας την ἢ διαλέγοντας τοὺς πιὸ ἀδύνατους ἐκπροσώπους της· αὐτὸ δὲν ἀναγκάζει τὸν ἐχθρὸ νὰ ὑποχωρήση, καὶ συχνὰ τοῦ ἐπιτρέπει ἀκόμα καὶ νὰ κερδίση ἔδαφος[8].

γ) *Ἡ πολιτικὴ πάλη.* Ἡ πολιτικὴ πάλη εἶναι ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς τάξεις στὸν ἀγώνα τους γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, δηλαδὴ στὸν ἀγώνα τους γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

Νά, τί λέει ὁ Λένιν: «Κάθε ταξικὴ πάλη εἶναι πολιτικὴ πάλη. Ξέρουμε ὅτι οἱ ὀππορτουνιστές, ὑπόδουλοι στὶς ἰδέες τοῦ φιλελευθερισμοῦ, κατάλαβαν λάθος αὐτὴ τὴ βαθιὰ σκέψη τοῦ Μάρξ καὶ προσπάθησαν νὰ τὴν ἑρμηνεύσουν στραβά. Ἀνάμεσα στοὺς ὀππορτουνιστὲς ἦσαν γιὰ παράδειγμα οἱ «οἰκονομιστές», αὐτοὶ οἱ πρωτότοκοι ἀδελφοὶ ἀπὸ τοὺς ξεπουλητὲς τοῦ μαρξισμοῦ. Οἱ «οἰκονομιστὲς» σκέφτονταν ὅτι οἱαδήποτε σύγκρουση ἀνάμεσα σὲ τάξεις ἀποτελεῖ μιὰ πολιτικὴ πάλη. Γιὰ αὐτὸ οἱ «οἰκονομιστὲς» ἀναγνώριζαν σὰν «ταξικὴ πάλη» τὴν πάλη γιὰ μιὰ αὔξηση 5% τῶν μισθῶν, ἀλλὰ ἀρνιόντουσαν νὰ δοῦν τὴν ταξικὴ πάλη πιὸ ψηλά, πιὸ ἀνεπτυγμένη, νὰ ἀγκαλιάζη ὅλο τὸ ἔθνος, μὲ πολιτικοὺς στόχους. Ἔτσι, οἱ «οἰκονομιστὲς» ἀναγνώριζαν τὴν ἐμβρυώδη ταξικὴ πάλη, ἐνῶ

---

7. Στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἰδεολογία δεχθήκαμε ὅτι ὑπάρχουν διαφορετικὲς ἰδεολογικὲς τάσεις, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς διαφορετικὲς κοινωνικὲς τάξεις.

8. Βλέπε Gramsci, *El materialismo historico y la filosofia de B. Croce*, σελ. 134.

δὲν τὴν ἀναγνώριζαν μὲ τὴν ἀνεπτυγμένη της μορφή. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ «οἰκονομιστὲς» ἀναγνώριζαν στὴν ταξικὴ πάλη μονάχα αὐτὸ ποὺ ἦταν πιὸ ἀνεκτὸ γιὰ τὴν φιλελεύθερη ἀστικὴ ἄποψη, ἀφοῦ ἀρνιόντουσαν νὰ προχωρήσουν πέρα ἀπὸ τοὺς φιλελεύθερους, ἀφοῦ ἀρνόντουσαν νὰ ἀναγνωρίσουν ἀνώτερες μορφὲς ταξικῆς πάλης ἀπ' ὅ,τι μποροῦσαν νά ἀποδεχτοῦν οἱ φιλελεύθεροι. Οἱ «οἰκονομιστὲς» μεταβλήθηκαν ἐτσι σὲ φιλελεύθερους ἐργάτες πολιτικούς καὶ ἐγκατέλειψαν τὴ μαρξιστικὴ καὶ ἐπαναστατικὴ ἀντίληψη τῆς ταξικῆς πάλης.

»Συνεχίζουμε. Δὲν ἀρκεῖ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ταξικὴ πάλη γίνεται ἀληθινή, συνεπὴς καὶ ἀνεπτυγμένη μόνο ὅταν ἐπεκτείνεται στὸν πολιτικὸ τομέα. Στὴν πολιτική, ἐπίσης, μπορεῖ κανένας εἴτε νὰ περιορισθῆ στίς ἀσήμαντες λεπτομέρειες εἴτε νὰ πάη πιὸ βαθειά, μέχρι τὴν οὐσία. Ὁ μαρξισμὸς ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ταξικὴ πάλη φθάνει στὴν πλήρη της ἀνάπτυξη, ὅτι «ἀγκαλιάζει ὅλο τὸ ἔθνος», μόνο ὅταν δὲν ἀρκεῖται νὰ ἐπεκταθῆ στὴν πολιτική, ἀλλὰ καταπιάνεται μὲ αὐτὸ ποὺ εἶναι τὸ οὐσιαστικὸ στὴν ἴδια τὴν πολιτική: τὴν ὀργάνωση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

»Ἀντίθετα, ὅταν τὸ ἐργατικὸ κίνημα κερδίση ὁρισμένες δυνάμεις, ὁ φιλελευθερισμὸς δὲν τολμᾶ πιὰ νά ἀρνεῖται τὴν πάλη τῶν τάξεων, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ στενέψη, νά ἀκρωτηριάση καὶ νά εὐνουχίση αὐτὴ τὴν ἔννοια. Ὁ φιλελευθερισμὸς εἶναι πρόθυμος νὰ ἀναγνωρίση τὴν πάλη τῶν τάξεων, ἀκόμα καὶ στὸν πολιτικὸ τομέα, ἀλλὰ μὲ ἕναν ὅρο: ὅτι ἡ ὀργάνωση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας δὲ θά εἶναι μέσα στὸ πεδίο δράσης της. Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε ποιὰ ταξικὰ συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης προκάλοῦν αὐτὴ τή φιλελεύθερη παραμόρφωση τῆς ἔννοιας τῆς ταξικῆς πάλης»[9].

2) Ἀπὸ τὰ προηγούμενα, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὑπάρχουν τρεῖς βασικοὶ τύποι πάλης τῶν τἀξεων: ὁ οἰκονομικός, ὁ ἰδεολογικὸς καὶ ὁ πολιτικός. Πάντως, αὐτοί οἱ διαφορετικοὶ τύποι πάλης δὲν εἶναι ἀπομονωμένοι μεταξύ τους·

9. Lénine, *La conception libérale et la conception marxiste de la lutte de classe*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 19, σελ. 119 - 120.

εἶναι συγχωνευμένοι σὲ μία μόνη ἑνότητα, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν καθευατή πάλη τῶν τάξεων.

Κάθε συγκυρία ἔχει ἰδιαίτερο τύπο συγχώνευσης αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν μορφῶν πάλης, πού μία τους ἔχει κυριαρχικὸ χαρακτήρα. Κάποια στιγμή, μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἰδεολογικὴ πάλη ὁ στρατηγικὸς κόμβος τῆς πάλης τῶν τάξεων· σὲ ἄλλες φάσεις μπορεῖ νά εἶναι ἡ οἰκονομικὴ ἢ ἡ πολιτικὴ πάλη. Πῶς θά ἐννοήσουμε τότε τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Μάρξ, ποὺ σύμφωνα μὲ αὐτόν κάθε πάλη τῶν τάξεων εἶναι πολιτικὴ πάλη;

Σύμφωνα μὲ τή δική μας γνώμη, αὐτὸς ὁ ἰσχυρισμὸς σημαίνει ὅτι ἡ ὁριστικὴ σύγκρουση τῶν ἀνταγωνιστικῶν τάξεων δὲν ἐρχεται παρὰ μόνο ὅταν ἡ καταπιεσμένη τάξη ἀμφισβητήση τὸ σύστημα ἐξουσίας, ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἐκμετάλλευσή της. Γιὰ νά ὑπάρξη μιά οὐσιαστικὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς τάξεις δὲν ἀρκοῦν ἡ οἰκονομικὴ καί ἡ ἰδεολογικὴ πάλη· πρέπει ἡ σύγκρουση νὰ περάση στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς πάλης, στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς πάλης γιά τὴν ἐξουσία. Μόνο ἐκείνη τὴ στιγμή, ἀποκτᾶ ἡ πάλη τῶν τάξεων ὅλο της τὸ περιεχόμενο. Μέχρι τότε, πρόκειται μόνο γιά μερικότερες συγκρούσεις, ποὺ δὲν ἀμφισβητοῦν τὸ σύστημα ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἀναπαραγωγή τῶν ἀνταγωνιστικῶν τάξεων. Γι' αὐτό, ὁ Λένιν δηλώνει: «Ἡ πάλη τῶν ἐργατῶν γίνεται ταξικὴ πάλη μόνο ὅταν ὅλοι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς πρωτοπορείας τοῦ συνόλου τῆς ἐργατικῆς τάξης, σέ ὅλη τὴ χώρα, συνειδητοποιήσουν ὅτι ἀποτελοῦν μία καὶ μόνη ἐργατικὴ τάξη καὶ ἀρχίσουν νά δροῦν ὄχι ἐνάντια σὲ αὐτὸν ἢ τὸν ἄλλο ἐργοδότη, ἀλλὰ ἐνάντια σὲ ὁλόκληρη τὴν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν καὶ ἐνάντια στὴν κυβέρνηση ποὺ τὴν ὑποστηρίζει»[10].

Ὡστόσο, ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ πολιτικὴ πάλη εἶναι ἡ καθεαυτὴ πάλη τῶν τάξεων δὲν σημαίνει ὅτι ἀρνιόμαστε τὴ σημασία τῆς οἰκονομικῆς πάλης. Τὸ ἀναγκαῖο αὐτοῦ τοῦ τύπου πάλης ἀναγνωρίσθηκε, ἀπὸ τίς ἀρχὲς τοῦ μαρξισμοῦ. Ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς κατέκριναν τοὺς οὐτοπικοὺς σοσιαλιστές, ἐπειδὴ περιφρονοῦσαν αὐτὸ τὸ εἶδος πάλης. Στὸ ψήφισμα τοῦ Συνε-

10. Lénine, *Notre tâche immédiate*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 4, σελ. 221.

δρίου τῆς Ἕνωσης τῶν Ἐργαζομένων τοῦ 1886, ὑπῆρχε διπλὴ προειδοποίηση γιά δύο μορφὲς παρέκκλισης: τὴν ὑπερεκτίμηση καὶ τὴν ὑποτίμηση τῆς σημασίας τῆς οἰκονομικῆς πάλης.

Πρὶν περάσουμε στὸ ἑπόμενο σημεῖο, ἂς διευκρινήσουμε δύο ἔννοιες ποὺ συχνά συγχέονται: «*τὸ πολιτικὸ*» καὶ «*τὴν πολιτική*». Μὲ «τὸ πολιτικὸ» ἐννοοῦμε τὸ δικαιο-πολιτικὸ μηχανισμὸ μιᾶς κοινωνίας (μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ πολιτικὴ πάλη εἶναι μιὰ πάλη στὸ ἐπίπεδο «τοῦ πολιτικοῦ») . Μὲ «τὴν πολιτικὴ» ἐννοοῦμε τὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς δράσης, δηλαδὴ τὴν πάλη τῶν τάξεων σὲ μία ὁρισμένη πολιτικὴ συγκυρία.

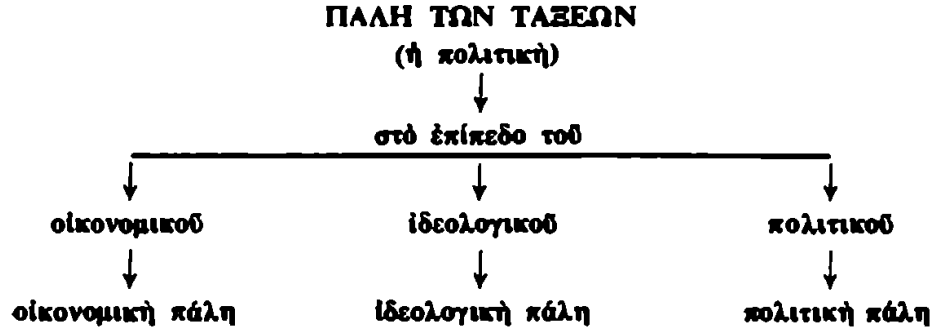

3. ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Κάθε τύπος πάλης παίρνει διάφορες μορφές: νόμιμες ἢ παράνομες, εἰρηνικὲς ἢ βίαιες. Ἂς δώσουμε μερικὰ παραδείγματα:

Στὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο: ἀπεργίες, πορεῖες, ἀπεργίες πείνας, ἐπιβράδυνση τοῦ ρυθμοῦ ἐργασίας, καταλήψεις ἐργοστασίων κ.τ.λ.

Στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο: δημοσιεύματα, ραδιοφωνικὲς καὶ τηλεοπτικὲς ἐκπομπὲς μὲ ἐπαναστατικὴ γραμμή, ἐπαναστατικὴ ἐκμετάλλευση τῶν πολιτικῶν συγκεντρώσεων καὶ τῶν προεκλογικῶν ἀγώνων, κ.τ.λ.

Στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο: προεκλογικοὶ ἀγῶνες, ἔνοπλες ἐξεγέρσεις, λαϊκὸς πόλεμος (μὲ τὶς διάφορες μορφές του: γκερίλλα, πόλεμος θέσεων, πόλεμος κινήσεων), κ.τ.λ.

Ἂς δοῦμε τώρα ποιοὶ εἶναι, γιὰ τὸ Λένιν, οἱ βασικοὶ ὅροι

ποὺ πρέπει νὰ τηρήση κάθε μαρξιστής ὅταν ἐξετάζη τὸ πρόβλημα τῶν μορφῶν πάλης:

«Πρῶτον: Ὁ μαρξισμὸς διαφέρει ἀπὸ ὅλες τὶς πρωτόγονες μορφὲς τοῦ σοσιαλισμοῦ στὸ ὅτι δὲ συνδέει τὸ κίνημα μὲ μία μοναδικὴ καὶ ὁρισμένη μορφὴ ἀγώνα. Δέχεται τὶς πιὸ διαφορετικὲς μορφὲς πάλης, δὲν τὶς «ἐφευρίσκει» ἀλλὰ περιορίζεται νὰ τὶς γενικεύση, νὰ τὶς ὀργανώση, νὰ προωθήση τὴ συνειδητοποίηση τῶν ἐπαναστατικῶν μορφῶν τῆς πάλης τῶν τάξεων, ποὺ ξεπηδοῦν αὐθόρμητα στὴν πορεία τοῦ κινήματος. Εἶναι ἀπόλυτα ἐχθρικὸς ἀπέναντι σὲ ὅλους τοὺς ἀφηρημένους τύπους, ἀπέναντι σὲ ὅλους τοὺς τυφλοσῦρτες τῶν δογματικῶν. Ὁ μαρξισμὸς μᾶς ζητᾶ νὰ παρατηρήσουμε προσεκτικὰ τὴν πάλη τῶν μαζῶν ποὺ διεξάγεται καὶ ποὺ, μὲ τὴν πρόοδο στὴν ἀνάπτυξη τοῦ κινήματος, μὲ τὸ ἀνέβασμα τῆς συνείδησης τῶν μαζῶν, μὲ τὴν ἐπιδείνωση τῶν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν κρίσεων, γεννᾶ ἀδιάκοπα καινοὺργιες, ὅλο καὶ πιὸ ποικιλόμορφες μεθόδους ἐπίθεσης καὶ ἄμυνας. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ὁ μαρξισμὸς δὲν ἀποκρούει, κατηγορηματικά, καμμία μορφὴ πάλης. Σὲ καμμιὰ περίπτωση, δὲν περιορίζεται στὶς μορφὲς πάλης ποὺ εἶναι δυνατὲς καὶ ὑπάρχουν μιὰ ὁρισμένη στιγμή. Ἀναγνωρίζει ὅτι μία ἀλλαγὴ τῆς κοινωνικῆς συγκυρίας θὰ ἔχη σὰν *ἀναπόφευκτη* συνέπεια τὴν ἐμφάνιση νέων μορφῶν πάλης, ποὺ εἶναι ἀκόμα ἄγνωστη στοὺς ἀγωνιστὲς αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὁ μαρξισμὸς *μαθαίνει*, ἂν μποροῦμε νὰ τὸ ποῦμε αὐτό, στὸ σχολεῖο τῶν μαζῶν. Πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι *δίνει μαθήματα* στὶς μάζες, προτείνοντάς τους μορφὲς πάλης ποὺ συνέλαβαν «οἱ κατασκευαστὲς συστημάτων», μέσα στὰ γραφεῖα τους. Ξέρουμε, ἔλεγε γιὰ παράδειγμα ὁ Kautshy (Κάουτσκυ), ἐξετάζοντας τὶς μορφὲς τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, ὅτι ἡ ἐπερχόμενη κρίση θὰ μᾶς φέρη νέες μορφὲς πάλης, πού, τώρα, δὲν μποροῦμε νὰ τὶς προβλέψουμε.

»Δεύτερον: Ὁ μαρξισμὸς ἀπαιτεῖ αὐστηρὰ νὰ ἀντιμετωπίζεται τὸ πρόβλημα τῶν μορφῶν πάλης, ἀπὸ *τὴν ἱστορική* του ἄποψη. Τὸ νὰ βάζουμε αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἔξω ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ περίγυρο, εἶναι σὰ νὰ ἀγνοοῦμε τὴν ἀλφαβῆτα τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ. Σὲ διαφορετικὲς στιγμὲς τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης,

ἀνάλογα μὲ τοὺς διαφορετικοὺς ὅρους τῆς πολιτικῆς συγκυρίας, τῆς ἐθνικῆς κουλτούρας καὶ τοὺς διαφορετικοὺς ὅρους ὕπαρξης, περνοῦν στὸ πρῶτο πλᾶνο καὶ γίνονται οἱ κύριες, διαφορετικὲς μορφὲς πάλης, ἐνῶ τροποποιοῦνται, κατὰ συνέπεια, καὶ οἱ δευτερεύουσες, οἱ βοηθητικὲς μορφὲς πάλης. Τὸ νὰ δοκιμάσουμε νὰ ἀπαντήσουμε, μὲ ἕνα ναὶ ἢ ἕνα ὄχι, στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν καταλληλότητα ἑνὸς μέσου πάλης, δίχως νὰ ἐξετάσουμε λεπτομερειακὰ τὶς συγκεκριμένες περιστάσεις τοῦ κινήματος στὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης ποὺ ἔχει φθάσει, θὰ σήμαινε ὅτι ἐγκαταλείπουμε ὁλότελα τὸ ἔδαφος τοῦ μαρξισμοῦ.

»Αὐτὲς εἶναι οἱ δύο βασικὲς θεωρητικὲς ἀρχές, πού πρέπει νὰ μᾶς καθοδηγοῦν....»[11].

Κατὰ συνέπεια, ὁ μαρξισμὸς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πάλη τῶν τάξεων μπορεῖ νὰ πάρη διαφορετικὲς μορφές, ὅτι ὁ ρόλος μιᾶς ὁρισμένης μορφῆς πάλης πρέπει νὰ ἐκτιμᾶται μὲ βάση τὴν πολιτικὴ συγκυρία τῆς στιγμῆς, καὶ τέλος, ὅτι ἀνήκει στὸ μαρξιστικὸ - λενινιστικὸ κόμμα τὸ καθῆκον νὰ «γενικεύση, νὰ ὀργανώση καὶ νὰ δώση συνειδητὸ χαρακτήρα στὴν πάλη τῶν ἐπαναστατικῶν τάξεων». Τὸ κόμμα ὀφείλει νὰ προσδιορίζη, κάθε στιγμή, ποιὰ μορφὴ πάλης πρέπει νὰ ἔχη τὸν κύριο λόγο καὶ πῶς οἱ ἄλλες μορφὲς θὰ ὑποτάσσονται σ' αὐτήν. Ἡ διακήρυξη ὅτι ὅλες οἱ μορφὲς πάλης εἶναι παραδεκτὲς γιὰ τὸ μαρξισμὸ δὲν ἀπαλλάσσει τὸ ἐπαναστατικὸ κόμμα ἀπὸ τὸ καθῆκον νὰ ἀποφασίζη ποιὰ μορφὴ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῆ κατὰ κύριο λόγο καὶ πῶς θὰ ὀργανωθοῦν οἱ ἄλλες μορφές, γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴν κύρια.

4. ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Ἕνα μαρξιστικὸ - λενινιστικὸ κόμμα δὲν πρέπει νὰ περιορίζεται στὸ νὰ ἀκολουθῆ τὶς μορφὲς πάλης ποὺ ἐμφανίζονται αὐθόρμητα μέσα στὶς ἐργαζόμενες μάζες. Πρέπει νὰ ἀνυψώνη αὐτὲς τὶς μορφὲς πάλης, γιὰ νὰ τὶς κάνη τὰ πιὸ κατάλληλα μέσα

---

11. Lénine, *La guerre de partisans*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 11, σελ. 215-216.

γιὰ τήν πραγμάτωση τῶν ταξικῶν συμφερόντων τῶν ἐργαζομένων.

Ἀλλὰ τὰ ταξικὰ συμφέροντα, δὲν μποροῦν, πάντοτε, νὰ πραγματωθοῦν μὲ ἀμεσο τρόπο. Πολλὲς φορές, πρέπει νὰ περάσουμε ἀπό ἕνα πρῶτο στάδιο, στὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου δὲν κάνουμε τίποτα ἄλλο, πέρα ἀπό τὸ νὰ προετοιμάζουμε τό ἔδαφος γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν ταξικῶν συμφερόντων. Σέ ἕνα πρῶτο στάδιο, γιὰ παράδειγμα, τό προλεταριάτο θὰ μποροῦσε νὰ ἑνωθῆ μὲ τὴν ἀγροτιὰ καί μερικὲς ἄλλες μερίδες τοῦ λαοῦ, γιὰ νὰ πετύχη τοὺς ἀστικο-δημοκρατικοὺς στόχους. Ἔπειτα, σὲ ἕνα δεύτερο στάδιο, ἀφοῦ θὰ ἔχη ἀποδείξη τὶς ἱκανότητές του σὰν καθοδηγητικὴ δύναμη στὴν πραγμάτωση τῶν ἀστικοδημοκρατικῶν στόχων, τό κόμμα τοῦ προλεταριάτου, μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν λαϊκῶν μαζῶν, θὰ μποροῦσε νὰ ἀρχίση νὰ πραγματώνη τοὺς στόχους πού ἀποβλέπουν στὴν ὁριστικὴ καρτάγηση τῆς κοινωνικῆς ἐκμετάλλευσης. Αὐτό συνέβη, γιὰ παράδειγμα, στὴν κινέζικη καί στὴν κουβανικὴ ἐπανάσταση

Ἂν δεχτοῦμε τὴν ἀναγκαιότητα ἑνός πρώτου σταδίου πάλης (αὐτό τό στάδιο ἴσως νὰ μὴν εἶναι ἀπαραίτητο στὶς ἀναπτυγμένες καπιταλιστικὲς χῶρες), τότε κάθε ἐπαναστατικό κόμμα θὰ ἔπρεπε νὰ ἐχη ἕνα *ἐλάχιστο πρόγραμμα*[12], πού θὰ περιλαμβάνη τοὺς στόχους τοῦ πρώτου σταδίου, καί ἕνα *μέγιστο πρόγραμμα*, πού θὰ ἀποβλέπη στὴν τελικὴ ἐξάλειψη κάθε μορφῆς ἐκμετάλλευσης.

Ἀφοῦ καταρτισθῆ τό ἐλάχιστο πρόγραμμα γιὰ τό πρῶτο στάδιο, θὰ πρέπει νὰ διαμορφωθῆ μιὰ γενικὴ στρατηγικὴ γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν στόχων του.

Ὡστόσο, δὲν ἀρκεῖ νὰ διαμορφωθῆ μία γενικὴ στρατηγική. Γιὰ νὰ πετύχουμε αὐτοὺς τοὺς στρατηγικοὺς στόχους, πρέπει νὰ μποροῦμε νὰ κινητοποιήσουμε τίς μάζες, *γιατί, χωρὶς τὴ συμμετοχὴ τῶν μαζῶν, δὲν ὑπάρχει ἐπανάσταση*. Καὶ γιὰ νὰ κινητοποιήσουμε τὶς μάζες, πρέπει νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὰ ἄμεσα, αὐθόρμητα συμφέροντα τους. Δέν μποροῦμε νὰ προτείνουμε στὶς μάζες ἀφηρημένους τύπους. πρέπει νὰ τούς προτείνουμε συγκεκριμένους τρόπους δράσης, ἀνάλογα μὲ τὴν πολιτικὴ συγκυρία τῆς στιγμῆς. Αὐτοὶ οἱ συγκεκριμένοι τρόποι

δράσης, ἀποτελοῦν τὶς διαφορετικὲς τακτικὲς ἑνὸς κόμματος. Ὅσο γιὰ τὰ *πολιτικὰ σινθήματα*, αὐτὰ εἶναι σύντομες φράσεις, δυναμικὲς ἰδέες, μὲ τὶς ὁποῖες τό κόμμα ἐκφράζει συμπυκνωμένα τοὺς συγκεκριμένους τρόπους δράσης.

Μόνο ἕνα κόμμα ποὺ διατηρεῖ τὴν ἐπαφὴ του μὲ τίς μάζες, ποὺ γνωρίζει τὰ ἄμεσα συμφέροντά τους καὶ τὸ ἐπαναστατικὸ δυναμικό τους καὶ ποὺ ξέρει ποῦ τὶς ὁδηγεῖ, μπορεῖ νὰ διαμορφώση τὶς κατάλληλες, γιὰ κάθε ἱστορικὴ στιγμή, τακτικές. Ἡ ὀρθότητα τῶν τακτικῶν θέσεων ἑνὸς ἐπαναστατικοῦ κόμματος, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα ὅτι οἱ μάζες τό ἀναγνωρίζουν σὰν τὴν πρωτοπορεία τους. Τὰ κόμματα, ποὺ δὲν ἔχουν ἐπαφὴ μέ τὶς μάζες ἔχουν τὴν τάση νὰ προβάλλουν *ἀφηρημένα συνθήματα*. Αὐτὰ μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὰ ἀπὸ στρατηγικὴ ἄποψη, ἀλλὰ δέν ἔχουν νόημα γιὰ τὶς μάζες, γιατὶ δὲ φαίνονται νὰ συνδέονται, μὲ κανένα τρόπο, μὲ τὰ ἄμεσα, αὐθόρμητα συμφέροντά τους. *Στὴν πάλη*, ἄρα, *καὶ ὄχι στὶς δηλώσεις, ἀναγνωρίζουμε τὴν πραγματικὴ ἐπαναστατικὴ πρωτοπορεία.*

5. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ, ΤΟ ΑΠΟΚΟΡΥΦΩΜΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀντιφάσεων τῆς κοινωνίας, ἡ πάλη τῶν τάξεων παίρνει ἕνα πιὸ ὀξὺ χαρακτήρα. Ἔρχεται μία στιγμή, ὅπου οἱ καταπιεσμένες τάξεις κατορθώνουν νὰ καταλάβουν τὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ ἀρχίζουν νὰ καταστρέφουν τὶς παλιὲς σχέσεις παραγωγῆς. Αὐτὴ ἀκριβῶς τὴ συνειδητὴ καὶ βίαιη καταστροφὴ τῶν παλιῶν σχέσεων παραγωγῆς, καὶ κατὰ συνέπεια τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ποὺ εἶναι οἱ «φορεῖς» αὐτῶν τῶν σχέσεων, ὁ μαρξισμὸς τὴν ὀνομάζει *κοινωνικὴ ἐπανάσταση* [13].

---

12. Τὸ ἐλάχιστο πρόγραμμα, εἶναι τὸ καλλίτερο πρόγραμμα γιὰ αὐτὸ τὸ στάδιο καὶ κατὰ συνέπεια τὸ μόνο ἀληθινὰ ἐπαναστατικὸ πρόγραμμα, γιατὶ εἶναι τὸ μόνο, ποὺ μπορεῖ νὰ προωθήση τὶς διαδικασίες. Πολλὰ προγράμματα, πιὸ ἐπαναστατικά, στὰ χαρτιὰ, μπορεῖ τελικά, ἂν θελήσουμε νὰ τὰ ἐφαρμόσουμε ἀμέσως, νὰ πᾶνε πίσω τὴν ἐλανάσταση.

13. Αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση δὲν ἔχει καμμία σχέση μὲ τὴν ἁπλὴ διαδικασία τῆς πολιτικῆς ἀπελευθέρωσης, οὔτε μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς κυβέρνησης ὕστερα ἀπὸ ἕνα στρατιωτικὸ πραξικόπημα.

Κάθε κοινωνικὴ ἐπανάσταση, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς συνόλου ἀπὸ ἀντικειμενικοὺς καὶ ὑποκειμενικοὺς συντελεστές.

Οἱ *ἀντικειμενικοὶ συντελεστὲς* εἶναι οἱ ἀντικειμενικὲς ἀλλαγὲς ποὺ πραγματοποιοῦνται στὴν ἐθνικὴ καὶ διεθνὴ συγκυρία. Ἀποτελοῦν τὴν ὑλικὴ βάση τῆς ἐπανάστασης. Τὸ σύνολο τῶν ἀντικειμενικῶν συντελεστῶν, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητοι γιὰ τὴν ἔκρηξη μιᾶς ἐπανάστασης, ἀποτελεῖ αὐτὸ ποὺ ὁ Λένιν ὀνομάζει *ἐπαναστατικὴ κατάσταση*.

Ἂς δοῦμε τί λέει γιὰ αὐτὸ τὸ θέμα στὸ ἄρθρο του *Ἡ χρεωκοπία τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς*, ποὺ ἔγραψε δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ Ὀκτώβρη: «Γιὰ ἕνα μαρξιστή, εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνῃ χωρὶς μιὰ ἐπαναστατικὴ κατάσταση. Ἀλλὰ ὅλες οἱ ἐπαναστατικὲς καταστάσεις δὲν ὁδηγοῦν ἀπαραίτητα σὲ μία ἐπανάσταση. Ποιά εἶναι, σὲ γενικὲς γραμμές, τὰ γνωρίσματα μιᾶς ἐπαναστατικῆς κατάστασης; Πιστεύουμε ὅτι δὲ γελιόμαστε, ἂν ξεχωρίσουμε τὰ ἀκόλουθα σὰν τὰ τρία κύρια γνωρίσματα: 1) Ἀδυναμία τῶν κυρίαρχων τάξεων νὰ διατηρήσουν ἀναλλοίωτη τὴ μορφὴ τῆς κυριαρχίας τους. Κρίση στὴν «κορυφή», κρίση τῆς πολιτικῆς τῆς ἄρχουσας τάξης, ποὺ δημιουργεῖ ἕνα ρῆγμα, τὸ ὁποῖο ἀνοίγει τὸ δρόμο στὴ δυσαρέσκεια καὶ τὴν ἀγανάκτηση τῶν καταπιεσμένων τάξεων. Γιὰ νὰ ἐκραγῇ ἡ ἐπανάσταση, δὲν ἀρκεῖ, συνήθως, «ἡ βάση νὰ μὴ θέλῃ πιὰ» νὰ ζῇ ὅπως πρῶτα, ἀλλὰ χρειάζεται ἀκόμα «νὰ μὴ μπορῇ ἄλλο ἡ κορυφὴ» 2) Ἐπιδείνωση, πέρα ἀπὸ τὸ συνηθισμένο, τῆς φτώχειας καὶ τῆς ἀθλιότητας τῶν καταπιεσμένων τάξεων 3) Χαρακτηριστικὴ ἔνταση τῆς δραστηριότητας τῶν μαζῶν, ποὺ ἐνῶ, στὶς «εἰρηνικὲς» περιόδους, ἀνέχονται ἥσυχα τὴν καταλήστευσή τους, ἐξωθοῦνται, στὴν ἀνήσυχη περίοδο, τόσο ἀπὸ τὴ συνολικὴ κρίση ὅσο καὶ *ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κορυφὴ* σὲ μιὰ ἀνεξάρτητη ἱστορικὴ δράση. Χωρὶς αὐτὲς τὶς ἀντικειμενικὲς ἀλλαγές, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴ θέληση τῶν διαφόρων ὁμάδων καὶ κομμάτων, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ θέληση τῶν διαφόρων τάξεων, ἡ ἐπανάσταση εἶναι, κατὰ γενικὸ κανόνα, ἀδύνατο νὰ γίνῃ. Ἀκριβῶς, τὸ σύ-

νολο αὐτῶν τῶν ἀντικειμενικῶν ἀλλαγῶν ἀποτελεῖ μία ἐπαναστατικὴ κατάσταση»[14].

Αὐτὴ ἡ ἐπαναστατικὴ κατάσταση ὁρίζεται ἀπὸ τὸ Λουῒ Ἀλτουσσὲρ σὰ «μία συσσώρευση καὶ ὄξυνση τι · ἱστορικῶν ἀντιφάσεων», ποὺ «συγχωνεύονται σὲ μία ἐνότ· .ι ρήξης»[15].

Ἀλλὰ ἡ ἱστορία γνωρίζει πολλὲς περιπτώσεις ἐπαναστατικῶν καταστάσεων, ποὺ δὲν κατέληξαν σὲ νικηφόρες ἐπαναστάσεις: σὰν παράδειγμα, ἡ δεκαετία τοῦ 60 τοῦ περασμένου αἰώνα στὴ Γερμανία, ἡ χρονιὰ 1905 στὴ Ρωσσία, ὁ πρῶτος χρόνος τοῦ πρώτου παγκόσμιου ἱμπεριαλιστικοῦ πολέμου στὶς περισσότερες εὐρωπαϊκὲς χῶρες, κ.τ.λ.

Αὐτὸ μᾶς δείχνει ὅτι δὲν ἀρκοῦν οἱ ἀντικειμενικοὶ ὅροι. Γιὰ νὰ περάσουμε ἀπὸ μία ἐπαναστατικὴ κατάσταση σὲ μία νικηφόρα ἐπανάσταση, πρέπει στοὺς ἀντικειμενικοὺς νὰ προστεθοῦν καὶ *οἱ ὑποκειμενικοὶ ὅροι*. «Ἡ ἐπανάσταση δὲν ξεσπᾶ σὲ κάθε ἐπαναστατικὴ κατάσταση, ἀλλὰ μόνο ἐκεῖ, ὅπου, στὶς ἀντικειμενικὲς ἀλλαγὲς ποὺ ἀπαριθμήσαμε πιὸ πάνω, ἔρχεται νὰ προστεθῆ μία ὑποκειμενικὴ ἀλλαγή: Ἡ ἱκανότητα, δηλαδή, τῆς ἐπαναστατικῆς τάξης νὰ διευθύνη μαζικὲς ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες ποὺ εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρὲς γιὰ νὰ συντρίψουν ὁλότελα (ἢ μερικά) τὴν παλιὰ κυβέρνηση, ποὺ δὲ «θὰ πέση» ποτέ, οὔτε τὴν ἐποχὴ τῶν κρίσεων, ἂν δὲν τὴν «ρίξουμε»[16].

Πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι αὐτοὶ οἱ ἀντικειμενικοὶ καὶ ὑποκειμενικοὶ ὅροι, πού, γιὰ τὸ Λένιν, ἦσαν ἀναγκαῖοι γιὰ νὰ θριαμβεύση ἡ γενικὴ ἐξέγερση, δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν κριτήριο γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς στιγμῆς ποὺ πρέπει νὰ ἀρχίση ἕνας παρατεταμένος λαϊκὸς πόλεμος. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀντικειμενικοὺς στόχους αὐτοῦ τοῦ πολέμου εἶναι, ἀκριβῶς, νὰ δημιουργήση τοὺς ὅρους γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση.

---

14. Lénine, *La faillite de la IIe Internationale*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 21, σελ. 216 - 217.

15. Althusser, *Pour Marx*, Paris, Maspéro, 1968, σελ. 93 - 100.

16. Lénine, *La faillite de la IIe Internationale*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 21, σελ. 217.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἔνγκελς, Πρόλογος στὴν τρίτη γερμανικὴ ἔκδοση τῆς *18ης Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Θεμέλιο, 1975.

Λένιν, *Τί νὰ κάνουμε;* Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Θεμέλιο, 1975.

Lénine, *Le contenu économique du populisme*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 1, σελ. 361-547.

Lénine, *Les tâches des social-démocrates russes*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 2, σελ. 329 - 354.

Lénine, *La guerre de partisans*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 11, σελ. 215 - 226.

Lénine, *Le programme militaire de la révolution prolétarienne*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 23, σελ. 84 - 96.

Lénine, *Notre programme*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 4, σελ. 216 - 220.

Lénine, *Notre tâche immédiate*, στὸ Ἴδιο, σελ. 221 - 226.

Lénine, *A propos des grèves*, στὸ Ἴδιο, σελ. 320 - 330.

Mao Tsé-toung, *Problèmes stratégiques de la guerre révolutionaire en Chine*, στὸ *Oeuvres Choisies*, τόμος I, σελ. 199 - 285.

Mao Tsé-toung, *Problèmes Stratégiques de la guerre de partisans contre le japon*, στὸ *Oeuvres choisies*, τόμος II, σελ. 77 - 116.

Mao Tsé-toung, *De la guerre prolongée*, στὸ Ἴδιο, σελ. 117 - 210.

Πουλαντζᾶς, *Πολιτικὴ ἐξουσία καὶ κοινωνικὲς τάξεις*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Θεμέλιο, 1975.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ἐφοδιασμένοι μὲ τὶς ἔννοιες τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῶν κοινωνικῶν τάξεων, μποροῦμε τώρα νὰ προσδιορίσουμε, μὲ ἐπιστημονικὸ τρόπο, τὴν πρωτοτυπία τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οἱ περισσότεροι ἱστορικοί, ἀπὸ τοὺς πρώτους κιόλας ποὺ ἐμφανίστηκαν στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, περιορίστηκαν στὴν χρονολόγηση τῶν περασμένων γεγονότων. Τὰ πιὸ ἀξιοσημείωτα γεγονότα χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ προσδιοριστοῦν οἱ χρονικές περίοδοι (γιὰ παράδειγμα: μάχες, κατακτήσεις, γέννηση τοῦ Χριστοῦ κλπ.).

Ἡ μεγάλη συνεισφορὰ τῶν λιγοστῶν φιλοσόφων τῆς ἱστορίας, ὅπως ὁ Χέγκελ, ἦταν ἡ ἀναζήτηση μιᾶς ἀρχῆς ποὺ θὰ διευκρίνιζε τὰ διαφορετικὰ στάδια τῆς ἱστορίας. Ἂς δοῦμε τί λέει ὁ Ἔνγκελς σχετικὰ μ᾽ αὐτό: «Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ὅπως ἐκπροσωπεῖται κυρίως ἀπὸ τὸ Χέγκελ, ἀναγνωρίζει ὅτι τὰ φαινομενικὰ κίνητρα, ὅπως ἐπίσης καὶ αὐτὰ ποὺ πραγματικὰ προσδιορίζουν τὶς ἀνθρώπινες πράξεις στὴν ἱστορία, δὲν εἶναι μὲ κανένα τρόπο οἱ ἀποφασιστικὲς αἰτίες τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, καὶ ὅτι, πίσω ἀπὸ τὰ κίνητρα αὐτά, ὑπάρχουν ἄλλες καθοριστικὲς δυνάμεις ποὺ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν. Ἀλλὰ δὲν τὶς ἀναζητᾶ στὴν ἴδια τὴν ἱστορία, τὶς βρίσκει κυρίως ἔξω ἀπ᾽ αὐτήν, στὴ φιλοσοφικὴ ἰδεολογία, καὶ τὶς εἰσάγει στὴν ἱστορία. Ὁ Χέγκελ, γιὰ παράδειγμα, ἀντὶ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας μὲ βάση τὴν ἴδια της τὴν ἐσωτερικὴ ἀλληλουχία, ἰσχυρίζεται ἁπλούστατα ὅτι δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ ἐπεξεργασία «μορφῶν τῆς ὡραίας ἀτομικότητας», ἡ ἴδια ἡ πραγματοποίηση τοῦ «ἔργου τέχνης». Μ᾽ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία, λέει πολλὰ ὡραῖα καὶ βαθυστόχαστα πράγματα γιὰ τοὺς Ἕλληνες,

μιὰ τέτοια ἐξήγηση ὅμως δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ μᾶς ἀρκέση σήμερα, γιατί εἶναι ἕνα τυπικὸ σχῆμα καὶ τίποτα περισσότερο»[1].

Θὰ ἐκθέσουμε μὲ συντομία τὴν ἐγελιανὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, γιὰ νὰ προσδιορίσουμε ὕστερα τὴν πρωτοτυπία τοῦ Μὰρξ σὲ σχέση μὲ τὸ Χέγκελ.

2. Η ΕΓΕΛΙΑΝΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ἐπειδὴ οἱ κατηγορίες τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ χρόνου εἶναι στενὰ συνδεδεμένες, θὰ ἐξετάσουμε, γιὰ νὰ καταλάβουμε τὶς βάσεις τῆς ἐγελιανῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας, τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου στὸν Χέγκελ.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐγελιανοῦ ἱστορικοῦ χρόνου εἶναι: α) ἡ ὁμοιογενὴς συνέχεια καὶ β) ὁ συγχρονισμός.

α) *Ἡ ὁμοιογενὴς συνέχεια*

Γιὰ τὸν Χέγκελ, ὁ χρόνος ἔχει τὸ χαρακτήρα μιᾶς ὁμοιογενοῦς συνέχειας. Εἶναι ὅπως τὸ νερὸ ἑνὸς ποταμοῦ, ποὺ ρέει συνεχῶς, διασχίζοντας διαφορετικὰ τοπία.

Αὐτὴ ἡ συνέχεια τοῦ χρόνου θεμελιώνεται πάνω στὴ διαλεκτικὴ συνέχεια τῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας τοῦ Ἀπόλυτου Πνεύματος. Ἡ ἔσχατη αἰτία τῶν φαινομενικῶν κινήτρων στὶς ἀνθρώπινες πράξεις πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ στὴν ἐξέλιξη τοῦ Ἀπόλυτου Πνεύματος, τῆς Ἰδέας. Ὑπάρχει ἕνα εἶδος ψυχῆς τῆς ἱστορίας, ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ διαφορετικοὺς τρόπους στὰ διάφορα στάδια τῆς ἱστορίας (ἡ ἀφηρημένη προσωπικότητα στὴ Ρώμη, τὸ κάλλος στὴν Ἑλλάδα, ἡ ὑποκειμενικότητα στὸ μεσαιωνικὸ χριστιανισμὸ κλπ.).

Ἂν ἡ ἱστορία συγκροτεῖται ἀπὸ ἕναν ὁμοιογενὴ χρόνο, ὅλο τὸ πρόβλημα τοῦ ἱστορικοῦ περιορίζεται στὸ νὰ χωρίση αὐτὴ τὴ συνέχεια σὲ περιόδους ποὺ νὰ ἀνταποκρίνονται στὰ διαφορετικὰ στάδια ἀνάπτυξης τῆς Ἰδέας.

1. Engels, *Ludwig Feuerbach et la fin de la philosophie classique allemande*, Editions Sociales, Paris, 1966, σελ. 69.

β) *Ὁ συγχρονισμὸς ἢ ἡ κατηγορία τοῦ ἱστορικοῦ ἐνεστώτα*

Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ ξεχωρίσουμε κομμάτια τῆς ἱστορίας ἀνάλογα στὰ διαφορετικὰ στάδια ἐξέλιξης τῆς ἰδέας, εἶναι νὰ κατορθώσουμε νὰ πιάσουμε σὲ κάθε κομμάτι τὴ συνολικὴ κοινωνικὴ ὁλότητα. Ἡ κοινωνικὴ ὁλότητα πρέπει νὰ εἶναι ἔτσι, ὥστε ὅλα τὰ στοιχεῖα νὰ συνυπάρχουν πάντα.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ μιᾶς ἐκφραστικῆς ὁλότητας, ποὺ ἡ ἑνότητά της ἔχει πνευματικὸ χαρακτήρα, δηλαδὴ μιᾶς ὁλότητας ποὺ κάθε μέρος της ἐκφράζει τὸν κεντρικὸ πυρῆνα. «Ἡ ὑπαγωγὴ *ὅλων* τῶν στοιχείων ποὺ ἀπαρτίζουν τὴ συγκεκριμένη ζωὴ ἑνὸς ἱστορικοῦ κόσμου (οἰκονομικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί, νομικοὶ θεσμοί, ἔθιμα, ἠθική, τέχνη, θρησκεία, φιλοσοφία καὶ μέχρι τὰ ἱστορικὰ συμβάντα: πόλεμοι, μάχες, ἥττες κλπ.) σὲ *μία* ἀρχὴ ἐσωτερικῆς ἑνότητας, αὐτὴ ἡ ὑπαγωγὴ εἶναι δυνατὴ μόνο μὲ τὴν *ἀπόλυτη προϋπόθεση* νὰ θεωρηθῆ ὅλη ἡ συγκεκριμένη ζωὴ ἑνὸς λαοῦ σὰν ἡ ἐξωτερίκευση - ἀλλοτρίωση.... μιᾶς ἐσωτερικῆς πνευματικῆς ἀρχῆς... (δηλαδὴ) *ὄχι τῆς ὑλικῆς του πραγματικότητας ἀλλὰ τῆς πιὸ ἀφηρημένης ἰδεολογίας του*»[2].

Ἡ ἰδέα τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου ποὺ ἀνέπτυξε ὁ Χέγκελ, δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀντανάκλαση τῆς ἀποκτημένης ἐμπειρίας τοῦ χρόνου.

Πιστεύουμε ὅτι ζοῦμε σ' ἕνα μοναδικὸ χρόνο, ὅπου βλέπουμε παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον. Πιστεύουμε ὅτι διακρίνουμε διαφορετικὲς περιόδους στὴν προσωπικὴ μας ἱστορία, περιόδους ποὺ προσδιορίζουμε μὲ βάση τὰ πιὸ σημαντικὰ γεγονότα τῆς ζωῆς μας. Ἡ ἔννοια τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου τοῦ Χέγκελ εἶναι μιὰ ἰδεολογικὴ ἔννοια, βγαλμένη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία.

Συνδέεται ἐπίσης ἄμεσα μὲ τὴ φιλοσοφικὴ του ἀντίληψη γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὁλότητα. Ἡ ὕπαρξη ἑνὸς ὁμοιογενῆ χρόνου, καθὼς καὶ ἡ δυνατότητα νὰ ξεχωρίσουμε ἱστορικὰ κομμάτια, ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτουν τὴν οὐσία τῆς κοινωνικῆς ὁλότητας, εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένες μὲ τὴν ἐγελιανὴ ἀντίληψη τῆς κοινωνικῆς ὁλότητας σὰν ἕνα ὅλο ποὺ ἔχει πνευματικὴ ἑνότητα.

---

2. Althusser, *Pour Marx*, Maspéro, Paris, 1968, σελ. 168.

3. Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ποιὰ εἶναι ἡ πρωτοτυπία τοῦ Μὰρξ ὅσον ἀφορᾶ τὴ θεωρία τῆς ἱστορίας; Συνίσταται στὴν ἀνακάλυψη ἑνὸς νέου κριτήριου γιὰ τὴ διαίρεση τῆς ἱστορίας σὲ περιόδους; τοῦ κριτήριου τῶν τρόπων παραγωγῆς;

Ἂν ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ πρωτοτυπία τοῦ Μὰρξ συνίσταται στὴν ἀνακάλυψη ἑνὸς νέου κριτήριου γιὰ τὴν κατάτμηση τῆς ἱστορίας σὲ περιόδους, καὶ αὐτὸ εἶναι οἱ τρόποι παραγωγῆς, παραμένουμε στὴν ἐγελιανὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, δηλαδὴ στὸ μοναδικὸ καὶ ὁμοιογενὴ ἱστορικὸ χρόνο. Αὐτός, ἀντὶ νὰ διαιρεῖται μὲ βάση τὴν ἐξέλιξη τῆς Ἰδέας, διαιρεῖται τώρα μὲ βάση ἕνα ὑλικὸ κριτήριο: τὸν τρόπο παραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν μὲ τὰ δικαιο-πολιτικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ἐπακόλουθά του.

Δυστυχῶς, τὰ λιγοστὰ κείμενα τῶν Μὰρξ καὶ Ἔνγκελς, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἀντίληψή τους γιὰ τὴν ἱστορία, προσφέρονται γιὰ παρόμοιες ἑρμηνεῖες.

Ὁ Ἔνγκελς μᾶς λέει, γιὰ παράδειγμα, ὅτι «ἡ παληὰ παραδοσιακὴ ἀντίληψη ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Χέγκελ, ἔβλεπε στὸ Κράτος τὸ καθοριστικὸ στοιχεῖο καὶ στὴν πολιτικὴ κοινότητα, τὸ ἐξαρτημένο στοιχεῖο» καὶ προσθέτει ὅτι τὰ φαινόμενα ὑποστηρίζουν ἀναμφισβήτητα αὐτὴ τὴν ἰδέα. Γιὰ τὸ μαρξισμό, ἀντίθετα, «τὸ Κράτος, τὸ πολιτικὸ καθεστώς, ἀποτελεῖ ἐδῶ τὸ δευτερεῦον στοιχεῖο καὶ ἡ πολιτικὴ κοινότητα, ὁ τομέας τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, τὸ πρωτεῦον στοιχεῖο»[3].

Σ' αὐτὸ τὸ κείμενο, ὁ Ἔνγκελς ταυτίζει τὴν πολιτικὴ κοινότητα μὲ τὴν οἰκονομικὴ δομὴ καὶ τὸ Κράτος μὲ τὸ δικαιο-πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ἐποικοδόμημα. Ἡ ἀντιστροφὴ φαίνεται καθαρά: γιὰ τὸ Χέγκελ, τὸ πολιτικο-ἰδεολογικὸ (ἡ αὐτογνωσία μιᾶς ἐποχῆς) εἶναι ἡ οὐσία τοῦ οἰκονομικοῦ. Γιὰ τὸν Μάρξ, θὰ ἔπρεπε τὸ οἰκονομικὸ νὰ εἶναι ἡ οὐσία τοῦ πολιτικο-ἰδεολογικοῦ. Τὸ δικαιο-πολιτικὸ καὶ τὸ ἰδεολογικὸ ἐποικοδόμημα, λοιπόν, δὲν θὰ ἦταν παρὰ ἕνα ἁπλὸ φαινόμενο τοῦ οἰκονομικοῦ[4].

---

3. Engels, στὸ ἴδιο, σελ. 73.

4. Δὲν πρέπει νὰ συγχέεται ἡ θεωρία τοῦ Χέγκελ μὲ τὴν κριτικὴ τοῦ Μὰρξ γιὰ τὸν Χέγκελ. Βλ. σχετικὰ Althusser, στὸ ἴδιο, σελ. 209 - 210, (σημ. 45).

Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας θὰ περνοῦσε ἔτσι ἀπὸ τὴν ἰδεαλιστικὴ ἐξελικτικὴ θεωρία τοῦ Χέγκελ στὴν ὑλιστικὴ ἐξελικτικὴ θεωρία τοῦ μαρξισμοῦ: ἀπὸ τὸ κριτήριο τῆς διαλεκτικῆς ἐξέλιξης τῆς Ἰδέας, γιὰ τὴ διαίρεση τῆς ἱστορίας σὲ περιόδους, στὸ κριτήριο τῆς διαλεκτικῆς ἐξέλιξης τῆς οἰκονομίας. Ἡ πρωτοτυπία τοῦ Μὰρξ θὰ ἦταν μόνο τὸ ὅτι ἀντέστρεψε τὴν ἀντίληψη τοῦ Χέγκελ. Σύμφωνα μ' ἕναν ἀφορισμὸ τοῦ ἴδιου τοῦ Μὰρξ, θὰ εἶχε «στηρίξει στὰ πόδια του αὐτὸ ποὺ στὸν Χέγκελ βάδιζε μὲ τὸ κεφάλι κάτω».

Ἀλλ' ὅπως εἴδαμε σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἐργασία, δὲν ἀρκεῖ νὰ στεκόμαστε στὸ γράμμα τῶν κειμένων τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς. Πρέπει, πρῶτα, νὰ μελετοῦμε μὲ κριτικὸ τρόπο καὶ νὰ ἀνακαλύπτουμε, χάρη σὲ μιὰ συνολικὴ μελέτη τῶν ἔργων τους, ποιὰ ἦταν ἡ ἀληθινὴ θέση τους στὸ πρόβλημα τῆς ἱστορίας.

Ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς δὲν ἐπεξεργάστηκαν, μὲ συστηματικὸ καὶ ἀκριβὴ τρόπο, μιὰ σαφὴ θέση πάνω στὴ θεωρία τῆς ἱστορίας[5]. Ἡ μελέτη τους ὅμως γιὰ τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς, μᾶς παρέχει τὰ ἀπαραίτητα θεωρητικὰ ἐργαλεῖα γιὰ τὴν ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς θεωρίας.

Γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῆς μαρξιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, πρέπει νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Στὸ κεφάλαιο VIII, εἴδαμε ὅτι ἡ ἀφηρημένη ἔννοια ποὺ μᾶς παρέχει τὴ γνώση τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Πρόκειται γιὰ μιὰ σφαιρική, δυναμικὴ δομὴ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς μερικότερες δομές: τὴν οἰκονομική, τὴν ἰδεολογική, τὴ δικαιο-πολιτική. Κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς δομὲς ἔχει μιὰ σχετικὰ αὐτόνομη ὑπαρξη, ἔχει δικούς της νόμους λειτουργίας καὶ ἀνάπτυξης, προσδιορίζεται ὅμως σὲ

5. Στὴν πραγματικότητα ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς εἶχαν ἀρχίσει τὸ 1845 - 46 ἕνα θεωρητικὸ ἔργο γιὰ τὴν ἱστορία. Γράφτηκε ἀλλὰ δὲ δημοσιεύτηκε ἐνόσω ζοῦσαν. Πρόκειται γιὰ τὴ *Γερμανικὴ ἰδεολογία*. Ὁ Ἔνγκελς ἔγραψε ἀργότερα σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ ἔργο: «τὸ κομμάτι ποὺ τελειώσαμε εἶναι μία ἔκθεση τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, ποὺ δείχνει πόσο ἀτελεῖς ἦταν ἀκόμα οἱ τότε γνώσεις μας γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία». (Engels, Avant-propos à Ludwig Feuerbach, στὸ Ἴδιο, σελ. 7).

τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ δομή. Τὰ ἐπίπεδα τοῦ ἐποικοδομήματος δὲν εἶναι, ἄρα, μιὰ ἁπλὴ ἔκφραση τοῦ οἰκονομικοῦ. Ἔχουν μιὰ δική τους, σχετικὰ ἀνεξάρτητη πραγματικότητα. Τὸ νὰ λέμε ὅτι ἕνα ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας ἔχει δικῆ του, σχετικὰ αὐτόνομη ὕπαρξη καὶ δικούς του νόμους ἀνάπτυξης, σημαίνει ὅτι βεβαιώνουμε ὅτι ἔχει ἕνα δικό του χρόνο, σχετικὰ αὐτόνομο, σχετικὰ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν ἄλλων ἐπιπέδων, μέσα στὴν ἴδια του τὴν ἐξάρτηση.

Ἐξετάζοντας, γιὰ παράδειγμα, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ φεουδαρχία στὸν καπιταλισμό, βλέπουμε ὅτι ὁ χρόνος τῆς οἰκονομικῆς δομῆς δὲν συμπίπτει μὲ τὸ χρόνο τῆς δικαιο-πολιτικῆς δομῆς. Οἱ καπιταλιστικὲς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς διαμορφώνονται αὐθόρμητα μέσα στὸ φεουδαρχικὸ κοινωνικὸ σχηματισμό (οἱ πρῶτες βιοτεχνίες καπιταλιστικοῦ τύπου συνυπάρχουν μὲ ἀγροτικὲς ἐκμεταλλεύσεις φεουδαρχικοῦ τύπου), ἀλλὰ τὸ Κράτος καὶ τὸ Δίκαιο παραμένουν στὴν ὑπηρεσία τῶν παλιῶν κυρίαρχων τάξεων. Ἡ ἀστικὴ ἐπανάσταση πραγματοποίησε τὴν ἐναρμόνιση αὐτῶν τῶν δύο διαφορετικῶν χρόνων.

Στὴν περίπτωση τοῦ περάσματος ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμό, ἐπειδὴ ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομικὴ δομὴ καὶ οἱ νόμοι τῆς ἀνάπτυξής της ἀποκλείουν κάθε δυνατότητα ἐμφάνισης σοσιαλιστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἡ ἐπικράτησή τους προϋποθέτει τὴν κατάληψη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸ προλεταριάτο. Αὐτὸ τὸ «προβάδισμα» τῶν πολιτικῶν σχέσεων ἀπέναντι στὶς οἰκονομικὲς σχέσεις, στὸ πέρασμα στὸ σοσιαλισμό, προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀκριβὴ διάρθρωση αὐτῶν τῶν σχέσεων.

Κατὰ συνέπεια, κάθε δομὴ ἑνὸς τρόπου παραγωγῆς ἔχει δικό της χρόνο, ποὺ δὲν εἶναι ἀμέσως ὁρατός, ἀλλὰ πρέπει νὰ πάρη τὸ σχῆμα του σὲ κάθε περίπτωση.

Γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴ τὴν τελευταία διαπίστωση, ἂς δανειστοῦμε ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν ψυχολογία. Μία βιογραφία δὲ διηγεῖται τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀκολουθώντας τὸ φυσικὸ χρόνο (ὧρες, ἡμέρες, μῆνες, χρόνια κλπ.), ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ ἐπισημάνη τὰ σπουδαιότερα γεγονότα ποὺ σημάδεψαν αὐτὴ τὴ ζωή: συναντήσεις, ἀνακαλύψεις, τυχαῖα γεγονότα κλπ. Ὁ

χρόνος τῆς βιογραφίας εἶναι ἕνας ὁρατὸς χρόνος μὲ ἀφετηρία τὰ γεγονότα αὐτῆς τῆς προσωπικῆς ζωῆς. Ὁ Φρόϋντ, ὅμως, ἔδειξε ὅτι ἂν σταθοῦμε μόνο σ' αὐτὸ τὸν ὁρατὸ χρόνο, στὸ χρόνο τῆς βιογραφίας, θὰ περιοριστοῦμε στὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, θὰ περιοριστοῦμε στὸ ἐπίπεδο τῆς περιγραφῆς. Γιὰ νὰ γνωρίσουμε ἕναν ἄνθρωπο, πρέπει νὰ γνωρίσουμε τὴ θεμελιακὴ δομὴ τῆς προσωπικότητάς του. Ἡ μεγάλη συνεισφορὰ τοῦ Φρόϋντ εἶναι τὸ ὅτι ἔπλασε τὴν ἔννοια ποὺ ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσουμε αὐτὴ τὴ θεμελιακὴ δομή: *τὴν ἔννοια τοῦ ὑποσυνείδητου καὶ τὶς διαφορετικὲς φάσεις στὴν ἀνάπτυξή του* (στοματικὴ, πρωκτικὴ, οὐρηθρικὴ, οἰδιπόδεια, λανθάνουσα περίοδο κλπ.)

Ἡ βαθιὰ σημασία τῶν γεγονότων τῆς βιογραφίας δὲν εἶναι κατανοητὴ, παρὰ μόνο ξεκινώντας ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ ἀτόμου μέσα σὲ μιὰ ὁρισμένη φάση τῆς ψυχικῆς ἀνάπτυξης. Ὁ θάνατος τοῦ πατέρα, π.χ., γιὰ ἕνα παιδὶ ποὺ περνᾶ τὴν οἰδιπόδεια φάση (κατάκτηση τῆς ἀγάπης τῆς μητέρας), ἔχει μιὰ ὁλότελα διαφορετικὴ σημασία ἀπὸ αὐτὴ ποὺ θὰ εἶχε, ἂν δὲ βρισκόταν σ' αὐτὸ τὸ στάδιο, ἢ ἂν τὸ εἶχε ἤδη περάσει. Στὴν οἰδιπόδεια φάση, τὸ παιδὶ μπορεῖ νὰ ὑποφέρη ἀπὸ ἔντονα αἰσθήματα ἐνοχῆς, γιατὶ πιστεύει ὅτι σκότωσε τὸ ἴδιο τὸν πατέρα του, ὅπως, ὑποσυνείδητα, τὸ ἐπιθυμοῦσε ἡ φαντασία του.

Ὁ χρόνος τῆς βιογραφίας εἶναι ὁρατός, βιωμένος, γραμμικός. Ὁ χρόνος τοῦ ὑποσυνείδητου εἶναι ἀόρατος καὶ πρέπει νὰ διαμορφωθῆ γιὰ κάθε βαθμίδα στὴν ἀνάπτυξη τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Κάθε ἕνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ στάδια εἶναι τὸ κλειδί, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ περάσουμε ἀπὸ τὴν ἁπλὴ ἀπαρίθμηση τῶν γεγονότων στὴν κατανόησή τους.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε, σὰ συμπέρασμα, ὅτι ἡ φροϋδικὴ θεωρία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ψυχισμοῦ, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ ἡ μαρξιστικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας τῶν κοινωνιῶν, δὲν τοποθετεῖται στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐμπειρικῆς, ὁρατῆς ἱστορίας, ποὺ ἐκτυλίσσεται μέσα σὲ ἕνα μοναδικό, γραμμικό, ἀλλὰ «χρονολογικό» χρόνο.

Ἂς πάρουμε τώρα ἕνα ἄλλο παράδειγμα, ποὺ ἀνήκει καθαρὰ στὸν τομέα τῆς ἱστορίας: τὸ χρόνο τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας.

«Ὁ χρόνος τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι οὔτε κι αὐτὸς ἄμεσα ὁρατός: βέβαια, στὴν ἱστορικὴ χρονολόγηση, βλέπουμε τοὺς φιλοσόφους νὰ διαδέχονται ὁ ἕνας τὸν ἄλλο καὶ νομίζουμε ὅτι αὐτὴ ἡ συνέχεια εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἱστορία. Καὶ ἐδῶ ἀκόμα πρέπει νὰ ἐγκαταλείψουμε τὶς ἰδεολογικὲς προκαταλήψεις γιὰ τὴ διαδοχὴ τοῦ ὁρατοῦ καὶ νὰ προσπαθήσουμε *νὰ κατασκευάσουμε τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας*»[6].

Πρέπει, λοιπόν, νὰ δουλέψουμε τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τῶν διαφορετικῶν προβληματικῶν, δηλαδὴ τῶν συστηματικῶν τυπικῶν δομῶν ποὺ ἐνώνουν τὰ διαφορετικὰ στοιχεῖα μιᾶς σκέψης.

Στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς καὶ τῆς ἴδιας προβληματικῆς, μποροῦμε νὰ συναντήσουμε διαφορετικὲς φιλοσοφίες. Μποροῦμε νὰ συναντήσουμε ριζικὲς ἀλλαγὲς τῆς προβληματικῆς (Μὰρξ σὲ σχέση μὲ Χέγκελ), ἢ καὶ λιγότερο σημαντικὲς διαφορὲς (Φόϋερμπαχ σὲ σχέση μὲ Χέγκελ).

Γιὰ ν' ἀποκτήσει, λοιπόν, ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τὸ χαρακτήρα τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας, θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλλείψη τὴ χρονολογικὴ μελέτη τῶν διαφόρων φιλοσόφων καὶ νὰ περάσει στὴ μελέτη τῶν διαφόρων προβληματικῶν ποὺ ἐμφανίστηκαν, τοποθετώντας τοὺς φιλοσόφους μέσα στὴν ἀντίστοιχη προβληματική τους.

Ὁ Μὰρξ, κατὰ συνέπεια, δέν περιορίζεται στὸ νὰ προσφέρη ἕνα νέο κριτήριο γιὰ τὴ διαίρεση τῆς ἱστορίας σὲ περιόδους. Τὸ κριτήριο αὐτὸ — δηλαδὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς — ἀπὸ τήν ἴδια του τὴ φύση, ἀπαιτεῖ ν' ἀλλάξη ὁλότελα ὁ τρόπος ποὺ μπαίνει τὸ πρόβλημα. Δέν πρόκειται πιὰ γιὰ μιὰ γραμμική, ὁμοιογενὴ ἱστορία, ἐγελιανοῦ τύπου, ἀλλ' ἀκριβῶς γιὰ ὁρισμένες εἰδικὲς δομὲς ἱστορικότητας. «Ὅπως δὲν ὑπάρχει γενικὴ παραγωγή, τὸ ἴδιο δὲν ὑπάρχει καὶ γενικὴ ἱστορία, ἀλλὰ εἰδικὲς δομὲς ἱστορικότητας»[7].

Αὐτὲς *οἱ εἰδικὲς δομὲς ἱστορικότητας εἶναι οἱ διαφορετικοὶ*

---

6. Althusser, «L'objet du Capital», στὸ *Lire le Capital*, τομ. I, σελ. 126-127.
7. Στὸ ἴδιο, σελ. 136.

τρόποι παραγωγῆς, πού, σὲ τελευταία ἀνάλυση, στηρίζονται σ' ἕναν ὁρισμένο τρόπο παραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν. *Ἡ μαρξιστικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας εἶναι λοιπὸν μιὰ ἐπιστημονικὴ μελέτη τῆς ἀσυνεχοῦς διαδοχῆς τῶν διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς.*

Ἡ μαρξιστικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας, ποὺ ἔχει σὰν ἀντικείμενο τὴ μελέτη τῶν διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς, πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῆ γιὰ τὴ μελέτη συγκεκριμένων πραγματικοτήτων, γιὰ τὴν παραγωγὴ ἱστορικῶν γνώσεων στὸ ἐπίπεδο τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν καὶ τῶν πολιτικῶν συγκυριῶν τους[8]. Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ συγχέεται *ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας* μὲ τὶς ἐπιστημονικὲς ἐμπειρικὲς γνώσεις πάνω σὲ μιὰ ὁρισμένη ἱστορικὴ πραγματικότητα.

Ἡ χρησιμοποίηση *τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας* (δηλαδὴ τοῦ σώματος τῶν ἐννοιῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ) γιὰ τὴ μελέτη μιᾶς συγκεκριμένης πραγματικότητας, ἱστορικὰ προσδιορισμένης, εἶναι αὐτὸ ποὺ διακρίνει, σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο, ἕνα μαρξιστὴ ἱστορικὸ ἀπὸ ἕνα μὴ μαρξιστὴ ἱστορικό.

4. Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΥΛΙΣΜΟΣ: ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ

Εἴδαμε, στὸ κεφάλαιο ποὺ πραγματεύεται τὶς ἔννοιες τοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ὅτι τὸ πιὸ ὁλοκληρωμένο ἔργο τοῦ Μὰρξ — τὸ *Κεφάλαιο* — ἔχει σὰν ἀντικείμενο τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς, δηλαδὴ ἕνα ἀφηρημένο ἀντικείμενο, ποὺ δὲν ἐμφανίζεται ποτὲ μὲ καθαρὴ μορφὴ στὴν πραγματικότητα. Εἴδαμε ἐπίσης ποιὰ εἶναι τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς μελέτης: μᾶς παρέχει μιὰ ἐπιστημονικὴ γνώση τοῦ οἰκονομικοῦ ἐπιπέδου τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς στὴν προμονοπωλιακή του φάση. Ὁ Μὰρξ δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιήση τὸ ἀρχικό του σχέδιο, ποὺ ἦταν ἡ μελέτη ὅλων τῶν ἐπιπέδων τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

---

8. Βλέπε παρακάτω τὰ «ἐπίπεδα πραγμάτωσης» τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ.

Τί ὅμως κατευθύνει τὸ Μὰρξ στὴν ἐπιστημονική του μελέτη γιὰ τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς; Ποιὸς εἶναι ὁ «καθοδηγητικός του μῖτος»;

Ὁ καθοδηγητικὸς μῖτος του εἶναι *ἡ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ*, πού ὁ ἴδιος διατύπωσε, μὲ σχηματικό τρόπο, στὸν Πρόλογο τῆς *Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*. Μελετήσαμε τὶς κύριες ἔννοιες αὐτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας στὰ προηγούμενα κεφάλαια.

Οἱ *γενικὲς ἔννοιες* τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Μὰρξ, διαφέρουν ἀπὸ τὶς *εἰδικὲς ἔννοιες*, ποὺ ἀποτελοῦν τὴ θεωρία τοῦ οἰκονομικοῦ ἐπιπέδου τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Αὐτὲς οἱ εἰδικὲς ἔννοιες — ἀφηρημένη ἐργασία καὶ συγκεκριμένη ἐργασία, ἀξία ἀνταλλαγῆς καὶ ἀξία χρήσης, ὑπεραξία, κεφάλαιο σταθερὸ καὶ κεφάλαιο μεταβλητὸ κλπ. — εἶναι ἔννοιες, ποὺ χρησιμεύουν στὴ μελέτη μόνο τοῦ οἰκονομικοῦ ἐπιπέδου τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη τοῦ οἰκονομικοῦ ἐπιπέδου τοῦ φεουδαρχικοῦ ἢ τοῦ σοσιαλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀπαιτεῖ ἄλλες εἰδικὲς ἔννοιες.

Ὁ Μὰρξ διακρίνει καθαρὰ τὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες ἐννοιῶν ὅταν ἐκθέτη τὸ πλάνο μελέτης τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας στὴν Εἰσαγωγὴ στὴν *Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*. «Τὸ σχέδιο ποὺ πρέπει ν' ἀκολουθήσουμε εἶναι τὸ ἑξῆς: 1) οἱ γενικοὶ καὶ ἀφηρημένοι προσδιορισμοί, πού λιγότερο ἢ περισσότερο, ταιριάζουν σὲ ὅλες τὶς μορφὲς τῆς κοινωνίας..... 2) οἱ κατηγορίες ποὺ συγκροτοῦν τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας....»[9].

Ποιοὶ εἶναι γιὰ τὸν Μὰρξ αὐτοὶ οἱ γενικοὶ προσδιορισμοί; Πιστεύουμε ὅτι μποροῦμε νὰ τοὺς ἐντοπίσουμε, 1) διαβάζοντας προσεκτικὰ τὸ «γενικὸ συμπέρασμα» ὅπου ἔφτασε ὁ Μὰρξ καί, ἀφοῦ τὸ ἔκανε κτῆμα του, τὸ ἀκολούθησε σὰν καθοδηγητικὸ μῖτο στὶς μελέτες του, (συμπέρασμα ποὺ ἐκθέτει ὁ Μὰρξ στὸν *Πρόλογο τῆς Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*) καὶ 2) με-

---

9. Marx, *Introduction à la critique de l'économie politique*, στὸ Contribution...

λετώντας τὸ τέταρτο σημεῖο τῆς εἰσαγωγῆς στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ὁ Μὰρξ ἀρχίζει τὸ τέταρτο αὐτὸ σημεῖο μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ γενικὲς ἔννοιες: «Παραγωγή, μέσα καὶ σχέσεις παραγωγῆς. Σχέσεις παραγωγῆς καὶ σχέσεις κυκλοφορίας. Μορφὲς τοῦ Κράτους καὶ τῆς συνείδησης σὲ σχέση μὲ τοὺς ὅρους παραγωγῆς καὶ κυκλοφορίας. Νομικὲς σχέσεις, οἰκογενειακὲς σχέσεις».

Μὲ βάση αὐτὰ τὰ κείμενα μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀπαιτεῖ ἕνα σῶμα ἀπὸ πιὸ ἀφηρημένες, πιὸ γενικὲς ἔννοιες ἀπὸ τὶς εἰδικὲς αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Αὐτὲς οἱ γενικὲς ἔννοιες εἶναι τὰ ἐργαλεῖα, ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν νὰ ἀποκτήσουμε τὴ γνώση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Πρέπει λοιπὸν νὰ διακρίνουμε στὸν ἱστορικὸ ὑλισμό: μιὰ *γενικὴ θεωρία* (ἢ σῶμα ἀπὸ ἔννοιες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν ξεχωριστὴ μελέτη τῶν διαφόρων τρόπων παραγωγῆς) καὶ *περιφερειακὲς θεωρίες*, ποὺ ἀναφέρονται στοὺς διαφορετικοὺς τρόπους παραγωγῆς (δουλοκτητικό, φεουδαρχικό, καπιταλιστικό, σοσιαλιστικὸ κλπ.) καὶ στὸ πέρασμα ἀπὸ ἕναν τρόπο παραγωγῆς σ' ἕναν ἄλλο.

Ἂν θέλαμε, γιὰ παράδειγμα, νὰ τοποθετήσουμε μὲ ἀκρίβεια τὴ μαρξιστικὴ θεωρία γιὰ τὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι δὲν ἀνήκει στὴ γενικὴ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, ἀλλὰ σὲ μιὰ περιφερειακὴ θεωρία: στὴ θεωρία τοῦ περάσματος ἀπὸ τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς στὸ σοσιαλιστικὸ καί, πιὸ συγκεκριμένα, στὴν ὑπο-περιοχὴ ποὺ ἀποτελεῖ ἡ δικαιο-πολιτικὴ διάσταση αὐτοῦ τοῦ μεταβατικοῦ σταδίου.

5. ΕΠΙΠΕΔΑ ΠΡΑΓΜΑΤΩΣΗΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΥΛΙΣΜΟΥ: ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΓΚΥΡΙΑΣ

Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς εἶναι *ἐπιστημονικὴ θεωρία*. Σὰν ἐπιστημονικὴ θεωρία δὲ μᾶς παρέχει τὴ γνώση συγκεκριμένων πραγματικοτήτων. Στὸ *Κεφάλαιο*, γιὰ παράδειγμα, δὲ μᾶς παρέχει τὴ γνώση μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνίας, ἱστορικὰ προσ-

διορισμένης, ἀλλὰ τὴ γνώση ἑνὸς ἀφηρημένου ἀντικειμένου: τοῦ καθαροῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμός, ὅπως κάθε *θεωρία*, δὲ μᾶς δίνει κάποια συγκεκριμένη γνώση, μᾶς δίνει ὅμως τὰ μέσα (τὰ ἐργαλεῖα γιὰ διανοητικὴ δουλειά), ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση συγκεκριμένων ἀντικειμένων. Ἂν δέν ἐφαρμοστῆ ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς στὴν ἀνάλυση συγκεκριμένων πραγματικοτήτων, θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι εἶναι μία θεωρία ἀκρωτηριασμένη, ποὺ δὲν πετυχαίνει τοὺς σκοπούς της, ὅπως ἕνα βέλος ποὺ τὸ στριφογυρνᾶ κανένας ἀνάμεσα στὰ δάκτυλά του, χωρὶς ποτὲ νὰ τὸ ἐκτοξεύση.

Ἀκολουθώντας τὸν Ἀλτουσσέρ, θὰ ὀνομάσουμε θεωρητικὲς ἔννοιες τὶς ἔννοιες μιᾶς ἐπιστημονικῆς θεωρίας, ποὺ δὲ μᾶς παρέχουν τὴ γνώση μιᾶς συγκεκριμένης πραγματικότητας (τὶς ἔννοιες τῆς γενικῆς θεωρίας καὶ τῶν περιφερειακῶν θεωριῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ) καὶ θὰ ὀνομάσουμε ἐμπειρικὲς ἔννοιες, τὶς ἔννοιες ποὺ μᾶς παρέχουν τὴ γνώση μιᾶς συγκεκριμένης πραγματικότητας[10].

Αὐτὲς οἱ *ἐμπειρικὲς ἔννοιες* δὲν εἶναι ἁπλὴ ἀντιγραφὴ τῆς πραγματικότητας, μιὰ ἀνάγνωση καθαρὴ καὶ ἁπλή, ἄμεση, τῆς πραγματικότητας. Δὲ γίνεται, ὅμως, νὰ ὑπάρξουν, χωρὶς νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ *δεδομένα* ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν παρατήρηση καὶ τὴν ἐμπειρία.

«Μιὰ ἔρευνα ἢ μιὰ παρατήρηση δὲν εἶναι, πραγματικά, ποτὲ μιὰ παθητικὴ ἐργασία. Μπορεῖ νὰ γίνη μόνο κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν θεωρητικῶν ἐννοιῶν, ποὺ δροῦν καθεαυτές, εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, μέσα στοὺς κανόνες τῆς παρατήρησης, ἐκλογῆς καὶ κατάταξης, μέσα στὴν τεχνικὴ σύνθεση, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πεδίο τῆς παρατήρησης ἢ τῆς ἐμπειρίας. Μιὰ ἔρευνα καὶ μιὰ παρατήρηση, δηλαδὴ μιὰ ἐμπειρία, στὴν ἀρχὴ δὲν προμηθεύουν παρὰ μόνο τὰ *ὑλικά*, τὰ ὁποῖα, ἔπειτα ἀπὸ ἐπεξεργασία, δίνουν τὴν *πρώτη ὕλη* γιὰ μιὰ ἐργασία μετασχηματισμοῦ, ποὺ θὰ ἀκολουθήση καὶ θὰ παράγη τελικὰ

---

10. Althusser, *«Sur le travail théorique»*, *La Pensée*, No 132, Ἀπρίλης 1967, σελ. 6.

τὶς ἐμπειρικὲς ἔννοιες. Μὲ τὸν ὅρο, λοιπόν, *ἐμπειρικὲς ἔννοιες*, ἐννοοῦμε ὄχι τὸ ἀρχικὸ ὑλικό, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν διαδοχικῶν ἐπεξεργασιῶν, δηλαδή, τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας γνώσης, ποὺ καὶ ἡ ἴδια εἶναι πολύπλοκη. Σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία, τὸ ἀρχικὸ ὑλικό, ἔπειτα ἡ πρώτη ὕλη ποὺ προέκυψε, μετασχηματίστηκαν σὲ ἐμπειρικὲς ἔννοιες σὰν ἀποτέλεσμα τῆς παρέμβασης τῶν θεωρητικῶν ἐννοιῶν, εἴτε αὐτῶν τῶν ἴδιων εἴτε μὲ τὴν ἐνεργητικὴ παρουσία τους μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἐπεξεργασία μὲ τὴ μορφὴ πειραματικῶν συνθέσεων, κανόνων μεθοδολογίας, κανόνων κριτικῆς καὶ ἐμπειρίας κλπ.

Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὶς θεωρητικὲς καὶ τὶς ἐμπειρικὲς ἔννοιες δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου ἐπιφανειακὴ (οἱ θεωρητικὲς ἔννοιες δὲν ὑποβιβάστηκαν σὲ ἐμπειρικὰ δεδομένα), οὔτε μιὰ σχέση συναγωγῆς (οἱ ἐμπειρικὲς ἔννοιες δὲ συμπεραίνονται ἀπὸ τὶς θεωρητικὲς ἔννοιες)οὔτε ἀκόμα μιὰ σχέση ὑπαγωγῆς (οἱ ἐμπειρικὲς ἔννοιες δὲν εἶναι *τὸ εἰδικὸ* ποὺ συμπληρώνει *τὸ γενικὸ* τῶν θεωρητικῶν ἐννοιῶν σὰν εἰδικὲς περιπτώσεις αὐτῶν τῶν τελευταίων). Μᾶλλον πρέπει νὰ ποῦμε (χρησιμοποιώντας ἕναν ὅρο ποὺ πλησιάζει στὴν ἔκφραση τοῦ Μὰρξ, ὅταν μιλάει γιὰ τὴν «πραγμάτωση τῆς ὑπεραξίας») ὅτι οἱ ἐμπειρικὲς ἔννοιες «πραγματώνουν» θεωρητικὲς ἔννοιες στὴ συγκεκριμένη γνώση συγκεκριμένων ἀντικειμένων. Ἡ διαλεκτικὴ αὐτῆς τῆς «πραγμάτωσης» ἀξίζει, βέβαια, νὰ διαφωτιστῆ περισσότερο, κάτι ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ γίνη παρὰ μόνο στὴ βάση μιᾶς θεωρίας, ποὺ ἀφορᾶ τὴν πρακτικὴ τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς ἱστορίας τους» [11].

Ὑπάρχουν δύο ἐπίπεδα «πραγμάτωσης» τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας ἢ τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ: 1) *τὸ ἐπίπεδο τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ*, δηλαδὴ μιᾶς ὁρισμένης κοινωνικῆς δομῆς ποὺ παίρνει τὴ μορφὴ μιᾶς συγκεκριμένης ἀτομικότητας, διατηρώντας κάποια ταυτότητα στοὺς μετασχηματισμούς της (μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ὁ Πέτρος ἔχει μιὰ δομὴ προσωπικότητας, ἀλλὰ διατηρεῖ καὶ κάποια ταυτότητα σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του, ἂν καὶ περνᾶ ἀπὸ διαφορετικὰ στάδια

---

11. Στὸ Ἴδιο, σελ. 6 - 7.

ἐξέλιξης) 2) *τὸ ἐκίπεδο τῆς πολιτικῆς συγκυρίας* ἢ ἡ τωρινὴ στιγμὴ μιᾶς κοινωνικῆς δομῆς, δηλαδὴ οἱ ἰδιαίτερες μορφές, ποὺ παίρνει αὐτὴ ἡ ἀτομικότητα στὶς διαφορετικὲς στιγμὲς τῆς ἱστορίας.

6. Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΥΛΙΣΜΟΣ, ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΑΝΤΙΘΕΤΗ ΣΤΟ ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΟ ΡΕΒΙΖΙΟΝΙΣΜΟ[12]

Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς εἶναι ἐπιστήμη. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ ἐπιστημονικός του χαρακτήρας τὸν φέρνει σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ δογματισμὸ καὶ τὸν ρεβιζιονισμό.

Ἡ γνώση τοῦ τί εἶναι ἐπιστήμη εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἡ γνώση ὅτι αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξη παρὰ μόνο μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἀναπτύσσεται. Μιὰ ἐπιστήμη ποὺ ἐπαναλαμβάνεται, χωρὶς νὰ ἀνακαλύπτη κάτι, εἶναι μιὰ νεκρὴ ἐπιστήμη, δὲν εἶναι κἂν ἐπιστήμη, ἀλλὰ ἕνα ἀπολιθωμένο δόγμα. Μιὰ ἐπιστῆμη ζῆ μόνο, ἐφ' ὅσον ἀναπτύσσεται, δηλαδὴ ἐφ' ὅσον ἀνακαλύπτει. Αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ἐπίσης πολὺ σημαντικό. Γιατὶ μπορεῖ νὰ μπαίνουμε στὸν πειρασμὸ νὰ πιστέψουμε ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς καὶ ὁ διαλεκτικὸς ὑλισμός, ὅπως μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ σήμερα, ἀποτελοῦν ὁλοκληρωμένες ἐπιστῆμες καὶ νὰ δυσπιστοῦμε, γιὰ λόγους ἀρχῆς, σὲ κάθε καινούργια ἀνακάλυψη. Σίγουρα, τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἔχει δίκηο νὰ φυλάγεται ἀπὸ τοὺς ρεβιζιονιστές, ποὺ ἐπικαλοῦνται πάντα τοὺς τίτλους τῆς «καινοτομίας» ἢ τῆς «ἀνανέωσης» — ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἀπαραίτητη ἄμυνα δὲν ἔχει καμμιὰ σχέση μὲ τὴν καχυποψία ἀπέναντι στὶς ἀνακαλύψεις μιᾶς ζωντανῆς ἐπιστήμης....

Ὁ Μὰρξ, ὁ Ἔνγκελς καὶ ὁ Λένιν, ἐκφράστηκαν σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ σημεῖο χωρὶς κανένα δισταγμό. Ὅταν ὁ Μὰρξ, ἀστειευόμενος, ἔλεγε ὅτι δὲν εἶναι «μαρξιστής», ἤθελε νὰ πῆ ὅτι θεωροῦσε αὐτὸ ποὺ εἶχε κάνει, σὰν ἕνα ἁπλὸ ἐπιστημονικὸ ξεκίνημα καὶ ὄχι σὰν ὁλοκληρωμένη γνώση, γιατὶ μιὰ ὁλοκληρω-

12. Αὐτὴ ἡ παράγραφος πάρθηκε ὁλόκληρη ἀπὸ τὸν Althusser: «Théorie, pratique théorique et formation théorique. Idéologie et lutte idéologique», περιοδικὸ Casa de las Américas, Ἀβάνα (Κούβα), no 34 Φεβρουάριος 1966.

μένη γνώση εἶναι καὶ χωρὶς νόημα, ποὺ καταλήγει νωρίτερα ἢ ἀργότερα σὲ μιὰ μὴ ἐπιστήμη.

Ὁ Ἔνγκελς λέει τό ἴδιο ὅταν, γιὰ παράδειγμα, γράφει τὸ 1877: «χάρη στὶς ἀνακαλύψεις τοῦ Μὰρξ ὁ σοσιαλισμὸς ἔγινε ἐπιστήμη, ποὺ πρέπει τώρα νὰ τὴν ἐπεξεργαστοῦμε σὲ ὅλες της τὶς λεπτομέρειες»[13].

Ὁ Λένιν διακηρύσσει αὐτὴ τὴν ἀλήθεια μὲ ἀκόμα περισσότερη δύναμη τὸ 1889: «Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξη δυνατὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα, χωρὶς ἐπαναστατικὴ θεωρία ποὺ θὰ ἑνώνη ὅλους τοὺς σοσιαλιστές, ἀπ' ὅπου θὰ ἀντλοῦν ὅλες τους τὶς πεποιθήσεις καὶ ποὺ θὰ τὴν ἐφαρμόζουν στὶς μεθόδους τῆς πάλης τους καὶ στοὺς τρόπους ποὺ θὰ δροῦν. Ἡ ὑπεράσπιση μιᾶς τέτοιας θεωρίας, ποὺ πιστεύουμε ὅτι εἶναι βαθιὰ ἀληθινή, ἀπέναντι στὶς (ἀδικαιολόγητες) ἐπιθέσεις καὶ στὶς προσπάθειες νὰ τὴ διαστρέψουν, δὲ σημαίνει καθόλου ὅτι εἴμαστε ἐχθρικοὶ σέ κάθε κριτική. Δὲ θεωροῦμε μὲ κανένα τρόπο τὴ διδασκαλία τοῦ Μὰρξ σὰν κάτι τὸ ὁλοκληρωμένο καὶ κάτι ποὺ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θιχτῆ. Ἀντίθετα, εἴμαστε σίγουροι ὅτι ἔβαλε μόνο τὸ ἀγκωνάρι τῆς ἐπιστήμης, ποὺ οἱ σοσιαλιστὲς ἔχουν χρέος νὰ προωθήσουν σὲ ὅλες τὶς κατευθύνσεις, ἂν δέ θέλουν νὰ μείνουν πίσω ἀπὸ τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα. Πιστεύουμε ὅτι, ἰδιαίτερα οἱ Ρῶσσοι σοσιαλιστές, ὀφείλουν καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι νὰ συμβάλλουν στὴν ἐξέλιξη τῆς θεωρίας τοῦ Μὰρξ, γιατὶ αὐτὴ ὑποδείχνει μόνο τὶς κατευθυντήριες γενικές ἀρχές, ποὺ ἐφαρμόζονται σὲ κάθε ἰδιαίτερη περίπτωση, στὴν Ἀγγλία διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι στὴ Γαλλία, στὴ Γαλλία διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι στὴ Γερμανία, στὴ Γερμανία διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι στὴ Ρωσσία....»[14].

Αὐτὸ τὸ κείμενο τοῦ Λένιν ἀγκαλιάζει περισσότερα βασικὰ θέματα:

α) Ὁ Μὰρξ μᾶς ἔδωσε, στὸ θεωρητικὸ χῶρο, τοὺς «ἀκρογωνιαίους λίθους», τὶς «κατευθυντήριες γραμμές», δηλαδὴ τὶς βασικὲς θεωρητικὲς ἀρχές μιᾶς θεωρίας, *ποὺ πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ἀναπτυχθῆ*.

---

13. Engels, Anti-Dühring.
14. Lenin, *Notre programme* στὸ *Oeuvres*, τομ. 4, σελ. 217 - 218.

β) Αὐτὴ ἡ συμβολὴ στὴ θεωρητικὴ ἀνάπτυξη εἶναι ἕνα χρέος ὅλων τῶν σοσιαλιστῶν ἀπέναντι στὴν ἐπιστήμη τους πού, ἂν τὸ παραμελοῦσαν, θὰ ἀθετοῦσαν τὸ χρέος τους ἀπέναντι στὸν ἴδιο τὸ σοσιαλισμό.

γ) Πρέπει ὄχι μόνο νὰ ἀναπτύσσουν γενικὰ τὴ θεωρία, ἀλλὰ ἐπίσης νὰ γνωρίζουν νὰ ἀναπτύσσουν τὶς *ἰδιαίτερες ἐφαρμογές* της, σύμφωνα μὲ τὴν ἰδιαίτερη φύση τῆς κάθε συγκεκριμένης περίπτωσης.

δ) Αὐτὴ ἡ ὑπεράσπιση καὶ αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας προϋποθέτουν τόσο τὴ μεγαλύτερη σταθερότητα ἀπέναντι σὲ ὅλους ὅσους θέλουν νὰ μᾶς ὁδηγήσουν πέρα ἀπὸ τὶς ἐπιστημονικὲς ἀρχὲς τοῦ Μὰρξ ὅσο καὶ μιὰν ἀληθινὴ *ἐλευθερία κριτικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἔρευνας*, ποὺ θὰ ἀσκεῖται μὲ βάση τὶς θεωρητικὲς ἀρχὲς τοῦ Μὰρξ γι' αὐτοὺς ποὺ μποροῦν καὶ θέλουν νὰ προχωρήσουν πάρα πέρα, ἐλευθερία ἀπαραίτητη στὴ ζωὴ τῆς μαρξιστικῆς ἐπιστήμης ὅπως καὶ κάθε ἄλλης ἐπιστήμης.

7. Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ὑπάρχει, ἄραγε, ἐσωτερικὴ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴ σπουδαιότητα ποὺ δίνει ὁ μαρξισμὸς στὴν πάλη τῶν τάξεων, δηλαδὴ στὴν ἐπίδραση τῶν ἀνθρώπων πάνω στὴν ἱστορία, καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ἀποδέχεται τὸν ἱστορικὸ ντετερμινισμό;

Ἀπὸ τὸ 1843 ὁ Μὰρξ ἔγραφε στὸν Ruge : «Δέ λέμε στὸν κόσμο : ἐγκατάλειψε τοὺς ἀγῶνες σου, εἶναι κουτοί· τοῦ δίνουμε τὸ σωστὸ σύνθημα γιὰ τὸν ἀγώνα»[15]. Σχολιάζοντας αὐτὰ τὰ λόγια ὁ Λένιν γράφει: «Αὐτὸ τὸ σύνθημα τὸ βρῆκε ὁ Μὰρξ... μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση τοῦ σύγχρονου ἀστικοῦ συστήματος, μὲ τὴν ἐξήγηση τῆς *ἀναγκαιότητας* τῆς ἐκμετάλλευσης μέσα σὲ ἕνα τέτοιο σύστημα, μὲ τὴ μελέτη τῶν νόμων τῆς ἐξέλιξής

15. Marx, Lettre à Ruge de Septembre 1843, Βλ. Marx-Engels, *Sur la literature et l' art*, 1954, σελ. 137 - 168.

του»[16]. Βλέπουμε τώρα πώς ἡ ἀναγκαιότητα τῶν νόμων πού κυβερνοῦν τὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία, *δὲν συνεπάγεται τὴν παθητικότητα* τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι σ' αὐτοὺς τοὺς νόμους.

Δίνουμε πάλι τό λόγο στόν Λένιν: «Ἕνα ἀπό τὰ ὅπλα τοῦ ὑποκειμενιστῆ φιλοσόφου μας εἶναι ἡ ἰδέα τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στό ντετερμινισμὸ καὶ τὴν ἠθική, ἀνάμεσα στὴν ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα καὶ τό ρόλο τῆς προσωπικότητας. Γύρω ἀπ' αὐτό τὸ θέμα, μουτζούρωσε στίβες ἀπό χαρτιὰ ἀφήνοντας νὰ τοῦ ξεφύγουν μπόλικες συναισθηματικὲς καὶ φιλισταϊκὲς ἀνοησίες, γιὰ νὰ καταλήξη νὰ λύση αὐτὴ τὴ σύγκρουση ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ ρόλου τῆς προσωπικότητας. Στὴν πραγματικότητα, δὲν ὑπάρχει ἐδῶ καμμιὰ σύγκρουση.... Ἡ ἰδέα τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας δέν ἐξασθενεῖ καθόλου τό ρόλο τῆς προσωπικότητας στὴν ἱστορία: ὅλη ἡ ἱστορία σχηματίστηκε ἀπό πράξεις προσωπικοτήτων, πού ἀναμφίβολα εἶναι δρῶσες δυνάμεις. Τὸ πραγματικό ἐρώτημα πού μπαίνει, ὅταν κρίνεται ἡ δημόσια δραστηριότητα ἑνὸς ἀτόμου, εἶναι τοῦτο: ποιοὶ ὅροι μποροῦν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐπιτυχία αὐτῆς τῆς δραστηριότητας; ποῦ βρίσκεται ἡ ἐγγύηση ὅτι αὐτὴ ἡ δραστηριότητα δὲ θὰ παραμείνη μεμονωμένη πράξη, χαμένη σ' ἕναν ὠκεανὸ ἀπό ἀντίθετες πράξεις;»[17].

Ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία ἀπορρίπτει τὸ μαρξισμό, κατηγορώντας τον ὅτι εἶναι ἐκπρόσωπος τοῦ ἀπόλυτου ντετερμινισμοῦ τῆς ὕλης καὶ ὅτι ἔτσι ἀρνεῖται κάθε δυνατότητα δημιουργικῆς συμμετοχῆς τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἱστορία. Σ' αὐτό ὁ μαρξισμός ἀπαντᾶ: «στὴν πραγματικότητα, οἱ ἄνθρωποι φτιάχνουν τὴν ἱστορία, ἀλλὰ τὴ φτιάχνουν σὲ συνθῆκες καλὰ προσδιορισμένες. Καὶ γι' αὐτὸ ὁ μαρξιστὴς ἐρευνητὴς θὰ ἀναλύση πρῶτα τοὺς ὅρους ὕπαρξης, ἰδιαίτερα τοὺς ὑλικοὺς ὅρους: τὸν τρόπο ποὺ οἱ ἄνθρωποι παράγουν ὑλικὰ ἀγαθὰ καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις πού συνάπτουν μὲ ἀφορμὴ αὐτὴ τὴν παραγωγή».

Γενικά, ὁ μαρξισμὸς δὲ μιλᾶ γιὰ τὴν ἱστορία, ὅπως γιὰ τό

16. Lenine, *Ce que sont les «amis du peuple»* στὸ *Oeuvres choisies*, τομ. I, μέρος πρῶτο, σελ. 157.

17. Στὸ ἴδιο, σελ. 126 - 127.

ἔργο «ζωντανῶν ἀτόμων», γιατί αὐτὴ ἡ ἐκφραση τοῦ φαίνεται κενή. Ἀναλύοντας τὶς *πραγματικὲς* κοινωνικὲς σχέσεις καὶ τὴν *πραγματική* τους ἀνάπτυξη, ἀναλύει αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ προϊὸν τῆς δραστηριότητας τῶν ἀτόμων. Ἀντίθετα, ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία μιλᾶ χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ ἄτομα, γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα δὲν τοὺς παίρνει σὰ σημεῖο ἐκκίνησης στὴ μελέτη της, γιατί δὲ μελετᾶ τὶς συνθῆκες ποὺ τοὺς διαμορφώνουν ἔτσι : τὶς πραγματικὲς συνθῆκες ὕπαρξής τους, τὸ σύστημα τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι παίρνουν στὴν πραγματικότητα τὸ ἄτομο σά «μαριονέτα ποὺ τῆς γεμίζουν τὸ κεφάλι μὲ δικές τους ἰδέες καὶ αἰσθήματα».[18]

Οἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων ποὺ φαίνονται πολύμορφες καὶ δύσκολες στὴ συστηματοποίησή τους, γενικοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν μαρξισμό, ποὺ τὶς σύνδεσε μὲ τὶς πράξεις ὁμάδων ἀνθρώπων ποὺ κατέχουν διαφορετικὲς θέσεις μέσα στὴν κοινωνικὴ παραγωγή, μὲ τὶς πράξεις ὁρισμένων κοινωνικῶν τάξεων. Ἡ πάλη αὐτῶν τῶν τάξεων καὶ ὄχι ἡ πράξη μεμονωμένων ἀτόμων καθορίζει τὴν πορεία τῆς ἱστορίας. «Ἔτσι ἀνατράπηκε ἡ καθαρὰ μηχανιστικὴ καὶ παιδαριώδης ἀντίληψη τῶν ὑποκειμενιστῶν, ποὺ ἀρέσκονταν μάταια νὰ λένε ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι ἔργο ζωντανῶν ἀτόμων, χωρὶς νὰ ἐρευνοῦν νὰ μάθουν ποιὸ κοινωνικὸ περιβάλλον καθορίζει τὶς πράξεις τῶν ἀτόμων καὶ πῶς ἐνεργεῖ» [19].

Ἂς δοῦμε πῶς μελετᾶ ὁ Λένιν τὴ δράση τῶν συγκεκριμένων ἀτόμων στὴν ἱστορία, παίρνοντας γιὰ παράδειγμα τὸν παπᾶ Γκαπὸν στὴν περίφημη «ματωμένη Κυριακὴ» στὶς 9 τοῦ Γενάρη τοῦ 1905:

«Ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ κινήματος σὲ μᾶς στὴ Ρωσσία βρέθηκε κι ἕνας παπᾶς ποὺ τὴν ἐπομένη τοῦ συνθήματος νὰ συρθοῦν στὰ πόδια τοῦ τσάρου μ' ἕνα φιλειρηνικὸ αἴτημα, ἔρριξε τὸ σύνθημα ν' ἀρχίση ἡ ἐπανάσταση. «.... Δὲν ἔχουμε πιὰ τσάρο. Ἕνα ποτάμι αἷμα κύλισε σήμερα ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸ ρωσσικὸ λαό. Εἶναι καιρὸς γιὰ τοὺς ρώσους ἐργάτες ν' ἀρχίσουν χωρὶς αὐτὸ

18. Lenin, *Le contenu économique du populisme*, στὸ *Oeuvres*, τομ. I, σελ. 441.

19. Στὸ ἴδιο, σελ. 144.

τόν ἀγώνα γιά τήν ἐλευθερία τοῦ λαοῦ...». Δέν εἶναι ὁ παπᾶς Γκαπόν πού μιλᾶ ἐτσι: εἶναι ἡ φωνή χιλιάδων καί δεκάδων χιλιάδων ἀνθρώπων, ἡ φωνή ἑκατομμυρίων καί δεκάδων ἑκατομμυρίων ρώσσων ἐργατῶν καί ἀγροτῶν, πού μέχρι τώρα πίστευαν ἁπλοϊκά στόν πατερούλη τσάρο....

Αὐτά τά χρόνια, διαμόρφωσαν δεκάδες χιλιάδες ἐργάτες, πού τό ταξικό τους ἔνστικτο, στεριωμένο μέσα στίς ἀπεργίες καί τήν πολιτική ἀναταραχή, ὑπόσκαψε τά θεμέλια αὐτῆς τῆς πίστης. Ἀλλά ὑπῆρχαν ἀκόμα, πίσω ἀπό αὐτές τίς χιλιάδες καί τίς δεκάδες χιλιάδες ἀνθρώπων, ἑκατοντάδες χιλιάδες καί ἑκατομμύρια ἀπό ἐργάτες καί ἐκμεταλευμένους, ταπεινωμένους καί ἐξευτελισμένους προλετάριους καί μισοπρολετάριους, πού μέσα τους μποροῦσε νά στεριώση αὐτή ἡ πίση. Δέν ἦταν σέ θέση νά φτάσουν μέχρι τήν ἐξέγερση, ἦταν ἱκανοί μόνο νά ζητοῦν καί νά ἐκλιπαροῦν. Ὁ παπᾶ Γκαπόν ἔκφρασε τά αἰσθήματά τους, τή νοοτροπία τους, τό ἐπίπεδο τῶν γνώσεών τους καί τῆς πολιτικῆς τους πείρας καί αὐτό ἀκριβῶς δίνει ἱστορική σημασία στό ρόλο πού ἔρχεται νά παίξη, στήν ἀρχή τῆς ρώσσικης ἐπανάστασης, ἕνας ἄνθρωπος μέχρι χθές ἄγνωστος, πού γίνεται σήμερα στήν Πετρούπολη ὁ ἄνθρωπος τῆς ἡμέρας καί πέρα ἀπό τήν Πετρούπολη, στόν εὐρωπαϊκό τύπο»[20].

Ἄν ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου μετατράπηκε σέ ἱστορική πράξη, αὐτό συνέβη γιατί ἦταν ἡ ἔκφραση μιᾶς κοινωνικῆς δύναμης, πού καί ἡ ἴδια βρισκόταν μέσα στά ἀντικειμενικά δρια τῆς δομῆς.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν καλλίτερα, γιατί ἡ μαρξιστική θεωρία, μιλώντας γιά τήν ἱστορία, διακρίνει τούς ὅρους «ἄνθρωπο» ἤ «ἄτομο» ἀπό τούς ὅρους «μάζα» καί «τάξη». Καί καταλαβαίνουμε καλλίτερα αὐτή τή θεμελιακή θέση τοῦ μαρξισμοῦ: στίς ταξικές κοινωνίες δέ φτιάχνει ὁ ἄνθρωπος ἤ γενικά οἱ ἄνθρωποι τήν ἱστορία, ἀλλά οἱ μάζες, δηλαδή οἱ κοινωνικές δυνάμεις πού ἐμπλέκονται στήν πάλη τῶν τάξεων: αὐτές εἶναι ἡ κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορίας.

Ἀπό ἀδυναμία νά γίνη ἀντιληπτό τό ἀληθινό νόημα τῆς

20. Lenin, *Journées révolutionnaires*, στό *Oeuvres*, τομ. 8, σελ. 106 - 107.

μαρξιστικῆς θεωρίας γιὰ τὴν ἱστορία καὶ ὁ ρόλος ποὺ παίζει σ' αὐτὴν ἡ πάλη τῶν τάξεων, πέφτουμε συχνά σέ δυὸ λάθη ποὺ ἔχουν βαριὲς συνέπειες γιὰ τὸ ἐργατικὸ κίνημα: τὸν οἰκονομισμὸ ἢ αὐθορμητισμό, ποὺ προτείνει τὴν ὑποταγὴ στοὺς νόμους τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ τὸ βολονταρισμό, ποὺ παραγνωρίζει τοὺς ἐλάχιστους ἀντικειμενικοὺς ὅρους ποὺ εἶναι ἀναγκαῖοι γιὰ τὴν ἐμπλοκὴ σέ μιὰ νικηφόρα ἐπαναστατικὴ δράση.

8. ΔΥΟ ΠΑΡΕΚΚΛΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ: Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΒΟΛΟΝΤΑΡΙΣΜΟΣ

α) *Ὁ οἰκονομισμός*

Τὴν πιὸ ἐμφανὴ ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς πρώτης θεωρητικῆς παρέκκλισης τὴ συναντοῦμε στό ἐπίπεδο τῆς συνδικαλιστικῆς πρακτικῆς. Οἱ ἀγῶνες τῆς ἐργατικῆς τάξης ὑποβιβάζονται στὸν ἐπαγγελματικὸ ἀγώνα μὲ στόχο τὴν καλλιτέρευση τῶν οἰκονομικῶν ὅρων (καλλίτεροι μισθοί, πληρωμένες ἄδειες, κοινωνικὴ ἀσφάλεια κλπ...). Γιὰ τὸν οἰκονομισμό, ἡ πολιτικὴ πάλη τῆς ἐργατικῆς τάξης εἶναι μόνο ἡ πιὸ ἐξελιγμένη, ἡ πιὸ πλατιὰ καὶ ἡ πιὸ ἀποτελεσματικὴ μορφὴ τῆς οἰκονομικῆς πάλης.

Ὁ οἰκονομισμὸς θέλει νὰ πάρη μὲ τὸ μέρος του τοὺς ἴδιους τοὺς δημιουργοὺς τοῦ μαρξισμοῦ. Ἀναζητᾶ μὲ ζῆλο «περίφημα ἀποσπάσματα» πού θὰ μποροῦσαν νὰ δικαιολογήσουν τὴν πολιτικὴ του ἐγκράτεια. Φυσικὰ τὰ βρίσκει. Σε πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὰ ἔργα τους, ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς χρησιμοποιοῦν τυποποιημένα σχήματα πού, ἂν ἀπομονωθοῦν ἀπὸ τὸ ὅλο κείμενο καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ προβληματικὴ τῶν συγγραφέων, προσφέρονται γιὰ ἑρμηνεῖες οἰκονομικοῦ τύπου. Σ' αὐτὰ τὰ «φιλοοικονομιστικὰ» ἀποσπάσματα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀντιπαραθέσουμε πολλαπλάσια «ἀντι-οικονομικὰ» ἀποσπάσματα. Δὲ θὰ τὸ κάνουμε, γιατί δέν πιστεύουμε ὅτι ἡ ἐπιστήμη μπορεῖ νὰ ὑποβιβασθῆ στὸν συμψηφισμὸ ἀπὸ ἀποσπάσματα, ὑπὲρ καὶ κατά. Θὰ ἐπισημάνουμε, ἀντίθετα, τὶς θεωρητικὲς προϋποθέσεις ποὺ στηρίζουν τὴν οἰκονομιστικὴ τάση, προϋποθέσεις ὁλότελα ξένες στὴν μαρξιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας.

Πρώτη θεωρητική προϋπόθεση: *ὁ ὑποβιβασμὸς τοῦ ἐποικοδομήματος (δικαιο-νομικοῦ καὶ ἰδεολογικοῦ) σὲ ἕνα ἁπλὸ φαινόμενο τοῦ οἰκονομικοῦ.*

Ὁ οἰκονομισμὸς ἀρνεῖται ὅτι, θεωρητικά, μπορεῖ νὰ διαφέρη ὁ χρόνος τῆς πολιτικῆς δομῆς ἀπὸ τὸ χρόνο τῆς οἰκονομικῆς δομῆς, περιορίζοντας τὸν πολιτικὸ σὲ μιὰ ἁπλὴ ἐκδήλωση τοῦ οἰκονομικοῦ. Αὐτὸ ἦταν τὸ λάθος ποὺ ἔκαναν οἱ μενσεβίκοι στὴν ἀρχὴ τῆς Ἐπανάστασης τοῦ Ὀκτώβρη. Ὅπως λέει ὁ Λένιν: «εἶχαν ἀποστηθίσει ὅτι ἡ δημοκρατικὴ ἐπανάσταση ἔχει σὰν οἰκονομικὴ βάση τὴν ἀστικὴ ἐπανάσταση καὶ ἑρμήνευσαν αὐτὸ τὸ ἀξίωμα μὲ τὸ πνεῦμα ὅτι πρέπει νὰ περιορίσουν τοὺς δημοκρατικοὺς στόχους τοῦ προλεταριάτου στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀστικῆς μετριοπάθειας...».

Ἡ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ αὐθορμητισμοῦ, ποὺ βρίσκεται στὴ βάση τοῦ οἰκονομισμοῦ, εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς μορφὲς ποὺ ἐκδηλώνεται αὐτὸς ὁ περιορισμὸς τοῦ ἐποικοδομήματος σ᾽ ἕνα ἁπλὸ φαινόμενο τῆς οἰκονομικῆς δομῆς. Αὐτὴ ἡ αὐθορμητιστικὴ θεωρία περιορίζει τὴν ταξικὴ συνείδηση (φαινόμενο ποὺ ἀνήκει στὸν χῶρο τῆς ἰδεολογίας) σὲ μιὰ ἁπλὴ ἀντανάκλαση τῶν οἰκονομικῶν ὅρων. Πιστεύει ὅτι αὐτὴ ἡ συνείδηση ἀποκτᾶται αὐθόρμητα, ὅτι ἀρκεῖ, γιὰ παράδειγμα, νὰ εἶναι κανένας ἐργάτης γιὰ νὰ ἔχη ταξικὴ συνείδηση ἐργάτη. Ὁ μαρξισμὸς - λενινισμός, ἀντίθετα, ὑποστηρίζει ὅτι, ἂν ἀφεθοῦν οἱ μάζες στὶς παρορμήσεις τους, θὰ τείνουν αὐθόρμητα στὸ ρεφορμισμό. Ἀπὸ ἐκεῖ ἀπορρέει ἡ ἀναγκαιότητα νὰ «εἰσαχθῆ» ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία τοῦ Μάρξ στὸ ἐργατικὸ κίνημα. Μόνο ἡ συγχώνευση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας μὲ τὸ ἐργατικὸ κίνημα κάνει δυνατὴ τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ἐπαναστατικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος, δηλαδὴ ἑνὸς κόμματος τῆς ἐργατικῆς τάξης, ποὺ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καὶ τὴν πρωτοπορία της· ἑνὸς κόμματος ποὺ δείχνει στὴν ἐργατικὴ τάξη τὰ πραγματικὰ ταξικά της συμφέροντα καὶ τὰ μέτρα ποὺ πρέπει νὰ πάρη, γιὰ νὰ τὰ πραγματοποιήση. Ὁ οἰκονομισμὸς ἀρνεῖται, στὴν πράξη, τὸν πρωτοποριακὸ χαρακτήρα τοῦ ἐργατικοῦ κόμματος καὶ τὸ μετατρέπει ἀντίθετα σὲ ὀπισθοφυλακὴ τῆς τάξης ποὺ ἐκπροσωπεῖ.

Στὸν αὐθορμητιστικὸ οἰκονομισμὸ ταιριάζουν τὰ ἀκόλουθα

λόγια τοῦ Λένιν: «Θέλουν νὰ ἀναγνωρίσουν οἱ ἐπαναστάτες τὴν πληθώρα τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στὴν τωρινὴ στιγμή, δηλαδὴ τὴ «νομιμότητα» τῆς ὕπαρξης αὐτοῦ ποὺ ὑπάρχει ἀπὸ τὰ πράγματα· νὰ μὴν προσπαθοῦν οἱ «ἰδεολόγοι» νὰ ἐκτρέψουν τὸ κίνημα ἀπὸ τὸ δρόμο ποῦ προσδιορίζει ἡ ἀμοιβαία δράση τῶν ὑλικῶν στοιχείων καὶ τοῦ ὑλικοῦ μέσου... Εἶναι ἡ λατρεία τοῦ αὐθορμητισμοῦ, δηλαδὴ αὐτοῦ ποὺ ὑπάρχει αὐτὴ τὴ στιγμή....».

Ὁ οἰκονομισμὸς ἰσχυρίζεται λοιπὸν ὅτι ἡ οἰκονομικὴ πάλη εἶναι ἡ μόνη μορφὴ πάλης ποὺ ἀξίζει στὴν παροῦσα κατάσταση, ὅπου οἱ ἀντικειμενικοὶ ὅροι δὲν εἶναι ὥριμοι. Αὐτὴ ἡ ἀνωριμότητα, ὅμως, μεταμορφώνεται γιὰ τοὺς οἰκονομιστὲς σὲ χρόνια ἀνωριμότητα. Οἱ συνθῆκες δὲ θὰ εἶναι ποτὲ πραγματικὰ ὥριμες, ἂν ἀρνεῖται κανένας νὰ ἀναγνωρίση ἕναν ἀπὸ τοὺς προσδιοριστικοὺς συντελεστὲς τῆς κατάστασης ὡριμότητας, ποὺ εἶναι ἡ ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ ὀργάνωση τοῦ προλεταριάτου.

Δεύτερη θεωρητικὴ προϋπόθεση: *σύγχιση ἀνάμεσα στὰ δύο διαφορετικὰ ἐπίπεδα ἀφαίρεσης ἢ ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας, τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης μιᾶς ὁρισμένης ἱστορικῆς πραγματικότητας.*

Ἀναλύοντας τὴ συγκεκριμένη πραγματικότητα, ἰσχυρίζονται ὅτι οἱ διαφορετικοὶ τρόποι παραγωγῆς διαδέχονται ὁ ἕνας τὸν ἄλλο ἀναγκαστικά, σὰ νὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξη, σὲ ἕνα συγκεκριμένο κοινωνικὸ σχηματισμό, ἕνας καθαρὸς τρόπος παραγωγῆς, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὑποκατασταθῆ ἀπὸ ἕναν ἄλλο ἐπίσης καθαρὸ τρόπο παραγωγῆς.

Εἴπαμε κιόλας προηγούμενα ὅτι δὲν ὑπάρχει καμμιὰ καθαρὴ πραγματικότητα, ὅτι κάθε κοινωνικὸς σχηματισμὸς εἶναι μιὰ πολυσύνθετη πραγματικότητα, ὅπου ἀναμιγνύονται διαφορετικὰ συστήματα παραγωγῆς ὑλικῶν ἀγαθῶν, ποὺ πάνω τους ὑψώνονται πολυσύνθετες ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς δομές. Γι' αὐτὸ ἡ ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν συγκεκριμένων πραγματικοτήτων δὲ συνίσταται στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἕνα *τρόπο παραγωγῆς* στὸν ἄλλο, ἀλλὰ στὸ πέρασμα ἀπὸ μιὰ κυρίαρχη οἰκονομικὴ

δομή, μέσα σ' ἕνα *κοινωνικὸ σχηματισμό*, σὲ μιὰ ἄλλη μορφὴ κυριαρχίας.

Ὁ προσδιορισμὸς τῆς κυριαρχίας δὲν πραγματοποιεῖται μηχανικά, σύμφωνα μὲ νόμους ποὺ ἔχουν προθεσπισθεῖ γιὰ τοὺς καθαροὺς τρόπους παραγωγῆς. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν εἰδικὸ τρόπο, ποὺ παρουσιάζεται ὁ συνδυασμὸς τῶν διαφόρων συστημάτων παραγωγῆς μέσα στὴ συγκεκριμένη κοινωνία, ποὺ ἐξετάζεται καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ αὐτὴ διαρθρώνεται στὶς παγκόσμιες παραγωγικὲς σχέσεις.

Κατὰ συνέπεια, ἂν, *θεωρητικά*, ὁ μαρξισμὸς ἐπιβεβαιώνη τὴν *ἀσυνεχῆ* διαδοχὴ τῶν διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς καὶ ἐγκαθιδρύει μιὰ ὁρισμένη τάξη πραγμάτων ποὺ βασίζεται τελικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι *στὴ συγκεκριμένη ἱστορία* μιᾶς ὁρισμένης κοινωνίας ἐπαληθεύεται ἡ ἴδια θεωρητικὴ τάξη. Τὸ πολύπλοκο τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ὁ τύπος συνδυασμοῦ τῶν διαφόρων παραγωγικῶν σχέσεων, ἡ διάρθρωση στὶς παγκόσμιες παραγωγικὲς σχέσεις, ἡ πολιτικὴ μορφή, ποὺ παίρνουν οἱ ὁμάδες ποὺ ἐκπροσωποῦν τὶς ἐκμεταλλευόμενες τάξεις κλπ., ὅλα αὐτὰ προσδιορίζουν τὸν τρόπο ἀλληλοδιαδοχῆς τῶν σταδίων (καθυστερήσεις, λοξοδρομήματα, παλινδρομήσεις, ἅλματα κλπ.).

Τρίτη θεωρητικὴ προϋπόθεση καὶ πιὸ σημαντικὴ βάση τοῦ οἰκονομισμοῦ: ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ μαρξιστικὴ θεωρία εἶναι θεωρία ἐξελικτική, δηλαδὴ συνεχὴς διαδοχὴ διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς, ποὺ δημιουργοῦν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο, ξεκινώντας ἀπὸ ἕναν κοινὸ κορμό: τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

Ὁ οἰκονομισμὸς ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει νὰ εἶναι σεβαστὰ τὰ «στάδια τῆς ἀνάπτυξης» καὶ δὲν ἀντιλαμβάνεται τὴ δυνατότητα νὰ «ὑπερπηδηθοῦν» τὰ στάδια.

Δὲν εἶναι παράξενο ὅτι ἐδῶ βρήκαμε πολυάριθμα «περίφημα ἀποσπάσματα» γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἐξελικτικῆς («ἐγελιανῆς») ἑρμηνείας τῆς ἱστορίας. Ὅπως τὰ σχήματα τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς, ποὺ προσφέρονται γιὰ οἰκονομιστικὲς ἑρμηνεῖες, ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὴν ἀντίδρασή τους ἀπέναντι στὸν κυ-

ριαρχοῦντα ἰδεαλισμό[21], μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ μποροῦσαμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἐξελικτικὴ φρασεολογία πολλῶν κειμένων ἀπὸ τὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο, ποὺ χαρακτήρισε τὴν παραγωγὴ αὐτῶν τῶν ἔργων: ἡ βαριὰ ἐπίδραση τῆς ἐξελικτικῆς-διαλεκτικῆς σκέψης τοῦ Χέγκελ, ποὺ ὁ Ἔνγκελς ἀναφέρει μὲ πολὺ ἐνθουσιασμὸ στὸ ἔργο του *Λουδοβίκος Φόυερμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς γερμανικῆς κλασσικῆς φιλοσοφίας*, οἱ ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις τοῦ Δαρβίνου καὶ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς πάλης κατὰ τῆς μεταφυσικῆς σκέψης.

Ἂν ὅμως περάσουμε ἀπὸ τὸ φορμαλισμὸ ὁρισμένων φράσεων στὴ μελέτη τῆς σφαιρικῆς προβληματικῆς τῶν ἔργων τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς, διαβάζοντάς τα κριτικά, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ μαρξιστικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας, στὴ θεωρία, δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐξελικτικὴ θεωρία, ὅτι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἕνα τρόπο παραγωγῆς στὸν ἄλλο δὲν ἔχει καμμιὰ σχέση μὲ τὸ «στοιχεῖο τῆς συνέχειας» στὴν ἐξελικτικὴ θεωρία.

Στὸ μέρος ποὺ ἀφιερώσαμε στὴ μαρξιστικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας, εἴδαμε ὅτι ἦταν μιὰ θεωρία, δηλαδὴ ἕνα σύνολο ἀφηρημένων ἐννοιῶν. «Ὁ ρόλος τους δὲν εἶναι νὰ ἀντανακλοῦν, νὰ ἀναπαράγουν ἢ νὰ μιμοῦνται τὴν ἱστορία, ἀλλὰ νὰ εἶναι ἕνα

21. Ὅπως τὸ λέει ὁ Ἔνγκελς : «Ὁ Μὰρξ κι' ἐγὼ ὁ ἴδιος, ἐν μέρει φέρνουμε τὴν εὐθύνη γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι συχνὰ οἱ νέοι δίνουν περισσότερο βάρος στὴν οἰκονομικὴ πλευρὰ ἀπ' ὅ,τι τῆς πρέπει. Ἀντιμετωπίζοντας τοὺς ἀντιπάλους μας, ἔπρεπε νὰ ὑπογραμμίζουμε τὴ βασικὴ ἀρχὴ ποὺ ἐκεῖνοι ἀπέρριπταν καὶ δὲν βρίσκαμε λοιπὸν πάντα τὸ χρόνο, τὸν τόπο οὔτε τὴν εὐκαιρία νὰ δώσουμε τὴ θέση τους στοὺς ἄλλους συντελεστὲς ποὺ συμμετέχουν στὴν ἀλληλεπίδραση. Ὅταν, ὅμως, ἔπρεπε νὰ παρουσιάσωμε μία ἱστορικὴ περίοδο, δηλαδὴ νὰ περάσουμε στὴν πρακτικὴ ἐφαρμογή, ἄλλαζαν τὰ πράγματα καὶ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνῃ κάποιο λάθος. Ἀλλὰ δυστυχῶς, συμβαίνει πάρα πολὺ συχνὰ νὰ πιστεύῃ κανένας ὅτι κατάλαβε τέλεια μιὰ καινούργια θεωρία καὶ ὅτι μπορεῖ νὰ τὴν χειριστῇ χωρὶς δυσκολίες, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ οἰκειοποιεῖται τὶς βασικές της ἀρχὲς καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι πάντοτε ἀλήθεια. Δὲ θὰ μποροῦσα νὰ ἀπαλλάξω ἀπὸ αὐτὴ τὴ μομφὴ οὔτε ἕναν ἀπὸ τοὺς πρόσφατους μαρξιστές μας καὶ πρέπει νὰ πῶ ὅτι ἔκαναν πράγματα παράξενα...». Βλέπε Engels, Lettre à J. Bloch, du 21 - 22 Septembre 1890, Marx - Engels. *Oeuvres choisies*, τόμος III, σελ. 520.

χρήσιμο ἐργαλεῖο, γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὴν ἱστορία. Ἡ μαρξιστικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας περιορίζεται στὸ νὰ μᾶς παρέχη τὶς ἔννοιες τῶν δομῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐξαρτῶνται τὰ ἱστορικὰ γεγονότα.

Ὁ Μὰρξ μᾶς λέει ὅτι *ὅλοι οἱ τρόποι παραγωγῆς εἶναι ἱστορικὲς στιγμές, ἀλλὰ δὲ μᾶς λέει ὅτι ὁ ἕνας δημιουργεῖ τὸν ἄλλο.* Ὁ Λένιν τὸ καταλάβαινε ἔτσι, ὅπως φαίνεται στὰ παρακάτω λόγια ὅπου δείχνει πὼς διαστρέφεται ὁ μαρξισμός, ὅταν «ἀναμειγνύεται ὁλότελα αὐθαίρετα ὁ ἐγελιανισμός, (ἀναμειγνύεται) ἡ πίστη ὅτι κάθε κράτος πρέπει νὰ περάση ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὴ φάση τοῦ καπιταλισμοῦ...»[22] «Κανένας μαρξιστὴς δὲν εἶδε ποτὲ τὴ θεωρία τοῦ Μὰρξ σὰν ἕνα εἶδος φιλοσοφικο-ἱστορικοῦ σχήματος, ὑποχρεωτικοῦ γιὰ κάθε τι...».

Ὁ οἰκονομισμὸς εἶναι, μιὰ «ἐξελικτικὴ ἐγελιανὴ» παρέκκλιση τῆς μαρξιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας. Περιορίζει τὴν ἱστορία σὲ μιὰ συνεχὴ ἐξέλιξη ὁρισμένων δομῶν, τῶν τρόπων παραγωγῆς, ποὺ περιορίζονται μὲ τὴ σειρά τους στὴν οἰκονομικὴ δομή. Σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, δὲν ὑπάρχει θέση γιὰ τὴ δράση τῶν μαζῶν. Οἱ μάζες ἐκφράζουν μόνο τὴν ἐξέλιξη τῶν δομῶν.

β) *Ὁ βολονταρισμὸς*

Θὰ προσπαθήσουμε τώρα νὰ δώσουμε μιὰ εἰκόνα τῆς ἄλλης παρέκκλισης τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας: τοῦ βολονταρισμοῦ, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ἀριστερισμὸ ἢ τὴν «παιδικὴ ἀρρώστια τοῦ κομμουνισμοῦ».

Ἡ παράδοση τῆς ἐπαναστατικῆς μαρξιστικῆς λενινιστικῆς πάλης μᾶς δείχνει ὅτι κανένα ἐπαναστατικὸ κίνημα δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένο ἀπὸ παρεκκλίσεις, εἴτε πρὸς τὰ δεξιὰ (οἰκονομισμός, ρεφορμισμὸς κ.λ.π.), εἴτε πρὸς τ' ἀριστερὰ (τυχοδιωκτισμός). Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ στὰ νικηφόρα ἐπαναστατικὰ κινήματα — ρώσσικη, κινέζικη, κουβανέζικη ἐπανά-

22. Lenin, Le contenu économique du populisme, στὸ *Oeuvres*, τόμος I, σελ. 366.

σταση — πολέμησε πάντα καί μπόρεσε νά ξεπεράση αὐτές τίς δύο παρεκκλίσεις, πετυχαίνοντας ἔτσι νά διαμορφώση μιά σωστή πολιτική γραμμή, πού τήν ὁδήγησε στήν ἐξουσία.

Πιστεύουμε, λοιπόν, ὅτι πρέπει νά προσδιορίσουμε τί σημαίνει, γιά τή μαρξιστική-λενινιστική παράδοση, ἀριστερισμός.

Ὁ ἀριστερισμός εἶναι μιά παρέκκλιση τοῦ μαρξισμοῦ, πού χαρακτηρίζεται ἀπό τά ἀκόλουθα γνωρίσματα.

Στό ἰδεολογικό πεδίο: ἀπό ἕναν ἔντονο ὑποκειμενισμό. Ἡ ἐπιθυμία νά δοῦν τήν ἐπανάσταση πραγματοποιημένη, διαστρέφει τό ὅραμα τῆς πραγματικότητας: συγχέουν ἐπιθυμία μέ ἀντικειμενική πραγματικότητα. Αὐτός ὁ ὑποκειμενισμός καταλήγει στό δογματισμό. Σκέπτονται σά δογματιστές τῆς ἐπανάστασης, ἀποστηθίζουν χωρίς νά καταλαβαίνουν τά ἐπαναστατικά ἐξτρεμιστικά συνθήματα, πού ἔχουν ἀξία σέ ὁρισμένες συγκεκριμένες ἱστορικές συνθῆκες, ἀλλά πού δέν μποροῦν νά γενικευθοῦν μέ ἐλαφρότητα. Δέν ἀρκεῖ, γιά παράδειγμα, *νά θέλη κανένας νά πραγματοποιηθῆ* ἡ σοσιαλιστική ἐπανάσταση γιά νά ρίξη σά σύνθημα τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος: «ζήτω ἡ πάλη γιά τή σοσιαλιστική ἐπανάσταση». Ἀκόμα κι ὅταν ἔχη σάν τελική προοπτική τή σοσιαλιστική ἐπανάσταση, πρέπει συχνά — ἡ ἱστορία τῶν ἐπαναστάσεων τό ἔδειξε — νά προχωρήση σταδιακά: νά πραγματοποιήση πρῶτα τή δημοκρατική ἐπανάσταση πού μετασχηματίζεται ὕστερα σέ σοσιαλιστική ἐπανάσταση.

Στό πεδίο τῆς ὀργάνωσης: Ὁ ἀριστερισμός ἐκφράζεται ἐδῶ ἀπό ἕναν ἔντονο ἀτομικισμό. Αὐτός ἐκδηλώνεται, ἀπό τή μιά πλευρά, μέ τήν ἀδυναμία νά ἀποδεχθῆ τά πειθαρχικά μέτρα τοῦ κόμματος καί, ἀπό τήν ἄλλη, μέ τήν τάση νά χρησιμοποιῆ τίς δυνάμεις τοῦ κόμματος γιά προσωπικούς σκοπούς. Ὁ πολιτικός «καουντιλλισμός» (caudillisme) εἶναι μιά ἐκδήλωση τοῦ ἀτομικισμοῦ στό πεδίο τῆς ὀργάνωσης.

Στό πεδίο τῆς διεύθυνσης: Ἀπό τήν πλευρά τῆς ἐπαναστατικῆς στρατηγικῆς, ὁ ἀριστερισμός ἐκφράζεται μέ τήν ἀδυναμία νά διακρίνη τά δυνατά στάδια τῆς ἐπανάστασης. Συγχέει τόν τελικό στόχο μέ τά ἀναγκαῖα στάδια γιά νά φθάση αὐτό τό στόχο. Ἀπό αὐτή τή σύγχυση ἀπορρέει, στό πεδίο τῆς τακτι-

κῆς, ἡ ἀπόλυτη ἀνικανότητά τους νὰ ἐκτιμήσουν τὸ *συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων*. Δὲν καταλαβαίνουν ὅτι πρέπει νὰ παρατηρήσουν μὲ αὐστηρὴ ἀντικειμενικότητα τὶς ταξικὲς δυνάμεις καὶ τὸ συσχετισμό αὐτῶν τῶν δυνάμεων, πρὶν ἀρχίσουν μιὰ ὁρισμένη πολιτικὴ δραστηριότητα. Αὐτό τοὺς ὁδηγεῖ στὴν ἄρνηση κάθε δυνατότητας συμβιβασμοῦ μὲ δυνάμεις ποὺ δὲν ἐνδιαφέρονται ἄμεσα γιὰ τὸν σοσιαλισμό.

Ὁ ἀριστερισμὸς εἶναι μιὰ βολονταριστικὴ, ὑποκειμενιστικὴ παρέκκλιση τῆς μαρξιστικῆς-λενινιστικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας. Στὴ βάση της βρίσκεται ἡ ἴδια θεωρητικὴ προβληματικὴ ποὺ ὑπάρχει καὶ στὴν οἰκονομιστικὴ παρέκκλιση, ἀλλὰ ἀντεστραμμένη. Δὲν εἶναι πιὰ ὁ οἰκονομικὸς ντετερμινισμός, ἀλλὰ ἡ θέληση τῶν ἀνθρώπων, ὁρισμένων ἐπαναστατικῶν ὁμάδων καὶ τῶν ἡρώων τους, ποὺ καθορίζουν τὴν πορεία τῆς ἱστορίας. Ὁ ἀριστερισμὸς ἀμελεῖ νὰ ὑπολογίση τοὺς ἐλάχιστους δρους, ποὺ εἶναι ἀναγκαῖοι, γιὰ νὰ γίνη ἡ ἐπανάσταση. Ἡ χρόνια ἀνωριμότητα ποὺ ὑποστηρίζει ὁ οἰκονομισμὸς μεταμορφώνεται στόν ἀριστερισμό σὲ χρόνια ὡριμότητα τῶν ἐπαναστατικῶν προϋποθέσεων. Ἡ ὑποταγὴ στὰ αὐθόρμητα συμφέροντα τῶν μαζῶν, χαρακτηριστικὴ στὸν οἰκονομισμό, μετατρέπεται ἐδῶ σὲ μιὰ ἀπαγκίστρωση ἀπό τὶς μάζες.

Οὔτε ὁ οἰκονομισμός (ποὺ γι' αὐτὸν ἡ ἱστορία εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὰ πρίν), οὔτε ὁ βολονταρισμός (ποὺ γι' αὐτὸν ἡ ἱστορία εἶναι τὸ προϊόν τῆς θέλησης τῶν ἀνθρώπων, τῆς ἐπαναστατικῆς θέλησης ὁρισμένων ἀτόμων ἀποκομμένων ἀπό τὶς μάζες, ἀλλὰ πεισμένων ὅτι αὐτές, ἐν δυνάμει σοσιαλιστικές, θὰ τοὺς ἀκολουθήσουν ἀμέσως μόλις ἀρχίση ἡ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση), κάνουν κάποια ἀνάλυση τῶν σημερινῶν ἐπαναστατικῶν προϋποθέσεων, τῶν τάξεων, τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων καὶ τοῦ συσχετισμοῦ τῶν δυνάμεων ποὺ ὑπάρχουν σὲ κάθε χώρα. Καὶ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος πνίγουν τὶς ἐπαναστάσεις πρὶν ἀκόμα γεννηθοῦν, ἀλλὰ γιὰ ὁλότελα διαφορετικοὺς λόγους: ὁ οἰκονομισμὸς γιατὶ ἐμπιστεύεται τὸν αὐθορμητισμό τῶν μαζῶν, ὁ ἀριστερισμὸς γιατὶ ἐμπιστεύεται ὑπερβολικὰ τοὺς ἀνθρώπους ἢ τὶς μικρές ἐπαναστατικὲς ὁμάδες καὶ ἀμελεῖ τήν προετοιμασία μιᾶς ὀργάνωσης ἱκανῆς νὰ κινητοποιήση τὶς μάζες.

Αὐτὲς οἱ ἀριστερίστικες παρεκκλίσεις μποροῦν νὰ ἐμφανιστοῦν *στὸ ἐσωτερικὸ* τῶν μαρξιστικῶν - λενινιστικῶν κομμάτων· μποροῦν νὰ ἐμφανιστοῦν ἐπίσης καὶ *ἔξω ἀπ' αὐτά*, δημιουργώντας «γκρουπούσκουλα» καταδικασμένα νὰ παραμείνουν γκρουπούσκουλα, ὅσο δὲ διορθώνουν τὴν πολιτική τους γραμμή, ποὺ εἶναι ἀποκομμένη ἀπὸ τὶς μάζες.

Ἂς δοῦμε τὴν κριτικὴ ποὺ κάνει ὁ Λένιν σ' αὐτὰ τὰ γκρουπούσκουλα: «Ἡ ἱστορία τῆς ρωσσικῆς σοσιαλ-δημοκρατίας βρίθει ἀπὸ μικρὲς ὁμάδες ποὺ ἐμφανίστηκαν «γιὰ μιὰ ὥρα», γιὰ μερικοὺς μῆνες, μὴ ἔχοντας καμμιὰ ρίζα στὶς μάζες (ἐπομένως, μιὰ πολιτικὴ χωρὶς τὶς μάζες εἶναι μιὰ πολιτικὴ τυχοδιωκτική), ποὺ δὲν εἶχαν καμμιὰ σοβαρὴ καὶ σταθερὴ ἰδέα. Σὲ μιὰ μικροαστικὴ χώρα καὶ σὲ ἱστορικὴ περίοδο ἀστικῶν μεταρρυθμίσεων, εἶναι ἀναπόφευκτο ὅτι οἱ κάθε εἴδους διανοούμενοι ἑνώνονται μὲ τοὺς ἐργάτες καὶ προσπαθοῦν νὰ δημιουργήσουν κάθε εἴδους τυχοδιωκτικὰ γκρουπούσκουλα, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ μόλις ὑποδείξαμε»[23].

Καὶ στὴν ἐρώτηση: πῶς ἀποδεικνύεται ὁ τυχοδιωκτικὸς χαρακτήρας αὐτῶν τῶν γκρουπούσκουλων, ὁ Λένιν ἀπαντᾶ: «Ἡ ἀπόδειξη εἶναι ἡ ἱστορία τῶν τελευταίων δέκα χρόνων (1904 - 1914), τῶν πιὸ πλούσιων σὲ γεγονότα καὶ τῶν πιὸ ἀξιοσημείωτων. Οἱ ἡγέτες ὅλων αὐτῶν τῶν μικρῶν ὁμάδων παρουσίασαν στὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν δέκα χρόνων τὶς πιὸ ἀδύνατες, τὶς πιὸ ἀξιοθρήνητες, τὶς πιὸ γελοῖες διακυμάνσεις στὰ σημαντικὰ θέματα τῆς τακτικῆς καὶ τῆς ὀργάνωσης. Φανέρωσαν *τὴν ἀπόλυτη ἀνικανότητά τους* νὰ δημιουργήσουν ρεύματα ποὺ νὰ μποροῦν νὰ πιάσουν ρίζες στὶς μάζες» [24].

Μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ ἀνάγνωση αὐτοῦ τοῦ κειμένου μᾶς φαίνεται ὅτι αὐτὸ ποὺ προσδιορίζει θεμελιακὰ τὸν τυχοδιωκτικὸ ἀριστερισμὸ καὶ τὸν καταδικάζει σὲ πολιτικὴ στειρότητα, *εἶναι ἡ πραγματοποίηση μιᾶς πολιτικῆς ἀποκομμένης ἀπὸ τὶς μάζες*.

Στὴ στειρότητα *μιᾶς πολιτικῆς γραμμῆς χωρὶς τὶς μάζες*,

---

23. Lénin, *De l'aventurisme*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 20, σελ. 374.
24. Στὸ ἴδιο, σελ. 376.

μποροῦμε, ἄραγε, νὰ ἀντιτάξουμε σὰ λύση τὸ σύνθημα τῆς πολιτικῆς τῶν μαζῶν;

Ὄχι, γιατὶ δὲν ὑπάρχει ἕνα ἀλλὰ δύο εἴδη πολιτικῆς τῶν μαζῶν. Αὐτὴ πού ἀκολουθεῖ τὴν αὐθόρμητη θέληση τῶν μαζῶν, ξεχνώντας ὅτι οἱ μάζες βρίσκονται μέσα σὲ μιὰ κοινωνικὴ δομή, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία, καὶ ὅτι ὁδηγοῦνται στὸ ρεφορμισμό, ὅταν ἐγκαταλείπονται μόνες τους. Καὶ αὐτὴ ποὺ εἶναι ἱκανὴ νὰ ἑρμηνεύση, ὄχι τὰ φαινομενικὰ συμφέροντα τῶν μαζῶν, ἀλλὰ τὰ βαθύτερά τους συμφέροντα, τὰ πραγματικὰ ταξικὰ τους συμφέροντα.

Κάθε πολιτικὴ τῶν μαζῶν δὲν εἶναι ἐπομένως μιὰ ἐπαναστατικὴ πολιτική. Ἂν ἕνα κόμμα περιορίζεται στὴν ὀργάνωση ἀγώνων ποὺ ξεπηδοῦν αὐθόρμητα μέσα ἀπό τὴν ἐργατικὴ μάζα χωρὶς νὰ τοὺς συνδέη μὲ τὴν πάλη γιὰ τὰ μακρόχρονα στρατηγικὰ συμφέροντα, κάνει μιὰ πολιτικὴ ρεφορμιστικὴ καὶ ὄχι ἐπαναστατική.

Ἂς προσπαθήσουμε τώρα νὰ δώσουμε τὸν ὁρισμὸ τῆς μαζικῆς πολιτικῆς.

1. *Νὰ ἔχουμε ἐμπιστοσύνη στὶς μάζες.* Νὰ ἔχουμε πίστη στὸ ὅτι οἱ μάζες μποροῦν, ἐὰν κινητοποιηθοῦν σωστά, νὰ ἀντιληφθοῦν καὶ νὰ ἐνεργήσουν σύμφωνα μὲ τὴν ἐπαναστατική τους ἀποστολή. Νὰ ἔχουμε πίστη στό ὅτι οἱ μάζες μποροῦν νὰ δημιουργήσουν, ἀφοῦ σὲ κρίσιμες ὧρες τῆς ἱστορίας ἤξεραν νὰ ἐπινοήσουν νέες μεθόδους πάλης, νέους τρόπους γιὰ νὰ νικήσουν τοὺς ταξικούς τους ἐχθρούς.

2. *Νὰ σεβώμαστε τὶς μάζες.* Νὰ σεβώμαστε διαλεκτικὰ τὰ αὐθόρμητα, ἄμεσα συμφέροντά τους, καθὼς καὶ τὰ μακροπρόθεσμα συμφέροντά τους. Συγκεκριμένα, νὰ τοὺς προτείνουμε στόχους ποὺ ἐνῶ εἶναι δεμένοι μὲ τὰ μακροπρόθεσμα στρατηγικὰ τους συμφέροντα, ξεκινοῦν πάντα ἀπό τὰ αὐθόρμητα, ἄμεσά τους συμφέροντα. Μόνο ξεκινώντας ἀπὸ τὰ συμφέροντα, μποροῦμε νὰ κάνουμε τὸ κίνημα νὰ προοδεύση στήν πραγματοποίηση τῶν στρατηγικῶν συμφερόντων.

3. *Νὰ συμβουλευώμαστε τὶς μάζες.* Νὰ καταγράφουμε τὶς ἰδέες τους, τὶς γνῶμες τους ἀπέναντι στὰ γεγονότα. Νὰ μὴ τοὺς τὰ παρουσιάζουμε ὅλα ἕτοιμα, ἀπὸ ψηλά. Νὰ ἐλέγχουμε,

ἂν τὰ συνθήματα ποὺ ἀποφασίστηκαν, βρίσκουν πραγματικὴ ἀπήχηση στὶς μάζες. Πόσο σωστὰ φαίνονται κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα τὰ λόγια τοῦ Μάο. «Ὁ ἀγωνιστὴς ποὺ δὲν ἔχει κάνει ἔρευνες, δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ μιλᾶ».

4. *Νὰ πληροφοροῦμε τὶς μάζες.* Νὰ τὶς πληροφοροῦμε γιὰ τὶς συγκεκριμένες συνθῆκες ποὺ ζοῦν, γιὰ τὸ μέτωπο τῆς πάλης τους καὶ τὸ σύνδεσμό του μὲ τὰ ἄλλα μέτωπα. Νὰ τὶς πληροφοροῦμε γιὰ τὰ συγκεντρωμένα καθήκοντα καὶ γιὰ τὸν τρόπο ποὺ θὰ ἐκτελεσθοῦν μὲ ἐπιτυχία. Νὰ τὶς πληροφοροῦμε ἀληθινὰ τόσο γιὰ τὶς θετικὲς ὅσο καὶ γιὰ τὶς ἀρνητικὲς πλευρὲς τῶν πραγμάτων.

5. *Νὰ μορφώνουμε τὶς μάζες.* Νὰ ἀνεβάζουμε τὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς τους συνειδητοποίησης, ξεκινώντας ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀγῶνες τους. Νὰ τοὺς κάνουμε κατανοητὴ τὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς μερικότερους ἀγῶνες τους καὶ τὸν γενικὸ πολιτικὸ ἀγώνα.

6. *Νὰ ὀργανώνουμε τὶς μάζες.* Νὰ ψάχνουμε γιὰ τὰ σχήματα ποὺ ἐπιτρέπουν τὴ μεγαλύτερη συμμετοχή. Ἔχοντας αὐτὸ γιὰ σκοπό, εἶναι σημαντικὸ νὰ προσδιορίζουμε ποιὸς εἶναι ὁ πιὸ δυναμικὸς τομέας καὶ νὰ ἐπαγρυπνοῦμε ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ὀργάνωσή του, ἔτσι ὥστε κι αὐτός, μὲ τὴ σειρά του, νὰ μπορῇ νὰ παρασύρῃ τοὺς ἄλλους τομεῖς, τοὺς πιὸ παθητικοὺς καὶ πιὸ ἀργούς.

7. *Νὰ κινητοποιοῦμε τὶς μάζες.* Νὰ ρίχνουμε σὲ κάθε συγκυρία τὰ καταλληλότερα συνθήματα. Τὰ συνθήματα αὐτὰ θὰ εἶναι κατάλληλα καὶ θὰ προωθοῦν τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα στὸ μέτρο ποὺ δὲ θὰ εἶναι ἀφηρημένα, ἀλλὰ θὰ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν πραγματικὴ συνειδητοποίηση τῶν μαζῶν, γιὰ νὰ τὶς ὁδηγήσουν νὰ παλαίψουν γιὰ τὰ στρατηγικά τους συμφέροντα.

Μιὰ τελευταία λέξη: Ἐὰν εἶναι σημαντικό, γιὰ νὰ προσδιοριστῇ ἕνα ἐπαναστατικὸ κίνημα, τὸ ρίζωμά του στὶς μάζες καθὼς καὶ ἡ ἐπαναστατική, μαζική του πολιτική, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι κάθε μαρξιστικὸ κόμμα περνᾶ ἀναγκαστικὰ ἕνα πρῶτο στάδιο, ὅπου αὐτὸ τὸ ἀληθινὸ ρίζωμα στὶς μάζες, δὲν ὑπάρχει καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὸ στόχο κάθε ὀργα-

νωτικῆς προσπάθειας. Γι' αὐτὸ ὁ Λένιν, ὅταν ρωτήθηκε σχετικὰ μὲ τὸ πῶς ἀποδεικνύεται ὁ τυχοδιωκτικὸς χαρακτήρας ὁρισμένων γκρουπούσκουλων, ἐπιμένει στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἡ ἀπόδειξη βρίσκεται στήν ἱστορία. «*Μόνο στὴν πράξη καὶ ὄχι μὲ τὰ προγράμματα, τοὺς λόγους καὶ τὶς καλὲς προθέσεις ἀποδείχνονται οἱ καλοὶ πρωτοπόροι ἐπαναστάτες*».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Althusser, «Théorie, pratique théorique et formation théorique. Idéologie et lutte idéologique», *Casa de las Américas*, La Havane, no 34, Φλεβάρης 1966.

Althusser, «L'objet du Capital», στὸ *Lire le Capital*, τόμος I, σελ. 112-149.

Althusser, «Sur le travail théorique», *La pensée*, no 132, Ἀπρίλης 1967.

Lénine, *Notre programme*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 4, σελ. 216 - 220.

Λένιν, *Τί νὰ κάνουμε*, ἐκδόσεις Θεμέλιο, 1975.

Λένιν, Τὶ εἶναι «οἱ φίλοι τοῦ λαοῦ» καὶ πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες; ἐκδόσεις Θεμέλιο, 19775.

Lénine, *Le contenu économique du populisme*, στὸ *Oeuvres*, τόμος 4, σελ. 441-444.

Lénine, *De l'aventurisme*, στὸ *Oeuvres*, τὸμος 20, σελ. 374 - 378.

Mao Tsé-toung, *Interventions aux causeries sur la littérature et l'art à Yeuau*, στὸ *Oeuvres choisies*, τόμος III, σελ. 67 - 99.

Mao Tsé-toung, *L'étude*.

Mao Tsé-toung, *Réformons norte étude* στὸ *Oeuvres* choisies, τόμος III, σελ. 13 - 21.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η ΥΠΕΡΑΞΙΑ

Αὐτὸ τὸ παράρτημα προσπαθεῖ νὰ ἐκθέση ἁπλὰ καὶ μὲ ἀκρίβεια τὴν ἔννοια τῆς ὑπεραξίας, γιατὶ μόνον αὐτὴ ἐπιτρέπει νὰ ἐξηγήσουμε ἐπιστημονικὰ τὶς αἰτίες τῆς καπιταλιστικῆς ἐκμετάλλευσης καὶ ἔτσι νὰ δοῦμε τὶ πρέπει νὰ κάνουμε, γιὰ νὰ δοθῆ σ' αὐτὴν ἕνα τέλος.

Ἂν καὶ ὁ τελικὸς σκοπός μας εἶναι νὰ κατανοήσουμε πιὸ βαθιὰ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα ἐκμετάλλευσης, θὰ πρέπη, γιὰ νὰ πετύχουμε αὐτὸ τὸ σκοπό, νὰ ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν χαρακτηριστικῶν ἑνὸς «ἁπλοῦ ἐμπορευματικοῦ συστήματος»[1].

1. Η ΑΞΙΑ ΣΤΗΝ ΑΠΛΗ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

α) Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία: πρῶτες προϋποθέσεις ἑνὸς συστήματος ποὺ βασίζεται στὴν ἀνταλλαγὴ

Ἀκόμα καὶ σήμερα, στὶς πιὸ μακρινὲς γωνιὲς τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς καὶ ἄλλων ἠπείρων, συναντοῦμε κοινωνικὲς ὁμά-

1. Γιὰ νὰ πραγματοποιήσουμε αὐτὸ τὸ παράρτημα, χρησιμοποιήσαμε, ἐκτὸς ἀπὸ *Τὸ Κεφάλαιο* τοῦ Μάρξ, τὸ βιβλίο τῶν Lapidus καὶ Ostrovitianov, *Précis d'économie politique*, Paris, Editions Sociales Internationales, 1929. Συνιστοῦμε θερμὰ τὴν ἀνάγνωση αὐτοῦ τοῦ κειμένου ποὺ συνδυάζει τὴν ἁπλότητα καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια. (Τὸ κείμενο αὐτὸ δημοσιεύτηκε μὲ μία παρουσίαση τῆς Μ. Χάρνεκερ καὶ ἕνα σχέδιο γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Κεφαλαίου, μὲ τὸν τίτλο *El Capital: conceptos fondamentales*, Editorial Universitaria, Σαντιάγκο τῆς Χιλῆς 1971.

δες, ὅπου οἱ ἀνθρωποι ἱκανοποιοῦν τὶς βασικές τους ἀνάγκες ἀποκλειστικά μὲ τὰ μέσα τῆς ἴδιας τους τῆς οἰκονομίας: τό ψωμί τους τὸ φτιάχνουν μὲ στάρι ποὺ ἔσπειραν μόνοι τους, τά ροῦχα τους τὰ ἔχουν ὑφάνει μὲ τά χέρια τους ἀπό τό μαλλί τῶν δικῶν τους ἀρνιῶν, οἱ οἰκισμοί τους εἶναι χτισμένοι μὲ ξύλο καὶ πηλὸ τῆς περιοχῆς ὅπου ζοῦν κ.λ.π.

Ὁλότελα διαφορετική εἶναι ἡ ὄψη ποὺ παρουσιάζουν οἱ μεγάλες σύγχρονες πόλεις. Ἐκεῖ, δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος ποὺ νὰ ἱκανοποιῆ ὁ ἴδιος ὅλες του τὶς ἀνάγκες, χωρὶς νὰ καταφύγη στὶς ὑπηρεσίες κάποιου ἄλλου: ἡ τροφή, ἡ κατοικία, ὁ ρουχισμός τοῦ καθενός, ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐργασία μιᾶς σειρᾶς ἀπὸ ἄλλους ἀνθρώπους.

Στὶς πόλεις αὐτὲς, κάθε ἄνθρωπος ἔχει τήν ἐξειδικευμένη του ἐργασία: ἐργάτης μεταλλουργός, ἐργάτης ὑφαντουργός, ἀρτοποιός κ.λ.π. Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ζήση, χωρὶς νὰ συνδέεται, μὲ τόν ἕνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, μὲ τοὺς ὑπόλοιπους ἐργαζόμενους, ποὺ θὰ τοῦ προμηθεύσουν τὰ πράγματα ποὺ δὲν παράγει, ἀλλὰ ποὺ τὰ ἔχει ἀνάγκη, γιά νὰ ζήση. Στὶς μεγάλες πόλεις βλέπουμε, λοιπόν, ἀπό τή μιὰ πλευρά, ἕνα ἐξελιγμένο καταμερισμό τῆς ἐργασίας καὶ ἀπό τὴν ἄλλη, μιὰ μεγάλη ἀλληλεξάρτηση ἀνάμεσα στοὺς ἐργαζόμενους ποὺ ἀπασχολοῦνται σὲ διαφορετικοὺς τομεῖς. Ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσεται ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, τόσο μεγαλύτερη γίνεται ἡ ἀλληλεξάρτηση ἀνάμεσα στοὺς διαφορετικοὺς τομεῖς[2].

Ἀλλὰ πῶς ὑλοποιεῖται αὐτὴ ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στοὺς διάφορους ἐργαζόμενους; Ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς, ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ συνδεθοῦν οἱ διάφορες αὐτόνομες οἰκονομικὲς μονάδες, εἶναι ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν προϊόντων στὴν ἀγορά.

Στὶς οἰκονομίες ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἀνταλλαγή, κάθε παραγωγός (ἢ ὁμάδα παραγωγῶν), μεμονωμένα, παρασκευάζει προϊόντα, ὄχι γιὰ νὰ ἀνταποκριθῆ στὶς δικές του ἀνάγκες, ἀλλὰ γιὰ

2. Γιὰ τὶς ἔννοιες τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς κοινωνικοποίησης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων βλέπε ἀντίστοιχα τὰ κεφάλαια I καὶ III.

νά πουλήση αὐτά τά προϊόντα στήν ἀγορά καί νά ἀγοράση σέ ἀντάλλαγμα ἄλλα προϊόντα πού ἔχει ἀνάγκη γιά νά ζήση. Σ' αὐτή τήν περίπτωση τά προϊόντα ὀνομάζονται *ἐμπορεύματα*.

Ἡ καπιταλιστική οἰκονομία εἶναι μιά ἀπό τίς μορφές τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων.

Μιά ἄλλη μορφή εἶναι ἡ ἁπλή ἐμπορευματική οἰκονομία. Στήν ἁπλή ἐμπορευματική οἰκονομία, ὁ παραγωγός εἶναι καί ἰδιοκτήτης τοῦ ἐμπορεύματος καί τό διαθέτει ὅπως θέλει. Στήν καπιταλιστική οἰκονομία, οἱ ἄμεσοι παραγωγοί, οἱ ἐργαζόμενοι, δέν εἶναι ἰδιοκτῆτες τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγουν: αὐτά ἀνήκουν στούς κεφαλαιοκράτες (ἰδιοκτῆτες τῶν ἐργοστασίων, τῶν μέσων παραγωγῆς), πού ὑποχρεώνουν τούς ἐργάτες νά δουλεύουν γι' αὐτούς, μιά καί οἱ ἐργάτες στεροῦνται καί τά μέσα παραγωγῆς καί τά μέσα κατανάλωσης.

β) *Ἡ τιμή, φαινομενικός ρυθμιστής τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀνταλλαγή*

Στήν ἁπλή ἐμπορευματική οἰκονομία, ὅπως σέ κάθε οἰκονομία πού στηρίζεται στήν ἀνταλλαγή, οἱ κάτοχοι τῶν ἐμπορευμάτων ἐμφανίζονται στήν ἀγορά σάν ἰσότιμοι ἰδιοκτῆτες τῶν ἐμπορευμάτων τους καί δέν τά ἀποχωρίζονται, παρά μόνον ἄν πάρουν σέ ἀντάλλαγμα ἄλλα. Σάν ἀτομικοί ἰδιοκτῆτες, πού ἐπιδιώκουν δικά τους συμφέροντα, προσπαθοῦν πάντα νά πουλήσουν στήν πιό ψηλή τιμή. Μποροῦν, ὅμως, νά πραγματοποιήσουν τήν ἐπιθυμία τους αὐτή, δηλαδή νά πουλήσουν στήν πιό ψηλή τιμή;

Ἄν καί φαινομενικά ὁ πωλητής εἶναι ἀπόλυτος κύριος τῶν ἐμπορευμάτων του, δέν μπορεῖ νά ἐκπληρώση ἐλεύθερα τήν ἐπιθυμία του. Ὁ ἀγοραστής εἶναι καί αὐτός ἀφεντικό στά χρήματά του, πού τά διαθέτει ὅπως θέλει, καί κυριαρχεῖται ἀπό τήν ἐπιθυμία ν' ἀγοράση στήν πιό συμφερτική γι' αὐτόν τιμή. Ἀκόμα, ἐκτός ἀπό τόν συγκεκριμένο πωλητή τῶν ἐμπορευμάτων πού πήραμε γιά παράδειγμα, ὑπάρχουν κι ἄλλοι πολλοί τέτοιοι πωλητές. Οἱ ἀγοραστές, συχνά, δέν εἶναι ἀρκετοί καί γι' αὐτό οἱ πωλητές κινδυνεύουν νά μήν ξεπουλήσουν τό ἐμπό-

ρευμά τους. Ἀπὸ ἐδῶ ἀπορρέει ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στοὺς ἰδιοκτῆτες ἐμπορευμάτων: ἀρχίζει ἡ διαμάχη μεταξύ τους, τσακώνονται γιὰ τὸν πελάτη καί προσπαθοῦν νὰ πουλήσουν σὲ πιὸ χαμηλὲς τιμὲς ἀπὸ τοὺς ἀνταγωνιστές τους. Ἡ ἀγορὰ γίνεται ἔτσι τὸ θέατρο μιᾶς ἁπλῆς πάλης: ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, ἀνάμεσα σέ πωλητὲς καί ἀγοραστές, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀνάμεσα στοὺς μεμονωμένους πωλητές.

Ὅταν ὁ παραγωγὸς πάει στὴν ἀγορὰ μὲ τὰ ἐμπορεύματά του, δέν ξέρει ἂν ἐχη παράγει πολὺ ἢ λίγο. Δέν ξέρει ἀκριβῶς κατά πόσο θά γίνη δεκτὸ τὸ ἐμπόρευμά του. Μόνο ἡ ἀγορά, μὲ τὴν τιμὴ ποὺ διαμορφώνεται ἐκεῖ, μπορεῖ νά δείξη στὸν ἐξατομικευμένο παραγωγὸ τὴ σημασία τοῦ ἐμπορεύματός του μέσα στὴν κοινωνικὴ παραγωγή. Ἂν, λόγου χάρη, ἡ τιμὴ τῶν παπουτσιῶν ὑψωθῆ, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ παραγωγὴ ἦταν πολὺ μικρὴ σὲ σχέση μὲ τίς ἀνάγκες τῶν καταναλωτῶν· ἂν ἡ τιμὴ πέση, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ παραγωγὴ ἦταν μεγαλύτερη.

Οἱ μεμονωμένοι παραγωγοὶ παίρνουν ὑπ' ὄψη τους τὶς ἐνδείξεις αὐτὲς τῆς ἀγορᾶς: στὴν πρώτη περίπτωση, θ' αὐξήσουν τὴν παραγωγὴ τῶν παπουτσιῶν, στὴ δεύτερη θά τὴ μειώσουν. Ἔτσι, ἡ οἰκονομία ποὺ στηρίζεται στὴν ἀνταλλαγή, κατευθύνεται καί ρυθμίζεται ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν τιμῶν, καί αὐτὸς ὁ ρυθμιστὴς λειτουργεῖ αὐθόρμητα. Οἱ τιμὲς ποὺ ἐπικρατοῦν στὴν ἀγορά, πιρ' ὅλο ποὺ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀλληλεπίδρασης καὶ τῆς πάλης ἀνάμεσα στοὺς ἰδιοκτῆτες-παραγωγοὺς ἐμπορευμάτων, εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ τους θέληση, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ θέληση ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας. Ἡ τιμὴ ὁρισμένων ἐμπορευμάτων μπορεῖ ὡραιότατα νὰ εἶναι καταστροφικὴ γιά ἕναν συγκεκριμένο παραγωγό, τελικὰ ὅμως ἀναγκάζεται νὰ τὴν ἀποδεχθῆ.

Ἡ τιμὴ παίζει ἕνα τόσο μεγάλο ρόλο στὴν οἰκονομία ποὺ στηρίζεται στὴν ἀνταλλαγή, ὥστε θὰ πρέπη νὰ ἀναρωτηθοῦμε: ἀπὸ τὶ ἐξαρτῶνται οἱ τιμές; τὶ κάνει, ὥστε ἕνα πράγμα νὰ ἔχη αὐτὴν τὴν τιμὴ καὶ ἕνα ἄλλο μιὰ ἄλλη;

γ) *Ἡ τιμὴ ἐξαρτᾶται, ἄραγε, ἀπὸ τὴ χρησιμότητα; ἀπὸ τὴν προσφορὰ καὶ τὴ ζήτηση;*

Ἂν μπῶ σ' ἕνα κατάστημα καὶ ζητήσω ἕνα πουκάμισο, ὁ ὑπάλληλος θά μοῦ παρουσιάση διαφορετικοὺς τύπους πουκαμίσων, σὲ διαφορετικὲς τιμές. Ἂν ρωτήσω, γιατὶ τὸ ἕνα πουκάμισο κοστίζει περισσότερο ἀπό ἕνα ἄλλο, θά μοῦ ἀπαντήση ὅτι τὸ πρῶτο εἶναι ἀπό καλλίτερη ποιότητα κι ἑπομένως θά τὸ φορέσω περισσότερον καιρό.

Μπορεῖ, ὅμως, νὰ ἐξηγηθῆ ἡ τιμὴ ἀπὸ τὴν ποιότητα καὶ τή διάρκεια τῶν πραγμάτων; Ἂς παρατηρήσουμε τὴν τιμή ὄχι δυό πουκάμισων, ἀλλὰ ἑνὸς πουκάμισου κι ἑνὸς πιάτου. Ἕνα πιάτο εἶναι πολὺ πιό φτηνὸ ἀπὸ ἕνα πουκάμισο, κι ὅμως, ἂν εἶναι ἀπὸ πλαστικό, μπορεῖ νὰ διαρκέση πολὺ περισσότερο χρόνο. Ἡ διάρκεια τῆς χρήσης ἑνὸς πράγματος δὲν μπορεῖ, λοιπὸν, νὰ ἐξηγήση τὴν τιμή του.

Μήπως ἐξαρτᾶται ἡ τιμὴ ἀπὸ τὴ χρησιμότητα τοῦ πράγματος, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ποὺ τὸ ἔχουμε; Κι αὐτή ἡ ἐξήγηση δὲν εἶναι ἀρκετή. Ἀπὸ τὴ μιά πλευρά, τὸ ψωμὶ εἶναι πολὺ πιὸ χρήσιμο καὶ ἀπαραίτητο στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ διαμάντια, κι ὅμως αὐτὰ εἶναι πολὺ πιό ἀκριβά. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ χρησιμότητα καὶ ἡ ἀνάγκη ἑνὸς καὶ τοῦ ἴδιου ἀγαθοῦ, διαφέρουν σέ σχέση μὲ τοὺς ἀγοραστές: ἕνα καινούργιο πουκάμισο εἶναι πολὺ πιὸ χρήσιμο καὶ ἀναγκαῖο σέ κάποιον ποὺ ζεῖ φτωχικά, παρά σὲ κάποιον ἄλλο ποὺ ἐχει πολλὰ ροῦχα. Κι ὅμως, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι καὶ οἱ δύο διαλέγουν τὸ ἴδιο πουκάμισο, θά πρέπη νὰ πληρώσουν τὴν ἴδια τιμή.

Εἶναι λοιπὸν πολὺ δύσκολο νὰ προσδιοριστῆ ἡ χρησιμότητα τῶν προϊόντων. Ἀλλά, ἀντίθετα, θά παρατηρήση κανένας ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιοριστῆ πόσοι ἄνθρωποι θά ἤθελαν ν' ἀγοράσουν ἕνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο καὶ πόσοι ἄλλοι θά ἤθελαν νὰ τὸ πουλήσουν. Δέν μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε πόσο περισσότερο χρήσιμο εἶναι τὸ ψωμὶ ἀπὸ τὰ παπούτσια, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε πόσοι ἀνθρωποι ἤρθαν λόγου χάρη ν' ἀγοράσουν παπούτσια νούμερο 40

καὶ πόσα ὑπῆρχαν γιὰ πούλημα. Ἂν ὑπῆρχαν 10 ζευγάρια γιὰ 20 ὑποψηφιους ἀγοραστές, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ζήτηση εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν προσφορά. Ἂν ὑπῆρχαν 20 ζευγάρια γιὰ 10 ἀγοραστές, σημαίνει ὅτι ἡ προσφορά εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ ζήτηση.

Δὲν εἶναι, λοιπόν, τὸ παιχνίδι τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης πού προσδιορίζει τὶς τιμές; Ἡ ἴδια ἡ πεῖρα τῆς ζωῆς φαίνεται ὅτι ὑποστηρίζει αὐτὴ τὴν ἄποψη: ἂς σκεφτοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὶς ψηλὲς τιμὲς τῶν φρούτων στὴν ἀρχὴ κάθε ἐποχῆς (ὅταν ἡ προσφορά δὲν εἶναι ἄφθονη) καὶ τὴ μείωση τῶν τιμῶν πού γίνεται δεκτὴ στὰ τελευταῖα πού ἀπομένουν (ὅταν ἡ ζήτηση μειώνεται). Ἀλλά, ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ προσφορὰ καὶ ἡ ζήτηση ἐπιδροῦν πάνω στὶς τιμές, δὲν ἀποτελοῦν καθόλου τὸν προσδιοριστικό παράγοντα τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων. Ἂν, γιὰ παράδειγμα, ὑπάρχουν στὴν ἀγορὰ 1000 κιλὰ τομάτες καὶ οἱ ἀγοραστὲς ζητοῦν μόνο 500, ἂν, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὑπάρχουν στὴν ἀγορὰ 100 ζευγάρια παπούτσια καὶ οἱ ἀγοραστὲς ζητοῦν μόνο 50, εἶναι ἐπόμενο ὅτι, στὴν ἀγορὰ τῆς τομάτας καὶ τῶν παπουτσιῶν, ἡ προσφορά εἶναι διπλάσια ἀπό τὴ ζήτηση. Ἂν ὑποθέσουμε ὅτι οἱ τιμὲς προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν προσφορὰ καὶ τὴ ζήτηση, τότε θὰ ἔπρεπε ἕνα κιλὸ τομάτες νά πουλιέται στὴν ἴδια τιμὴ μὲ ἕνα ζευγάρι παπούτσια.

Ὁ νόμος τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης μπορεῖ φυσικὰ νὰ ἐξηγήση τὶς ποικιλίες τῶν τιμῶν: γιατί τὸ κιλὸ τομάτες κοστίζει περισσότερο σήμερα ἀπὸ τὴν περασμένη βδομάδα, γιατί τὰ παπούτσια πουλιοῦνται σὲ ἔκπτωση στὸ τέλος κάθε ἐποχῆς. Ἀλλὰ δὲ μᾶς ἐξηγεῖ γιατὶ τὸ κιλὸ τομάτες κοστίζει λίγες δραχμές, ἐνῶ ἡ τιμή τῶν παπουτσιῶν φτάνει τὶς ἑκατοντάδες δραχμές.

Μὲ λίγα λόγια, ὁ νόμος τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης μπορεῖ νὰ μᾶς πληροφορήση γιὰ τήν ἐξέλιξη τῶν τιμῶν σὲ μιὰ μικρὴ χρονικὴ περίοδο, ἀλλὰ δὲ μᾶς ἐξηγεῖ γιατὶ ἕνα ἐμπόρευμα κοστίζει περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἄλλο.

δ) *Ἡ τιμὴ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ κόστος παραγωγῆς;*

Ἕνας παραγωγὸς ἐμπορευμάτων ἐγκαταλείπει τὴν παραγωγὴ τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ πωλοῦνται μὲ ζημιά, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἀρκετοὶ ἀγοραστές, καὶ ἀρχίζει νὰ παράγη αὐτὰ ποὺ ζητοῦνται. Πῶς καταλαβαίνει ὅτι ἡ παραγωγὴ ὁρισμένων ἐμπορευμάτων εἶναι ἀσύμφορη ἢ ἐπιζήμια; Τὸ καταλαβαίνει, φυσικά, ἐπειδὴ τοῦ ἔχουν κοστίσει.

Ἀπὸ τὸ ψηλὸ κόστος ἐπίσης θὰ ἐξηγήση ὁ παραγωγός, αὐθόρμητα καὶ τίς ψηλὲς τιμὲς τῶν προϊόντων. Ὅλα αὐτὰ δὲν ὁδηγοῦν, ἄραγε, νὰ ποῦμε ὅτι ἡ τιμὴ κάθε ἐμπορεύματος προσδιορίζεται τελικὰ ἀπὸ τό κόστος τῆς παραγωγῆς;

Γιὰ ν' ἀπαντήσουμε σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, ἂς πάρουμε ἕνα συγκεκριμένο παράδειγμα: μιὰ ράφτρα, ποὺ ράβει στὸ σπίτι της φορέματα μὲ σκοπὸ νὰ τὰ πουλήση.

Ποιὸ εἶναι τὸ κόστος παραγωγῆς τῶν φορεμάτων ποὺ παρασκευάζει; Πρέπει νὰ ξοδέψη χρήματα, γιὰ ν' ἀγοράση τίς πρῶτες ὕλες (ὕφασμα, κουμπιά, κλωστή). Πρέπει νὰ πληρώση τὸ νοίκι τοῦ δωματίου ὅπου ἐργάζεται, καθὼς καὶ τὸ φωτισμὸ καὶ τὴ θέρμανση. Πρέπει ἐπίσης νὰ λογαριάση τὴν ἀπόσβεση τῆς ραπτομηχανῆς, ποὺ φθείρεται ὅσο χρησιμοποιεῖται: ἐὰν ἡ ραπτομηχανὴ κοστίζη 10.000 δραχμὲς καὶ μπορεῖ νὰ ράψη μόνο 500 φορέματα, ἡ φθορὰ τῆς μηχανῆς πρέπει νὰ συμπεριληφθῆ στὴν τιμὴ κάθε φορέματος γιὰ τό ποσό τῶν 20 δρχ., ἔτσι ὥστε, ὅταν φθαρῆ ἡ μηχανή, νὰ μπορῆ νὰ ἀντικατασταθῆ.

Τὸ σύνολο, λοιπόν, αὐτῶν τῶν ἐξόδων καθορίζει τὴν τιμὴ τῶν ρούχων; Αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι δὲν πληρώνουμε τίποτα γιὰ τὴν ἐργασία τῆς ράφτρας ποὺ θὰ ἦταν καταδικασμένη νὰ πεθάνη στὴν πεῖνα. Ἂν ἡ ράφτρα ἀφιερώνη μιὰ ὁλόκληρη ἡμέρα γιὰ νά ράψη ἕνα φόρεμα, πρέπει νὰ πάρη γιὰ τὴν ἐργασία της μιά ἀμοιβή, ποὺ θὰ τῆς ἐπιτρέψη ν' ἀγοράση τὰ ἀπαραίτητα ἐμπορεύματα γιὰ νὰ ζήση καὶ πού, ἀναγκαστικά, δὲν μπορεῖ νὰ παράγη ὅσο ράβει. Πρέπει, ἐπομένως, ν' ἀνταλάσση τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας της μὲ τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας τῶν ἄλλων.

Ἔτσι, ἡ τιμὴ ἑνὸς φορέματος πρέπει νὰ περιέχη τὰ ἑξῆς στοιχεῖα:

950 δρχ. = ὕφασμα	*πρῶτες ὕλες*	*μέσα παραγωγῆς*	
100 δρχ. = κουμπιὰ			
40 δρχ. = κλωστὴ			
20 δρχ. = φθορὰ τῆς μηχανῆς	*μέσα ἐργασίας*		
20 δρχ. = ἠλεκτρικὸ			
30 δρχ. = θέρμανση			
40 δρχ. = νοῖκι			
800 δρχ. = ἐργασία τῆς ῥάφτρας		*ἐργασιακὴ δύναμη*	
2.000 δρχ. = *γενικὸ κόστος*			

Ἡ ῥάφτρα προσπαθεῖ, φυσικά, νὰ πουλήση τὸ φόρεμα πιὸ ἀκριβὰ ἀπ' ὅ,τι κοστίζει. Καμμιὰ φορὰ τὸ καταφέρνει, ὅταν ἡ ζήτηση ξεπερνᾶ τὴν προσφορά. Ἀλλὰ στὴν περίπτωση αὐτή, ἡ συμφερτικὴ τιμὴ τῶν φορεμάτων ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴν αὔξηση τῆς προσφορᾶς στὴν ἀγορὰ καὶ ἡ τιμὴ ξαναπέφτει. Μὲ λίγα λόγια, οἱ τιμὲς ποικίλουν σύμφωνα μὲ τὶς ἀλλαγὲς τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης, ἀλλὰ οἱ παραλλαγὲς αὐτὲς δὲν ἀπομακρύνονται σημαντικὰ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ποὺ προσδιορίζει τὸ κόστος παραγωγῆς.

Θὰ ποῦμε, λοιπόν, ὅτι ἡ τιμὴ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ κόστος παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων; Αὐτὴ ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι ἀκόμα ἱκανοποιητική, γιατί, χωρὶς νὰ λογαριάσουμε τὴν ἐργασία τῆς μοδίστρας, πῶς διαμορφώνεται ἡ τιμὴ τῶν διαφόρων στοιχείων ποὺ μπαίνουν μέσα στὸ κόστος παραγωγῆς; Τὸ ὕφασμα, γιὰ παράδειγμα, κοστίζει 950 δρχ., γιατὶ χρειάστηκε ν' ἀγοράσουμε τίς πρῶτες ὕλες (τὸ μαλλὶ) καὶ νὰ καταναλώσουμε μιὰ συγκεκριμένη ποσότητα ἐργασίας, γιὰ νὰ τὸ ἑτοιμάσουμε. Ἡ τιμὴ τοῦ μαλλιοῦ ἐξαρτᾶται κι αὐτὴ ἀπὸ τὴν τιμὴ τῶν ὑλικῶν (ἂς ποῦμε, τὴν τιμὴ τῶν ἀρνιῶν ἀφοῦ ἀφαιρέσουμε τὰ κόκ-

καλα, τὸ κρέας καὶ τὸ δέρμα) καὶ τῆς ἐργασίας (κούρεμα). Ἀλλὰ ἡ τιμὴ τοῦ ἀρνιοῦ περιέχει τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν τροφή του καὶ τὴ συντήρησή του. Ἔτσι, μποροῦμε, σὲ τελευταία ἀνάλυση, νὰ συνοψίσουμε ὅλα τὰ ἔξοδα ποὺ χρειάστηκαν νὰ γίνοὺν γιὰ τὴν παραγωγὴ τῶν ἀγαθῶν σὲ ἔξοδα γιὰ τὴν ἐργασία τῶν διαφόρων κατηγοριῶν ἐργαζομένων.

Φτάνουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐπίπεδο τῆς τιμῆς ἑνὸς ἐμπορεύματος, ποὺ γύρω του δημιουργοῦνται περιορισμένες παραλλαγὲς στὴν ἀγορά, προσδιορίζεται τελικὰ ἀπὸ τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν ἐργασία.

ε) *Ἡ ἐργασία, βάση τῆς ἀξίας.*

Στὰ προηγούμενα σημεῖα, εἴδαμε ὅτι ἡ τιμὴ ἑνὸς ἐμπορεύματος μπορεῖ νὰ αὐξομειώνεται ἀνάλογα μὲ τὴν προσφορὰ καὶ τὴ ζήτηση, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ προσφορὰ καὶ ἡ ζήτηση δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγήσουν τὸ ἐπίπεδο ποὺ γύρω του ἀσκοῦνται αὐτὲς οἱ διακυμάνσεις. Αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἐξηγεῖται τελικὰ μόνο ἀπὸ τὴν ποσότητα ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαία, γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν τὰ ἐμπορεύματα. Ὀνομάζουμε αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο *ἀξία* (ἢ ἀξία-ἐργασία) τοῦ ἐμπορεύματος καὶ γι' αὐτὸ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι *ἡ ἀξία (ἐργασία) εἶναι ἡ βάση τῆς τιμῆς κάθε ἐμπορεύματος.*

Ἔτσι, ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἰδιότητες τοῦ ἐμπορεύματος (παπούτσια, πιάτα, διαμάντια κ.λ.π.), τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς, ὁ συλλογισμός μας μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ἀνθρώπινη ἐργασία.

Αὐτὴ ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία εἶναι, ὅπως καθένας καταλαβαίνει, ἡ βάση ὅλης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Γιὰ νὰ ἱκανοποιηθοῦν οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, χρειάζονται ἀντικείμενα· αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα δὲν πέφτουν ἕτοιμα ἀπὸ τὸν οὐρανό, εἶναι προϊόντα τῆς ἐργασίας τῶν ἀνθρώπων.

Ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος δὲ ζῆ καὶ δὲν ἐργάζεται μόνος στὸν κόσμο· ζῆ καὶ ἐργάζεται κοινωνικά. Μέσα στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας, οἱ ἄνθρωποι ἐξαρτῶνται ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, διαμορφώνουν ἀνάμεσά τους συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγῆς.

Ἡ ἐργασία ἑνὸς ἀτόμου γίνεται ἔτσι ἕνα τμῆμα τῆς κοινω-

νικῆς ἐργασίας καὶ οἱ παραγωγικὲς σχέσεις πρέπει νὰ ἐξασφαλίζουν ἕνα τέτοιο καταμερισμὸ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, ὥστε ἡ κοινωνία ὁλόκληρη νὰ μπορῆ, στὸ σύνολό της, νὰ ἱκανοποιῆ τὶς ἀνάγκες της. Σὲ μιὰ οἰκονομία ποὺ στηρίζεται στὴν ἀνταλλαγή, αὐτὸς ὁ καταμερισμὸς ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς ἀγορᾶς, ἀπό τὴ διακύμανση τῶν τιμῶν γύρω ἀπὸ τὴν ἀξία.

Ὀνομάζουμε νόμο τῆς ἀξίας, τὸ νόμο ποὺ διέπει τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ἐμπορευμάτων. Δείχνει ὅτι ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἐμπορευμάτων στὴν ἀγορὰ ἐξαρτᾶται τελικὰ ἀπὸ τὴν ποσότητα τῆς ἐργασίας ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένη σ' αὐτά: ἂν ἕνα ἐμπόρευμα κοστίζει 10 φορὲς περισσότερο ἀπὸ κάποιο ἄλλο, αὐτὸ συμβαίνει γιατί περιέχει 10 φορὲς περισσότερη ἐργασία.

Αὐτὸς ὁ νόμος τῆς ἀξίας ρυθμίζει αὐτόματα τὴν ἐμπορευματικὴ οἰκονομία ποὺ στηρίζεται στὴν ὕπαρξη αὐτόνομων παραγωγῶν, μὲ μόνη σύνδεση ἀνάμεσά τους τὴν ἀγορά. Θὰ ἐξακολουθῆ νὰ ὑπάρχη, ὅσο θὰ ὑπάρχουν αὐτόνομοι παραγωγοί, πού συνδέονται μεταξύ τους μόνο μὲ τὸ μηχανισμὸ τῆς ἀγορᾶς. Ὅταν ἡ κοινωνία θὰ εἶναι ἱκανὴ νὰ προγραμματίζη ὁλοκληρωτικὰ τὴν οἰκονομία καὶ ὁ καταμερισμὸς τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας θὰ μπορῆ νὰ γίνεται συνειδητὰ (μὲ τὸν προγραμματισμό) καὶ ὄχι τυχαῖα (ἀπὸ τὴν ἀγορά) ὁ νόμος τῆς ἀξίας θὰ ἐξαφανισθῆ, γιατί δὲ θὰ ἔχη πιὰ νόημα.

στ) *Ἀτομικὴ ἐργασία καὶ κοινωνικὰ ἀναγκαία ἐργασία*

Εἴπαμε ὅτι ἡ ἀξία ἑνὸς ἐμπορεύματος προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ποσότητα ἐργασίας ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένη σ' αὐτό. Σημαίνει αὐτό, ἄραγε, ὅτι τὸ ἐμπόρευμα θὰ κοστίση περισσότερο ἢ λιγότερο, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀποδοτικότητα τῆς ἐξατομικευμένης ἐργασίας; Ἂν τὰ πράγματα ἦταν ἔτσι, τότε θὰ εἴχαμε τόσες ἀξίες ὅσους καὶ βαθμοὺς ἀποδοτικότητας στὴν ἐργασία: τὸ ἴδιο φόρεμα κατασκευάζεται ἀπὸ μιὰ ράφτρα σὲ 6 ὧρες, ἀπὸ μία ἄλλη σὲ 8 ὧρες καὶ ἀπὸ μιὰ τρίτη σὲ 10 ὧρες, δηλαδὴ θὰ εἴχαμε γιὰ τὸ ἴδιο ἐμπόρευμα τρεῖς ἀξίες.

Ἂς δοῦμε, ὅμως, τί θὰ συμβῆ, ὅταν οἱ τρεῖς ράφτρες φέρουν

τό ἐμπόρευμά τους στὴν ἀγορά. Αὐτὴ ποὺ ἐργάστηκε 10 ὧρες, θά προσπαθήση νὰ τό πουλήση σὲ μιά τιμή, ποὺ θὰ τῆς ἐπιτρέπη νὰ πληρώση αὐτὲς τὶς 10 ὧρες. Ἂν τό κατάφερνε, οἱ ἄλλες ράφτρες ποὺ παράγουν σὲ μικρότερο χρόνο, θά ζητοῦσαν τὴν ἴδια τιμὴ καί θὰ κέρδιζαν ἔτσι περισσότερο. Αὐτὴ ἡ δυνατότητα τοῦ κέρδους θά τραβοῦσε κι ἄλλες ράφτρες στὴν κατασκευὴ φορεμάτων. Ἡ προσφορὰ θὰ αὐξανόταν καί θὰ ξεπερνοῦσε τὴ ζήτηση καὶ αὐτό θά ὑποχρέωνε ὅλες τὶς ράφτρες νὰ χαμηλώσουν τὶς τιμὲς τῶν φορεμάτων.

Ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ προσφορὰ καί ἡ ζήτηση συμπίπτουν, σὲ ποιὰ τιμή, λοιπόν, θὰ πουληθοῦν τὰ φορέματα; στὴν τιμὴ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν περισσότερη ἐργασία ἢ στὴν τιμὴ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν λιγότερη ἐργασία; Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἀξία ποὺ προσδιορίζει τὶς τιμὲς δὲν ἐξαρτᾶται ἀπό τὴν ἐξατομικευμένη ἐργασία, ἀλλὰ ἀπό τὴν ἐργασία ποὺ ξοδεύει ὁλόκληρη ἡ κοινωνία, γιὰ νὰ δημιουργήση ἕνα συγκεκριμένο προϊόν. Ἡ ἀξία δὲν ὑπολογίζεται μὲ βάση τὴ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ποσότητα ἐργασίας, ἀλλὰ μὲ βάση τὴ μέση ποσότητα: ὑπολογίζεται στὴ βάση μιᾶς ἐργασίας μὲ μέση ἀποδοτικότητα. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀξία ἑνὸς ἐμπορεύματος δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἐργασία, ἀλλὰ ἀπό τὴ μέση ἐργασία ποὺ εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν παραγωγὴ του καὶ αὐτὴ τὴ μέση ἐργασία τὴν ὀνομάζουμε *κοινωνικὰ ἀναγκαία ἐργασία*.

Σὰν παράδειγμα, ἂς δοῦμε πῶς προσδιορίζεται ὁ κοινωνικὰ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας γιὰ τὴν παραγωγὴ ἑνὸς ὁρισμένου τύπου φορεμάτων. Ἂς δεχτοῦμε ὅτι 110 ράφτρες πουλᾶνε σήμερα 1000 φορέματα καὶ ὅτι ἡ ζήτηση εἶναι ἀκριβῶς γιὰ 1000 φορέματα. Ἂς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι οἱ τρεῖς ράφτρες μοιράζονται σὲ τρεῖς ὁμάδες· μερικὲς χρειάζονται 6 ὧρες γιὰ νὰ παράγουν ἕνα φόρεμα, ἄλλες χρειάζονται 8 ὧρες, οἱ τρίτες 10 ὧρες. Ὁ πίνακας σελ. 259 συνοψίζει τὴν κατάσταση.

Ἔτσι, γιὰ τὴν παραγωγὴ τῶν 1000 φορεμάτων ποὺ ζητᾶ ἡ κοινωνία, χρειάστηκαν 7.800 ὧρες ἐργασίας, δηλαδή, κατά μέσο ὅρο, γιὰ κάθε φόρεμα 7.800 : 1000 = 7,8 ὧρες. Ὁ χρόνος αὐτὸς τῶν 7,8 ὡρῶν (ἢ 7 ὡρῶν καὶ 48 λεπτῶν) εἶναι ὁ κοι-

	Ἀριθμὸς ραπτριῶν	Ἀριθμὸς φορεμάτων ποὺ πωλοῦνται κατὰ ράπτρα	Σύνολο φορεμάτων ποὺ πουλήθηκαν	Χρόνος ἐργασίας γιὰ νὰ παραχθῆ ἕνα φόρεμα.	Συνολικὸς χρόνος ἐργασίας
1η ὁμάδα	20	20 φορέματα	400 φορέματα	6 ὧρες	2.400
2η ὁμάδα	30	10 φορέματα	300 φορέματα	8 ὧρες	2.400
3η ὁμάδα	60	5 φορέματα	300 φορέματα	10 ὧρες	3.000
Σύνολο	110		1.000		7.800 ὧρες

νωνικὰ ἀναγκαῖος χρόνος γιὰ τὴν παραγωγὴ ἑνός φορέματος στὴ συγκεκριμένη κοινωνία.

Θὰ ἦταν λάθος νὰ προσδιορίσουμε τὸν κοινωνικὰ ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας σὰν τὸ μέσο ὅρο ἀνάμεσα στὴν μεμονωμένη ἐργασία τῆς ἐπιχείρησης μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀποδοτικότητα καὶ στὴν μεμονωμένη ἐργασία τῆς ἐπιχείρησης μὲ τὴ μικρότερη ἀποδοτικότητα (κάτι ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε στὴν παραπάνω περίπτωση προσθέτοντας τὶς 7 ὧρες μὲ τὶς 10 καὶ διαιρώντας ἔπειτα διὰ τοῦ 2, ὁπότε θὰ εἴχαμε σὰ μέσο ὅρο 8 ὧρες). Ἡ κοινωνικὴ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος προσδιορίζεται ἀπό τὸν μέσο ὅρο τῶν μεμονωμένων ἀξιῶν (τῆς μεμονωμένης χρήσης τῆς ἐργασίας) ὅλων αὐτῶν ποὺ παράγουν αὐτὸ τὸ ἐμπόρευμα στὴν κοινωνία.

Ἔτσι, ἡ κοινωνικὰ ἀναγκαία ἐργασία προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ μέση τεχνικὴ τῆς κοινωνίας, ἀπό τὶς συνήθειες καὶ ἱκανότητες τοῦ μέσου ἐργαζόμενου καί, ἀκόμα, ἀπό τὶς μέσες συνθῆκες ἐργασίας[3].

Ἀλλὰ ἡ τεχνικὴ τῆς κοινωνίας, οἱ συνήθειες τοῦ ἐργαζόμενου καὶ οἱ συνθῆκες ἐργασίας δὲν εἶναι μεγέθη ποὺ προσδιορίζονται μιὰ γιὰ πάντα. Ἡ τεχνικὴ ἐξελίσσεται, οἱ συνθῆκες ἐργασίας τοῦ ἐργάτη, οἱ ἐπαγγελματικὲς του γνώσεις ἀλλάζουν. Ὁ κοινωνικὰ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας γιὰ τὴν παραγωγὴ ἑνός ἐμπορεύματος ἀλλάζει μαζὶ μὲ τοὺς συντελεστές του.

Ἡ εἰσαγωγὴ μιᾶς νέας μηχανῆς καὶ ἡ αὔξηση τῆς ἀποδοτικότητας τῆς ἐργασίας ποὺ προκαλεῖ, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσῃ τὸν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, παρὰ μόνο ἂν αὐτὴ ἡ καινοτομία διαδοθῇ ἀρκετά.

Ἂς ὑποθέσουμε ὅτι κάποιος ἀπό τοὺς παραγωγοὺς ἐμπορευμάτων φέρνει στὴν παραγωγὴ μιὰ καινούργια μηχανή, ποὺ αὐξάνει τὴν ἀποδοτικότητα τῆς ἐργασίας του ἐλαττώνοντας τὴν ἐξατομικευμένη ἀναγκαία ἐργασία γιὰ τὴν παραγωγὴ μιᾶς μονάδας ἐμπορεύματος: ὅσο ἐργάζεται μόνον αὐτὸς μὲ τὴν καὶ-

---

3. Ἡ λέξη μέσος ἔχει τὴν ἔννοια ποὺ τῆς δώσαμε μέχρι τώρα, δηλαδὴ παίρνοντας ὑπ' ὄψη τὴν ποσότητα τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ ρίχνονται στὴν ἀγορὰ σὲ συνθῆκες ἰσορροπίας, ἀπὸ ἐπιχειρήσεις μὲ ἄνιση τεχνική.

νούργια μηχανή, δὲ θὰ σημειώνεται καμμιὰ ἀλλαγὴ στόν κοινωνικὰ ἀναγκαῖο χρόνο ἔργασίας γιατί θὰ παράγη μόνο μιὰ μικρὴ ποσότητα σὲ σύγκριση μὲ τό σύνολο τῆς παραγωγῆς τοῦ ἐργοστασίου.

Ἀφοῦ ὁ χρόνος τῆς ἐξατομικευμένης ἐργασίας του εἶναι μικρότερος ἀπό τόν κοινωνικὰ ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας ποὺ προσδιορίζει τὴν τιμή, ἐπόμενο εἶναι ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ τῆς καινούργιας μηχανῆς θὰ τὸν προμηθεύση μὲ μεγάλα προνόμια, θὰ τοῦ ἐπιτρέψη νὰ κερδίση περισσότερα. Αὐτὴ εἶναι μία ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ κάνουν τοὺς ἐξατομικευμένους ἰδιοκτῆτες, μέσα σὲ μιὰ οἰκονομία ποὺ στηρίζεται στὴν ἀνταλλαγὴ (ὅπως εἶναι καὶ ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομία), νὰ προσπαθοῦν νὰ εἰσάγουν μέσα στὴν παραγωγὴ, καινούργιες μηχανὲς καί νὰ κρατοῦν μυστικὲς τὶς προόδους ποὺ κάνουν στὴν τεχνική, ἔτσι ὥστε ἡ χρησιμοποίηση αὐτῶν νὰ μὴ γενικεύεται.

Μόλις, ὅμως, ἡ καινούργια μηχανὴ ἀρχίση νὰ χρησιμοποιῆται ἀπὸ ἕνα ἀρκετὰ μεγάλο ἀριθμό παραγωγῶν ἐμπορευμάτων, αὐτό γίνεται αἰσθητό στὴν ἀποδοτικότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, ὁ κοινωνικὰ ἀναγκαῖος χρόνος μειώνεται καὶ ἡ τιμὴ πέφτει σὰ συνέπεια τῆς πτώσης τῆς ἀξίας.

ε) *Ἐργασία ἁπλὴ καὶ ἐργασία σύνθετη*

Ἂν συγκρίνουμε τό χρόνο ἐργασίας ποὺ καταναλώνουν οἱ ἄνθρωποι ἐξασκώντας διάφορα ἐπαγγέλματα, θὰ βρεθοῦμε μπροστὰ σὲ μιὰ δυσκολία, ἀκόμα καὶ ἂν περιορίσουμε αὐτό τὸ χρόνο στόν κοινωνικὰ ἀναγκαῖο: ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ ἐξομοιώσουμε τὴν ὥρα ἐργασίας τοῦ ἀνειδίκευτου ἐργάτη μὲ τὴν ὥρα ἐργασίας τοῦ μηχανουργοῦ ἢ τοῦ συγγραφέα;

Ὁ εἰδικευμένος ἐργάτης πρέπει νὰ ἀφιερώση πολὺ χρόνο καὶ πολλὲς δυνάμεις, γιὰ νὰ μάθη τὸ ἐπάγγελμα τοῦ τορναδόρου. Ἀξίζει τόν κόπο νὰ καταναλώση τόση ἐργασία γιὰ νὰ πληρωθῆ ἔπειτα ὅπως ὁ ἀνειδίκευτος ἐργάτης, ποὺ δὲν ἀφιέρωσε καμμιὰ ἐνέργεια, δὲν ξόδεψε καθόλου χρήματα γιὰ νὰ μάθη ἕνα ἐπάγγελμα;

Εἶναι ἐπόμενο ὅτι, ἂν τόσο διαφορετικὲς ἐργασίες ἐκτιμη-

θοῦν σὰν ἴσης ἀξίας, θὰ σπάση ἡ κοινωνικὴ ἰσορροπία: μόνο ἐλάχιστοι ἐργάτες θὰ θέλουν τότε νὰ μάθουν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ τορναδόρου.

Ἡ κοινωνικὴ ἰσορροπία δὲν μπορεῖ νὰ κρατηθῆ, παρὰ μόνο ἂν ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος τῆς ἀνειδίκευτης ἐργασίας (ἐργασία ἁπλὴ) θεωρεῖται μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ προϊόντος τῆς εἰδικευμένης ἐργασίας (ἐργασία σύνθετη). Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ σύνθετη ἐργασία (εἰδικευμένη) πρέπει νὰ θεωρεῖται σὰν πολλαπλάσιο τῆς ἁπλῆς ἐργασίας (ἀνειδίκευτης).

2. Η ΥΠΕΡΑΞΙΑ ΣΤΗΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ἡ ἀνταλλαγὴ σὲ μιὰ καπιταλιστικὴ κοινωνία εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ σὲ μιὰ ἁπλὴ ἐμπορευματικὴ οἰκονομία.

Ἂν μποῦμε σ' ἕνα κατάστημα μιᾶς καπιταλιστικῆς πόλης καὶ προσπαθήσουμε νὰ παζαρέψουμε τὴν τιμὴ μὲ τὸν πωλητή, τί θὰ ἀπαντήση αὐτός; Δὲ θ' ἀπαντήση μὲ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ μικροπαραγωγοῦ στὴν ἁπλὴ ἐμπορευματικὴ οἰκονομία, δηλαδή: «ἡ τιμὴ εἶναι κάτω τοῦ κόστους» καὶ «πρέπει βέβαια νὰ ζήσουμε». Θὰ πῆ ὅτι «ἡ πώληση αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέ τοῦ φέρνει μεγάλο κέρδος» ἢ ὅτι «δὲ γίνεται νὰ τὸ πουλήση στὴν τιμὴ τοῦ κόστους, πρέπει νὰ κερδίση καί κάτι».

Στὴν ἁπλὴ ἐμπορευματικὴ οἰκονομία, αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει τὸν ἀνεξάρτητο μικροπαραγωγὸ εἶναι νὰ ἀποκτήση πουλώντας τὰ προϊόντα του ἀρκετὰ χρήματα, ὥστε νὰ μπορέση ν' ἀγοράση τὰ προϊόντα ποὺ ἔχει ἀνάγκη γιὰ νὰ ζήση. Στὴν καπιταλιστικὴ οἰκονομία, αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει τὸν κεφαλαιοκράτη εἶναι ἡ πώληση τῶν προϊόντων του νὰ τοῦ προμηθεύση μιὰ μεγαλύτερη χρηματικὴ ποσότητα ἀπ' αὐτὴ ποὺ ξόδεψε γιὰ νὰ κατασκευάση αὐτὰ τὰ προϊόντα: γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη, ἡ ἀνταλλαγὴ δὲν ἔχει νόημα παρὰ μόνο ἂν τοῦ ἀποφέρη ἕνα μεγαλύτερο χρηματικὸ ποσὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ξόδεψε.

Στὴν ἁπλὴ ἐμπορευματικὴ οἰκονομία, τὸ θέμα ἦταν νὰ πουληθοῦν τὰ ἐμπορεύματα (Ε), γιὰ νὰ εἰσπράξη χρήματα (Χ), ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν ἀγορὰ ἄλλων ἐμπορευμάτων (Ε). Ὁ τύ-

πος τῆς ἁπλῆς ἐμπορευματικῆς ἀνταλλαγῆς ἦταν λοιπόν: Ε-Χ-Ε. Στὴν καπιταλιστικὴ οἰκονομία, τὸ θέμα εἶναι νὰ ἔχη χρήματα (Χ) γιὰ ν' ἀγοράση ἐμπορεύματα (Ε), ποὺ θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν ν' ἀποκτήση μιὰ μεγαλύτερη χρηματική ποσότητα (Χ + χ). Ὁ τύπος τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς εἶναι λοιπόν: Χ-Ε-(Χ + χ).

Ἕνα ἐρώτημα μπαίνει ἀμεσα: ἀπό ποῦ προέρχεται αὐτὸ τὸ πρόσθετο χρῆμα «χ»;

Μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπό μιὰ προσαύξηση τῶν τιμῶν, δηλαδὴ ἀπό τὴν πώληση τῶν ἐμπορευμάτων σέ μιὰ τιμὴ ποὺ ὑπερβαίνει τὴν ἀξία τους; Θὰ μπορούσαμε νὰ δεχτοῦμε κατὰ γράμμα αὐτὴ τὴν ἐξήγηση, ἂν ἡ κοινωνία ἦταν χωρισμένη σέ δύο ἰδιαίτερες ὁμάδες: ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, στὴν ὁμάδα τῶν κεφαλαιοκρατῶν ποὺ δὲ θὰ ἔκαναν τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ πουλᾶνε χωρὶς ποτὲ νὰ χρειάζωνται νὰ ἀγοράσουν· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, μιὰ ἄλλη ὁμάδα ποὺ θὰ εἶχε ἀρκετὰ χρήματα ὥστε ν' ἀγοράζη συνεχῶς, χωρὶς ποτὲ νὰ παράγη. Ἡ πραγματικότητα ὅμως εἶναι διαφορετική. Δέν ὑπάρχει κεφαλαιοκράτης ποὺ περιορίζεται στὸ νὰ πουλᾶ, χωρὶς ν' ἀγοράζη: ὄχι μόνο ὁ κεφαλαιοκράτης μεγαλέμπορας πρέπει ν' ἀγοράση τὰ προϊόντα του ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη βιομήχανο, ἀλλὰ κι αὐτός, γιὰ νὰ μπορῆ νὰ παράγη, πρέπει ν' ἀγοράση τὶς πρῶτες ὕλες καὶ τὰ ἐργαλεῖα τῆς δουλειᾶς ἀπὸ ἄλλους κεφαλαιοκράτες. Ἔτσι ὥστε οἱ κεφαλαιοκράτες ἀλλάζουν συνεχῶς θέση: αὐτοὶ ποὺ χθὲς ἦταν πωλητές, σήμερα εἶναι ἀγοραστὲς καὶ τὸ ἀντίθετο. Κερδίζοντας σὰν πωλητές, θὰ ἔχαναν, λοιπόν, σὰν ἀγοραστές. Κατὰ συνέπεια, τὸ κέρδος τῶν κεφαλαιοκρατῶν δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγή, ἀπὸ τὴν πώληση τῶν προϊόντων σὲ τιμὴ μεγαλύτερη ἀπό τὴν ἀξία τους.

Ἀλλ' ἂν τὰ προϊόντα πουλιοῦνται στὴν ἀξία τους, πῶς νὰ ἐξηγήσουμε τὸ ὅτι οἱ κεφαλαιοκράτες μποροῦν νὰ ἔχουν κάποια δυνατότητα κέρδους; Αὐτὸ τὸ πρόβλημα λύνεται μόνο ἂν βροῦμε στὴν ἀγορὰ ἕνα ἐμπόρευμα ποὺ μποροῦν νὰ τὸ ἀγοράσουν οἱ κεφαλαιοκράτες καὶ πού ἡ χρήση του τοὺς ἀποφέρει μιὰ πρόσθετη ἀξία (ὑπεραξία). Ποιό εἶναι αὐτὸ τὸ ἐμπόρευμα; Ξέρουμε ὅτι ἡ ἀξία δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἐργασία. Ἀπ' ὅλα, λοιπόν, τὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἐμφανίζονται στὴν καπιταλιστικὴ

ἀγορά, ἡ ἐργασιακὴ δύναμη εἶναι ἡ μόνη ποὺ μπορεῖ νὰ παράγη ἀξία καὶ ὑπεραξία γιὰ τοὺς κεφαλαιοκράτες. Αὐτὸ ἀκριβῶς θὰ ἐξηγήσουμε.

β) *Ἡ ἐργασιακὴ δύναμη σὰν ἐμπόρευμα· ἡ ἀξία της*

Ἡ ἐργασιακὴ δύναμη δὲν εἶναι ἐμπόρευμα σὲ κάθε κοινωνία. Οὔτε στὴν περίπτωση τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος οὔτε στὴν περίπτωση τοῦ φεουδαρχικοῦ οὔτε στὴν ἁπλὴ ἐμπορευματικὴ παραγωγὴ οἱ ἐργαζόμενοι πουλᾶνε τὴν ἐργασιακή τους δύναμη: ὁ σκλάβος εἶναι ἰδιοκτησία τοῦ κυρίου του καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διαθέτη ἐλεύθερα τὸν ἑαυτό του. Ὁ δουλοπάροικος, ἐπειδὴ ἐξαρτᾶται μὲ προσωπικοὺς δεσμοὺς ἀπὸ τὸν ἄρχοντα, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ πραγματοποιῆ μιὰ ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας γιὰ ἐκεῖνον. Στὴν τελευταία περίπτωση, οἱ ἀνεξάρτητοι μικροπαραγωγοὶ ἐργάζονται γιὰ λογαριασμό τους καὶ πουλᾶνε, ὄχι τὴν ἐργασιακὴ τους δύναμη, ἀλλὰ τὰ προϊόντα τους.

Δύο ὅροι εἶναι ἀναγκαῖοι, γιὰ νὰ γίνη ἡ ἐργασιακὴ δύναμη ἐμπόρευμα: 1) Πρῶτα, ὁ ἐργαζόμενος πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερος, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι πρέπει νὰ ἔχη τὸ δικαίωμα νὰ διαθέτη ἐλεύθερα τὴν ἐργασιακὴ του δύναμη. 2) Ἔπειτα, πρέπει ὁ ἐργαζόμενος νά εἶναι «ἐλεύθερος» (ἀποστερημένος) ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὑποχρεωμένος νὰ πουλάη τὴν ἐργασιακὴ του δύναμη στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων παραγωγῆς (τοὺς κεφαλαιοκράτες), γιὰ νὰ ζήση.

Πῶς νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἀξία τοῦ εἰδικοῦ αὐτοῦ ἐμπορεύματος, πού εἶναι ἡ ἐργασιακὴ δύναμη; Εἴδαμε ὅτι ἡ ἀξία κάθε ἐμπορεύματος προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν κοινωνικὰ ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας γιὰ τὴν παραγωγὴ του: πῶς νὰ ἐφαρμόσουμε τὸν ὁρισμό αὐτό στὴν ἐργασιακὴ δύναμη; Αὐτὴ δὲν παράγεται στὸ ἐργοστάσιο ὅπως τὰ ἄλλα ἐμπορεύματα, γενιέται στὴ ζωὴ μ' ἕναν φυσικὸ πολλαπλασιασμό. Παρ' ὅλα αὐτά, ἂν ἐξετάσουμε μὲ προσοχὴ τὴ λειτουργία τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, βλέπουμε ὅτι τὸ ἐμπόρευμα ἐργασιακὴ δύναμη

δὲν εἶναι οὔτε ἐξαίρεση οὔτε προνομιούχα περίπτωση σὰν ἐμπόρευμα.

Σὲ τὶ συνίσταται ἡ χρήση τῆς ἐργασιακῆς δύναμης ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη; Στὸ ὅτι ὁ ἐργάτης πρέπει νὰ ἐργαστῆ γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη τὸ χρόνο ποὺ ὁρίζει ἡ σύμβαση ἐργασίας. Καθὼς ἐργάζεται, ὅμως, καὶ ἐπιδρᾶ πάνω στὴ φύση, ὁ ἐργάτης ξοδεύει μιὰ ὁρισμένη ποσότητα ἐνέργειας. Γιὰ νὰ διατηρήση τὴ δύναμή του γιὰ ἐργασία, πρέπει, κάθε μέρα, νὰ ἀναπληρώνη τὴν ποσότητα ἐνέργειας ποὺ ξόδεψε. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ καταναλώνη μιὰ ὁρισμένη ποσότητα μέσων συντήρησης: ρουχισμό, τρόφιμα, κατοικία κλπ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐργασιακὴ δύναμη πρέπει νὰ εἰσρέη σταθερὰ στὴν ἀγορά. Αὐτὴ ἡ εἰσροὴ ἐξασφαλίζεται, λίγο ἢ πολύ, μὲ τὸ φυσικὸ πολλαπλασιασμὸ τῶν ἐργατῶν. Ὁ ἐργάτης πρέπει, λοιπόν, νὰ ἔχη τὰ μέσα νὰ συντηρήση τὴν οἰκογένειά του. Ἂν ὁ ἐργάτης ἔχει γυναίκα καὶ παιδιὰ κι ἂν τὰ μέσα συντήρησης ποὺ παίρνει ἀρκοῦν μόνο γιὰ ν' ἀναπληρώνη τὴν προσωπική του ἐργασιακὴ δύναμη, καταλαβαίνει κανένας ὅτι θὰ μοιραστῆ αὐτὰ τὰ μέσα μὲ ὅλη του τὴν οἰκογένεια καὶ δὲ θὰ μπορῆ πιὰ ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα νὰ ἀνακτήση τὴν ἐνέργεια ποὺ ξόδεψε. Ἡ συντήρηση μιᾶς μέσης οἰκογένειας, πρέπει λοιπόν, ἀναγκαστικά, νὰ περιλαμβάνεται στὴν ἀξία τῆς ἐργασιακῆς δύναμης.

Ἔπειτα, κάθε ἐργάτης ἔχει ὁρισμένες ἀνάγκες, ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ τῆς παιδείας του καὶ μὲ τὸ γενικὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς χώρας του. Ἕνας ὁρισμένος βαθμὸς παιδείας πρέπει, λοιπόν, ἐπίσης νὰ ἐξασφαλίζεται στὸν ἐργάτη, κάτι ποὺ ὑψώνει κι ἄλλο τὴν ἀξία τῆς ἐργασιακῆς δύναμης. Ἐπόμενο εἶναι ὅτι τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ποικίλει ἀνάλογα μὲ τὶς περιοχές: εἶναι πιὸ ψηλό, λόγου χάρη, στὴν Εὐρώπη παρὰ στὴ Λατινικὴ Ἀμερική, κι ἐδῶ βρίσκεται μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες, ποὺ ἐξηγοῦν τὶς διαφορὲς τῶν μισθῶν ἀνάμεσα στὶς δυὸ ἠπείρους.

Τέλος, ἡ ἀξία τῆς ἐργασιακῆς δύναμης αὐξάνεται ἀκόμα μὲ τὸ βαθμὸ τῆς εἰδίκευσης τοῦ ἐργάτη. Πρέπει πραγματικὰ νὰ παίρνωνται ὑπ' ὄψη, ὄχι μόνο οἱ μεγαλύτερες πνευματικὲς ἀνάγκες τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν, ἀλλὰ καὶ ὁ κοινωνικὰ ἀναγ-

καῖος χρόνος ποὺ ἀφιέρωσαν γιὰ νὰ μάθουν τό ἐπάγγελμά τους καθὼς καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ διατηρήσουν καὶ νὰ αὐξήσουν τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἐκπαίδευση. Ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ἀπό τὶς αἰτίες πού ἐξηγοῦν τοὺς ψηλοὺς μισθοὺς τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν.

Ἡ ἀξία τῆς ἐργασιακῆς δύναμης εἶναι, λοιπόν, ἴση μέ τὴν ἀξία (δηλαδὴ μὲ τόν κοινωνικὰ ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας γιὰ τὴν παραγωγὴ) ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων, ποὺ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ νὰ διατηρήσουν καί νὰ ἀναπαράγουν αὐτὴ τὴν ἐργασιακὴ δύναμη, σὲ μιὰ ὁρισμένη κοινωνία. Τὰ ἐμπορεύματα αὐτά εἶναι ὅλα ὅσα εἶναι ἀπαραίτητα, γιὰ νὰ ἱκανοποιηθοῦν: 1) οἱ βασικὲς ἀνάγκες τοῦ ἐργαζόμενου καὶ τῆς οἰκογένειάς του, 2) οἱ πνευματικὲς ἀνάγκες, 3) οἱ ἀνάγκες τεχνικῆς κατάρτισης.

γ) *Ὁ σχηματισμὸς τῆς ὑπεραξίας*

Ἂς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης ἀγοράζει τὴν ἐργασιακὴ δύναμη στήν ἀξία της, δηλαδὴ ὅτι πληρώνει στόν ἐργάτη ἕνα μισθό ποὺ ἀνταποκρίνεται στὶς διάφορες ἀνάγκες πού ἀναφέραμε. Ξεκινώντας ἀπό αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, ἂς ἐξετάσουμε ἀπὸ ποῦ προέρχεται τὸ ὄφελος τοῦ κεφαλαιοκράτη.

Ὁ κεφαλαιοκράτης καί ὁ ἐργάτης συναντιῶνται στὴν ἀγορὰ τῆς ἐργασίας. Ὁ ἐργάτης προσφέρει σὰν ἐμπόρευμα τὴν ἐργασιακὴ του δύναμη. Ἂς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἡμερήσια ἀξία αὐτῆς τῆς ἐργασιακῆς δύναμης εἶναι 4 ὧρες (4 ὧρες ἀντιπροσωπεύουν, λοιπόν, τόν κοινωνικὰ ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας γιὰ νὰ παραχθοῦν ὅλα τὰ ἀγαθὰ ποὺ χρειάζεται ὁ ἐργάτης καὶ ἡ γυναίκα του, σὲ μιὰ μέρα), καὶ ὅτι 800 δρχ. ἀντιπροσωπεύουν σὲ χρῆμα τό ἰσότιμο αὐτῶν τῶν 4 ὡρῶν. Ὁ κεφαλαιοῦχος θὰ πληρώση, λοιπόν, 800 δραχμὲς στὸν ἐργάτη, τήν ἡμέρα.

Ἀφοῦ ὁ κεφαλαιοκράτης ἀγόρασε τό ἐμπόρευμα ἐργασιακὴ δύναμη, χρησιμοποιεῖ αὐτὸ τό ἐμπόρευμα βάζοντας τὸν ἐργάτη νὰ δουλέψη. Ἂν ἀγόρασε τὴν ἐργασιακὴ δύναμη γιὰ 800 δραχμὲς τὴν ἡμέρα καί ἂν αὐτὲς οἱ 800 δραχμὲς ἀντιπροσωπεύουν σὲ χρῆμα τὸ ἰσότιμο τῶν 4 ὡρῶν ἐργασίας, ὁ ἐργάτης θὰ ἀποκαταστήση στὸν κεφαλαιοκράτη, μέσα σὲ 4 ὧρες ἐργασίας τὸ ἀντί-

τιμο τοῦ ποσοῦ πού ξόδεψε γιά νά ἀγοράση τήν ἐργασιακή του δύναμη.

Ἀλλά ἡ ἐργασιακή δύναμη ἔχει τήν ἰδιότητα νά παρέχει περισσότερη ἐργασία, ἀπ' ὅ,τι χρειάζεται γιά νά συντηρηθῆ, μπορεῖ — μέ ἄλλα λόγια — νά δημιουργῆ ἀξία μεγαλύτερη ἀπ' τή δική της. Ὁ κεφαλαιοῦχος δέν περιορίζεται, λοιπόν, στό νά βάλη τόν ἐργάτη νά δουλεύη 4 ὧρες (χρόνο ὅπου ὁ ἐργάτης δημιουργεῖ ἀξία ἴση μέ τήν ἀξία τῆς ἐργασιακῆς του δύναμης)· τόν βάζει νά δουλεύη περισσότερο, ἄς ποῦμε, 8 ὧρες. Ἡ ἀξία πού δημιουργεῖ ὁ ἐργάτης στίς 4 τελευταῖες ὧρες τῆς ἡμερήσιας ἐργασίας του εἶναι γιά τόν κεφαλαιοκράτη ἕνα καθαρό ὄφελος.

Ὀνομάζουμε *ὑπεραξία* τό περισσότερο σέ ἀξία, πού παράγει ὁ ἐργάτης πέρα ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργασιακῆς του δύναμης Ὀνομάζουμε *ἀναγκαῖο (ἤ πληρωμένο) χρόνο ἐργασίας*, τό χρόνο ἐργασίας ὅπου ὁ ἐργάτης παράγει ἀξία ἴση μέ τήν ἀξία τῆς ἐργασιακῆς του δύναμης. Ὀνομάζουμε *πλεονασματικό (ἤ ἀπλήρωτο) χρόνο ἐργασίας* τό χρόνο, ὅπου ὁ ἐργάτης παράγει ὑπεραξία γιά τόν κεφαλαιοκράτη.

Ἡ ἔννοια τῆς ὑπεραξίας εἶναι ἡ ἔννοια - κλειδί γιά νά καταλάβουμε τήν καπιταλιστική ἐκμετάλλευση. Αὐτή ἡ ὑπεραξία πού παράγεται ἀπό τόν ἐργάτη στόν πλεονασματικό χρόνο ἐργασίας εἶναι ἡ πηγή τοῦ καπιταλιστικοῦ κέρδους.

δ) *Τό κεφάλαιο*

Ἡ ἐργασιακή δύναμη δέν εἶναι τό μόνο στοιχεῖο πού παίρνει μέρος στή διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Ἡ διαδικασία αὐτή ἀπαιτεῖ ἐπίσης μέσα παραγωγῆς: πρῶτες ὕλες, μηχανές, κτίρια κλπ. Ὅλα αὐτά τά πράγματα, πού ἔχουν μιά ἀξία καί εἶναι ἀπαραίτητα γιά τήν δημιουργία τῆς ὑπεραξίας, συνιστοῦν τό *κεφάλαιο*. Ὀνομάζουμε, λοιπόν, *κεφάλαιο* τά διάφορα στοιχεῖα τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας, ὅταν αὐτά τά στοιχεῖα προορίζονται νά δημιουργήσουν ὑπεραξία γιά τόν ἰδιοκτήτη τους.

Πρέπει νά ἐπιμείνουμε στό γεγονός ὅτι τά στοιχεῖα τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας γίνονται κεφάλαιο ὄχι σάν ἀποτέλεσμα

τῶν φυσικῶν τους ἰδιοτήτων, ἀλλὰ σὰν ἀποτέλεσμα τῶν συγκεκριμένων κοινωνικῶν σχέσεων, ὅπου εἰσχωροῦν, δηλαδὴ σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ μισθωτοῦ ἐργαζόμενου ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη. Ἡ ἐργασιακὴ δύναμη δὲν εἶναι ἕνα κεφάλαιο στὴν περίπτωση τῆς ἁπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς. Τὸ μαλλὶ ποὺ χρησιμοποίησε ἡ μάνα γιὰ νὰ πλέξη ἕνα πουλόβερ στό γυιό της δὲν εἶναι κεφάλαιο. Ἡ μηχανὴ στὰ χέρια τοῦ βιοτέχνη δὲν εἶναι κεφάλαιο. Ἀλλὰ ἡ ἐργασιακὴ δύναμη, ἡ πρώτη ὕλη, ἡ μηχανὴ γίνονται κεφάλαιο, ὅταν, στὰ χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη, γίνονται τὰ μέσα γιὰ νὰ ἀποκτήση ὑπεραξία. Τό κεφάλαιο, λοιπόν, εἶναι μιὰ κατηγορία ποὺ χαρακτηρίζει τὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία, καὶ εἶναι μάταιο νὰ προσπαθοῦμε νὰ τὴν ἐφαρμόσουμε σὲ ὅλες τίς κοινωνίες[4].

Ἂς δοῦμε τώρα πῶς συμμετέχουν στὴ διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τί τὰ διαφοροποιεῖ οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν ἐργασιακὴ δύναμη.

Ἂς πάρουμε πρῶτα τὴν περίπτωση τῶν μηχανῶν. Μιὰ μηχανὴ μπορεῖ νὰ πάρη μέρος σὲ περισσότερες ἐργασιακὲς διαδικασίες, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀπεριόριστη διάρκεια: φθείρεται ὅσο τὴ χρησιμοποιοῦν. Ἂν ὑποθέσουμε ὅτι διαρκεῖ κατὰ μέσον ὅρο 10 χρόνια, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι κάθε χρόνο χάνει ἕνα δέκατο τῆς ἀξίας της· τό μέρος αὐτὸ τῆς ἀξίας της μεταφέρεται στὸ ἐμπόρευμα ποὺ παράχθηκε στὴ διάρκεια τοῦ χρόνου. Ἂν, γιὰ

4. «Μερικοὶ ὁρίζουν τὸ κεφάλαιο σὰν ἕνα ἐργαλεῖο δουλειᾶς· σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, βρίσκουμε κεφαλαιοκράτες καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς πέτρας, καὶ ὁ μεγάλος πίθηκος ποὺ χρησιμοποιεῖ μιὰ πέτρα, γιὰ νὰ σπάση ἕνα καρύδι, εἶναι κι αὐτὸς κεφαλαιοκράτης... Ἄλλοι ὁρίζουν τὸ κεφάλαιο σὰν ἐργασία συσσωρευμένη ἀπὸ τὴν ἀποταμίευση: ἔτσι οἱ τυφλοπόντικες καὶ τὰ μυρμήγκια ἔχουν τὴν τιμὴ νὰ γίνωνται συνάδελφοι τῶν Rothschild καὶ τῶν Krupp. Μερικοὶ οἰκονομιστὲς περιλαμβάνουν μέσα στὸ κεφάλαιο, κάθε τι ποὺ διευκολύνει τὴν ἐργασία ἢ τὴν κάνει πιὸ παραγωγική: τὸ Κράτος, οἱ ἀνθρώπινες γνώσεις, τὸ ἀνθρώπινο μυαλὸ κ.λ.π. Εἶναι ἐπόμενο ὅτι τέτοιοι γενικοὶ ὁρισμοὶ ὁδηγοῦν σὲ κοινοτυπίες (...ποὺ) δὲ διευκολύνουν σὲ τίποτα τὴ γνώση τῶν μορφῶν, τῶν νόμων καὶ τῶν δυνάμεων ποὺ κινοῦν τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία». (Kautsky: La doctrine économique de Karl Marx).

παράδειγμα, ἡ μηχανὴ κοστίζει 1.000.000 δραχμὲς (ἂν ἐνσωματώνη μιὰ ποσότητα ἐργασίας ποὺ ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὸ τὸ ποσό), 100.000 δραχμὲς θὰ μεταφέρωνται κάθε χρόνο στὰ παραγμένα ἐμπορεύματα· καὶ ἂν ἡ ἐτήσια παραγωγὴ εἶναι 100.000 μονάδες, κάθε μονάδα προϊόντος θὰ ἐνσωματώνη 1 δραχμή, ὅπου αὐτὸ τὸ ποσὸ δείχνει τὸ μέρος τῆς ἀξίας τῆς μηχανῆς ποὺ μεταφέρεται σὲ κάθε μονάδα προϊόντος. *Οἱ μηχανὲς, λοιπόν, δὲν παράγουν καμμιὰ καινούργια ἀξία*, ἀλλὰ, *ἡ ἀξία τους μεταφέρεται* στὰ ἐμπορεύματα, *κατὰ κομμάτια*, στὸ μέτρο ποὺ φθείρονται. Ὁ ἴδιος συλλογισμὸς μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἐφαρμοστῆ στὰ ἐργαστήρια, κτίρια, ἐργαλεῖα κλπ.

Διαφορετικὰ εἶναι τὰ πράγματα μὲ τὶς πρῶτες ὕλες, τόσο τὶς κύριες ὅσο καὶ τὶς βοηθητικές.[5] Οἱ πρῶτες ὕλες συμμετέχουν μόνο μιὰ φορὰ στὴν παραγωγὴ καὶ ἐξαφανίζονται τελείως: ἄλλες μετασχηματίζονται, ἄλλες προμηθεύουν τὴν ἀπαραίτητη ἐνέργεια γιὰ τὸν μετασχηματισμὸ σὲ θέρμανση κλπ. *Ὁλόκληρη*, λοιπόν, ἡ ἀξία τῶν πρώτων ὑλῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνται, μεταβιβάζεται στὰ ἐμπορεύματα.

Ἂν καὶ ἡ ἀξία τῶν μηχανῶν καὶ τῶν πρώτων ὑλῶν μεταβιβάζεται μὲ διαφορετικὸ τρόπο στὰ ἐμπορεύματα, ἔχουν ἕνα κοινὸ χαρακτηριστικό: οὔτε ἐκεῖνες οὔτε οἱ ἄλλες μποροῦν νὰ δημιουργήσουν καινούργια ἀξία· μόνον ἡ ἀξία τους (παραγμένη ἀπὸ τὴν κοινωνικὰ ἀναγκαία ἐργασία ποὺ ξοδεύτηκε), μεταβιβάζεται στὰ παραγμένα ἐμπορεύματα.

Καὶ πῶς γίνεται αὐτὴ ἡ μεταβίβαση τῆς ἀξίας τῶν μηχανῶν καὶ τῶν πρώτων ὑλῶν στὴν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων; Χάρη στὴν ἀνθρώπινη ἐργασία: χωρὶς τὴν ἀνθρώπινη ἐργασία, ὁ κεφαλαιοκράτης θὰ ἔβλεπε τὶς μηχανές του καὶ τὶς πρῶτες ὕλες νὰ φθείρωνται ὁλότελα, χωρὶς νὰ μπορῆ νὰ ἀνακτήση τὴν ἀξία τους μὲ τὴν πώληση ἐμπορευμάτων. *Ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία δὲν ἔχει, λοιπόν, μόνο τὴν ἱκανότητα νὰ δημιουργῆ ἀξία: ἔχει ἐπίσης τὴν ἱκανότητα νὰ μεταβιβάζη τὴν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς στὴν ἀξία τῶν παραγμένων ἐμπορευμάτων.*

Πρέπει, λοιπόν, νὰ διακρίνουμε ἀνάμεσα σὲ δύο μορφὲς κεφαλαίου, τὸ σταθερὸ κεφάλαιο καὶ τὸ μεταβλητό. Τὸ *σταθερὸ*

---

5. Βλέπε κεφάλαιο Ι.

κεφάλαιο εἶναι τὸ κεφάλαιο πού ἐπενδύεται σὲ μέσα παραγωγῆς· τὸ ὀνομάζουμε ἔτσι ἐπειδὴ ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς δὲν ἀλλάζει μέσα στὴ διαδικασία παραγωγῆς. Τὸ *μεταβλητὸ κεφάλαιο* εἶναι τὸ κεφάλαιο πού ἐπενδύεται σὲ ἐργασιακὴ δύναμη· τὸ ὀνομάζουμε ἔτσι γιατί ἡ ἐργασιακὴ δύναμη δημιουργεῖ μία ἀξία μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἴδια της τὴν ἀξία, γιατὶ κάνει τὴν ἀξία νὰ ποικίλη.

Χωρὶς σταθερὸ κεφάλαιο, ἡ δημιουργία ὑπεραξίας εἶναι ἀδύνατη, γιατί ἡ ἐργασιακὴ δύναμη μπορεῖ νὰ παράγη μόνο μαζὶ μὲ τὰ μέσα παραγωγῆς. Ἀλλά, παρ' ὅλο ποὺ τὸ σταθερὸ κεφάλαιο εἶναι ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὴ δημιουργία ὑπεραξίας, δὲν μπορεῖ νὰ τὴ δημιουργήση μόνο του. *Ἡ ὑπεραξία παράγεται μόνο ἀπὸ τὴν ἐργασία.* Ἀκόμα, ἡ ὑπεραξία εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ποσότητα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου: ἡ ἴδια ποσότητα ὑπεραξίας μπορεῖ νὰ παραχθῆ μὲ πολὺ διαφορετικὲς ποσότητες σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἔτσι, δύο ἐπιχειρήσεις πού ἡ κάθε μία ἀπασχολεῖ 20 ἐργάτες καὶ ἡ μία χρησιμοποιεῖ τεχνολογία πολὺ περισσότερο προχωρημένη καί, ἐπομένως, ἐπενδύει πολὺ σημαντικότερο σταθερὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὴν ἄλλη, θὰ παράγουν τὴν ἴδια ποσότητα ὑπεραξίας, ἂν καὶ οἱ δύο πληρώνουν τὴν ἐργασιακὴ δύναμη μὲ τὸ ἀντίτιμο τῶν 4 ὡρῶν μιᾶς ἡμέρας ἐργασίας).

Ἀφοῦ τὸ ὕψος τῆς ὑπεραξίας εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ὁ βαθμὸς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς τάξης μπορεῖ νὰ προσδιοριστῆ χωρὶς νὰ ψάξουμε νὰ τὸν βροῦμε: ἀρκεῖ νὰ γνωρίζωμε τὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἀξία τῆς ἐργασιακῆς δύναμης (ἢ τὴν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου) καὶ τὴν ὑπεραξία ποὺ παράγεται. Ἂς πάρουμε ἕνα παράδειγμα. Ἂν οἱ μηχανὲς ἀξίζουν 1.000.000 δραχμές, ἡ πρώτη ὕλη 100.000 δραχμὲς καὶ ἡ ἐργασιακὴ δύναμη 200.000 δραχμές, καὶ ἂν ἡ ὑπεραξία εἶναι 200.000 δρχ., τὸ ποσοστὸ ἐκμετάλλευσης θὰ εἶναι ἴσο μὲ: 200.000 δραχμὲς (ὑπεραξία) διαιρεμένες διὰ 200.000 δραχμὲς (μεταβλητὸ κεφάλαιο), δηλαδὴ 100%. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ μισὸς χρόνος ποὺ δουλεύει ὁ ἐργάτης, στὴν πραγματικότητα, ἀφιερώνεται στὸ νὰ παράγη, χωρὶς πληρωμή, ὑπεραξία γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη. Ὅσο ἡ σχὲ

ση ἀνάμεσα στὴν ὑπεραξία καί τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο δέν ἀλλάζει, τὸ ποσοστὸ ἐκμετάλλευσης μένει τὸ ἴδιο καί λίγο ἐνδιαφέρουν οἱ ἀλλαγὲς στὸ σταθερὸ κεφάλαιο ποὺ ἐπενδύει ὁ κεφαλαιοκράτης.

ε) *Ἀπόλυτη ὑπεραξία καὶ σχετικὴ ὑπεραξία*

Ξέρουμε ὅτι αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει τὸν κεφαλαιοκράτη εἶναι ἡ παραγωγὴ ὑπεραξίας: ὅσο σημαντικότερη εἶναι ἡ ὑπεραξία, τόσο ψηλότερο τὸ κέρδος τοῦ κεφαλαιοκράτη. Πῶς, ὅμως, αὐξάνεται ἡ παραγωγὴ ὑπεραξίας;

Ἡ πρώτη μέθοδος εἶναι νὰ παρατείνεται στὸ ἀνώτατο ὅριο ἡ ἡμέρα ἐργασίας. Ἂν ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας εἶναι 4 ὧρες, μιὰ ἡμέρα ἐργασίας 8 ὡρῶν θὰ δώση ὑπεραξία ἴση μὲ 4 ὧρες (ποσοστὸ ἐκμετάλλευσης = 100%), ἐνῶ μιὰ ἡμέρα ἐργασίας 10 ὡρῶν θὰ δώση ὑπεραξία ἴση μὲ 6 ὧρες (ποσοστὸ ἐκμετάλλευσης = 150 %). Ἡ αὐξηση τῆς ὑπεραξίας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο δελεάζει τὸν κεφαλαιοκράτη γιατὶ δέν ἀπαιτεῖ ἀπὸ αὐτὸν κανένα νέο ἔξοδο γιὰ μηχανές, χώρους κλπ. Αὐτὴ ἦταν ἡ μέθοδος πού χρησιμοποιήθηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ καπιταλισμοῦ. Δέν εἶναι δυνατὸν ὅμως νὰ παρατείνεται ἀπεριόριστα ἡ ἡμέρα ἐργασίας: περιορισμοὶ φυσικοὶ καὶ ἱστορικοὶ στέκουν ἐμπόδιο σὲ αὐτό.

Φυσικοὶ περιορισμοί, πρῶτα. Γιὰ νὰ ἀνακτήση τὴν ἐργασιακὴ του δύναμη ὁ ἐργάτης, χρειάζεται ὁρισμένες ὧρες ἀνάπαυσης. Αὐτὸ τὸ ἐλάχιστο τοῦ ἀναγκαίου χρόνου γιὰ τὴν ἀνάκτηση δυνάμεων, εἶναι ὁ πρῶτος περιορισμός. Ἂν ξεπεραστῆ, θὰ προκαλέση τὴν ἐξάντληση τοῦ ἐργάτη καὶ τὴν πτώση τῆς ἀποδοτικότητάς του.

Ἱστορικοὶ περιορισμοί, ἔπειτα. Ἡ ἐργατικὴ τάξη ποὺ ἀναπτύσσεται μαζὶ μὲ τὸν καπιταλισμό, ὀργανώνεται καὶ ἀντιστέκεται μαχητικὰ στὴν καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση. Μὲ τοὺς ἀγῶνες της, καταφέρνει νὰ κατοχυρώση νομικὰ τὸν περιορισμὸ τοῦ χρόνου ἐργασίας.

Ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι τότε ἀναγκασμένος νὰ καταφύγη σὲ ἄλλα μέτρα, γιὰ νὰ αὐξήση τὴν ὑπεραξία ποὺ παράγει ὁ ἐργάτης, γιατὶ χωρὶς αὐτήν, ἡ ὕπαρξή του σὰν κεφαλαιοκράτη,

δὲν ἔχει νόημα. Ἀλλὰ ποιὰ ἄλλα μέτρα εἶναι δυνατά; ἀπό τὴ μιὰ πλευρά, μπορεῖ νὰ ἐντείνη τὴν ἐργασία, ἀπό τὴν ἄλλη, νὰ μειώση τὸν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας.

Ἐντατικοποίηση τῆς ἐργασίας σημαίνει ὅτι ἐπιδιώκεται ἡ αὔξηση τῆς ἀπόδοσης τῆς ἐργασιακῆς δύναμης στὸ μέγιστο. Ἔχοντας αὐτὸ τὸ σκοπό, ὁ κεφαλαιοκράτης προσπαθεῖ νὰ καταργήση ὅλες τὶς παραπανήσιες κινήσεις στὴν πραγμάτωση ἑνός συγκεκριμένου ἔργου, νὰ αὐξήση τὸν ρυθμὸ τῶν μηχανῶν κλπ. Ἀλλὰ ἡ ἐνταντικοποίηση τῆς ἐργασίας συναντᾶ ἕνα ἐμπόδιο: μετὰ ἀπὸ ἕνα ὅριο, θὰ προκαλέση τὴ φυσικὴ καὶ διανοητικὴ ἐξάντληση τοῦ ἐργάτη. Ἔτσι ὁ κεφαλαιοκράτης πρέπει νὰ προσπαθήση νὰ μειώση τὸν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας.

στ) *Πῶς μπορεῖ νὰ μειώση τὸν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας;*

Ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐργασιακὴ δύναμη πληρώνεται στὴν ἀξία της, ἡ μείωση τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας δὲν εἶναι δυνατή, παρὰ μόνο ἂν ἐλαττωθῆ ἡ ἴδια ἡ ἀξία τῆς ἐργασιακῆς δύναμης. Πῶς ἐλαττώνεται ἡ ἀξία τῆς ἐργασιακῆς δύναμης; Ἐλαττώνοντας τὴν ἀξία τῶν ἀντικειμένων ποὺ καταναλώνει ὁ ἐργάτης. Ἀλλά, ἡ ἀξία τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν δὲν μπορεῖ νὰ ἐλαττωθῆ, παρὰ μόνο ἂν χρησιμοποιῆται λιγότερη ἐργασία γιὰ τὴν παραγωγή τους. Αὐτὸ προϋποθέτει μιὰ αὔξηση τῆς ἀποδοτικότητας τῆς ἐργασίας, ποὺ ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπὸ τὴν τελειοποίηση τῶν μέσων ἐργασίας (ἕνας σύγχρονος ἀργαλειὸς παράγει πολὺ περισσότερο ὕφασμα ἀπὸ ἕνα πρωτόγονο ἀργαλειό: κάθε μέτρο ὑφάσματος ἐνσωματώνει, λοιπόν, μιὰ ἐλάχιστη ποσότητα ἐργασίας καί, σὰ συνέπεια, κοστίζει λιγότερο).

Καταλαβαίνουμε πιὰ γιατὶ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα ἔχει συμφέρον νὰ τελειοποιῆ συνέχεια τὰ μέσα ἐργασίας. Ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας ποὺ προκύπτει, ἐπιτρέπει νὰ αὐξηθῆ ἡ ὑπεραξία, χωρὶς νὰ χρειάζεται νὰ παραταθῆ ἢ νὰ ἐνταθῆ ἡ ἐργασία.

Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ διακρίνουμε δύο τύπους αὔξησης τῆς ὑπεραξίας: τὴν «ἀπόλυτη ὑπεραξία» καὶ τὴν «σχετικὴ ὑπεραξία». Ἡ *ἀπόλυτη ὑπεραξία* εἶναι αὐτὴ ποὺ προκύπτει, ἂν ἐπεκτεί-

νουμε τὴν ἡμέρα ἐργασίας ἢ ἂν ἐντείνουμε τὴ χρήση τῆς ἐργασιακῆς δύναμης. Ἡ *σχετικὴ ὑπεραξία* εἶναι αὐτὴ ποὺ προκύπτει, ἂν ἐλαττώσουμε τόν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, αὐξάνοντας τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας[6].

Ἡ βελτίωση τῶν μέσων ἐργασίας δέν ἀνταποκρίνεται μόνον στά συμφέροντα τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος σά συστήματος: ἀνταποκρίνεται, ἄμεσα, στά συμφέρονα κάθε κεφαλαιοκράτη ἀτομικά.

Εἰσάγοντας μιά τελειοποιημένη μηχανή, ὁ κεφαλαιοκράτης παράγει μὲ μικρότερο κόστος ἀπὸ τοὺς ἀνταγωνιστές του καὶ ἔχει ἕνα ὑπερβολικὸ κέρδος, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἐξατομικευμένη ἀξία τῶν προϊόντων του καὶ τήν κοινωνικὴ ἀξία τῶν ἀνάλογων προϊόντων στήν ἀγορά. Ἂς πάρουμε ἕνα παράδειγμα. Ἂν ἕνας κεφαλαιοκράτης εἰσάγει ἕναν ἀργαλειό, ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ διπλασιάση τὴν ὡριαία παραγωγὴ ὑφάσματος, ἡ ἀτομικὴ ἀξία τοῦ ὑφάσματός του ἐλαττώνεται πολύ. Ἂν ὅλοι οἱ ἀνταγωνιστές του συνεχίζουν νά χρησιμοποιοῦν παλιοὺς ἀργαλειούς, ἡ κοινωνικὴ ἀξία τοῦ ὑφάσματος θὰ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἐξατομικευμένη ἀξία τοῦ ὑφάσματος ποὺ παράγει ὁ συγκεκριμένος κεφαλαιοκράτης. Αὐτὸς θὰ τὴν πουλήση στὴν ἴδια τιμὴ μὲ τοὺς ἀνταγωνιστές του (τιμὴ ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀξία), ἀλλὰ τὸ κόστος παραγωγῆς του, ποὺ εἶναι πιὸ χαμηλό, θά τοῦ φέρει

---

6. Ἐδῶ πρέπει νὰ γίνουν δύο παρατηρήσεις:

α) Γιὰ νὰ ἐλαττωθῆ ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας, πρέπει ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας νὰ γίνη στοὺς κλάδους τῆς βιομηχανίας, ποὺ παράγουν καταναλωτικά ἀγαθὰ προορισμένα γιὰ τοὺς ἐργάτες ἢ στοὺς κλάδους τῆς βιομηχανίας, ποὺ παράγουν τὰ μέσα παραγωγῆς τῶν πρώτων. Ἡ πτώση τῆς ἀξίας τῶν χαλιῶν πολυτελείας, ἡ τῶν πιάνων ἢ ἀνάλογων πραγμάτων, εἶναι φανερὸ ὅτι δὲ θὰ ἔχη καμμία ἐπίδραση πάνω στὴν ἀξία τῆς ἐργασιακῆς δύναμης καὶ στὸν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας.

β) Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας, ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας μπορεῖ νὰ ἐλαττωθῆ χάρη σὲ ἄλλα μέτρα, γιὰ παράδειγμα, χρηματοδοτώντας ὁρισμένα ἀγαθὰ λαϊκῆς κατανάλωσης, ὥστε οἱ ἐργαζόμενοι νὰ μποροῦν νὰ τ' ἀγοράζουν πιὸ φτηνά. Ἕνα τέτοιο μέτρο δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ φιλανθρωπικὰ αἰσθήματα: εἶναι ἕνα μέσο, γιὰ νὰ περιορίζωνται οἱ μισθοὶ καὶ νὰ αὐξάνωνται τὰ κέρδη.

ἕνα ὑπερβολικὸ κέρδος σὲ σύγκριση μὲ τοὺς συναγωνιστές του.

Παράλληλα μὲ τὴν ἐπιθυμία ν' αὐξήση τὰ κέρδη του, κάθε κεφαλαιοκράτης ὠθεῖται στὴ βελτίωση τῶν μέσων ἐργασίας του καί ἀπό πιέσεις, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό. Ὁ κεφαλαιοκράτης ποὺ μένει πίσω, ποὺ δέν αὐξάνει τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στὸν ἴδιο ρυθμὸ μὲ τοὺς ἀνταγωνιστές του, ἔχει ψηλότερο κόστος παραγωγῆς ἀπό αὐτοὺς καί, ἑπομένως, λιγότερα κέρδη (ἀφοῦ πρέπει νὰ ἐφαρμόση τὴν τιμή ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀξία). Ἂν μένη πολὺ πίσω, θὰ καταλήξη νὰ μὴν ἔχη κανένα κέρδος πιὰ καὶ θὰ ἀναγκαστῆ νὰ κλείση τὴν ἐπιχείρησή του.

Ἔτσι, ἡ τεχνικὴ πρόοδος, ἡ συνεχὴς ἐπανάσταση στὶς μεθόδους παραγωγῆς, ποὺ συνοδεύει τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, δέν εἶναι καθόλου ὑποκειμενικὸς στόχος τῶν κεφαλαιοκρατῶν: εἶναι ἀντικειμενικό ἀποτέλεσμα τοῦ λυσσαλέου ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα [στοὺς κεφαλαιοκράτες, γιὰ νὰ αὐξήσουν ἢ νὰ ὑπερασπίσουν τὴν ὑπεραξία τους.

ΓΕΝΙΚΗ ΣΧΟΛΙΑΣΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. *Τὰ κυριώτερα κείμενα μὲ χρονολογικὴ σειρά:*

1. Μάρξ - Ἔνγκελς, *Γερμανικὴ Ἰδεολογία,* (1845 - 1846) Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Gutenberg.

Αὐτὸ τὸ κείμενο ἀπαιτεῖ μία αὐστηρὴ κριτικὴ ἀνάγνωση, γιατὶ εἶναι τὸ πρῶτο ὅπου ἐμφανίζεται ἡ νέα ὑλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας. Ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς ἐγκαταλείπουν τὴν παλιὰ οὐμανιστικὴ τους ἀντίληψη, εἰσάγουν τὶς καινούργιες ἔννοιες τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, κάνουν κριτικὴ στὴν ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη τοῦ Χέγκελ καὶ στὴν παθητικὴ ὑλιστικὴ ἀντίληψη τοῦ Φόϋερμπαχ.

Τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατεῖ, ὅταν γενιέται αὐτὸ τὸ ἔργο, ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὴν χρησιμοποίηση ὁρισμένων ἐγελιανῶν ὑπολειμάτων καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸν ὑπερβολικὸ τονισμὸ ἑνὸς ὑλισμοῦ ποὺ ἔχει τὴν τάση, σὲ μερικὰ μέρη, νὰ περιορίζεται σὲ ἕνα μηχανιστικὸ ντετερμινισμὸ μὲ ἀφετηρία τὴν οἰκονομία.

Ἡ ὑλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας βρίσκεται ἀκόμα σὲ μία πολὺ ἀσταθὴ κατάσταση. Αὐτὸ ἐξηγεῖ μερικὰ λάθη τοῦ κειμένου. Σαράντα χρόνια μετά, ἀφοῦ ἔγραψε αὐτὸ τὸ κείμενο μὲ τὸ Μάρξ, ὁ Ἔνγκελς λέει στὸν πρόλογό του στὸ *Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς κλασσικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας (1888):* «Τὸ γραμμένο κομμάτι ἀποτελεῖ μία ἔκθεση τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, ποὺ ἀποδείχνει μόνο πόσο ἀτελεῖς ἦσαν ἀκόμα οἱ τότε γνώσεις μας στὴν οἰκονομικὴ ἱστορία». Ἔνγκελς, Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς κλασσικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, Ἀθήνα, Ἐκδ. Θεμέλιο, 1975.

2. Marx, Lettre à P. Annenhov du 28 Décembre 1846 (Γράμμα στὸν P. Annenhov στὶς 28 Δεκέμβρη 1846) στὸ Marx - Engels, Oeuvres choisies, τόμος 1, σελ. 111 - 146.

Αὐτό τὸ γράμμα εἶναι μία ἀπό τίς σπάνιες, ρητὲς ἀναφορὲς τοῦ Μάρξ γιά τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό. Γενικὴ ἄποψη μὲ παραδείγματα. Τονισμὸς τοῦ ρόλου τῆς ἐργασίας στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

3. Μάρξ - Ἔνγκελς, *Τὸ μανιφέστο τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος* (1848), Ἀθήνα, Ἐκδ. Θεμέλιο, 1975.

Στὸν πρόλογό του στὴ γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ 1883, ὁ Ἔνγκελς μᾶς δίνει μιὰ σύντομη περίληψη ἀπό τὶς κεντρικὲς ἰδέες αὐτοῦ τοῦ κειμένου: «Ἡ βασικὴ καὶ κατευθυντήρια ἰδέα τοῦ Μανιφέστου (εἶναι) ὅτι ἡ οἰκονομικὴ παραγωγὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ δομή, ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ αὐτή, σχηματίζουν ἀναγκαστικά, σὲ κάθε ἱστορικὴ ἐποχή, τὴ βάση τῆς πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ἱστορίας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ὅτι, σὰ συνέπεια, (ἀπὸ τὴν κατάλυση τῆς κοινῆς κυριότητας τῆς γῆς, στὴν πρωτόγονη ἐποχή), ὅλη ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων, ἀγώνων ἀνάμεσα σὲ τάξεις ποὺ ὑπόκεινται στὴν ἐκμετάλλευση καὶ σὲ τάξεις ποὺ ἐκμεταλλεύονται, ἀνάμεσα σὲ κυριαρχημένες καὶ σὲ κυρίαρχες τάξεις, στὰ διάφορα στάδια τῆς κοινωνικῆς τους ἀνάπτυξης. Ὅμως, αὐτὴ ἡ πάλη ἔφθασε στὴ σημερινὴ ἐποχὴ ἕνα στάδιο, ὅπου ἡ ἐκμεταλλευμένη καὶ καταπιεσμένη τάξη (τὸ προλεταριάτο) δὲν μπορεῖ νὰ ἀπελευθερωθῆ ἀπὸ τὴν τάξη ποὺ τὴν ἐκμεταλλεύεται καὶ τὴν καταπιέζει (τὴν ἀστικὴ τάξη), χωρὶς ταυτόχρονα καὶ γιὰ πάντα, νὰ ἐλευθερώση ὅλη τὴν κοινωνία ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση, τὴν καταπίεση καὶ τὴν πάλη τῶν τάξεων».

Στὸν πρόλογο στὴ γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ 1872, ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς παρατηροῦσαν: «Παρ' ὅλο πού, στὰ τελευταῖα εἰκοσιπέντε χρόνια, οἱ περιστάσεις ἄλλαξαν πολύ, οἱ γενικὲς ἀρχὲς ποὺ ἐκτέθηκαν σ' αὐτὸ τὸ Μανιφέστο διατηροῦν, στὶς γενικές τους γραμμές, ἀκόμα καὶ σήμερα, ὅλη τους τὴν ἀκρίβεια. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναθεωρηθοῦν, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, μερικὲς λεπτομέρειες. Τὸ Μανιφέστο ἐξηγεῖ ἀπό μόνο του ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῶν γενικῶν ἀρχῶν ἐξαρτᾶται, παντοῦ καὶ πάντοτε, ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες ἱστορικὲς περιστάσεις καὶ ὅτι, συνεπῶς, δὲν πρέπει νὰ δίνουμε ὑπερβολικὴ σημασία στὰ ἐπαναστατικὰ μέτρα ποὺ ἀπαριθμοῦνται στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου ΙΙ».

Ἡ βιομηχανικὴ ἐξέλιξη, ἡ πρόοδος στὴν ὀργάνωση τοῦ κόμματος, οἱ ἐπαναστατικὲς ἐμπειρίες κάνουν νὰ εἶναι ξεπερασμένα μερικὰ σημεῖα αὐτοῦ τοῦ προγράμματος.

4. Marx, Lettre á J. Weydemeyer du 5 Mars 1852 (Γράμμα στὸν J. Weydemeyer στὶς 5 Μάρτη 1852), στὸ Marx - Engels *Oeuvres choisies*, τόμος 1, σελ. 549.

Σ' αὐτὸ τὸ γράμμα, ὁ Μάρξ τονίζει τὴν πραγματικὴ του συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν κοινωνικῶν τάξεων.

5. Μάρξ, *Εἰσαγωγὴ στὴν Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*, κεφάλαια Ι, ΙΙ, IV, (1857).

Σημαντικὸ κείμενο, γιὰ νὰ δείξουμε τὴ μαρξιστικὴ ἔννοια τῆς δομῆς καὶ τὸν κυριαρχικὸ ρόλο ποὺ παίζει ἡ παραγωγὴ στὴν οἰκονομικὴ διαδικασία.

6. Μάρξ, *Πρόλογος στὴν Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας* (1859), Ἀθήνα, Ἐκδ. Οἰκονομικῆς καὶ Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης.

Αὐτὸ τὸ κείμενο ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς σπάνιες ρητὲς ἀναφορὲς τοῦ Μάρξ στὸν ἱστορικὸ ὑλισμό, τοῦ ὁποίου ἐχουμε ἐδῶ τὴν πιὸ ὁλοκληρωμένη σαφὴ περίληψη. Μιλᾶ γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ σὰν τὸ «γενικὸ ἀποτέλεσμα ὅπου ἐφθασε καὶ πού, ἀφοῦ τὸν ἔκανε κτῆμα του, τοῦ χρησίμεψε σὰν «καθοδηγητικὸς μίτος» στὶς μελέτες του».

Χρειάζεται μιὰ κριτικὴ ἀνάγνωση αὐτοῦ τοῦ κειμένου, γιατὶ ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ ὁρισμένες ἀκατάλληλες ἔννοιες (ὅπως «κοινωνικὸ ὄν» καὶ «κοινωνικὴ συνείδηση») καὶ ἀφήνεται σὲ διατυπώσεις ποὺ στάθηκαν αἰτία γιὰ τὴ γέννεση οἰκονομικοῦ τύπου παρεκκλίσεων.

7. Μάρξ, Τὸ *Κεφάλαιο*, (1867) Βιβλίο Ι, τόμος 1, κεφάλαιο 5.

Πολὺ σαφὴς ἀνάλυση ὅλων τῶν στοιχείων ποὺ συνθέτουν τὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας.

8. Marx, *Critique du programme de Gotha* (Gloses marginales au programme du Patri ouvrier allemand) (Κριτικὴ τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα, Περιθωριακὲς παρατηρήσεις στὸ

πρόγραμμα τοῦ γερμανικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος), (1875), στὸ Marx - Engels, *Oeuvres choisies*, τόμος 3, σελ. 9 - 27.

Πολὺ ἐνδιαφέρον κείμενο, ντοκουμέντο ἰδεολογικοῦ ἀγώνα ἐνάντια στὶς παρεκκλίσεις τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ. Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Μὰρξ ποὺ περιέχουν τὶς περισότερες ὑποδείξεις γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ. Διακρίνονται καθαρὰ τὰ δύο στάδια: ὁ σοσιαλισμὸς καὶ ὁ κομμουνισμός.

9. Ἔνγκελς, *Οὐτοπιστικὸς σοσιαλισμὸς καὶ ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμὸς* (1880), Ἀθήνα, Ἐκδ. Θεμέλιο, 1975.

Τὸ σημεῖο γιὰ τὸν οὐτοπικὸ σοσιαλισμὸ εἶναι μία πολὺ περιληπτικὴ σύνθεση τῶν οὐτοπικῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν. Σημαντικὴ ἑρμηνεία τῶν οὐτοπικῶν θεωριῶν μὲ τοὺς ὑλικοὺς ὅρους τῆς ἐποχῆς. Τὸ κομμάτι γιὰ τὴν ἐγελιανὴ διαλεκτικὴ εἶναι ἄσχημο.

Στὸ σημεῖο γιὰ τὸν ἐπιστημονικὸ σοσιαλισμὸ βρίσκουμε μία καλὴ ἐξήγηση τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας τοῦ σοσιαλισμοῦ γιὰ τὴν ἐξάλειψη τῆς ἀντίφασης ἀνάμεσα στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς. Ἐνδιαφέροντα κομμάτια γιὰ τὸ Κράτος στὸ σοσιαλισμό.

Τὰ κυριότερα κριτικὰ σημεῖα εἶναι: 1) Ἡ θεωρία τῆς ἀνταγάκλασης στὴ γνώση, ποὺ προσφέρεται γιὰ αὐθορμητιστικοῦ τύπου παρεκκλίσεις. 2) Ἡ ὑπεραπλούστευση τοῦ προβλήματος τῆς ἀνεργίας μὲ τὴ σύνδεσή του μὲ τὴν αὐξημένη εἰσαγωγὴ τῶν μηχανῶν. 3) Ἡ χρήση τοῦ ὅρου «τρόπος παραγωγῆς» σὰ συνώνυμου γιὰ τὶς «σχέσεις παραγωγῆς».

10. Engels, Lettre á C. Schmidt du 5 Août 1890 (Γράμμα στὸν C. Schmidt στὶς 5 Αὐγούστου 1890), στὸ Marx - Engels Oeuvres choisies, τόμος 3, σελ. 514 - 516.

Πολὺ σημαντικὸ κείμενο ἐνάντια στὸ δογματισμό. Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς παρουσιάζεται σὰν ὁδηγὸς ἢ τρόπος μελέτης.

11. Engels, Lettre á J. Bloch des 21-22 Septembre 1890 (Γράμμα στὸν J. Bloch στὶς 21 - 22 Σεπτέμβρη 1890), στὸ ἴδιο, σελ. 518 - 520.

Σχετικὰ μὲ τὸ σὲ τελευταῖο λόγο προσδιορισμὸ ἀπὸ τὴν οἰκονομία. Αὐτοκριτικὴ γιὰ τὸν ὑπερβολικὸ τονισμὸ τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντα. Ἀρκετὰ προβληματικὸ κείμενο σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἱστορία.

12. Engels, Lettre à C. Schmidt du 27 Octobre 1890 (Γράμμα στὸν C. Schmidt στὶς 27 Ὀκτώβρη 1890), στὸ ἴδιο, σελ. 520 - 526.

Μιλᾶ γιὰ τὴν παραγωγὴ σὰν τὸ σὲ τελευταῖο λόγο ἀποφασιστικὸ παράγοντα. Σχετικὴ αὐτονομία καὶ ἀλληλεπίδραση τῶν διαφόρων δομῶν.

13. Engels, Lettre à B. Borgius du 25 Janvier 1894 (Γράμμα στὸν B. Borgius στὶς 25 τοῦ Γενάρη τοῦ 1894), στὸ ἴδιο, σελ. 534 - 536.

Γιὰ τὸ σὲ τελευταῖο λόγο, προσδιορισμὸ καὶ τὴν ἀλληλεπίδραση. Δὲν ὑπάρχει αὐτόματο ἀποτέλεσμα τῆς οἰκονομίας.

14. Engels, Lettre à F. Mehring (Γράμμα στὸν F. Mehring) στὶς 14 τοῦ Ἰούλη τοῦ 1893, στὸ ἴδιο σελ. 534 - 536.

Κριτικὴ τῆς μὴ - διαλεκτικῆς ἀντίληψης τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος.

15. Λένιν, *Τί εἶναι οἱ «φίλοι τοῦ λαοῦ» καὶ πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες;* (1894) Ἀθήνα, Ἐκδ. Θεμέλιο, 1975.

Αὐτὸ τὸ κείμενο δείχνει καθαρὰ τὴ θέση τοῦ *Κεφαλαίου* μέσα στὸν ἱστορικὸ ὑλισμό. Τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης τοῦ *Κεφαλαίου*. Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς σὰν ὑπόθεση καὶ σὰν ἐπιστήμη. Σημαντικὸ κείμενο ἐνάντια στὸ δογματισμό.

16. Lénine, *Friedrich Engels* (1895), στὸ Oeuvres, τόμος 2, σελ. 13-22.

Σύντομη παρουσίαση τοῦ ρόλου τοῦ Ἔνγκελς στὸν ἱστορικὸ ὑλισμό.

17. Lénine, Notre Programme (Τὸ Πρόγραμμά μας), στὸ Oeuvres, τόμος 4, σελ. 216 - 220.

Βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Σημαντικὸ κείμενο ἐνάντια στὸν ἀναθεωρητισμὸ καὶ τὸ δογματισμό.

18. Lénine, *Karl Marx*, (1914), στὸ Oeuvres, τόμος 21, σελ. 39-74.

Σύντομο βιογραφικὸ σημείωμα μὲ ἕνα συνθετικὸ κείμενο γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό. Νὰ μελετηθῆ μὲ κριτικὸ τρόπο ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ διαλεκτικὸ ὑλισμό. Νὰ παραλειφθῆ τὸ μέρος τὸ σχετικὸ μὲ τὸ «οἰκονομικὸ δόγμα», ποὺ εἶναι χρήσιμη σύνθεση, ἀλλὰ προϋποθέτει τὴ γνώση τῶν βασικῶν ἐννοιῶν τοῦ *Κεφαλαίου*. Νὰ διαβασθοῦν κριτικὰ οἱ ὅροι «κοινωνικὸ ὄν» καὶ «κοινικὴ συνείδηση».

19. Λένιν, *Κράτος καὶ Ἐπανάσταση*, (1917), Ἀθήνα Ἐκδ. Θεμέλιο, 1975.

Ἐξαιρετικὸ κείμενο πάνω στὴ μαρξιστικὴ ἀντίληψη τοῦ Κράτους. Πολὺ σαφὲς καὶ παιδαγωγικό.

20. Staline, *Matérialisme dialectique et matérialisme historique* (1937) (ἀποκλειστικὰ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό).

Πολὺ ἁπλὸ κείμενο γιὰ τὴ μαρξιστικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας. Ἐξηγεῖ τὶς ἔννοιες τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ποὺ χρησιμοποιοῦν τὰ ἄλλα κείμενα, χωρὶς νὰ τὶς ἐξηγοῦν.

Καλὸ κείμενο γιὰ νὰ ἀρχίση κανένας, ἀλλὰ θὰ πρέπη νὰ τοῦ γίνη μιὰ δεύτερη κριτικὴ ἀνάγνωση, γιατὶ ἡ μεγάλη του ἁπλούστευση ὁδηγεῖ σὲ μερικοὺς ἰσχυρισμοὺς ποὺ προσφέρονται γιὰ λάθος ἑρμηνεῖες. Ἰδιαίτερα πιθανὴ εἶναι ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στὴν ἀφηρημένη διαδοχὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς καὶ σὲ αὐτὸ ποὺ συμβαίνει στὸ ἐπίπεδο τῆς ἱστορικῆς ἐμπειρίας.

21. Mao Tsé-toung, *De la contradiction* (Γιὰ τὴν ἀντίφαση), (1937), στὸ Oeuvres choisies, τόμος 1, σελ. 343 - 387.

Ἐξαιρετικὸ κείμενο γιὰ τὴ μελέτη τῆς πολιτικῆς συγκυρίας.

22. Mao Tsé - toung, *L'étude* (Ἡ μελέτη), (1938).

Ἡ ἀνάγκη τῆς μελέτης τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας καὶ τῆς δημιουργικῆς της ἐφαρμογῆς.

23. Mao Tsé - tung, *Réformes notre étude* (Ἂς ἀλλάξουμε τὴ μελέτη μας), (1941), στὸ Oeuvres choisies, τόμος III, σελ. 13-21.

'Ενάντια στὴ δογματικὴ μελέτη τοῦ μαρξισμοῦ· ἡ ἀναγκαιότητα τῆς δημιουργικῆς ἐφαρμογῆς.

2. Σειρὰ ποὺ θὰ συνιστούσαμε γιὰ τὴν ἀνάγνωση.

Γιὰ νὰ ὀργανώσουμε πιὸ ἀποτελεσματικὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν πιὸ πάνω κειμένων, θὰ διατυπώναμε τὶς ἀκόλουθες ὑποδείξεις:

1. Γιὰ τὸν τρόπο μελέτης τοῦ μαρξισμοῦ καὶ τὴ σημασία του: No 22, 23, 17.

2. Γιὰ μιὰ γενικὴ εἰκόνα : No 20, 6, 1, 2, 3, 15, 16, 18

3. Γιὰ τὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας: No 7.

4. Γιὰ τὴν οἰκονομικὴ δομή: No 5

5. Γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν ὑποδομὴ καὶ στὸ ἐποικοδόμημα: No 10, 11, 12, 13, 14.

6. Γιὰ τὸ Κράτος : No 4, 19

7. Γιὰ τὸ πέρασμα : No 9, 8

8. Γιὰ τὴν πολιτικὴ συγκυρία : No 21.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελίς

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ 3

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 9

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ 21

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ . 23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ . . 34

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΟΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ . 57

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΟΜΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ . 72

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΥΠΟΔΟΜΗ ΚΑΙ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ 83

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VΙ

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΟΜΗ 92

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VΙΙ

Η ΔΙΚΑΙΟ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΟΜΗ . 108

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VΙΙΙ

ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ 132

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ 161

Σελίς

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IX
ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ . 163

ΚΕΦΑΛΑΙΟ X
Η ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ . . . 200

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ . 215

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XI
Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ 217

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η ΥΠΕΡΑΞΙΑ 248
ΓΕΝΙΚΗ ΣΧΟΛΙΑΣΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 275

Τὸ βιβλίο αὐτὸ τυπώθηκε στὸ τυπογραφεῖο Σ. Λένη – Α. Ράλλη σὲ 2.000 ἀντίτυπα γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἐκδόσεων ΠΑΠΑΖΗΣΗ
Ἀπρίλης 1976